

T.C. KÜLTÜR BAKANLIĞI
ANITLAR VE MÜZELER GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

XV.
ARAŞTIRMA SONUÇLARI
TOPLANTISI
I. CİLT

Ankara, 1998

T.C. KÜLTÜR BAKANLIĞI YAYINLARI

Yayın No: 2010

Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları

Yayın No: 58

YAYINA HAZIRLAYANLAR

Koray OLŞEN

Hayriünnisa ÇAKMAK

Fahriye BAYRAM

Filiz KAYMAZ

Nuray TARLAN

Adil ÖZME

Haydar DÖNMEZ

Naz Nurgül KAYA

Meltem DEMİR

Meryem UYANIKER

DİZGİ: UYUM AJANS•229 39 72•ANKARA

ISBN: 975-17-1880-5 (1. CİLT 1881-3)

ISSN: 1017-7663

Not: Bildiriler, sahiplerinden geldiği şekliyle ve sunuş sırasına göre yayınlanmıştır.

**KÜLTÜR BAKANLIĞI MİLLİ KÜTÜPHANE BASİMEVİ
ANKARA-1998**

İÇİNDEKİLER

Sayfa

Sacit PEKAK

Kappadokya'da Post-Bizans Dönemi Dini Mimarisi 1: Nevşehir ve Çevresi1

Robert OUSTERHOUT

The 1996 Survey At Akhisar-Çanlı Kilise 45

Metin AHUNBAY

Binbirkilise ve Ayatekla 1996 Yüzey Araştırmaları 59

Scott REDFORD

Pavilions Southeast of Alanya 71

Mine KADİROĞLU-LEUBE

Orta Çağ Gürcü Mimarisi 1996 Yılı Yüzey Araştırması 97

Kemalettin KÖROĞLU

1996 Yılı Artvin-Ardahan İleri Yüzey Araştırması 127

Ertuğrul DANIK

Orta Çağ'da Harput Yüzey Araştırması 1996 Yılı Çalışmaları 157

Maria ANDALORO

Küçük Tavşan Adası 1996 The Wall Paintings:
Chronological Sequence, Technique and Materials 183

Vincenzo RUGGIERI

An Archaeological Survey in the Gulf of Keramos
and on the Northern Shore of the Peninsula of Halikarnassos201

Albrecht BERGER

Viranşehir (Mokisos) Yüzey Araştırması227

Peter BROWN

Beypazarı Tahirler Köyündeki Kiliseler Üzerine Alan Çalışması . . .239

Levent Egemen VARDAR, Nalan AKYÜREK VARDAR

Galatia Bölgesi Kaleleri / Yerleşmeleri
Yüzey Araştırması : Ankara İli 1996245

Serra DURUGÖNÜL

1996 Yılı İçel ili (Antik Dağlık Kilikya) Yüzey Araştırması
ile Kuleler - Kaleler ve Yerleşimlere Olan İlişkileri281

Nergis GÜNSENİN

1996 Yılı Marmara Adaları Yan Taramaları Sonar
Araştırması Ekinlik Adası Mermer Batağı295

Cemal PULAK

1996 Sualtı Araştırması307

Mustafa H. SAYAR

Doğu Trakya'da Epigrafi ve Tarihi -
Coğrafya Araştırmaları 1996323

Mustafa H. SAYAR

Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi - Coğrafya Araştırmaları 1996331

Thomas DREW-BEAR

Pisidia Antiokheia'dan Yeni Yazıtlar361

Thomas CORSTEN

Kibyra 1996367

Bülent İPLİKÇİOĞLU, Güler ÇELGİN, Vedat ÇELGİN

Termessos ve Egemenlik Alanı Epigrafik - Tarihi Coğrafi

Yüzey Araştırmaları (1992-1996 Çalışmaları)371

Ender VARİNLİOĞLU

Karya'nın Kuzeydoğusunda Yüzey Araştırmaları383

Wolfgang BLÜMEL

Epigraphische Forschungen im Westen Kariens 1996387

Kyriacos LAMBRIANIDES, Nigel SPENCER

The Madra Çay Delta Archaeological Project 1996 Season :

Archaeological and Geomorphological

Survey at Altınova in Northwest Anatolia397

Ertuğ ÖNER

Likya Limanlarının Kaderi

(Teke Yarımadası Kıyılarında Jeoarkeolojik Araştırmalar)419

KAPPADOKYA'DA POST-BİZANS DÖNEMİ DİNİ MİMARİSİ 1: NEVŞEHİR VE ÇEVRESİ

Sacit PEKAK*

Osmanlı Devleti idaresi altında yaşayan gayrimüslim tebaa hakkında günümüze kadar birçok araştırma yapılmıştır. Bu araştırmaların büyük bir bölümü demografik yapı, nüfus, sosyo-kültürel ve ekonomik alanları ele almaktadır¹. Buna karşın, gayrimüslim grupların eserleri yeterince ele alınmamıştır². Şüphesiz bunda kültür politikamızın olduğu kadar, bu alanda yetiş-

* Yrd.Doç.Dr. Sacit PEKAK, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Beştepe ANKARA

- 1 Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim tebaanın demografik yapısı hakkında son çıkan yayınlardan biri olması nedeniyle bkz. A. Güler, *Osmanlı Devleti'nde Azınlıklar*, İstanbul 1997. Gayrimüslimlerin ticari faaliyetleri hakkında bkz. A. İ. Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler*, Ankara 1983. Gayrimüslimlerin hukuki durumları için bkz. G. Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1814)*, Ankara 1996
- 2 Doğrudan bu konuyu ele alan çalışma oldukça kısıtlıdır. Bugüne kadar saptayabildiğimiz başlıca çalışmalar şunlardır: E. Pannan, "Niğde ve Çevresi Araştırmaları" *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 Ankara 1988, s.123-128; F. İltis, "XIX. yüzyıl Osmanlı Dönemi Mimarlığında Kayseri Yöresi Hristiyan Yapıları: Germir ve Endürlük Kiliseleri", *Belleten* 205 (1989), s. 1663-1682; F. İltis, "Doğaya Bırakılmış Bir Akdeniz Yerleşmesi: Kaya Köy (Levisi) ve Kiliseleri", *Belleten* LV Ağustos 1991, s. 473-482; F. İltis, "Batı Anadolu Azınlık Kiliselerinden İkonografik Belirlemeler ve Kimi İrdelemeler", *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar, Güner İnal'a Armağan* Hacettepe Üniversitesi Armağan Dizisi, Ankara 1993, s.213-238; S. Pekak, "Güzelyurt'ta (Gelveri) Bulunan Bizans, Post-Bizans Kiliseleri I", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 10, sayı 2 (Aralık 1993), s. 123-160; S. Pekak, "Güzelyurt'ta (Gelveri) Bulunan Bizans, Post-Bizans Dönemi Kiliseleri 2", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 11, sayı 1-2 (Aralık 1994), s.177-216. F. İltis, "Bazı Örneklerle Osmanlı Dönemi Mimarlığında XIX. yüzyıl Ege Bölgesi Kiliseleri; Gökçeada (İmroz), Ayvalık-Selçuk, Şirince (Kırkca) Köyü",

miş elemanın bulunmamasının da etkisi vardır³. Günümüzde Anadolu'nun hemen her bölgesinde, büyük çoğunluğu 19. yüzyılın 2. çeyreği ve sonrasında inşa edilen kilise/manastır bulunmaktadır⁴. Bu yazıda, 1996 yılında tarafımdan başlatılan projenin bir parçasını oluşturan Nevşehir ili sınırları içindeki Post-Bizans⁵ Dönemi kiliseleri ele alınacak ve tanıtılacaktır⁶.

Nevşehir, Meryem Ana Kilisesi

Nevşehir Kalesi'nin güneyinde, şehre hakim bir tepede, batıdaki giriş kapısı üzerindeki yedi satırdan oluşan, bir kısmı kırık kitabesinden Meryem'e ithaf edildiği anlaşılan bir kilise bulunmaktadır⁷.

XI. Türk Tarih Kongresi 5-9 Eylül 1990, Ankara 1994, 1987-2000; İstanbul'daki kiliseler için bkz. Z. Karaca, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, İstanbul 1995; S. Pekak, "18.-19. yüzyıllarda Anadolu'da Yaşayan Gayrimüslimlerin İmar Faaliyetleri ve Foça'daki Post-Bizans Kiliseleri", *Geçmişten Günümüze Foça*, Ankara 1997, s. 75-98

- 3 Bu konudaki en önemli sorulardan biri, yapılarda tespit edilen kitabelerin çevrilmesidir. Aşağıdaki örneklerde de görüleceği gibi, çoğu yazılış, imla hatalarıyla dolu olan ve yerel bir dille yazıldığı tespit edilen kitabelerin çevrilmesinde büyük zorluklar yaşanmaktadır. Bunun yanı sıra, bu eserlerin bugüne değin yeterince tespit ve belgelenmeleri yapılmadığı için bir senteze ulaşmak için henüz erkendir.
- 4 Bursa'nın ilçe ve köylerinde bulunan Post-Bizans Dönemi kiliseleri için bkz. S.Y. Ötügen, A. Durukan, H. Acun ve S. Pekak, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler* IV, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1986
- 5 "Post-Bizans" terimi, Bizans İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra, onun kültürünü yaşatan ve yansıtan eserler için, özellikle batı dillerinde benimsenen bir deyimdir. Ancak, Anadolu'da, Osmanlı yönetimi altında yaşayan Müslüman olmayan grupların eserleri için bu deyim kullanılıp kullanılmaması konusunda şüphe duymaktayım. Bazı Türkçe yayınlarda da kullanılan bu terimin, yeni ve doğru bir tanım buluncaya kadar kullanılmasında sakınca görmüyorum.
- 6 İstanbul dışında, tüm Türkiye'deki Post-Bizans eserleri ele almayı amaçlayan proje için, 3 yıllığına maddi destek sağlayan Hacettepe Üniversitesi Araştırma Fonu'na teşekkür ederim. Projenin ilk bölümünü oluşturacak olan Kappadokya Bölgesi'nde, Niğde çevresindeki bir grup yapı E. Parman tarafından 1988 yılında yayınlanmıştır (bkz. dipnot 1), Niğde içindeki üç ve çevresindeki yayınlanmamış birkaç eser tarafımızdan yayına hazırlanmaktadır. Bunun yanı sıra, Aksaray ve Kayseri illerindeki eserler için 1997 yazında çalışmalara devam edilecektir. Bu yayının konusunu oluşturan Nevşehir ve çevresindeki yapıların 1996 Eylül'ündeki bir haftalık çalışma iznini veren Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, Bakanlık Temsilcisi, Niğde Müzesi asistanlarından Mahmut Altuncan'a, öğrencilerim Nihal Elvan, Özge Kurt ve Hasan Karakaya'ya, ayrıca her türlü desteğini gördüğüm Nevşehir Valisi Sayın Şinasi Kuş'a teşekkürü borç bilirim.
- 7 S. Eyice, Nevşehir'de Karamanlıca harflerle yazılan bir salnamayı kaynak göstererek, burada iki kilise bulunduğunu, "bunlardan birincisi olan" Hagios Georgios Kilisesi'nin 1797'de

Kitabe

ΤΟΝ ΠΕΡΙΚΑΛΛΕΑΤΟΝ ΔΕΚΒΑΘΙΡΩΝΝΑ ΟΝΕΔΕΙΜΑΝ
ΝΟΥΣ ΕΧΥΡΕΙΣ ΚΑΙΝΟΝ ΜΗΤΡΙ ΘΕΟΥ ΔΑΠΑΝΑΙΣ
ΑΔΡΑΙΣ ΚΑΙ ΜΟΧΘΟΙΣΙΚΑ ΜΟΝΤΕΣ, ΘΑΥΜΑΙΔΕΣΘΑΙ
ΟΠΠΙΤΕ ΠΑΙΣΙΟΣ ΑΡΧΙΘΥΤΗΣ ΔΙΕ |||||
ΤΟΝ ΤΟΝ ΚΑΠΠΑΔΟΚΟΝ ΛΑΟΝ ΠΡΑΠΙΔΕΣΣΙΝ ΕΗΣΙ
ΤΩΤΟΙ, ΑΧΡΑΝΤΕ ΤΟΣΔΕ ΠΟ|| ΣΦΙΛΙΗΝ.

..... αωυ| Οχτοσριου ις

Çevirisi⁸

(Bu) çok güzel kiliseyi temellerinden

Nevşehir yeni, Tanrının Annesine

Büyük zahmet ve masraflarla yaptılar

Baş rahip Paisios

Kappadokya halkının

.....çok temiz çok sevgili

16 Ekim 1849

inşa edildiğini, kubbesinin 1880 ve 1885’de kadınlar mahfilinin inşa edildiğini belirtir. 1870’de ise dört katlı bir çan kulesinin yapıldığını ekler. Yazar ayrıca, Nevşehir’deki “ikinci kilise” olarak adlandırdığı kilisenin biri Grekçe, diğer Grek harfleriyle Türkçe yazılmış iki kitabesinin bulunduğunu belirterek Türkçe kitabenin metnini verir: “*Mecid olsun ömrü-ti Sultan Abdul Mecid Hanın/ Zira sayesinde inşa oldu Nevşehirde bu kilise/ Kayseriye rahibi idi Paisios pîr-i valia/ Nazanzu Leontios üstad-ı Gregor kalfa/ Bi Hamd-Allah imamı oldu oku Ferahla tarihin/ Velede-tullaha emanet kalındı maan kasaba/ 1849*” Bkz. :S. Eyice “Rum harfleri ile Türkçe (Karamanlıca) bir Nevşehir Salnamesi (Yılığ)”, *Fındıkoğlu Armağanı*, İstanbul 1977, s. 77-102, bil. s. 90. Kitabe metni için ayrıca bkz. S. Eyice, “Aradoğlu’da ‘Karamanlıca’ Kitabeler (Grek harfleriyle Türkçe kitabeler)”, *Belleten*, cilt XLIV, sayı 173-176 (1980), s. 683-696, bil. s. 684-686. Bugün şehirde bizim tanıttığımız kilisenin dışında başka bir kilise bulunmamaktadır. Hagios Georgios kilisesinin dört katlı bir çan kulesi olduğu düşünülürse, bugün Damat İbrahim Paşa İkokulu’nun avlusu içindeki çan kulesi ve duvar kalıntıları bu yapıya ait olmalıdır (Çan kulesi için bkz. aşağıdaki bir sonraki eser tanıtımı). Bugün kilisede görülen kitabe Yunanca’dır, kırık ve kayıp olduğunu düşündüğümüz sağ yarı büyük olasılıkla S. Eyice’nin tanıttığı kitabedir ve kitabenin kırık olan sağ yarısına ilişkin aramalarımız sonuç vermemiştir.

- 8 Kitabelerin transkripsiyonları ve çevirilerini yaptırımama yardımcı olan Fener Rum Patriği Sayın Bartolemeos’a, çeviri ve transkripsiyonları titizlikle yapan Diyakon Sayın Stephanos, Patrikhane’nin kütüphanesinde görevli Sayın Panoyot Özkurkudis’e çok teşekkür ederim.

Kitabeden anlaşıldığına göre, kilise Başrahip Paisios döneminde temelden inşa edilmiş ve 16 Ekim 1849'da açılarak Meryem'e ithaf edilmiştir⁹.

Kilise Cumhuriyet Dönemi'nde, uzunca bir süre devlet hapishanesi olarak kullanılmış sonra terkedilmiştir (Resim: 1). Hapishane kullanımı için yapının içine ikinci bir kat inşa edilmiştir.

Yapı doğu-batı doğrultusunda, kareye yakın dikdörtgen planlıdır (Plan: 1)¹⁰. Naos iki sıra sütunla üç nefte ayrılmıştır. Naos batıda narteks, doğuda içten ve dıştan yuvarlak beş apsisle sınırlanmaktadır. Naosun kuzey ve güneyinde, batıda narteksle birleşen "u" biçiminde bir revak yer almakta, revaklar doğuda, apsisli dikdörtgen planlı, üst kata çıkışı sağlayan merdiven mekanlarına bağlanmaktadır¹¹. Beş bölümlü narteks, üç kapı ile naosun neflerine açılmaktadır. Orta nefin içine örülen iki paralel duvar ve bu duvarları doğuda kesen muhtes duvarlar, yapının hapishane kullanımında hücre olarak kullanılmıştır. Benzer bir duvar, neflerin doğusundaki apsislerin önüne örülmüştür. Alt katın bütün mekanları beton destekler üzerine oturan düz tavanla örtülüdür. Günümüzde apsislere geçiş, kuzey ve güneydeki merdiven mekanlarından sağlanabilmektedir. Ana apsis diğerlerinden daha geniştir. Ana apsiste eksende yarı yuvarlak bir niş, iki yanında birer pencere ve dikdörtgen kesitli birer niş yer almaktadır. Eksendeki ve kuzeydeki nişlerin içinde oldukça tahrip olduğu için tanımlanamayan fresko izleri bulunmaktadır. Eş büyüklükteki, kuzey ve güney apsislerin eksenlerinde birer pencere yer alır. Kuzeydeki apsisin kuzeyinde üç, güneyinde bir; güney apsisin kuzey ve güneyinde birer dikdörtgen kesitli niş bulunmaktadır.

-
- 9 Kitabenin okunması için büyük bir emek sarfeden Diyakon Stephanos, yazılış yanlışları nedeniyle tümünün okunmasının mümkün olmadığını belirtmiştir. Bu arada, kitabede adı geçen Baş Rahip Paisios, bölgedeki Cemil ve Mustafağa'daki kiliselerinin kitabelerinde zikredilmektedir. Paisios, 19. yüzyılın ilk yarısında Kayseri yakınındaki Zincidere Manastırı'nda rahiplik yapmış, sonra Kayseri Metropolitliği'ne yükselmiş, Karamanlıca kitaplar yayınlamıştır ksl. S. Eyice, (1980) s. 685 (dipnot 7).
- 10 Kilise 29.00 m. uzunluk ve 23.50 m. genişliktedir, bu boyutlarıyla bölgede saptadığımız en büyük kiliselerden biri olma özelliğini de taşımaktadır.
- 11 Kuzey revak örülerek kapatılmıştır.

Yaklaşık kare planlı üst kat, bugün bazıları kaybolmuş, bazıları sonradan örülen duvarların içinde kalmış, her biri beş sütundan oluşmuş dört sıra destekle beş nefe ayrılmıştır (Plan: 2). Sivri kemerlerle birbirlerine bağlanan sütunlar duvarlarda duvar payelerine oturmaktadır. Orta nefin doğusundaki kare bölüm çapraz, nefler sivri tonozla örtülüdür. İçteki iki sıra sütunun arası örülerek hücreler oluşturulmuş, orta nefin batısı ise hapishanenin mescidi olarak kullanılmıştır. Beden duvarlarında beşer, dışa daralan pencere bulunmaktadır, kuzey duvarın batıdan iki penceresi örülmüştür. Bugünkü zemine oldukça yakın bir düzeyde kalmış olan İon volütlü sütun başlıklarının üzerindeki altın yıldız bezemeler kilisenin orijinalde ne denli özenle bezendiğini göstermektedir.

Yapının inşasında son derece düzgün kesilmiş sarı Nevşehir taşı kullanılmıştır. Özellikle doğu cephede bazılarının ucu mızrak ucu motifli biten silmelerle cephe hareketlendirilmiştir. Ayrıca, kilisenin batı girişi, bölgedeki pek çok kilisenin girişlerinde görülen türden kabartma tekniği ile yapılmış asma dalları ve üzüm salkımları ile bezelidir. Yapının bütün cephelerindeki dikdörtgen pencereler, haç motifi oluşturan dövmeye demir şebekelidir.

Nevşehir, Çan Kulesi

Meryem Ana Kilisesi'nin kuzeybatısında, yaklaşık 500 m. uzaklıktaki Damat İbrahim Paşa İlkokulu'nun avlusunda bir çan kulesi bulunmaktadır. Kulenin kuzeybatısındaki kemerli duvar kalıntıları olasılıkla kulenin ait olduğu kiliseye aittir (Resim: 2)¹². Dört katlı ve sekizgen planlı kule, kesme Nevşehir taşından inşa edilmiştir¹³. Alta, güneydeki dikdörtgen giriş kapısının batısında yukarı çıkışı sağlayan yuvarlak kesitli merdiven bulunmaktadır (Plan: 3). Alt katın altı cephesinde dikdörtgen pencereler yer almaktadır. İkinci ve üçüncü katlarda, her cephesinde, ince sütunlar üzerine oturan yuvarlak kemerler vardır. Dördüncü kat di-

12 Bu konuda bakınız yukarıdaki dipnot 7.

13 Kulenin plan ve kesiti Kayseri Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun arşivindeki tescil dosyasından alınmıştır. Kule 16.00 m. yükseklikte, sekizgenin her cephesi yaklaşık 1.80 m. uzunluktadır.

ğerlerine oranla daha dardır ve dört yöne birer kemerle açılmaktadır (Plan: 4).

Kule tümüyle sarı renkli kesme taştan inşa edilmiştir.

Suvermez, Kilise

Nevşehir'in Derinkuyu ilçesine bağlı Suvermez kasabasında, bölgedeki kitabesi bulunmayan tek kilise olma özelliği taşımaktadır. Büyük oranda harap olmuş kilisenin sadece beden duvarları saçak seviyesine kadar ayaktaadır (Resim: 3). Örtü sistemi ve naos destekleri yıkılmıştır.

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı kilise doğuda, eksende, dışa taşkın üç cepheli bir apsis, batıda günümüze sadece kemer izleri gelebilmiş bir narteksle sınırlanmıştır (Plan: 5)¹⁴.

Naosun zemini molozla doludur, ancak mimari verilerden anlaşıldığına göre naos sütunlarla üç nefi ayrılmıştır (Resim: 10)¹⁵. Naosun kuzey ve güney duvarlarında birbirine simetrik, yaklaşık eş boyutlu, yuvarlak kemerli dörder pencere bulunmaktadır. Doğuda eksendeki geniş, üç apsis yer almaktadır. Her apsisin ekseninde dikdörtgen birer pencere, kuzey ve güneylerinde ise dikdörtgen birer niş, apsislerin üzerindeki duvarda, eksendeki yuvarlak, yanlardaki dikdörtgen birer pencere mevcuttur. Naosun batı duvarı büyük oranda tahrip olmuştur, ancak izlerden, eksende bir kapı; güney duvarın batısında, iki katlı bir narteksi olduğunu gösteren iki kemer izi görülebilmektedir.

Kilise düzgün kesilmiş sarı Nevşehir taşından inşa edilmiştir, yapıda bezemeye rastlanmamıştır.

14 Kilise narteks hariç 21.50 m. uzunluk, 15.50 m. genişliktedir.

15 Sütunlardan birkaçı kilise çevresinde bulunmaktadır, ancak büyük bir bölümü bugün mevcut değildir.

Derinkuyu

Bölgenin önemli yerleşimlerinden biri olan Derinkuyu'nun Orta Çağ'daki adı Malakopia (Μαλαχοπεα), Türk Dönemi'nde ise "Melegübü" veya "Melegöbü"dür, Aksaray (Koloneia)'dan Kayseri (Kaiserieia)'ya giden Bizans yolu üzerinde bulunan yerleşimde Bizans Dönemi'nden kalma yeraltı şehirleri bulunmaktadır¹⁶. Derinkuyu, içinde 19. yüzyıla ait iki kilise bulundurması açısından diğer yerleşimlere oranla bir farklılık yansıtmaktadır. Aşağıda tanıtılacak kiliselerden biri belediye tarafından bakımı yapılan müze, diğeri ise cami olarak kullanılmaktadır.

Derinkuyu, Aziz Theodoros Trion Kilisesi

Derinkuyu'nun Bayramlı Mahallesi'nde, Nevşehir-Niğde kara yolunun üzerinde bulunan kilisenin batı giriş kapısı üzerinde on iki satırlık yapım kitabesi bulunmaktadır:

Kitabe

ΟΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΟΥΤΟΣ Ο ΝΑΟΣΤΟΥΑΙ ΤΟΥΘΕΟΔΩΡΟΥ ΤΟΥ
ΤΗΡΩΝΟΣ ΙΚΟΔΟΜΗ/Η ΔΙ ΓΥΝΑΟΥΟΡΙΣΜΟΥΕΙΙ
ΠΙΤΟΥΑΙΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ ΣΟΥΛΤΑΝ ΑΙΙΤΟΥΑ ΜΕ
ΤΖΙΑ ΣΑΝΔΙΑΠΡΟΤΡΟΠΗΣΤΟΥΑΓΙΟΥ ΙΚΟΝΙΟΥ
Κ: ΝΕΟΦΙΤΟΥΜΕΤΗΝΣΙΝΔΡΟΜΗΝ ΤΩΝ ΚΑ
ΤΟΙΚΟΥΝΤΩΝΕΝΑΙΤΗ.ΣΡΙΣΤΙΑΝΩΝΤΗΣΧ
ΧΩΡΑΣΜΑΛΑΚΟΠΙΑΣ.ΔΙΑΚΟΠΩΝΔΕ ΤΟΥΑΡΧΙ
ΜΑΣΤΟΡΟΣ Κ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ ΠΑΠΑΔΣΠΟΥΛΟΥ ΤΟΥΕΚ
ΧΑΛΛΙΑΣ. ΕΝΕΚΑΙΝΙΣ//ΔΕ ΒΙΙ ΟΝΟΜΑΤΙΤΟΥ
ΑΓΙΟΥΘΕΟΔΩΡΟΥ ΟΥ ΤΑΙΣ ΠΡΕΣΒΕΙΑΙΣΦΥΛΛΑΖΙ
ΚΥΡΙΟΣΤΗΝΧΩΡΑΝΤΑΥΤΗΝΑΠΟΠΑΝΤΟΣ.
ΚΙΝΔΥΝΟΥ ΑΜΗΝ.ΕΤΟC. 1858. ΜΑΙΩ.15 +

16 Derinkuyu'nun kısa tarihçesi, ilçede bulunan eserler ve bu konulardaki ayrıntılı bibliyografya için bkz. F. Hild ve M. Restle, Kappadokia, Charsianon, Sebasteia und Lykandos, *Tabula Imperii Byzantini* (Herausgegeben von H. Hunger), Band 2, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1981, s.247. Melegöbü adının "Zor Geçim" anlamına geldiğini öne süren araştırmacılar vardır bkz. Anonim, "Derinkuyu İlçesi ve Turistik Yerleri", *Turizm Mecmuası*, Yıl 8, Cilt 8, Sayı 45-46 (Ocak-Şubat 1965), sayfa numarası yok.

Çevirisi

“Agios Theodoros Trion’un bu çok kutsal kilisesi, İmparator Sultan Abdülmecid Han zamanında, onun yüksek iradesi ile, Aziz İkonion (metropoliti) Neofitos Efendi’nin teşviki ile ve burada (Malakopi) mahallinde ikamet eden Hristiyanların bağışları ile, Haldiaslı Baş Mimar Kiriako Papadopoulos Efendi’nin zahmetleriyle inşa edilmiştir.

Agios Theodoros’a ithaf edilmiş ve kutsanarak açılmıştır. Ki onun (Agios Theodoros) vasıtalarıyla Allah bu memleketi bütün tehlikelerden korusun. Amin.

Sene 1858 Mayıs 15

Kitabe birçok bilgiyi içermektedir. Kilise Aziz Theodoros Trion (Tiron)’a adanmıştır¹⁷. Sultan Abdülmecid döneminde (1839-1861), Konya Metropoliti Neofitos’un teşviki ve “Malakopi” (mahallesi) halkının maddi destekleriyle inşa edilmiştir¹⁸. Ancak kitabedeki en ilginç bilgi mimar isimdir: Haldiaslı Baş Mimar Kiriako Papadopoulos, Derinkuyu’daki ikinci kiliseyi de inşa eden kişidir. Kilise 15 Mayıs 1858’de ibadete açılmıştır.

Bir avlu duvarı içinde yer alan Theodoros Kilisesi üç nefli, kubbeli bazilika planına sahiptir (Plan: 6). Yapının kuzeydoğusunda bir çan kulesi bulunmaktadır. Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı naos doğuda üç apsis, batıda narteksle sınırlanır¹⁹. Kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı narteks, batıda, yanlardaki kare kesitli paye, ortadaki ikisi dörtlü sütun demetlerine oturan kemerlerle üst seviyede üç bölüme ayrılmıştır; kemerler batıda, yanlardaki üçlü, ortadakiler ikili sütuncelere

17 Hristiyan inançında doktor, asker, bani, ulusal azizler gibi farklı gruplarda toplanabilecek azizler bulunmaktadır. Theodoros Trion, asker veya atlı azizlerden biri olarak saygı görmektedir bkz.H. Sach., E. Badstübner ve H. Neumann, *Christliche Ikonographie in Stichworten*, Leipzig 1988, s.297; K. Onasch, *Kunst und Liturgie der Ostkirche in Stichworten*, Wien-Köln-Graz 1981, s.154-155

18 Tarihsel kimliğini henüz saptayamadığımız Konya Metropoliti Neofitos’un adı, Derinkuyu’daki ikinci kilise ve buraya çok yakın olan Özlüce’deki kilisenin kitabelerinde de zikredilmektedir.

19 Kilise narteks dahil 30.00 m. uzunluk, 15.50 m. genişliktedir.

oturmaktadır. Her üç bölüm de çapraz tonozlarla örtülüdür. Orta bölümün doğu duvarı eksenindeki ve kuzey bölümün ekseninin kuzeyindeki kapılarla naosa geçilmektedir. Naosa açılan bir diğer kapı kuzey duvarın batı köşesinde yer almaktadır.

Naos üçerden iki sıra sütunla neflere ayrılmaktadır (Resim: 4). Orta nefin doğudan ilk iki sütunları arasında kalan kare bölüm pandantif geçişli kubbe, diğer bölümler doğu-batı doğrultusundaki beşik tonozlarla örtülüdür. Naosun batısında, narteksin üzerine gelen ve kuzeybatıdaki merdivenlerle çıkılan bir gynekaion bulunmaktadır. Naosun doğusunda, her nef ortalarında günümüze sadece temel izleri kalmış altarıları olan birer apsisle sonuçlanmaktadır. Ana apsisde altta, eksenindeki mermer kathedra kilisenin Derinkuyu'nun kathalionu olduğunu kanıtlamaktadır. Kathedranın iki yanında eş büyüklükte iki pencere, ayrıca yan apsislerde, eksenin güneyine kaymış birer pencere bulunmaktadır. Ana apsisin ante duvarlarının batı yüzlerinde ayrıca diakonikon ve protesisin yan duvarlarında birer niş yer almaktadır. Güney ante duvarındaki niş içindeki su teknesi ve duvara gömülü su oluğu burasının vaftizle ilgili olduğunu düşündürmektedir. Kuzey ante duvarındaki niş ise iki yanındaki çokgen kesitli sütuncelerin üzerindeki kazıma tekniği ile yapılmış olasılıkla kiliseye adakta bulunmuş kişilerin isimlerini içermesi açısından dikkat çekicidir²⁰. Benzer bir kitabe protesisin kuzey duvarındaki nişin içinde, yine kazıma tekniği ile yazılmıştır. Kilisede sergilenen ve nereden getirildiğini tespit edemediğimiz bir mezar taşında ise, büyük bir tesadüf eseri olarak, patrikhanede çevrilere yardımcı olan bir rahibin dedesinin adını vermektedir.

Kilisede fresko, ahşap, alçı ve taş malzeme kullanılarak yapılmış zengin bir bezeme programı dikkat çekmektedir. Kuzey ante duvarının yukarıda bahsedilen nişinin üzerinde uçuşan bulutların üzerinde diz çökmüş, yüzleri birbirine dönük, ellerinde asa tutan kanatlı iki melek, aralarında bir serafim figürü yer almaktadır. İkonografik açıdan çözümleyemediğimiz bu sahneye bölgedeki diğer kiliselerde rastlanmamıştır. Konulu diğer bir grup fresko, kilisenin kubbesi ve pandantiflerinde yer al-

20 Sayfa kısıtlaması nedeniyle gerek bu yapıda, gerekse diğer yapılarıdaki, inşa kitabelerinin dışındaki kitabelerin orijinaleri ve çevirileri tanıtılamamaktadır.

maktadır. Naos kubbesinde, bulutlar içinde belden yukarısı resmedilen Pantokrator İsa'nın başında altın yıldız haçlı hale bulunmaktadır. İsa'yı kuşatan yuvarlak bir madalyon içinde *"İsa'nın gökten dünyaya bakışını esirgememesi"* hakkında bir dua kitabesi yazılıdır. Madalyonun dışında, bulutlar arasında küçük melek figürleri; pandantiflerde ise sembollerleriyle birlikte oldukça gerçekçi biçimde İncil yazarları resmedilmiştir. Yapının örtü sistemi ve kemer alınlıklarında, ayrıca üst seviyedeki haç biçimli pencerelerin kenarlarında yıldızlı gökyüzü, çeşitli perde bezemeleri, serafim ve kerubimlerden oluşan geniş ve renkli bir fresko programı bulunmaktadır. Son derecede kaliteli bir işçilik sunan orijinal ahşap ikonostasis ise günümüzde, bilet satış gişesi olmak üzere parçalanarak naosun kuzeybatısındaki kulübenin yapımı için kullanılmıştır. Benzer işçilikteki ambon ise gynekaionun apsise bakan tarafında orijinal yerinde bulunmaktadır. Naosun içindeki nişlerin kemerlerinde alçı malzeme ile yapılmış, Barok kıvrımlardan oluşan bezemeler dikkat çekmektedir. Kompozit tipteki sütun başlıklarının üzeri boyalıdır. Naosun zemini kesme taş plakalarla döşelidir; kubbenin altına gelen kısımda iki renkli taş kullanılarak merkezden radyal ışınların çıktığı yuvarlak bir düzenleme oluşturulmuştur.

Kilisenin batı cephesi eksen ve kuzeydeki giriş kapılarının kabartma taş işçiliği dikkat çekicidir. Kuzeydeki basık kemerli girişi çevreleyen, sarı taş malzeme kullanılarak oluşturulan çerçevede asma dalları ve üzüm salkımları yer almaktadır, kemerin üzerindeki dikdörtgen niş içinde eskiden olasılıkla bir kitabe yer alıyor olmalıdır. Batıdaki lentosu nervürlü dikdörtgen giriş kapısı farklı bir bezeme programı sunmaktadır. Kapının üzerinde yer alan dikdörtgen çerçevenin alt kısmında kitabe, üst kısmında ise kıvrık dalların oluşturduğu bir haç bezemesi, köşelerde haça doğru yönelmiş, üstten gösterilmiş dört kuş motifi bulunmaktadır. Bu çerçevenin sağında dikdörtgen bir çerçeve içinde serafim, solunda eş biçim ve büyüklükteki çerçevenin içinde ise atlı bir aziz kabartması yer almaktadır; azizin, kiliseye adını veren Aziz Theodoros Trion'u gösteriyor olması kuvvetle muhtemeldir. Kapının çevresinde, kuzey girişte olduğu gibi asma yaprakları ve üzüm salkımlarından oluşan bir bezeme yer alır.

Kuzeydoğudaki çan kulesi kare kesitli bir kaideye oturmakta olup yukarıya doğru daralan dört kat şeklinde düzenlenmiştir.

Kilise ve çan kulesinin inşasında düzgün kesilmiş, sarı renkli Nevşehir taşı kullanılmıştır.

Derinkuyu Başmelekler Kilisesi

Derinkuyu'nun Demirci Mahallesi'nde bulunan ve günümüzde "Cumhuriyet Camii" adı ile ibadete açık olan kilisenin batı giriş kapısı üzerinde on bir satırlık kitabe bulunmaktadır.

Kitabe

ΕΤΕΙ CWTHPIW 1859
ΕΚΒΑΘΡΩΝ ΑΝΕΚΑΙΝΙCΩΗ Ο ΘΕΙΟC ΟΥ
ΤΟC ΚΑΙ ΠΕΡΙΚΑΛΛΗC ΝΑΟC ΤΩΝΡΑΜ ΜΕ
ΓΙΣΤΩΝΤΑΖΙΑΡCΩΝΜΙΧΑΗ ΚΑΙ ΓΑΒΡΙΗΛ. ΕΠΙΤΟΥΑΙ
ΤΟΚΡΑΤΟΡΟCΚΟΥΛΤΑΝΑΡΤΟΥΛΜΕΤΖΙΔ ΚΑΝ. ΔΙΑΤΕC
CΥΝΔΡΟΜΗC ΤΩΝCΝΑΙΤΗC ΚΟΜΗ ΜΑΛΛΑΚΟΠΙΑ ΚΑΤΟΙ
ΚΟΥΝΤΩΝΧΡΙCΤΙΑΝΩΝ. ΚΑΙΔΙΑΤΙCΕΠΙΣΤΑCΙΑC ΤΟΥ ΑΡ
ΧΙΜΑCΤΟΡΟC Κ.ΚΥΡΙΑΚΟΥ ΙΕΡΟΠΕΔΟC ΤΟΥ ΕΚ ΕΛΛΑΔΙΑ/
ΚΑΙΕΝΕΚΑΙ ΝΙCΩΗ ΤΠΟΙΟΥΑΓΙΟΥΙΚΟΝΙΟΥ Κ.ΝΕΟΦΙ
ΤΟΥ.ΔΟΖΑΤΩ ΘΕΩ. ΑΜΗΝ ΕΤΕΙ 1860
ΤΙΟΓΑΟΤΝΟΕΝΕΒΡΙΟΥ.

Çevirisi

"İsa Yılı 1859

Çok büyük başmelekler Mihail ve Gabriel'in bu kutsal ve çok güzel kilisesi,

İmparator Sultan Abdülmecid Han zamanında, aynı köyde Malakopia'da

oturan Hristiyanların bağışları ile, Haldialı baş mimar

Papaz Oğlu Kiriako Efendi gözetiminde ve Aziz Ikonion (metropoli) Neofitos Efendi tarafından temellerinden (itibaren) tamir edildi.

Allah'a Şükür. Amin. Sene 1860 Sekiz Kasım"

Kitabe, Derinkuyu'daki diğer kilisenin kitabesinde isimleri geçen kişileri zikretmesi açısından ilginçtir, ancak anlaşılacağı gibi kilise

başmelekler Mikhael ve Gabriel'e ithaf edilmiştir. Aziz Theodoros Trion'a adanan kilise yeni inşa edilirken, bu kilise, kitabeden anlaşıldığına göre önceden mevcut olan bir başka kilisenin yerine, ancak temellerinden itibaren "onarılarak" yapılmıştır. Kitabenin başındaki "İsa Yılı 1859" olasılıkla inşaata başlama yılı, sondaki "Sekiz Kasım 1860" ise bitiş yılı olmalıdır²¹.

Doğu-batı doğrultusunda uzanan ve orijinal, yüksek bir avlu duvarı ile çevrelenen kilise (Resim: 5) kubbeli bazilika plan şemasına sahiptir (Plan: 7)²². Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı naos batıda narteks, doğuda dışa taşkın, içten ve dıştan yuvarlak üç apsisle sınırlanır. Üç bölümlü narteks çapraz tonozla örtülüdür. Tonozlar batıda, iki uçtaki paye, ortadaki ikisi sütun olan dört desteğe, doğuda ise duvara oturmaktadır. Narteksin ekseninde naosa girişi sağlayan bir kapı, iki yanda birer pencere bulunmaktadır; kapının üzerinde kitabe yer almaktadır. Narteksin duvarları metal malzemeyle kapatılarak son cemaat yeri oluşturulmuştur. Kuzeybatı cepheye tek şerefeli bir minare inşa edilmiştir. Naos ikişer sütundan oluşan iki sıra destekle üç nef ayrılmıştır. Orta nefin orta bölümü pandantifli kubbe, diğer bölümler beşik tonozla örtülüdür²³. Naosun batısında, narteksin üzerine gelen, yan neflerin batısında, duvar içindeki merdivenlerle çıkılan bir gynekaion bulunmaktadır. Doğudaki apsislerin eksenlerinde birer pencere, ante duvarlarının batı yüzleri ile diokonikon hücrelerinin yan duvarlarında birer niş yer almaktadır. Naosun kuzey ve güney duvarlarında birbirine simetrik ve eş büyüklükte, dışa daralan ikişer pencere vardır.

21 Derinkuyu'da 1858 ile 1860 arasındaki üç yıl içinde, biri yeni, diğeri temelden itibaren onarılan, bu boyutlarda iki kilisenin inşa edilmiş olması, bu yıllarda burada yaşayan Rumlar'ın nüfus yoğunluğu ve maddi gücünü yansıtmaya açısından önemli bir veri sayılmalıdır.

22 Kilise narteks dahil 28.00 m. uzunluk, 15.00 m. genişliktedir.

23 Kubbe günümüzde içten, düz plakalarla kapatılmıştır. Aynı şekilde pandantifler de muşambalarla kaplanmıştır. Ancak 1963 yılında basılan Anonim yayında (dipnot 16) kubbe pandantiflerin bir fotoğrafı yer almaktadır. Kartuşlara ayrılmış kubbenin ortasında, Derinkuyu'daki diğer kilisenin kubbesinde olduğu gibi, etrafında melekler bulunan Pantokrator İsa, yazıtlı dairesel bir çerçeve içinde görülmektedir. Fotoğraftan tam olarak seçilemese de her bir kartuşun içinde birer ayakta figür, pandantiflerde serafimler, kubbeyi taşıyan kemerlerde ise madalyonlar içinde ve ayakta melek figürleri bulunmaktadır.

Kilisede günümüzde freskoya rastlanmasa da son derecede zengin ahşap ve taş bezeme görülmektedir. Özellikle in situ durumdaki görkemli ikonostasis duvarı ve naosun güneydoğusuna alınan ambon zengin ve kaliteli ahşap işçilik yansıtmaktadır. İkonostasisin bir parçası güney duvara yerleştirilerek mihrap nişinin önüne konulmuştur. Eskiden ikonların asılı olduğu ikonostasiste günümüzde ayetler bulunmaktadır. Batıdaki giriş kapısının lento ve sövelerinde son derecede ince bir işçilik gösteren taş kabartma bezeme görülür: Altta çift kulplu vazolardan çıkan bitkisel bezemeler ve rozetler girişe gösterilen önemi vurgulamaktadır.

Kiliseyi çevreleyen avlu duvarındaki güney ve batı girişler dıştan, kabartma tekniği ile yapılmış, haç oluşturan silmelerle taçlandırılmıştır.

Kilise ve çevre duvarında düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır.

Özlüce On İki Havari Kilisesi

Orta Çağ'daki ismi Zeila (Ζηλα, Ζηλα)'dır, daha sonraları ise Zile, Sile veya Djuvarzile olarak adlandırılan Özlüce'nin kuruluşu İ.Ö. 1. yüzyıla kadar indirilmekte, Erken Bizans Dönemi'nde şehirde iskan olduğu bilinmektedir²⁴. Yerleşimin merkezinde, günümüzde cami olarak kullanılan kilisenin (Resim: 6) batıdaki asıl giriş kapısı üzerinde dokuz satırlık küçük harflerle mermer üzerine kazıma tekniği ile yazılmış yapım kitabesi bulunmaktadır²⁵.

Kitabe

Ο πανσεπτος ουτος χαι περιχαλλιης των=
πανευφημων Αποστολων ναος ανηγερθη προς
οιωνιον του γωιστου δοξολογιαν επι της βασιλει=
ος του Σουλταν Μετζιδ, αρχιερατευοντος εν τη ε=

24 F.Hild ve M. Restle (1981), s. 307 (bkz. dipnot 16).

25 F.Hild ve M. Restle (1981), s. 37'de (bkz. dipnot 16), Lebides'i kaynak göstererek kitabenin 1841'de yenilendiğini yanlış olarak vermektedirler. A.M. Lebides'in A εν – μονυλδοις μοναι της... Κονσταντινοπουλ 1899 tarihli eseri Ankara kütüphanelerinde bulunamadığı için kontrol edilememiştir.

παρχια ταυτη Ικονιου του Κυρου Νεοφυτουδι
γενναιας συνδρομης και μεγαλων αγωνων παρα
των αυτοθι φιλοχριστων Ορθοδοξων χριστιανων.
Εν ετει Σωτηριω 1849
Μαρτιου 16

Çevirisi

"Çok ünlü havarilerin bu çok mukaddes ve güzel
mabedi Yüce Allah'ın ebedi hamd amacı ile Sultan
Mecid'in padişahlığı zamanında ve bu yörede başrahip olan
Konya (metropoliti) Neofitos zamanında inşa edildi.

Burada bulunan İsaşever Ortodoks Hristiyanlarca cesur bağış ve büyük mücadelelerle.

İsa Yılı 1849 Mart 16

Kitabeden de anlaşıldığına göre, kilise Sultan Abdülmecid Dönemi'nde ve Derinkuyu'daki kiliselerin kitabelerinde adı geçen Konya Metropoliti Neofitos zamanında yapılmış, Oniki Havarî'ye adanmış, 16 Mart 1849'da ibadete açılmıştır. Kilisede iki kitabe daha bulunmaktadır²⁶.

Doğu- batı doğrultusunda kareye yakın dikdörtgen planlı kilise orijinal bir avlu duvarı içinde yer almaktadır (Plan: 8)²⁷. Kilisenin kuzeydoğusunda, kuzey cepheye 0.60 m. mesafede kare kaideli tek şerefeli bir minare bulunmaktadır.

Kuzey duvardaki giriş kapısının üzerinde fotoğrafı çekilemeyen 10 satırlık mermer üzerine kabartma tekniği ile yazılmış Karamanlıca, ancak bir anlam çıkarılamayan bir kitabe vardır. Kilisenin güneydoğusunda,

26 Bu kitabelerden biri sıvayı temizlememiz sonrasında tarafımızdan açığa çıkarılmıştır, yerli halkla yaptığımız konuşmalarda, kilisenin içinde başka kitabelerin bulunduğu, ancak bunların da sıva altında kaldığı öğrenilmiştir.

27 Kilise narteks dahil 23.50 m. uzunluk, 15.00 m. genişliktedir.

günümüze sadece birkaç basamağı gelebilen çan kulesi kalıntısı bulunmaktadır.

Doğu-batı doğrultusundaki naos batıda narteks, doğuda dışa taşkın, içten ve dıştan yarım yuvarlak apsisle sınırlanır. Narteks çapraz tonozla örtülü üç bölümden oluşmaktadır. Tonozlar batıda, yanlarda kare kesitli paye, ortada sütunlar, doğuda duvar payelerine oturmaktadır. Narteksin doğu duvarında biri eksende lentosu nervürlü dikdörtgen, diğeri güney yan nefe açılan ve günümüzde örülmüş kapılarla naosa açılmaktadır. Eksenin kuzeyinde ise, dışa daralan bir pencere yer almaktadır. Güney nefe açılan kapının üzerinde tarafımızdan sıvanın temizlenmesiyle ortaya çıkarılan, Derinkuyulu iki rahibin kiliseye bir bağışlarını içeren mermer, kabartma tekniği ile yapılmış kitabe bulunmaktadır.

Naos üçer sütundan oluşan iki sıra destekle üç nefe ayrılmıştır. Sütunlar birbirlerine sivri kemerlerle bağlanmaktadır. Kuzey ve güney neflerin orta bölümleri, haç kolu oluşturacak şekilde dışa taşkındır ve bu plan özelliği ile kilise, bölgede tek örnek teşkil etmektedir. Orta nefin orta bölümü tonozunda eliptik bir kubbe imitasyonu bulunmaktadır, diğer bölümler tonoz örtülüdür. Naosun batısında, narteksin üzerine gelen ve naosun kuzeybatısındaki anıtsal ahşap bir merdivenle çıkılan gynekaion yer almaktadır. Gynekaionda, bölgede ve Anadolu'da hiçbir dönem kilisesinde rastlamadığımız, *in situ*, kadınlara ayrılmış ibadet birimleri bulunmaktadır (Resim: 7). Gynekaionun naosa bakan doğudaki ahşap kafes arkasında, kadınların ibadeti ayakta izleyebilecekleri (katılabilecekleri) ve dirseklerini koyabilecekleri ahşap kuruluşlardır bunlar.

Naos doğuda, eksendeki daha büyük üç apsisle sonlanır. Ana apsis-te, üst seviyede eksene simetrik, dışa daralan iki, yan apsislerde eksenlerde birer pencere; ana apsisde eksende bir katedra, yanlarda üç, yan apsislerde eksenin kuzeyinde nişler bulunmaktadır. Naos ile apsisleri birbirinden *in situ* ikonostasis duvarı ayırmaktadır. Ahşap işçiliğinin en yetkin örneğini sunan ikonostasisin “güzel kapısının” kemerinde altın yaldızla yazılmış $\gamma\iota\omicron\varsigma$, Άγιος , $\text{Άγιος Κυριος Σαβαωθ πληρης ο ουρανος}$, $\chi, η γη της δοξης σου$. (aziz aziz aziz, bütün gök ve yer hükümrانlığını) ibaresi okunmaktadır. İkonostasis ile aynı işçiliği yansıtan ambon, günümüzde naosun güneydoğusuna yerleştirilmiş ve vaiz

kürsüsü olarak kullanılmaktadır. Naosun kuzey ve güney duvarlarında, neflerin her bölümüne açılan birer, dışa daralan pencere görülmektedir. Güney nefin orta bölümündeki pencere, buraya örülen mihrap nişinin yer aldığı duvar nedeniyle kapanmıştır, mihrabın batısında ahşap minber bulunmaktadır.

Kilisede ahşap bezemenin yanı sıra, batı ana giriş kapısını çevreleyen üzüm salkımları ve asma dallarından oluşan taş kabartma, ayrıca konulu fresko yer almaktadır. Narteksten naosa geçişi sağlayan güney kapının üzerinde Tevrat'tan alınmış "İbrahim'in İshak'ı Kurbanı", kuzeydeki pencerenin üzerinde ise yine Tevrat'tan alınmış "Fırında Üç İbrani Genci" sahneleri bulunmaktadır.

Kilisenin inşasında sarı ve gri kesme taş malzeme kullanılmıştır.

Kaymaklı, Kilise

Nevşehir'den Niğde'ye giden karayolunun üzerinde yer alan Kaymaklı'nın tarihi hakkında bilgi bulunmamaktadır. Kaymaklı'nın Günay Meydanı'nda, Kurşunlu Camii'nin güneybatısındaki kilise (Resim: 8) günümüzde belediyenin deposu olarak kullanılmaktadır. Kilisenin batı giriş kapısı üzerindeki kitabe yeri, eskiden burada bir kitabe bulunduğunu göstermektedir; bu boşluğun altında boya ile yapılmış yazıt kalıntısı ise yapının tarihçesi hakkında bilgi vermekten uzaktır²⁸.

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı kilise bazilikal planlıdır (Plan: 9)²⁹. Dikdörtgen planlı naos doğuda, eksende dışa taşkın üç cepheli apsis, batıda narteksle sınırlanmaktadır. Kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı narteks altı kemerle beş bölüme ayrılmıştır; kemerler batıda, kuzey ve güneyde paye, ortada sütunlara, doğuda ise duvarlara oturmaktadır. Narteksin her bölümü tonozlarla örtülüdür. Narteksin doğu

28 Kayseri Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğü'nde tespit ettiğimiz, yapıya ilişkin bir dosyadaki, minar Adnan Bedrioğlu ve İnşaat Teknikeri Muzaffer Türekeçi imzalı bir raporda, neden gösterilmeksizin kilisenin Hicri 1153 (Miladi 1740/41) yılında inşa edildiği belirtilmiştir.

29 Yapının planı Kayseri Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğü'nde dosyadan, Adnan Bedrioğlu'nun çiziminden alınmıştır.

duvarında biri eksende ve daha büyük, diğeri kuzey nefe açılan iki kapı bulunmaktadır.

Naos dörder sütundan oluşan iki sıra destek ve bunları bağlayan sivri kemerlerle üç nefe ayrılmıştır. Doğuda birer apsisle sonuçlanan nefler tonozla örtülüdür. Apsislerin eksenlerinde, altta ve üstte birer pencere vardır. Naosun kuzey ve güney duvarlarında birbirine simetrik, dışa dalaran, içten yuvarlak kemerli, dıştan dikdörtgen pencere bulunmaktadır. Naosun batısında, narteksin üzerinde, naosun kuzeybatısındaki ahşap merdivenle çıkılan bir gynekaion yer almaktadır³⁰.

Yapının naosunun bir zamanlar tümüyle freskolarla kaplı olduğu kalan izlerden anlaşılmaktadır, orta nef tonozunda dört erkek (olasılıkla İncil yazarları) figürü kısmen seçilebilmektedir. Ayrıca üzeri boyalı sütunlarda ve volütlü başlıklarda bazı isimler okunabilmektedir.

Yapının inşasında çift renkli taş kullanılmıştır. Beden duvarlarında düzgün kesilmiş sarı renkte, pencere ve kapıların lento-sövelerinde, köşelerde, kemerlerde gri taş malzeme kullanılmıştır.

Gülşehir Martir Dimitrius Kilisesi

Orta Çağ'daki ismi Zoropassos (Ζοροπασσος) olan şehir 20. yüzyıla kadar Arapsun olarak da adlandırılmıştır³¹. Gülşehir'in Çalışkanlar Mahallesi'nde yer alan kilisenin (Resim: 9) Nevşehir Müzesi'nde korunan mermer bir kitabesi bulunmaktadır³². 10 satırlık kitabe ne yazık ki kırıktır.

Kitabe

Ουσιτενης ουτος και πανσεπτος Ναος.
ανηγερθη εκ βαθρον επ ονματι του μεγαλο-

30 Kilisenin depo olarak kullanıldığı için gynekaiona çıkılamamıştır.

31 F. Hild ve M. Restle (1981), s. 309 (bkz. dipnot 16)

32 Kitabeyi çalışmama ve fotoğrafını çekmeme izin veren Nevşehir Müzesi Müdürü Seracettin Şahin'e teşekkür ederim.

μαρτυρος Δημητριου εις κοινην και αθωνιου λα-
τρειαν και δοξολογιαν του Υψιστου επι της αυτης-
Θεσεως του αρχαιου Λαξευτου ομωνυμου ναου τη ζη
Λοτη και ευσεβει συνδρομητων ευταυθαορθοδζ
Χριστιανων επι της αυτοκρατοριας μεντου Σουλ-
τανου, Σεβασμιοτατον του β αρχιερατειος δε
του Ικονιου κυρου Αθανα/
σιου οκτωβριου- 1889- 4902 σωτηριου ετους

Çevirisi

“Bu görkemli ve çok kutsal kilise, temelden itibaren, Büyük Martir Dimitrius adına, eski kayadan oyulmuş, aynı isimdeki kilisenin üzerine, muhterem Hristiyan Ortodoksların katkılarıyla.....Autokrator, Sultanımızın, saygıdeğer Konya Metropolitisi Athanasius’un 2. despotluk (metropolitlik) yılında...

Ekim 1889 İsa’dan 4902

Kitabede zikredilen Konya Metropolitisi Athanasius’un adı, bölgede tespit ettiğimiz yapılar içinde sadece bu kilisede geçmektedir. Martir Dimitrius’a ithaf edilen kilise 1889 tarihinde ibadete açılmış olmalıdır. Ancak, kitabeden de anlaşılabilceği gibi, eskiden bu kilisenin bulunduğu yerde, aynı isimde kayaya oyma bir başka kilise olmalıdır. Kitabede “Autokrator ve Sultan” sıfatları geçmesine karşın bu kişinin ismi okunamamıştır³³.

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı kilise kubbeli bazilika planlıdır (Plan: 10)³⁴. Dikdörtgen planlı naos doğuda dışa taşkın, içte yarım yuvarlak, dışta beşer cepheli üç apsis, batıda iki katlı bir narteksle sınırlanmaktadır. Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı narteks iki sivri kemerle üst seviyede üç bölüme ayrılmıştır, kemerler doğu ve batıda, doğudakiler yarım sütun olan duvar payelerine oturmaktadırlar.

33 Tarih dikkate alındığında isim Padişah II. Abdülhamit’i veriyor olmalıdır.

34 Kilisenin batı duvarının bir kısmı toprak altında kaldığı için batı sınırının ölçüsti tarı olarak alınmamıştır ancak kilisenin uzunluğu yaklaşık 32.00 m. genişliği 15.00 m. dir.

Her üç bölüm de tonozla örtülüdür. Narteksin batı, kuzey ve güney duvarları dışta toprak altında kalmıştır. Kuzey ve güney duvarlardaki nartekse giriş kapıları örülüdür. Narteksin doğu duvarı eksenindeki lento ve söveli bir kapı ile naosun orta nefine girilmektedir. Dikdörtgen planlı naos, üçer sütundan iki sıra destekle üç nefe ayrılmıştır. Orta nefin doğudan ikinci bölümü yüksek kasnaklı on iki pencere, pandantif geçişli kubbe, diğer bölümler tonoz ile örtülüdür. Naosun batısında, narteksin üzerinde bir gynekaion yer almaktadır; gynekaiona çıkış, naosun batısında, kuzey ve güney beden duvarlarına bitişik inşa edilen merdivenlerle sağlanmaktadır. Doğudaki ana apsiste biri eksen, diğeri iki yanda üç pencere; yan apsistelerde eksenlerde birer pencere bulunmaktadır³⁵. Nefleri ayıran sütunlar yüksek kare kesitli kaidelere otururlar ve basit başlıklar taşırlar. Naosun kuzey ve güney duvarlarında altta beşer, üstte dörder pencere bulunmaktadır. Alt seviye pencereleri örülüdür.

Kilisenin çok az yerinde fresko izlerine rastlanmaktadır: Kasnak pencerelerinin arasındaki duvar yüzeylerinde On İki Havari, pandantiflerde Dört İncil Yazarı resmedilmiştir. Ana apsis kemerinin üzerindeki duvar yüzeyinde, güneyde “Meryem’c Müjde” ile kuzeyinde ne olduğu belirlenemeyen bir sahne yer almaktadır.

Yapının inşasında bölgedeki diğer kiliselerde de görülen sarı renkli düzgün kesilmiş kesme taş kullanılmıştır.

Mustafapaşa, Konstantin ve Helena Kilisesi

Yerleşimin Orta Çağ’daki adı Sinassos’dur, H. Rott, burasının eski adının “Asuna” olduğunu belirtmekte ve bazı kiliselerin ismini vermektedir³⁶. Şehrin merkezinde, belediye’nin mülkiyetindeki kilise (Resim: 10) günümüzde kullanılmamaktadır. Kilisenin batı cephesi ekseninde, naosa giriş kapısı üzerinde sekiz satırlık, mermer üzerine kazıma tekniği ile yapılmış inşa kitabesi bulunmaktadır :

35 Kilise 1995 senesine kadar Taskobirlik tarafından üstün deposu olarak kullanılmıştır, bu nedenle ana apsisin doğu cephesine bir kapı açılmıştır.

36 H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler aus Psidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*, Leipzig 1908s., 238-239

Kitabe

Ναος ειμαι των πανσεπτον βασιλε
ων ευσβων + κωνσταντινου υαι ελενης
διωυτων , των ασεβων + επι μεν Σουλταν
Αχμετη ανηγερθην ολκως + επι δε Αμυζουλ
μετξιζη καλλωπισθην ως εικος + υ επι της ιε
ραρχιας παισιου του κλεινου + δι αγωνων
και δαπανυς του της Συνασου κοινου-
ανηγερον μεγ εκ βαθρων τω 1729:
επενσκευασθη δε τω 1850

Çevirisi

Putperestlerin takipçisi, pek mukaddes krallar
mümin Konstantin ve Eleni'nin mabediyim.
Sultan Ahmet zamanında kısmen inşa edildim.
Sultan Abdülmecid zamanında da gerektiği gibi süslendim.
Meşhur Pasios'un başrahipliği zamanında ise
Sinossoslular cemaatinin mücadele ve
harcamaları ile temellerden inşa edildim 1729'da. 1850'de ise tamir
edildim.

Kitabe metni yapı hakkında birçok bilgiyi vermesinin yanı sıra, bölgede başka örneğini bulamadığımız bir şekilde kilisenin kendi ağzından kaleme alınmıştır. Kilise, Konstantin ve Helena'ya ithaf edildiğini, ilk inşasının Sultan Ahmet Dönemi'ne (1703-1730), 1729'a kadar geri gittiğini belirtmekte, Sultan Abdülmecit Dönemi'nde, 1850'de Baş Rahip Pasios döneminde temellerinden itibaren tamir edildiğini belirtmektedir. Kilisenin batı cephesinde, inşa kitabesinin dışında, farklı büyüklüklerde, bazılarının devşirme olduğunu sandığımız sekiz yazıt daha mevcuttur. Ancak, duvarda örgü malzemesi olarak kullanılan bu yazıtların büyük bir bölümü dürbünle dahi okunamamaktadır.

Batısında bir avlu bulunan kilise doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır (Plan: 11). Naosun doğusunda dıştan kısmen kaya, kısmen

kesme taş ve düzgün olmayan bir duvarla sınırlanan üç apsis, batısında narteks yer alır. Narteks dört yuvarlak kemerle, üst seviyede çapraz tonoz örtülü üç bölüme ayrılmıştır; kemerler batıda iki uçta paye, ortada iki sütun, doğuda duvar payelerine oturmaktadır. Narteksin doğu duvarında eksende iki dilimli kemerli dikdörtgen bir kapı, yanlarda birer pencere ile naosa açılmaktadır. Naos dörder sütundan iki sıra destekle üç nefte ayrılmıştır. Nefler tonozla örtülüdür, orta nef tonozunun ortasında eliptik bir kubbe imitasyonu dikkat çekmektedir. Naosun batısında, narteksin üzerini kaplayacak biçimde, naosun kuzeybatısındaki merdivenlerle çıkılan bir gynekaion bulunmaktadır. Ana apsiste alt seviyede üç niş, üst seviyede farklı büyüklük ve seviyede üç pencere; yan apsislere alt seviyelerde nişler yer almaktadır. Naosun kuzey ve güney duvarlarında dışa daralan dörder açıklık vardır. Kuzey duvarda, doğudan ikinci açıklık, kayaya oyulmuş, düzgün bir şema yansıtmayan, basık tavanlı bir mekana açılmaktadır³⁷.

Kilisenin içinde, duvarlarda yer yer boya izi görülse de konulu bir fresko bulunmamaktadır. Buna karşılık yapının batı cephesi, özellikle giriş kapısının çevresi, üzeri boyalı asma dalları, üzüm salkımları ve serafimlerle bezelidir. Kuzeydeki pencerenin üzerinde, kabartma haç ve kerubimler görülmektedir. Batı cephede, gynekaionu aydınlatan dikdörtgen üç pencereden daha büyük olan ortadakinin üzerinde oldukça ilgi çekici kabartmalar bulunmaktadır. Lentonun üzerinde ortada karşılıklı kanatlı iki ejder başlarını yukarı kaldırmış şekilde resmedilmiştir, ejderlerin solunda bir serafim, sağında çift başlı bir kartal figürü yer almaktadır, figürlerin arasında ise birer rozet motifi görülmektedir. İki kanadını yana açmış çift başlı kartal başları arasında bir taç, sağ pençesinde bir kılıç, sol pençesinde ise bir asa tutmaktadır (Resim: 11)³⁸.

Kilise sarı ve gri renkteki kesme taşlardan inşa edilmiştir.

37 Pencere açıklığı bulunmayan bu mekanın işlevi tam olarak saptanamamıştır ancak, kilisenin değerli eşyalarının korunduğu bir yer veya çile çekmeye ilişkin bir mekan olabileceği düşünülmektedir.

38 Ökumenik Patriklik sembolü olan bu kartal figürünün çok benzeri Fener Rum Patrikhane-si'nde bulunmaktadır bkz. Z. Karaca (1995), s.37 (bkz. dipnot 2)

Cemil, Kutsal Haç Kilisesi (Manastırı)

Nevşehir'in Kayseri'ye en yakın yerleşimlerinden biri olan Cemil köyünde, derin bir vadiye bakan yamacın kenarında Post-Bizans Dönemi'ne ait bir manastır bulunmaktadır (Resim: 12). Doğal kayalar ve örme duvarlardan oluşan bir avlunun içinde bir kilise, güneydoğusunda bir çan kulesi, kilisenin kuzey ve batısında manastıra ait kısmen kayaya oyma iki mekan, ayrıca kilisenin kuzey duvarı boyunca uzanan, batıdaki mekanları kilisenin doğusuna bağlayan 2.45 m. genişlikte üzeri tonozlu kayaya oyma bir dehliz bulunmaktadır.

Kilisenin batısındaki naosa giriş kapısı üzerinde, boya ile yazılmış on satırlık bir inşa kitabesi yer almaktadır. Ayrıca kilise ve kuzey mekanlarında, aşağıda tanıtılacak birden çok sayıda yazıt bulunmaktadır.

Kitabe

Ουτος ο Αγιος Ναος του Τιμιου και Ζωο
ποιου Σταυρου Ελαβεν αρχην να οι
υδομυδη εν..... μεν 1838 εν μηνι δε
Μαιω διαβασας την αρχην του ... μελι
ο Ναζιανζου Νεκταριος επισκοπος του
Αγιος καισεριας εις την μνημην των
Ισαποστολων; Κωνσταντινου και Ελενυς Ζελυωδης
δε εις εζ μυνας, εζυαινιασδυ παρα του παισιου
αρχιερεως εις την Συναζην του αρχα

γγελου

Çevirisi

“Bu mukaddes ve hayat veren Haçın aziz mabedi
inşa edilmeye1838 Mayıs ayında,
Aziz Kaiseria Metropolitine bağlı Nazianzos piskoposu

Nektarios ve büyük ispötol Konstantin ve Elenin'nin kutsal gününde ve altı ayda biterek baş rahip Paisios tarafından başmeleğin sinaksisinde kutsanarak açıldı.

Kitabe metni biraz karışıktır, ancak anlaşıldığı gibi kilise Kutsal Haç'a adanmış, 1838 yılının Mayıs ayında, Konstantin ve Helenan'ın kutsal günü olan 21 Mayıs'ta inşasına başlanmış altı ay sonra bitirilerek Baş Rahip Paisios tarafından kutsanarak açılmıştır.

Doğu-batı doğrultusunda uzanan kilise bazilikal planlıdır (Plan: 12)³⁹. Naos doğuda, ekseninde dışa taşkın yarım yuvarlak bir apsis, batıda narteksle sınırlanmaktadır. Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı narteks üst, altı kemerle beş bölüme ayrılmıştır. Kemerler batıda sütun, doğuda konsollara oturmaktadır. Orta bölüm çapraz, diğerleri beşik tonozla örtülüdür. Narteksin doğu duvarı ekseninde naosa girişi sağlayan bir kapı, iki yanında iki pencere bulunmaktadır. Naos üzer sütundan iki sıra destekle üç nef ayrılmıştır. Dikdörtgen kesitli yüksek kaideler üzerine oturan sütunlar birbirlerine ve duvarlara yuvarlak kemerlerle bağlanmaktadır. Nefler beşik tonoz örtülüdür; orta nefin ortasında, boya ile yapılmış eliptik bir kubbe imitasyonu dikkat çekmektedir. Kuzey nef ve narteksin üzerini dolanan gynekaiona çıkış kuzey duvarındadır, ancak bugün merdivenleri yıkılmıştır. Nefler doğuda birer apsisle sonlanmaktadır; orta nef diğerlerinden daha geniş ve yüksektir, eksenin iki yanında dışa daralan iki pencere görülmektedir. Birbirine simetrik yan apsislerde eksenlerde dışa daralan küçük birer pencere, yanlarda nişler ve zeminlerinde kare kesitli altar kaideleri görülmektedir. Naosun kuzey duvarında, batıda dehlize açılan bir kapı, güney duvarında dışa daralan dört eş boyutlu pencere bulunmaktadır. Kilisenin kuzey cephesinde, içteki sütun ve kemerler hizasında duvar payeleri vardır.

Kilisenin güneydoğu köşesinde, beden duvarı üzerine inşa edilmiş olan çan kulesi iki katlıdır, her iki kat dört yöne yuvarlak kemerlerle açılmaktadır.

Kilisenin duvarlarında bazıları iki farklı tabaka yansıtan freskolar bulunmaktadır. Naosun doğusunda, apsis yarım kubbesinin üstündeki duvar yüzeyinde iki panoda iki sahne resmedilmiştir: Ortadaki yuvarlak

39 Kilise narteks dahil 24.50 m. uzunluk, 14.30 m. genişliktedir.

pencerenin kuzeyindeki melek ve güneyindeki Meryem “Meryem’e Müjde” sahnelerinin bilinen iki figürüdür. Mavi bir giysi içinde gösterilen Meryem’in önünde, üzerinde Kutsal Kitap bulunmaktadır. Melek mavi giysilidir ve sol elini yukarıya kaldırmıştır. Diokonikonun üzerindeki pencerenin iki yanında ayakta iki figür yer almaktadır. Güneydeki figür büyük oran da tahrip olmuşsa da kuzeydeki iyi durumdadır. Başı haleli ve pelerinli genç bir erkek sol elinde ağzı yarı açık küçük bir kutu tutmakta, sağ eliyle tuttuğu haçın batı ucu ile de kutuyu göstermektedir (Resim: 13). Figür büyük bir olasılıkla kiliseye bağışta bulunan birini yansıtır olmalıdır. Güney nef güney duvarının batısında, iki pencere arasında yaklaşık pencereler yüksekliğinde, büyük oranda tahrip olmuş sahnede zengin koşumlu bir at, bir çadır önünde üç figür bulunmaktadır. Kaynağını tespit edemediğimiz bu sahnenin altında, daha küçük boyutlu bir pano içinde, üçgen haleli, Tanrı’yı gösterdiğini sandığımız bir figür, yanında elinde kılıçla çift kanatlı bir melek vardır. Sahnede yer alan tektük ağaçlarla birlikte yorumlandığında, sahnenin “Adem’le Havva’nın Cennetten Kovuluşu” olduğu düşünülebilir. Güney duvarın ortalarında, pencere arasındaki duvar yüzeyindeki üçüncü bir sahne ise tanımlanamayacak kadar bozulmuştur. Pencerenin üzerinde, kırmızı bir çerçeve içine alınmış, sıva üzerine siyah boya ile yazılmış, kiliseye bağışta bulunanların ismini veren 1892 tarihli bir yazıt vardır. Ayrıca sütun ve başlıklarının üzerinde isimlerden oluşan, bazıları tarih veren yazıtlar dikkat çekmektedir. Sütun gövdeleri üzerinde mavi ve siyah renkler kullanılarak, serbest fırça darbeleri ile yapılmış bezemeler arasında görülen şematik insan (hatta karikatürize) yüzleri sanatçıların espri anlayışı olarak yorumlanabilir.

Narteks tonozları lacivert, sarı ve kahverengi boylarla geometrik bezelidir. Giriş kapısının üzerindeki kitabenin üstünde bir haç, haçın solunda ve sağında, İsa çarmıhtayken ona çektilen işkenceyi simgeleyen bir mızrak ve ucunda sünger olan bir sopa bulunmaktadır. Kitabenin çerçevesinin iki yanında iki serafim görülür. Girişin güneyinde kayalar üzerinde bir haç, önünde Eros benzeri bir melek figürü, eliptik bir madalyon içine alınmıştır; altta 1914 tarihi okunmaktadır. Benzer bir çerçeve kuzeyde yer almaktadır, iki dua eden çocuk ayakta bir figüre (İsa) dua eder durumda gösterilmiştir, sahnenin altında ise 1913 tarihi yazılı-

dır. Son iki pano aynı ustanın elinden çıkmış olmalıdır ve naos duvarlarındaki sahnelerden ayrı bir üslubu gösterirler.

Cemil'deki manastırın en ilginç yanlarından biri, kilisenin kuzeydoğusunda, dehlizin batı ucunda yer alan kayaya oyma mekandır. Düz tavanlı mekanın doğuda bir girişi, batıda dikdörtgen bir penceresi bulunmaktadır. Mekanın zemininde, kuzey-güney doğrultusunda "çift haç" biçiminde bir oyuk bulunmaktadır. İçinde Kutsal Haçın bir parçasının korunduğunu düşündüğümüz ve bu açıdan kilisenin ismi ile de uyumlu görünen bu oyuk duvarlarda veya bir niş içinde değil de zeminde olması ilginçtir. Bu mekanın hangi işlevle kullanıldığını ise kapı ve pencerelerinin kiliseye bakan taraflarındaki kitabeler açıklamaktadır. Pencerenin üzerinde dikdörtgen çerçeve içinde, kaya yüzeyine siyah boya ile yazılmış yedi satırlık kitabe :

Kitabe

Το μεγα Εὐεργετιμα
Του λελατομηματος τουτου
εδοθη παρα της Κυρ.
Σταυρινης Γ. Αγαπογλου
εις μνημοσυνον αιωνιον
γωνεων Αναδοχων συγγενην
και του Συζυγου Κ....ωνς

1906

Çevirisi

Oyulmuş bu yer için yapılan bu büyük bağış
bayan Stavrini G. Agopoğlu tarafından ebedi olarak hatırlanmaları
için verilmiş, ebeveynlerine vaftiz anne ve babalarına, akrabalarına
ve kocası

Konstantin.

1906

Kitabeden anlaşıldığı gibi mekanın oyulmasında, belki de Kutsal Haç'ın buraya getirilmesi için Stavrini G. Agapoğlu adlı bir bayanın adı geçmektedir, Bayan Agapoğlu bu bağışı 1906 yılında, anne, babası, vaf-tiz anne ve babası ile kocasının hatırlanmaları için yapmıştır. Mekanın işlevini ise kapının üzerindeki aynı tarihi veren yazıt açıklamaktadır.

Kapının Üzerinde: $\gamma\epsilon\rho\alpha\ \text{Εε//}\mu\omicron\ \lambda\omicron\gamma\upsilon//\ \sigma\upsilon\ 1906$ (Günahları itiraf et-menin kutsal odası).

Sonuç

Nevşehir ve çevresinde Post-Bizans Dönemi kilise ve manastırlarının araştırılması sonucunda, yukarıda tanıtılan sekiz kilise, bir manastır ve kilisesi yıkılmış bir çan kulesi tespit edilmiş ve belgelenmiştir. Kiliselerin sekizinde bir veya birden çok kitabe bulunmaktadır. İnşa tarihi veren kitabeler göz önüne alındığında bu sekiz yapıdan en erken tarihli olanı Mustafapaşa'daki Konstantin-Helena Kilisesi'dir. Ancak yapının kitabesi biraz karışıktır, kitabeden kilisenin Sultan Ahmet Dönemi'nde 1729 yılında inşa edildiği, 1850'de tamir edildiği belirtilmektedir. Ancak bu tamiratın niteliği hakkında bilgimiz yoktur. Şayet kilise temellerinden itibaren yenilenerek tamir edildi ise, o zaman Nevşehir çevresinde günümüze gelebilen en eski kilise Cemil'deki Kutsal Haç Kilisesi'dir (1838). En yeni kilise ise Gülşehir'deki 1889 tarihli Martir Dimitrius'a ithaf edilen kilisedir. Nevşehirde'ki Meryem'e ve Özlüce'deki On İki Havari'ye ithaf edilen kilise aynı yılda (1849) inşa edilmiştir. Kitabelerde adı zikredilen veya tarih itibarıyla dönemine isabet eden Osmanlı padişahları göz önüne alındığında Sultan Abdülmecid'in dönemi, yapıların inşa veya onarımı açısından dikkat çekmektedir. İncelenen eserlerin beşinde onun adı geçmektedir (Nevşehir Meryem Ana, Derinkuyu H. Theodoros Trion, Derinkuyu Başmelek Mihail ve Gabriel, Özlüce On İki Havari, Mustafapaşa Konstantin-Helena kiliseleri). Ayrıca, Nevşehir'de günümüze sadece çan kulesi gelebilmiş olan ve olasılıkla H. Georgios'a ithaf edilen kilise, aynı padişah döneminde onarılmış veya ekler yapılmıştır. Kitabelere geçen bani isimleri dikkate alındığında, Paisios öne çıkmaktadır. Kayseri Metropolitisi Paisios dört kilisenin inşasında rol oynamıştır (Nevşehir Meryem Ana, Nevşehir'de günümüze gelemeyen H. Georgios, Mustafapaşa Konstantin ve Helena, Cemil Kutsal Haç kiliseleri).

Paisios'u imar faaliyetleri açısından üç kilise ile Konya Metropoliti Neofios izlemektedir (Derinkuyu H. Theodoros Trion, Derinkuyu Başmelekler ve Özlüce On İki Havari kiliseleri). Ele alınan eserlerin ikisinde kesin olarak mimar ismi verilmektedir: Derinkuyu'daki kiliselerin mimarı Haldiaslı Baş Mimar Kriako Papadopoulos (Papazoğlu) adlı kişidir⁴⁰. Nevşehir'deki Meryem Ana Kilisesi bugün kayıp olan ve S. Eyice'nin yayınladığı Karamanlıca kitabesine göre Nazianzu Leontizu Gregor Kalfa adında bir mimar tarafından inşa edilmiştir. Sekiz kilisenin kime ithaf edildiği kitabelerinden anlaşılabilmektedir. Kiliselerden yedisi Hristiyanlarca kutsal kabul edilen kişi, aziz, havari veya martire, biri ise Kutsal Haç'a ithaf edilmiştir.

Ele alınan ve günümüzde mevcut dokuz kilisenin mimari özellikleri ele alındığında tümünün bazilikal planlı olduğu görülür. Dört kilise kubbelidir, Suvermez'deki kilisenin örtüsü bilinmemekte, iki kilisede (Mustafapaşa ve Cemil) tonozlarda imitasyon kubbeler bulunmaktadır. Bu yapılar içinde Gülşehir'deki Martir Dimitrius'a adanan kilise yüksek kasnakla dikkat çekmektedir. Tüm kiliseler üç neflidir, sadece Nevşehir'deki Meryem Ana Kilisesi, altta üç, üstte beş neflidir⁴¹. Apsis sayıları açısından Nevşehir'deki kilise dışı taşkın beş yarı yuvarlak apsisiyle en çok apsisle sahip kilisedir. Derinkuyu H. Theodoros Trion, Başmelekler, Özlüce On İki Havari, Gülşehir Martir Dimitrius, Mustafapaşa Konstantin ve Helena, Cemil Kutsal Haç kiliseleri üç apsislidir; bunlardan Derinkuyu H. Theodoros Trion ve Gülşehir Martir Dimitrius kiliselerinin apsisi içten yarım yuvarlak, dıştan çok cepheli; Derinkuyu Başmelekler ve Özlüce On İki Havari kiliseleri içten ve dıştan yarım yuvarlak planlıdır. Mustafapaşa Konstantin ve Helena Kilisesi'nin içten yarım yuvarlak üç apsisi dıştan kısmen kayaya oyulmuş düz bir duvarla sınırlanmaktadır. Cemil'deki kilisenin sadece ana apsisi içte ve dışta yarım yuvarlak planlı ve dışa taşkın, yan apsiser düz duvarlıdır. Suvermez ve Kaymaklı kiliseleri doğuda dışa taşkın, üçer cepheli birer apsisle sahiptir. Yapıların tümünde narteks veya izi bulunmaktadır. Tüm kiliselerde (günümüze ulaşmamış Nevşehir'deki H. Georgios Kilisesi de dahil almak

40 Bu kişinin tarihi kişiliği veya yörede başka illerin sınırları içinde kalan yapılarda çalışıp çalışmadığı yapılacak çalışmalarla aydınlatılmaya çalışılacaktır.

41 En dıştaki neffler alt katta narteksi de içine alan "u" şeklinde bir revak, üst katta ise nefdir.

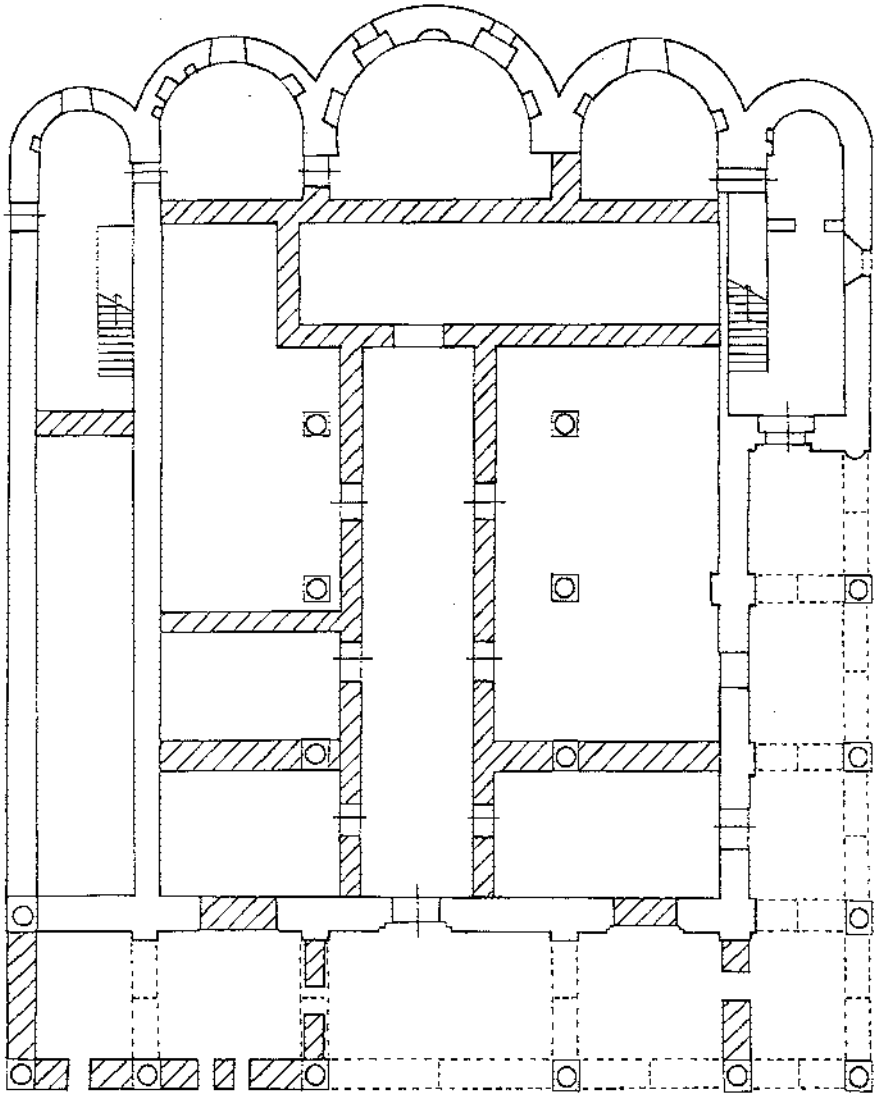
üzere) gynekaion bulunmaktadır; Suvermez'deki kilisede ise bilinmemektedir. Nevşehir II. Georgios, Derinkuyu II. Theodoros Trion, Cemil Kutsal Haç kiliselerinde çan kuleleri; Özlüce'de ise kalıntısı vardır.

Yapıların tümünde yörede bulunan ve Nevşehir taşı olarak bilinen taşlarla inşa edilmiştir. Tüm yapılarda son derece de ince bir harç kullanılmıştır. Suvermez Kilisesi dışında tüm kiliselerde fresko bezeme veya kalıntısı tespit edilmiştir. Gülşehir ve Kaymaklı kiliseleri haricindekilerde yoğun olarak üzüm salkımı ve asma dallarından oluşan taş bezeme; Derinkuyu H. Theodoros Trion, Başmelekler ile Özlüce'deki kilisede kaliteli ahşap bezemeye rastlanmaktadır.

Böylelikle, Nevşehir ve çevresinde yapılan araştırmalar sonunda tespit edilen kiliselerin plan, malzeme-teknik, bezeme programı açılarından homojen bir grup oluşturdukları sonucu çıkarılabilmektedir. Ancak, 19. yüzyılın idari bölünmesi göz önüne alındığında, sadece Nevşehir değil, günümüzün çevre illerindeki örnekler de ele alınmalıdır. Yapmayı planladığımız bu yöndeki çalışmalar sonunda Kappadokya'daki 18.-19. yüzyıllarda gayrimüslim tebaa tarafından inşa edilen dini mimari özellikleri hakkında daha biffurlaşmış sözler söylenebilecektir.

Son söz olarak şu söylenebilir ki, bu yapıların tespit ve belgelenmeleri, eserler korunmadığı/korunamadığı sürece büyük bir önem taşımaktadır. Şayet bu eserleri de, ülkemizin diğer kültür mirası eserleri gibi yeterince koruyamazsak kısa süre içinde doğa ve insan eliyle yok edilecektir. Korumanın en geçerli olan yöntemi ise bu yapılara uygun işlevler vermektir⁴².

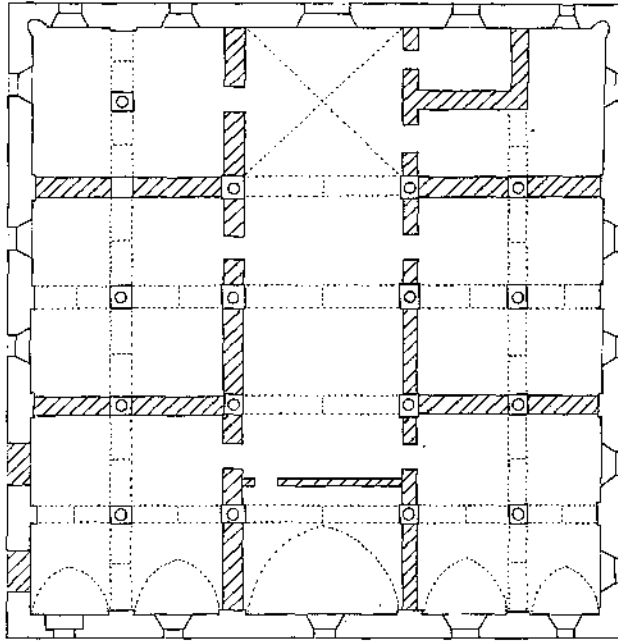
42 1996 yılında tarafımızdan, Nevşehir Valisi Sayın Şinasi Kuş'a bu yapılar için ayrıntılı bir rapor sunulmuş, kurulması kaçınılmaz olan, gerçek anlamda bir Kappadokya Vakfı'nın bu eserleri farklı biçimlerde değerlendirebileceği belirtilmiştir, bu dileğimizin bir an önce yerine gelmesi umundayız.

0 1 2 3 4 5 m.

■ TÜRK DÖNEMİ

Plan 1: Nevşehir Meryem Ana Kilisesi, alt kat planı

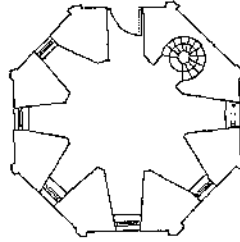
ÖLÇEK 1 / 100

0 1 2 3 4 5 M.

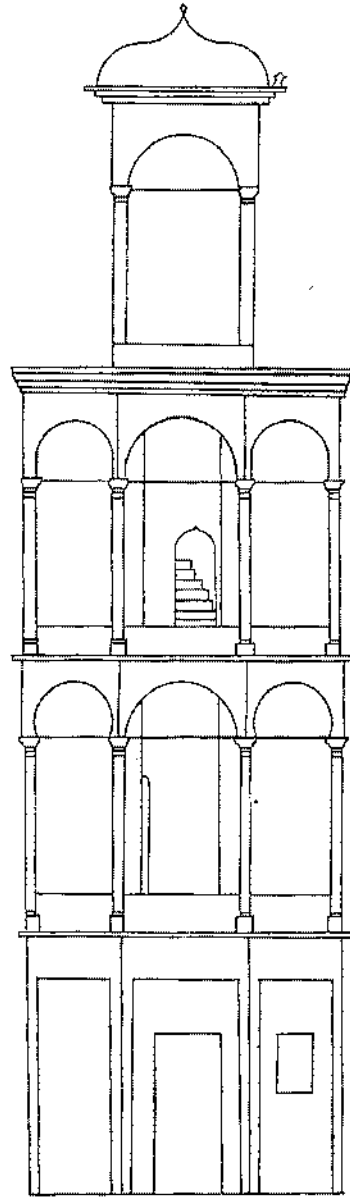
▨ TÜRK DÖNEMİ

Plan 2: Nevşehir Maryem Ana Kilisesi, üst kat planı

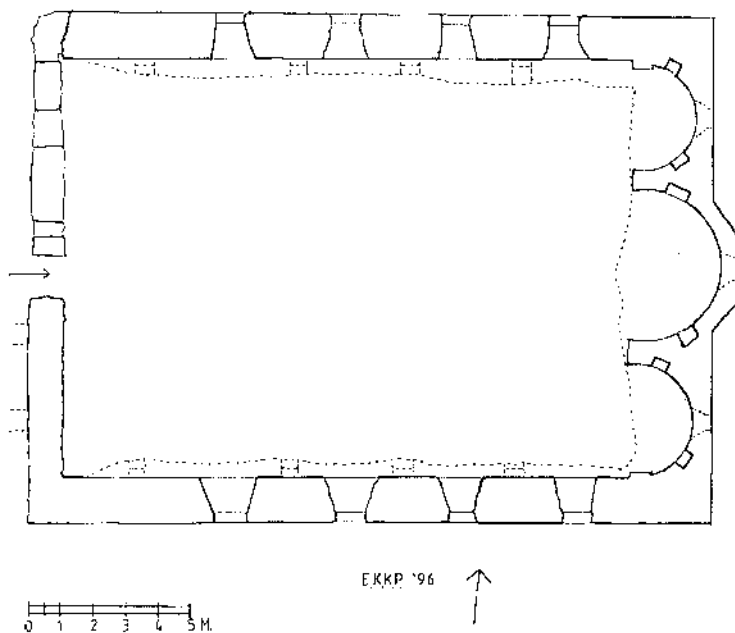

ÖLÇEK 1 / 50

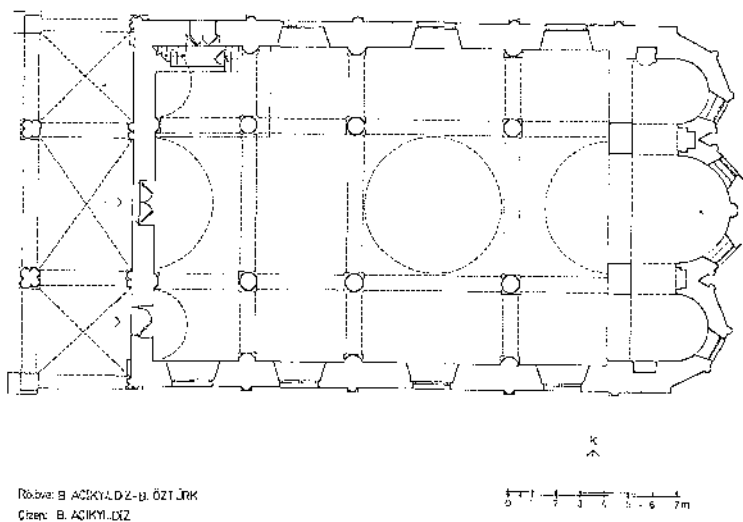
**Plan 3: Damat İbrahim Paşa İlkokulu
avlusundaki çan kulesi planı
(Kayseri Kültür ve Tabiat
Varlıklarını Koruma Kurulu
Arşivi)**

Plan 4: Damat İbrahim Paşa İlkokulu avlusundaki çan kulesi cephe görünümü (Kayseri Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Arşivi)

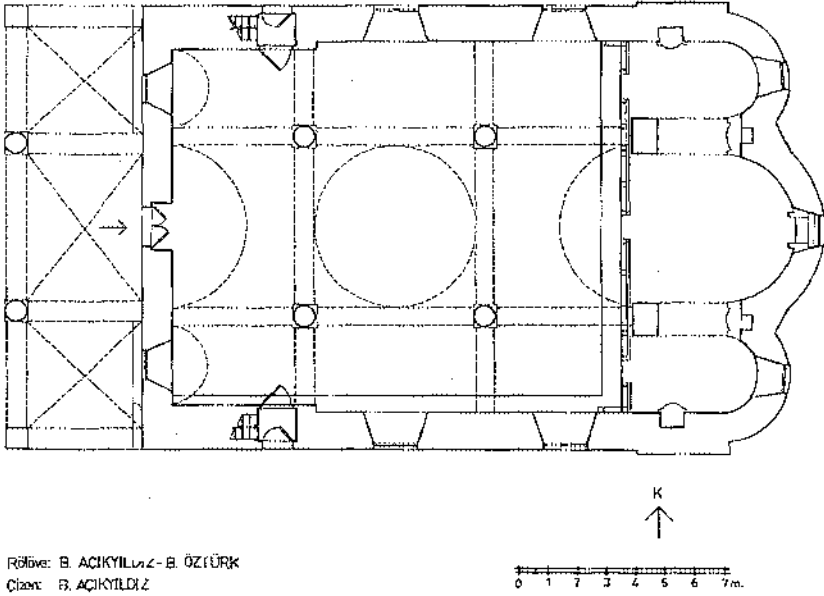

Plan 5: Suvermez Kilise planı

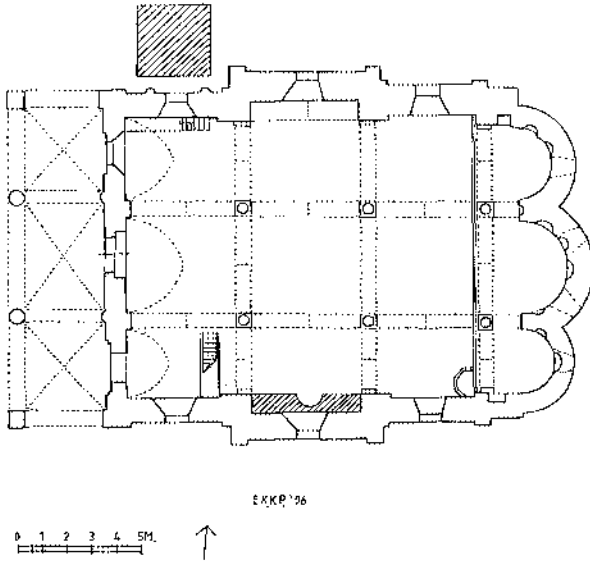

Resim: B. AÇIKYILDIZ-B. ÖZTÜRK
Çizim: B. AÇIKYILDIZ

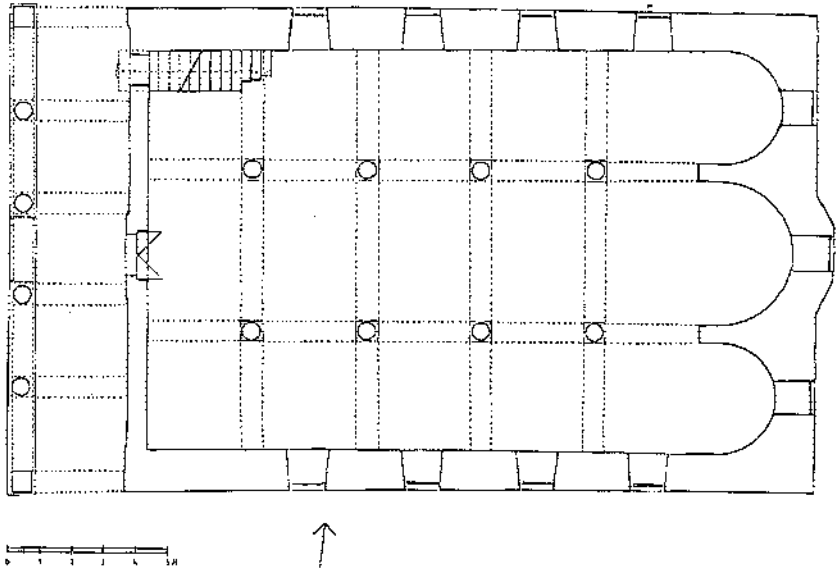
Plan 6: Derinkuyu Aziz Theodoros Kilisesi planı

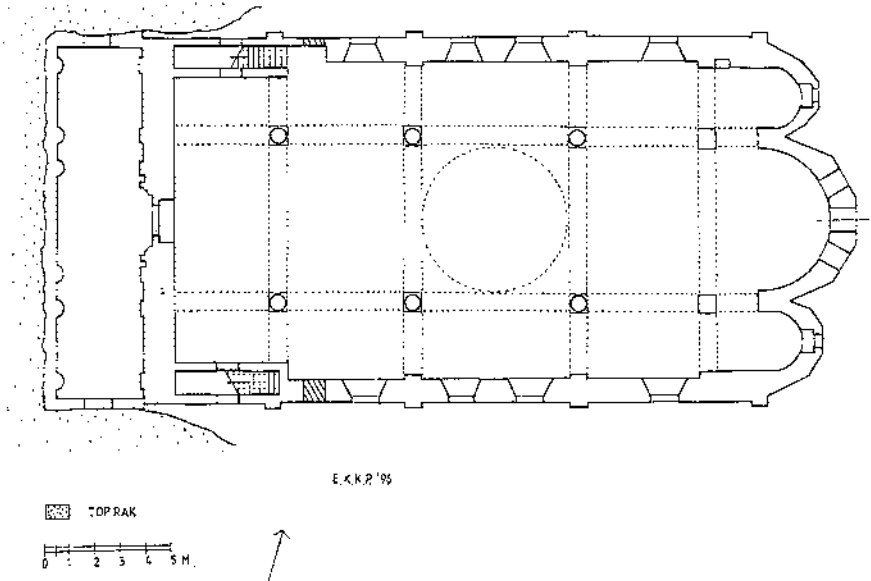
Plan 7: Derinkuyu Başmelekler Kilisesi planı

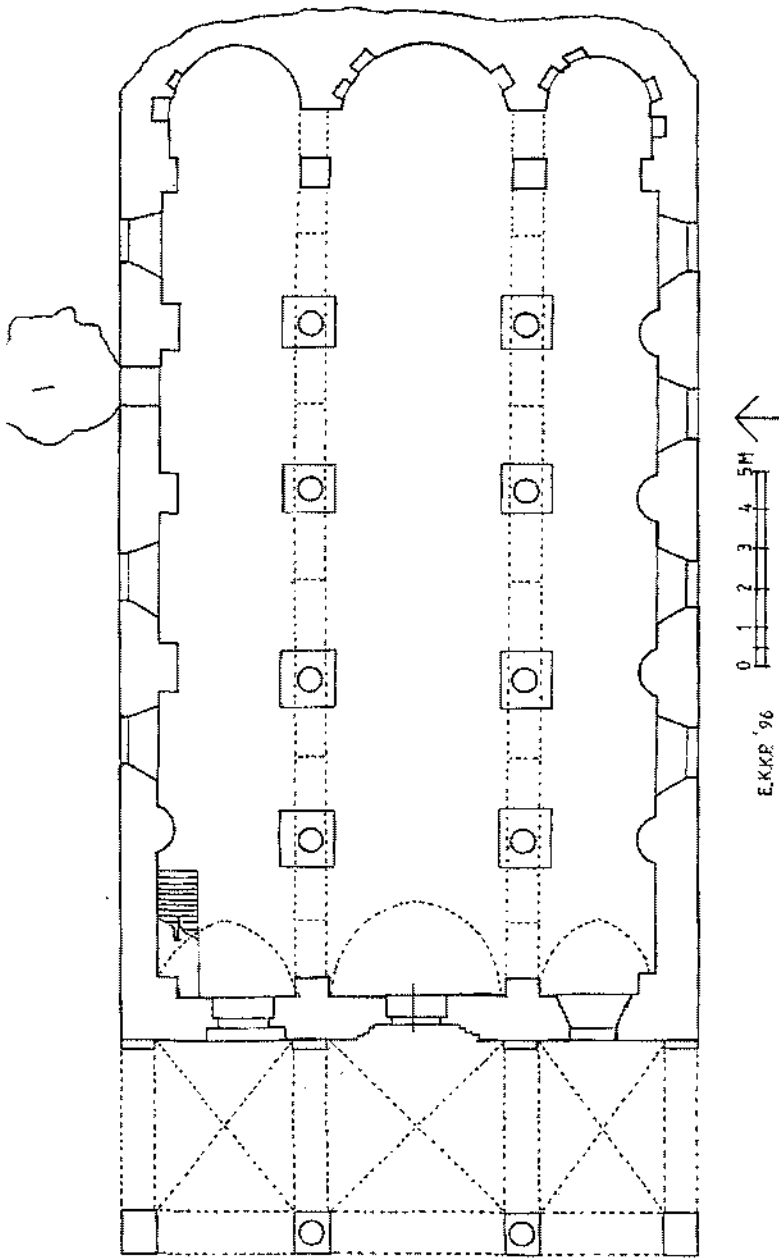
Plan 8: Özlüce On İki Havari Kilisesi planı

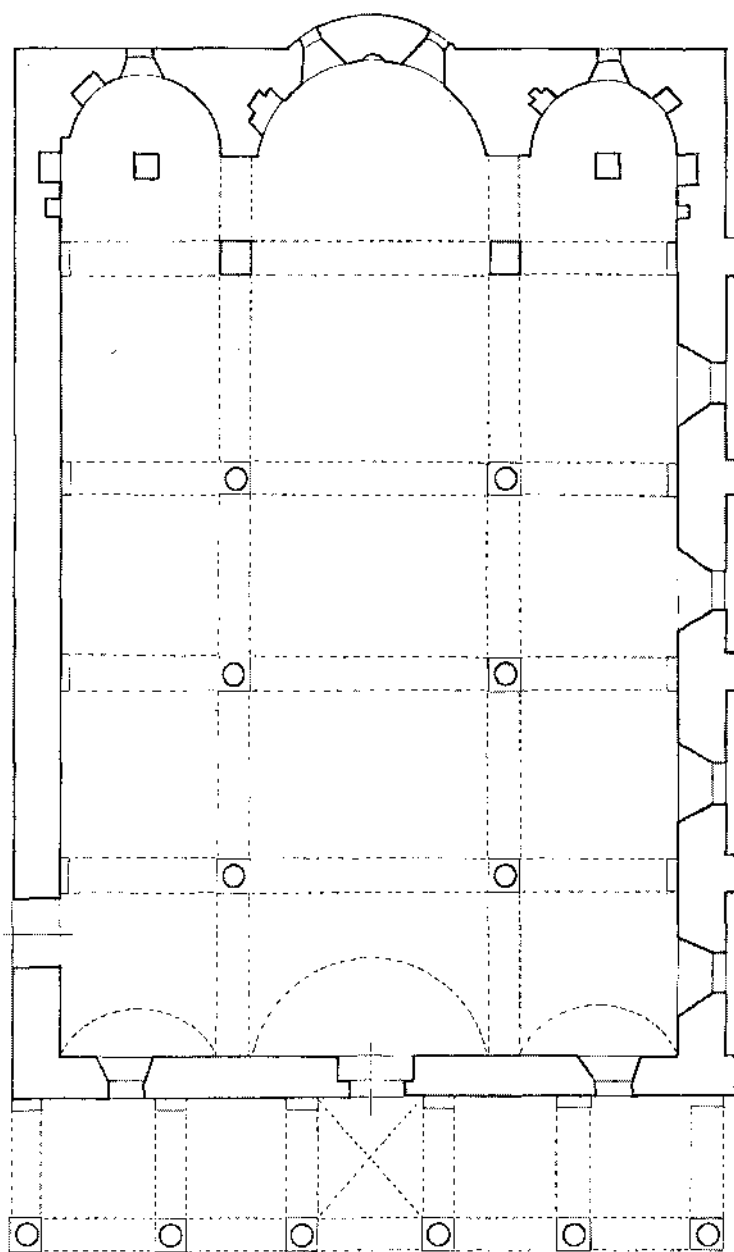
Plan 9: Kaymaklı Kilisesi planı (Kayseri Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğü Arşivi)

Plan 10: Gülşehir Martir Dimitrios Kilisesi planı

Plan 11: Mustafapaşa Konstantin ve Helena Kilisesi planı

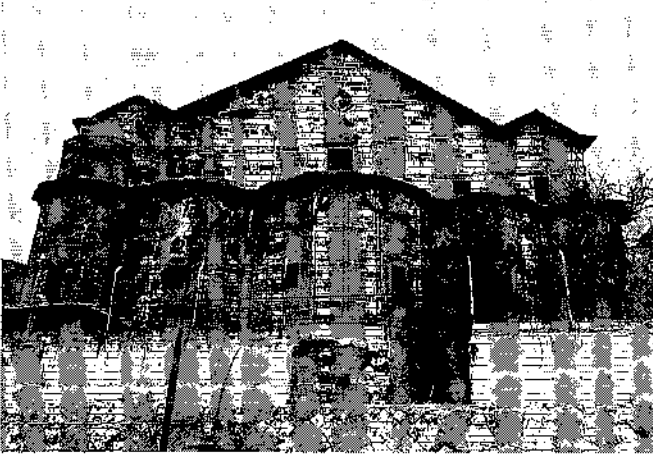

Plan 12) Cemil Kutsal Haç Kilisesi (Manastırı) Plan

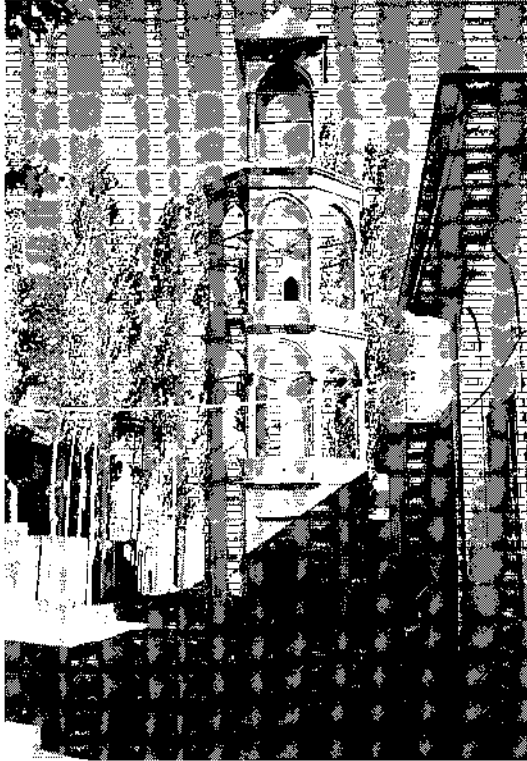
EKKP'96

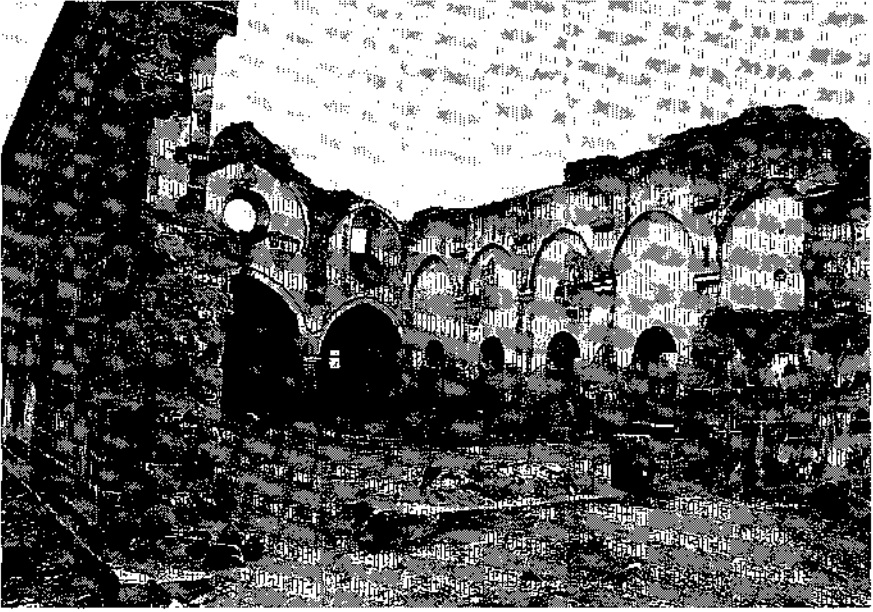
Plan 12: Cemil Kutsal Haç Kilisesi (Manastırı) planı

Resim 1: Nevşehir Meryem Ana Kilisesi, doğu cephe

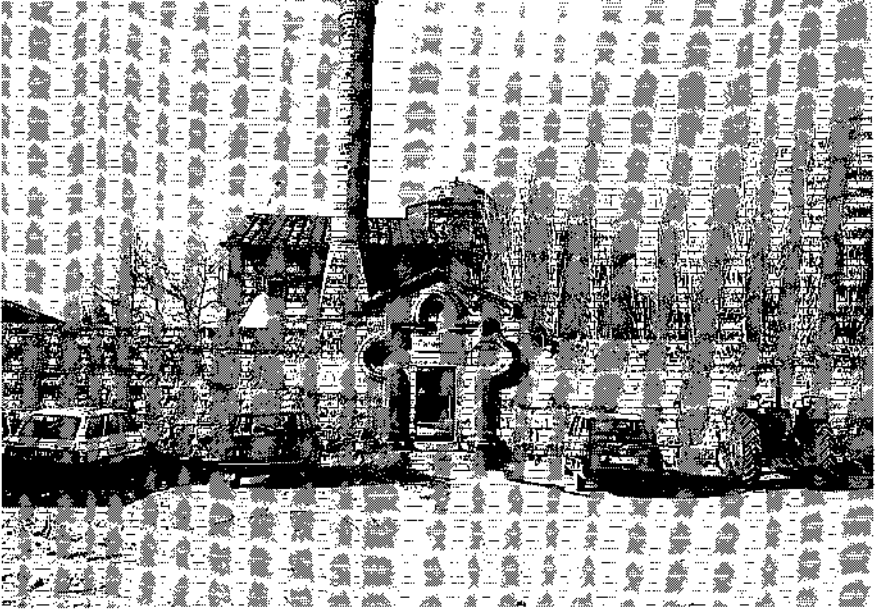
Resim 2: Nevşehir Damat İbrahim Paşa İlkokulu avlusundaki çan kulesi

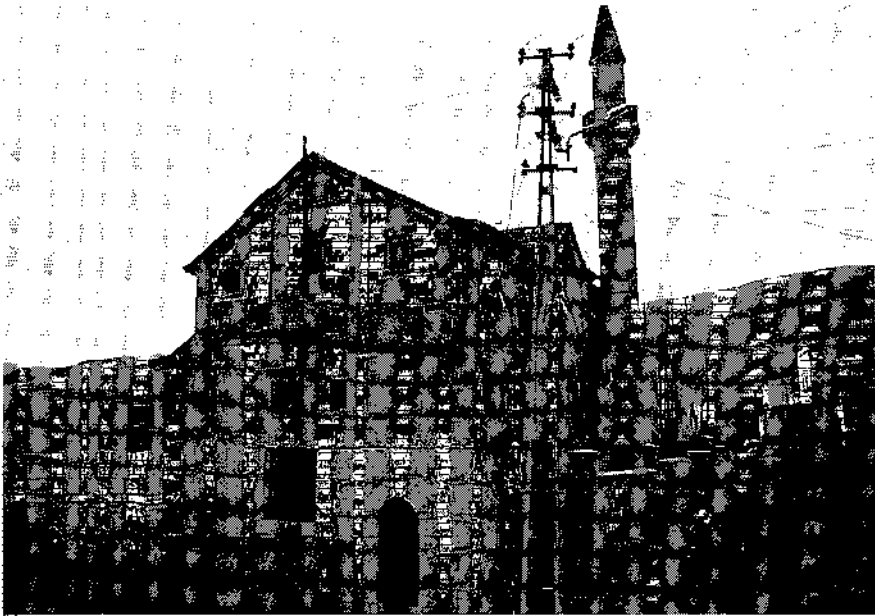
Resim 3: Suvermez Kilise

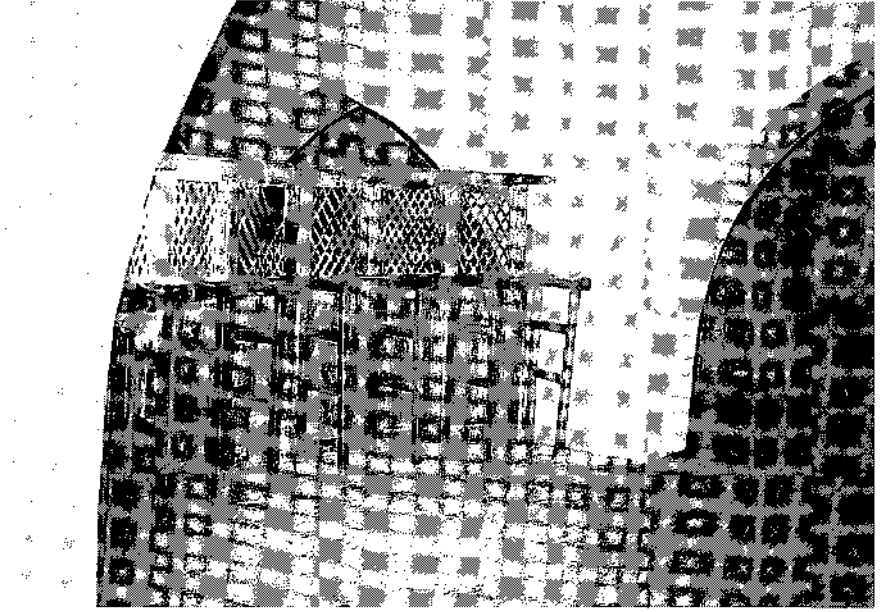
Resim 4: Derinkuyu Aziz Theodoros Kilisesi, naos

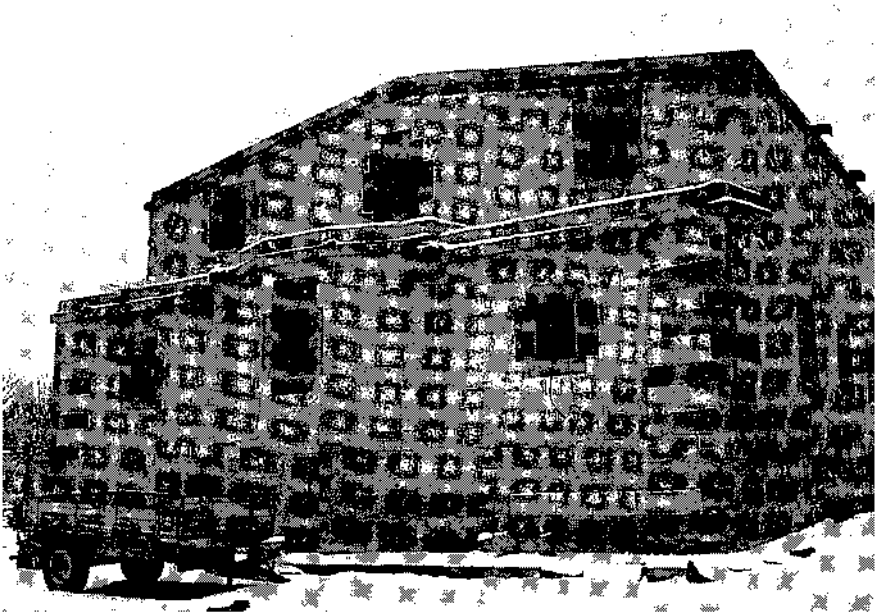
Resim 5: Derinkuyu Başmelekler Kilisesi, güney cephe

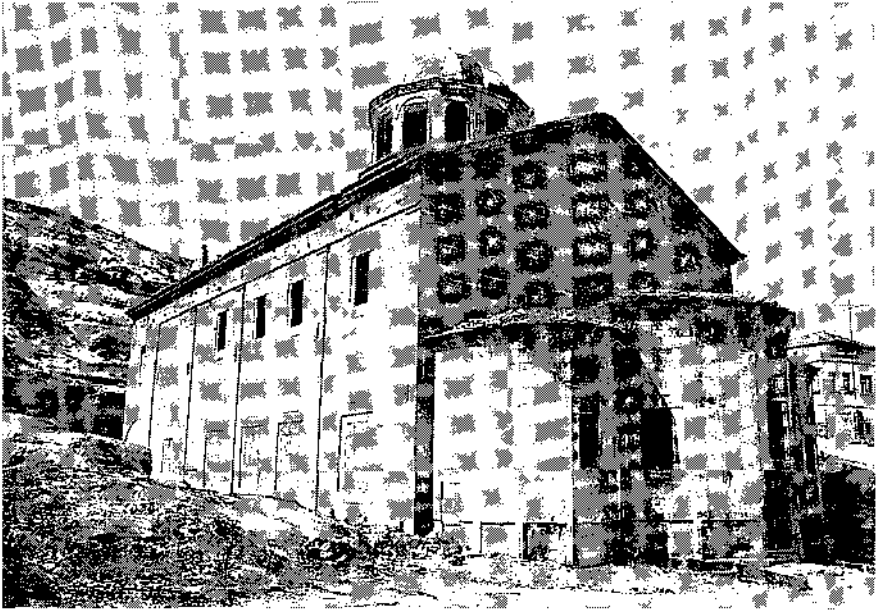
Resim 6: Özlüce On İki Havari Kilisesi, kuzeydoğu cephe

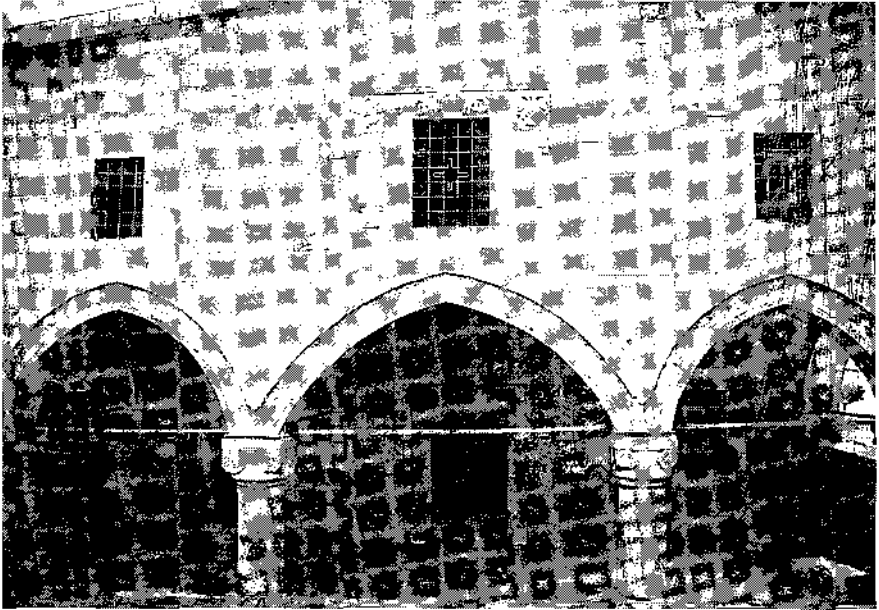
Resim 7: Özlüce On İki Havari Kilisesi, gynekaion

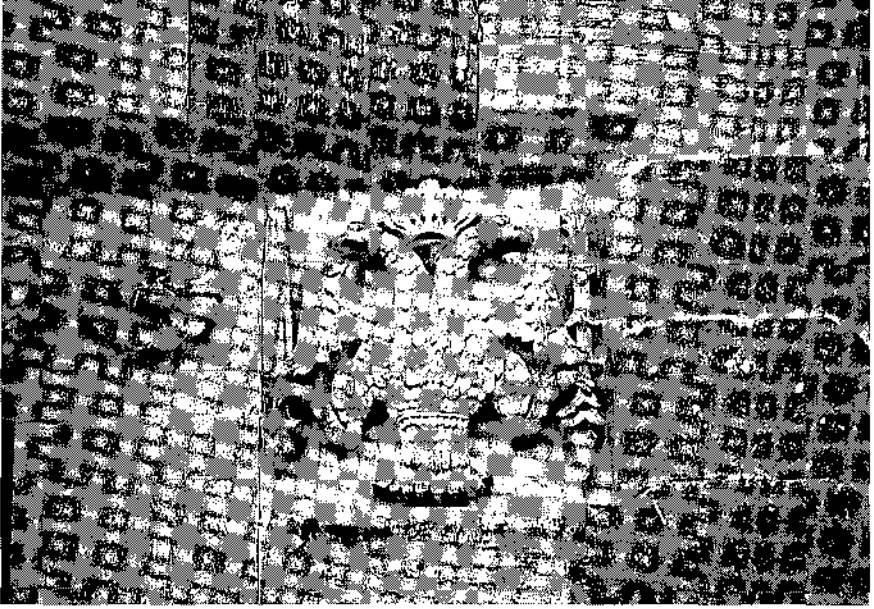
Resim 8: Kaymaklı Kilisesi, doğu cephe

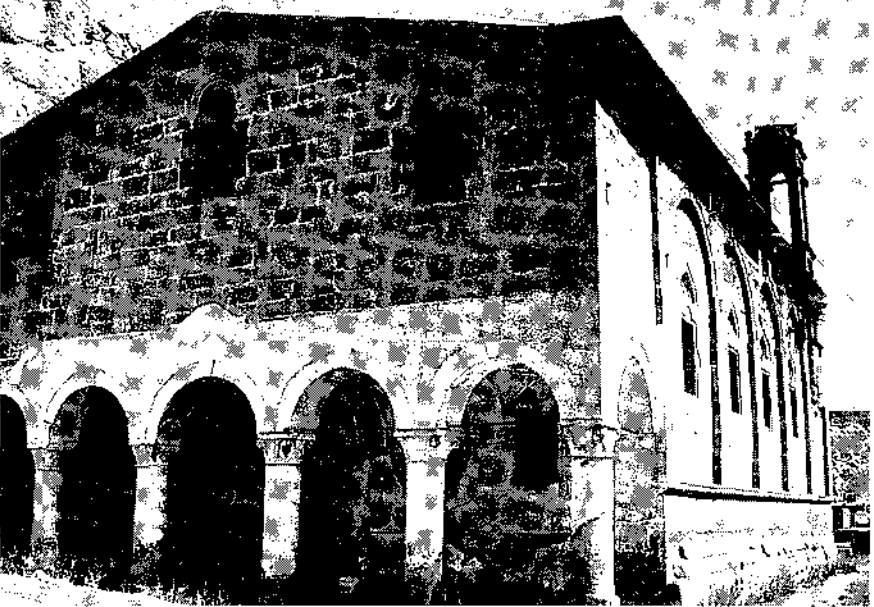
Resim 9: Gülşhir Martir Dimitrius Kilisesi, güneydoğu cephe

Resim 10: Mustafapaşa Konstantin ve Helena Kilisesi, batı cephe

Resim 11: Mustafapaşa Konstantin ve Helena Kilisesi, batı cephe (ayrıntı)

Resim 12: Cemil Kutsal Haç Kilisesi, güneydoğu cephe

Resim 13: Cemil Kutsal Haç Kilisesi, fresko (ayrıntı)

THE 1996 SURVEY AT AKHİSAR-ÇANLI KİLİSE

*Robert OUSTERHOUT**

The third season of survey at the Byzantine settlement at Akhisar-Çanlı Kilise was conducted in June 1996 with an international team of twelve¹. We are grateful to the Turkish Ministry of Culture for permission to survey and to the Aksaray Museum for their continued interest in our project. The site under examination is a Byzantine settlement, set in the hills above Aksaray in western Cappadocia.

Located several kilometers from the nearest village, the site is now abandoned, a picturesque ruin below the mountain of Hasan Dağı, centered on the impressive remains of the masonry church that gives its name to the site². Although it has been frequently identified as a monas-

* Prof. Dr. Robert OUSTERHOUT, University of Illinois at Urbana-Champaign, School of Architecture, 611 Taft Drive, Champaign, IL 61820-6921, USA

1 Jonathan Godfrey and Alexandra Jo Bell (Newcastle, U.K.) served as Assistant Project Directors, with Fariz Demir (Aksaray Museum) as temsilci. Other participants included İzel Coşkun, Anthony Enrick, James Hanley, Carl Johnson IV, Bryan Lijewski, Amy Mayer (University of Illinois), Veronica Kalas (New York University), and Bissera Pentcheva (Harvard University). Funding was provided by the University of Illinois, Dumbarton Oaks, and the American Research Institute in Turkey, whose continued support I gratefully acknowledge. Travelling fellowships for the five University of Illinois architecture students were generously provided by Shelton and Muriel Hammig.

2 For the first season's report, see R. Ousterhout, "The 1994 Survey at Akhisar-Çanlı Kilise," XIII. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (Ankara, 1996), 165-180, which focuses on the church and on the identification of the site as a town; the second season's report, R.

tic settlement, our study has concluded that it was originally an agriculturally-based town. The site consists of a line of rock-cut residences that stretches for more than a kilometer, following the volcanic outcropping along the slope of the hill. The settlement may be dated to a period of habitation between the 10th and the 14th centuries. It was apparently prosperous in the early centuries, followed by a period of decline and eventual abandonment.

Continuing from the first two seasons, we completed the record of rock-cut residential units. The common plan has rooms organized around a courtyard cut into the slope of the hill. We measured and recorded an additional three irregular units at the northern end of the settlement (Areas 21-23) and filled in some missing components elsewhere. Area 23 was quite irregular, but it included many of the same spaces as the other units, including a kitchen, storerooms, cisterns, a dovecote, and a chapel, and the easy identification of many of these spaces helped us to clarify the functions of similar rooms in other complexes.

Using a Total Station EDM, on special loan from the British Institute of Archaeology in Ankara, we completed the contour mapping of the site as well³. This was no simple task, as the site extends for more than a kilometer over irregular terrain. All previous architectural drawings were checked and corrected.

Numerous masonry foundations throughout the site were also examined. Foundations in Area 2 were cleaned, revealing the plan of a small cross-in-square church without a narthex, measuring seven meters square. On its south side, the foundations were cut from the bedrock. Construction materials and details are similar to the church above Area 12 studied last season. Some evidence of fresco decoration was found in the apse.

Ousterhout, "The 1995 Survey at Akhisar-Çanlı Kilise," XIV. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (Ankara, 1997), I, 435-452, presents more information about the individual houses and churches.

3 We are grateful to the staff of the BIAA, particularly the director Roger Mathews and Ankara secretary Penelope MacParlin, for assistance and encouragement.

Other masonry walls cleaned and examined throughout the settlement were determined to be either retaining walls to protect the courtyard units from landslide, or defensive walls guarding the individual residences and the access to the settlement. All of these masonry walls would seem to date to the period of decline, when the inhabitants found themselves threatened both by marauders and by the natural erosion of the unstable site.

Some attention was given to the geology of the site, which alternates strata of unstable volcanic ash with more stable strata of volcanic tuff. The plateau on which Çanlı Kilise is located is topped by a non-volcanic layer of limestone, but this does not extend to the northern end of the site, which is topped instead by a hard grey tuff, set above an ash layer. This area is subject to mass wastage. On careful examination it was determined that the masonry churches were constructed of the hard grey tuff, distinct from both the harder limestone of the plateau and the softer purple tuff into which the settlement was carved⁴. The probable quarry was identified above the north end of the settlement, above Areas 19-20, where there is much evidence for the cutting and removal of stone, and where the hard grey tuff matches the building material.

We also prepared reconstruction drawings of the original forms of the main courtyard residences, attempting to distinguish the original cutting from the later modifications. Through their lifespan, the large houses appear to have been modified and subdivided for multiple-family occupation as the prosperity of the settlement declined, and then was either abandoned or converted to agricultural usage. In our study, rooms of utilitarian functions, such as cisterns and dovecotes, were given special attention. Frequently the cisterns took the form of rooms with floor levels lower than those of the surrounding spaces and were coated with hydraulic mortar; often they had holes in the ceiling above them for collecting rainwater.

4 Our thanks to Archæo-Geologist Michael Ramage for his expertise at stone sourcing.

Evidence also suggests that many of the dovecotes—now such a common feature in Cappadocia settlements—were actually part of the original development of the site. Most of the courtyard residences preserve an irregular series of pigeon-holed rooms on an upper level that would have been hidden behind the decorated façade and not directly accessible from the main level. A similarly isolated dovecote was identified in Area 23, easily accessible only from above, but connected only by a small window to the main level. Such accommodation for the collection of dung for fertilizer would have been necessary for the agricultural functions of the settlement⁵.

We also cleaned and recorded the masonry foundations of a cruciform church and an adjacent rectangular building about a kilometer north of the site, which we called the North Settlement. The church had a horseshoe-shaped apse with large windows. The buildings in this area date from the Early Christian period, perhaps sixth century, and they compare in plan and details to other examples of Early Christian masonry architecture in western Cappadocia, such as the Kemerli Kilise at Mokissos⁶. The North Settlement does not appear to have been occupied at the same time as the main settlement. No glazed ceramics were found in this area, and some Late Roman red slipware was evident. Significantly, fragments of mosaic decoration were found in the collapsed vaulting of the church, and these may be the first evidence of mural mosaic decoration in Cappadocia. To the east of the church, along the ridge of hard volcanic tuff, there was much evidence of the quarrying for the building stone. To the northeast was a small cemetery and the entrance to an underground city, now blocked. This particular site was not fully examined and would clearly benefit from a proper excavation.

Our architectural survey also included a site that lies about a kilometer to the east of Çanlı Kilise, on the slope of the next hill, which we

5 One is reminded of the Palladian villas of the Italian Renaissance, which similarly combined stately residences and agricultural spaces (including dovecotes) into a formally organized entity.

6 M. Restle, *Studien zur frühbyzantinischen Architektur Kappadokiens*, VTIB 3 (Wien, 1981), for comparisons.

called the East Settlement. This may have been a monastery, composed of a small cluster of rooms with two large churches and two smaller chapels. The organization of this unit differs significantly from the others, with the central feature a large church reached by a long corridor that provides access to the other main rooms. An L-shaped space to one side of the church may have included the trapeze or dining hall; the crossarm of this room is topped by a conical vault and chimney that suggest it was the kitchen. Unfortunately most of the spaces in this area have become eroded or have been buried by landslide.

Pigment analysis was conducted by the Program in Ancient Technologies and Archaeological Materials at the University of Illinois on fresco samples taken from Çanlı Kilise. Stylistic analysis had suggested three phases of painting within the church, and this conclusion is supported by the x-ray diffraction tests. Pigments vary in composition between one part of the building and the next: for example, the blue in the north narthex (Phase 2) is composed of Lazurite and ultramarine violet, compounds that appear nowhere else in the building. The plaster composition also changes from a calcite in the naos narthex (Phase 1) to a gypsum plaster in the later phases⁷.

Finally, it must be noted that illegal excavations continue at the site. A two-meter hole was cut into the bedrock floor of the main church, tombs in its narthex were plundered, and there is further damage to the frescoes. Several tombs in the cemetery to the south have been destroyed, and there is evidence of random predatory grubbing throughout the site. Our original intention was a non-intrusive survey, but our work seems to have inspired a variety of looting and mummy-hunting. It is important that the site have a guardian, or further illegal activity and damage will occur. Fresco conservation and stabilization of the architectural elements are urgently required, but neither will have lasting consequences unless the site is protected.

7 Results of the pigment analysis will be presented at the International Congress on Archaeometry, to be held in Budapest in May 1998.

ÖZET

Haziran 1996'daki üç haftalık dönem sonunda, Akhisar-Çanlı Kilise ve çevresindeki Bizans yerleşiminde sürdürülen yüzey araştırmalarında, üçüncü sezon çalışmalar tamamlandı. Ekibimize Amerikalı, İngiliz, Bulgar ve Türk öğrencilerin yanı sıra Aksaray Müzesi'ni temsilen Fariz Demir katılmıştır. Araştırmanın yürütüldüğü alan, içinde kayalara oyulmuş ve tarihi onuncu yüzyıldan ondördüncü yüzyıla kadar uzanan çeşitli boyutlarda evlerin yer aldığı bir Bizans kasabası görünümündedir.

Geçen iki sezon boyunca sürdürdüğümüz çalışmalar sonucunda tepenin yamacı boyunca volkanik akışı düz bir çizgi halinde takip ederek kurulmuş olan yerleşim birimlerinin tamamını kaydettik. Genel plan, kayaya oyulmuş avlu etrafında toplanmış odalar şeklindedir. Bölgenin kuzey ucunda üç adet düzensiz yapı, ölçülerek kayıtlara alınmış (Bölge 21'den, 23'e) ve böylece o civardaki eksiklikler de giderilmiştir. Total Station EDM kullanılarak bölgenin contour planı hazırlanmıştır. Daha önce çizilmiş olan mimari haritalar tekrar kontrol edilerek gerekli düzeltmeler yapılmıştır.

Bölgedeki birçok taş temeller de incelenmiştir. İkinci Bölge'deki taş temeller temizlenirken kare içinde haç nizamlı bir kilise ortaya çıkmıştır. Temizlenen diğer taş temellerin toprak kaymasına karşı kurulmuş setler, ya da yerleşim birimlerine girişi sağlayan koruma amaçlı duvarlar olduğu belirlenmiştir.

Dikkatli bir inceleme sonunda taş kiliselerin sert gri bir tüften yapılmış olduğu ve bu çeşit taşın platodaki kireçtaşı ve içine birçok yapının oyulduğu erguvani tüften farklı olduğu gözlenmiştir. Bölgenin kuzeyinde yer alan taş, taşların ocaktan çıkarılmış olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Orijinal yapımlar sonraki eklemelerden ayırd edebilmek için rekonstruksiyon çizimleri hazırlanmıştır. Yaşam süreçleri boyunca büyük evlerin bölgenin fakirleştiği zamanlarda birden çok ailenin yerleşimini sağlayabilmek için parçalara bölündüğü, daha ilkeri zamanlarda da

terk edildiği ya da güvercin evleri ve sarnıç gibi ortak kullanım alanlarına da özen gösterilmiştir.

Bölgenin bir kilometre kuzeyindeki yerleşim bölgesinde haç planlı bir kilisenin ve bitişiğinde yer alan dikdörtgen bir yapının taş temelleri ortaya çıkarılmıştır. Bu bölgedeki yapılar Erken Hristiyanlık Dönemi'ne ait olup (belki altıncı yüzyıl) ana yerleşim sahasıyla aynı zamanda mesken olarak kullanılmadığı belirlenmiştir. Bu farklı bölgenin sistematik bir kazıya ihtiyacı olduğu inancıdayım.

Doğuda kalan yerleşim bölgesindeki mimari yüzey araştırması da bu sezonda tamamlanmıştır. Bu alanın iki büyük kilise, iki şapel ve bunların yakınındaki odacıklardan meydana gelen bir manastır olma ihtimali vardır.

Yapılan pigment analizleri sonucunda Çanlı Kilisesi'nin freskolarında birçok faz olduğu doğrulanmıştır. Ayrıca, ilk fresko fazında kalkit sıva kullanılmasına rağmen diğer fazlarda alçıtaşı sıva kullanılmıştır.

Sonuç olarak bölge kaçak kazıların devam ettiğini bildirmek isterim. Örneğin Çanlı Kilise'de ana kayaya iki metre derinliğinde bir çukur açılmış, narteksteki mezarlar soyulmuş ve fresklere daha da zarar gelmiştir. Güneydeki mezarlıkta kazılar yapılmış ve bölgenin birçok yerinde çukurlar açılmıştır. Çalışmalarımız yüzey araştırması niteliğinde olmasına rağmen mezar soyguncularının ve kaçak kazıcıların ilgisini çekmiştir. Fresklerin korunması o ve mimari yapıların yerinde kalabilmesi için bölgenin yetkili makamlarca kontrol altında tutulması gerekmektedir.

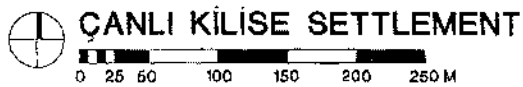
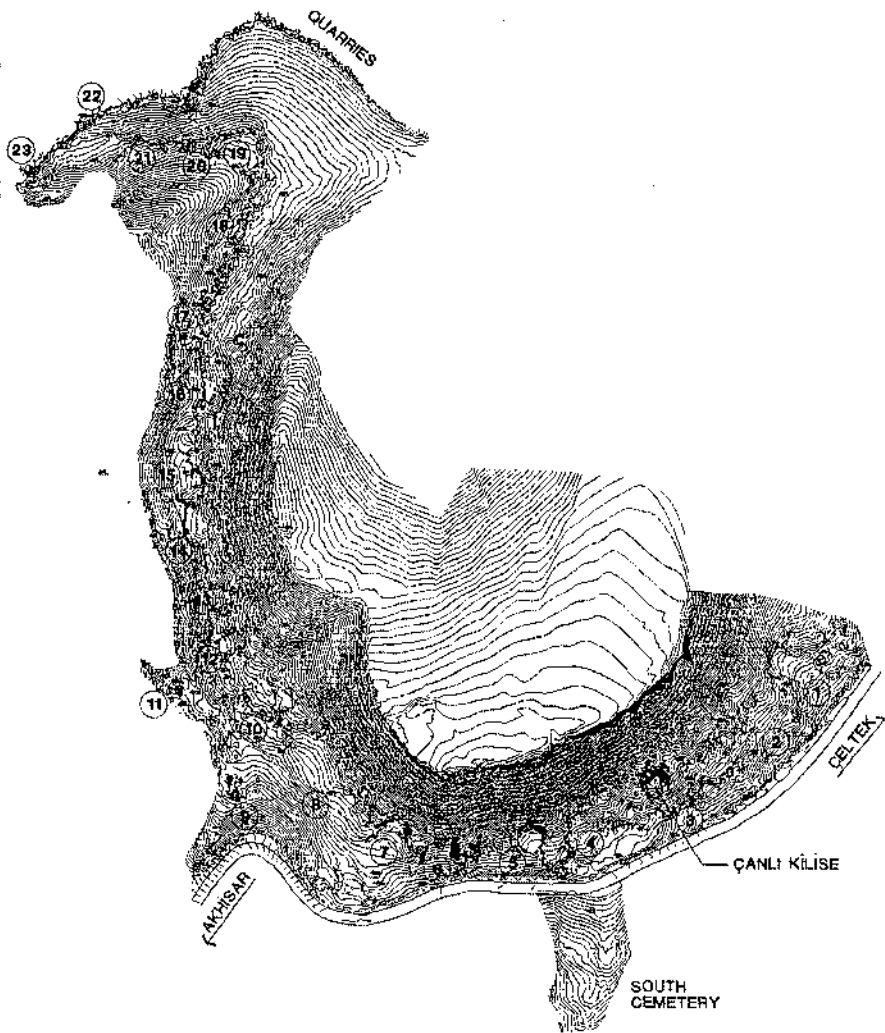

Fig. 1: Çanlı Kilise settlement. Contour plan of site

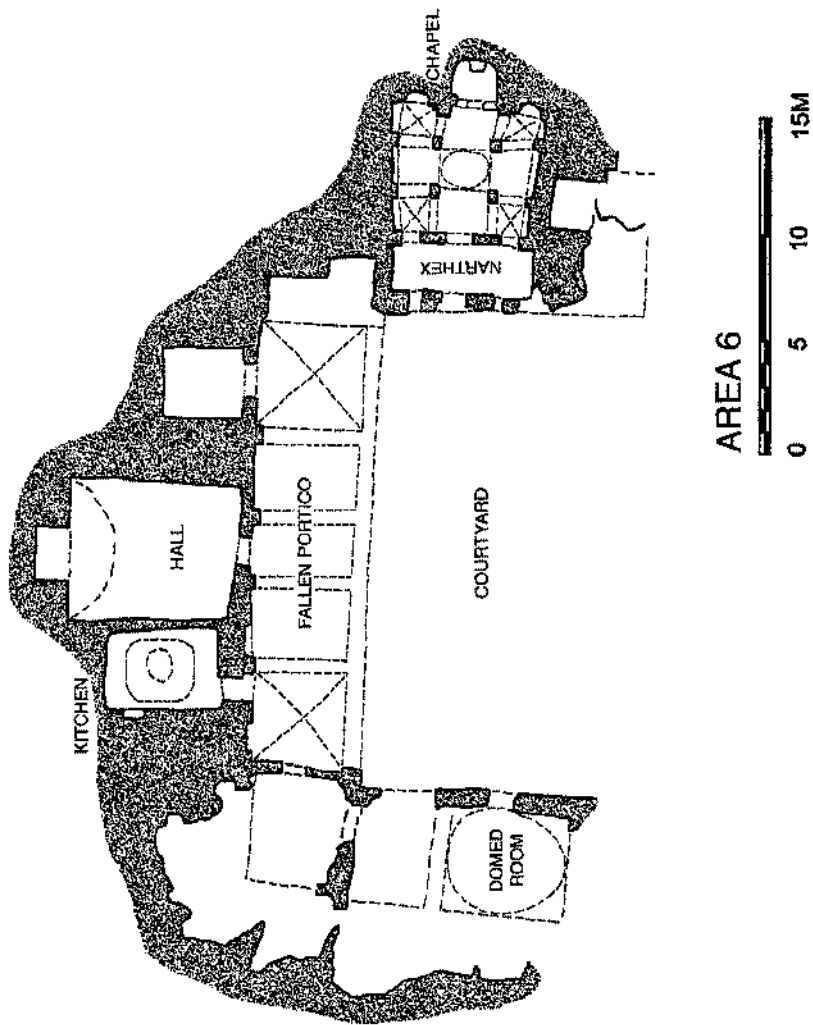

Fig. 2: Çanlı Kilise settlement. Plan of courtyard residence, Area 6

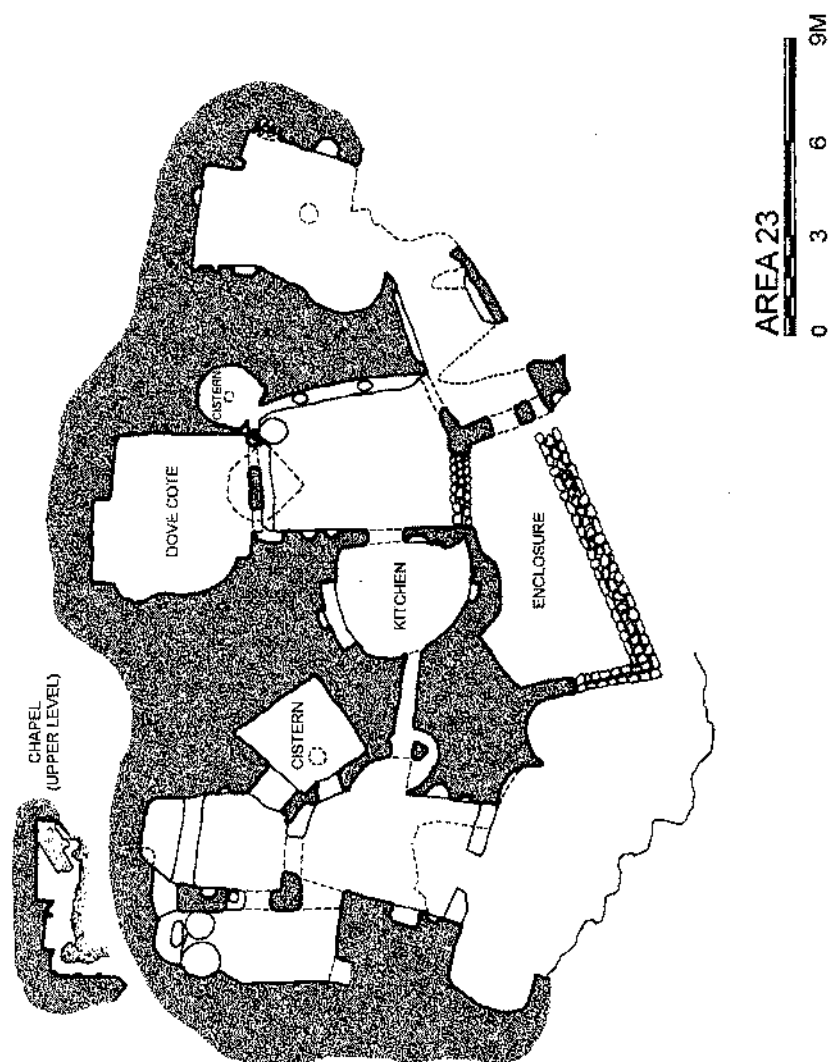

Fig. 3: Çanh Kilise settlement. Plan of residence, Area 23

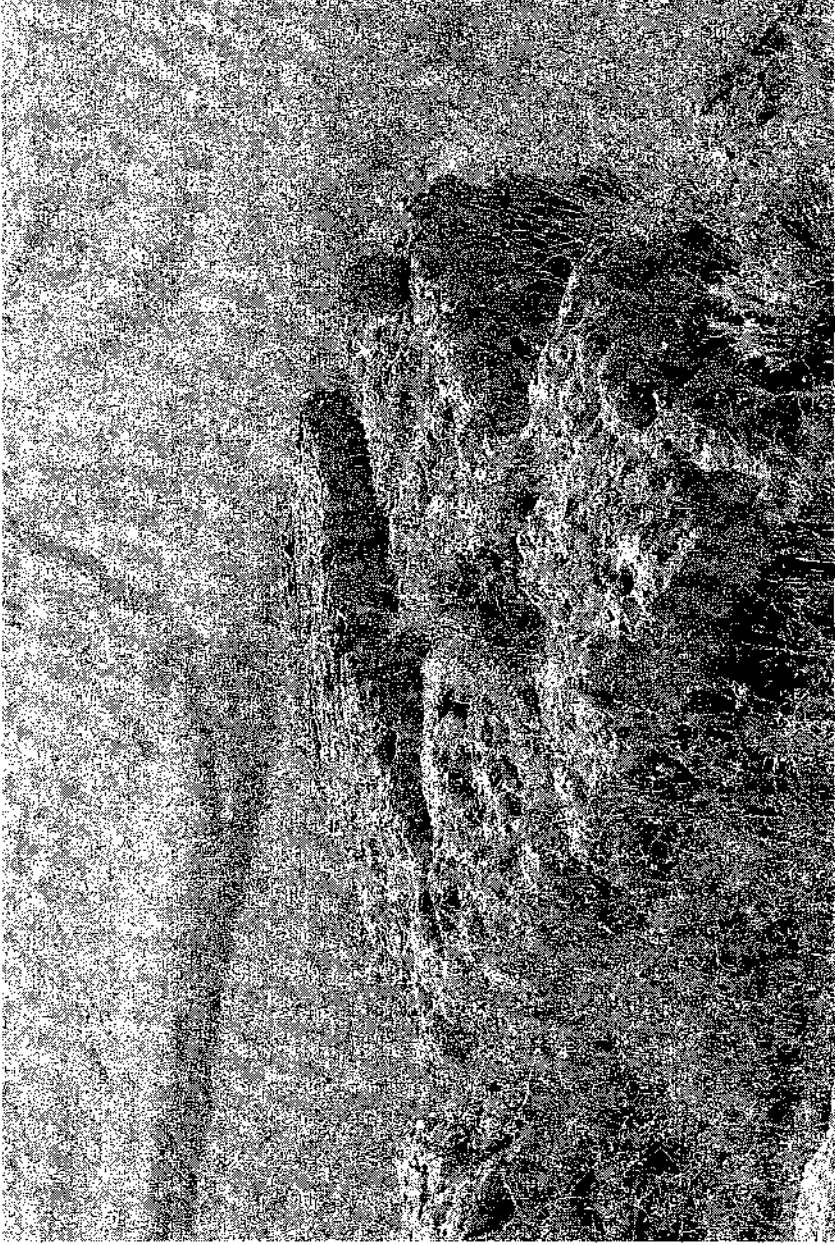
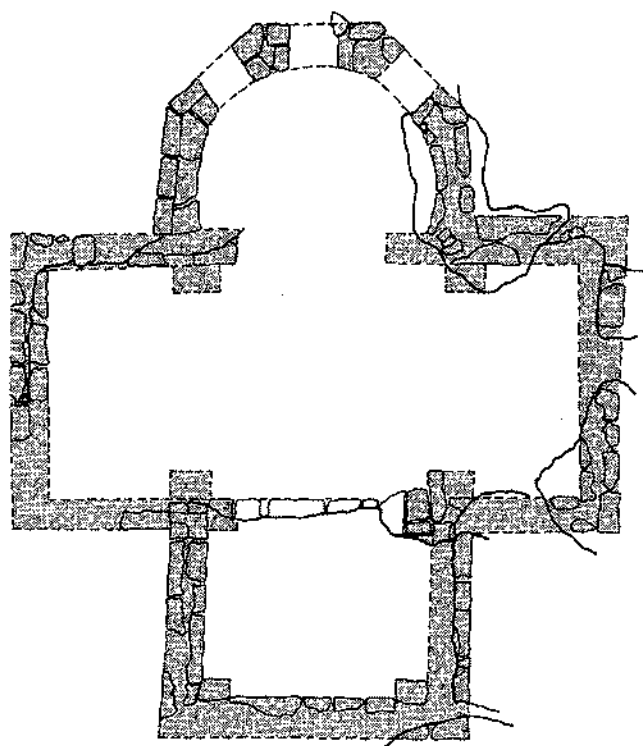

Fig. 4: Çanlı Kilise settlement. View of quarry

NORTH SETTLEMENT

0 2 4 6M

Fig. 5: North settlement. Plan of Early Christian church

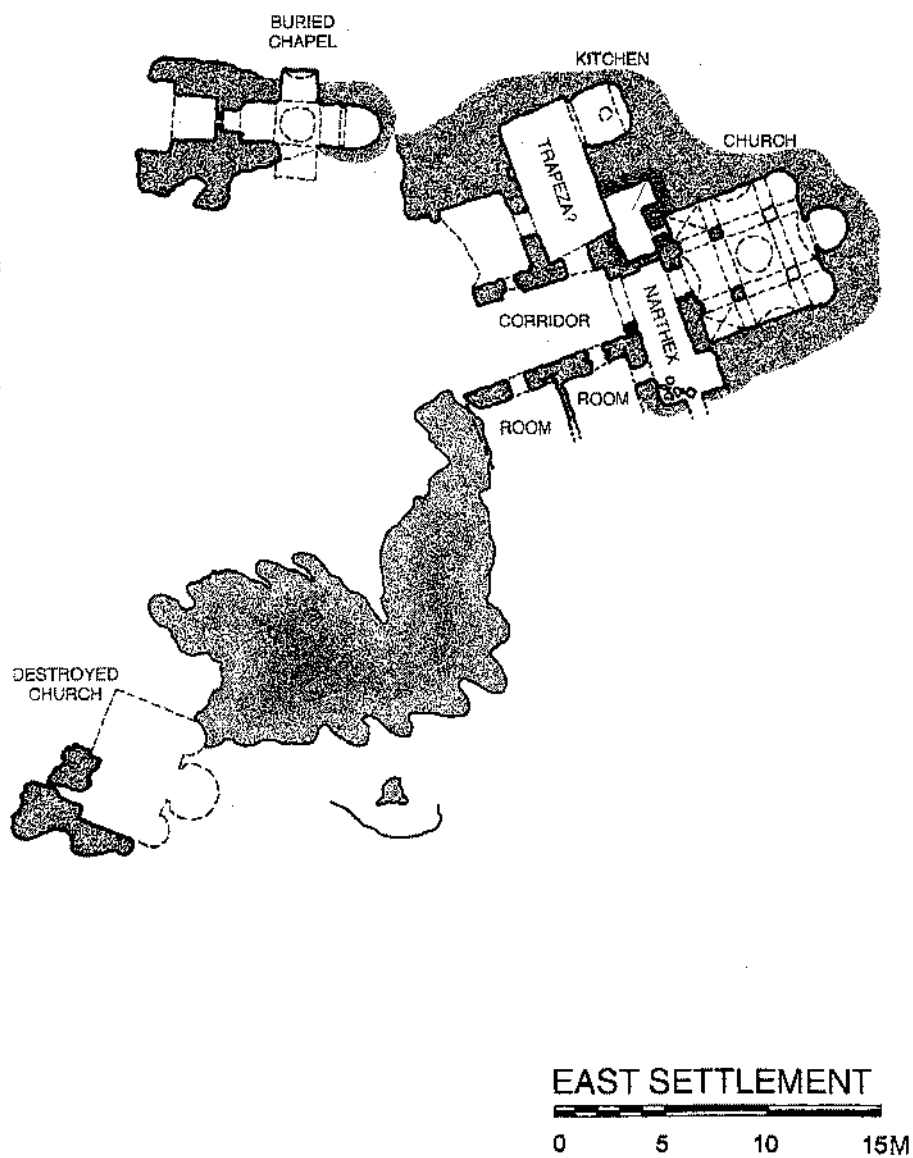

Fig. 6: East settlement. Plan of monastery

BİNBİRKİLİSE VE AYATEKLA 1996 YÜZEY ARAŞTIRMALARI

*Metin AHUNBAY**

Binbirkilise (Karaman ilinin Madenşehir ve Değle köyleri) ile Ayatekla (İçel ili Silifke ilçe merkezi) ören yerlerinde 1996 yılında başladığımız "yüzey araştırması" beş yıllık bir çalışma programı öngörmektedir. Araştırma İTÜ Mimarlık Fakültesi Mimarlık Tarihi, Restorasyon, Şehir Planlama ve diğer ilgili anabilim dallarının katılımlarıyla yürütülecektir. 1996 yılı çalışmaları yaklaşık dört hafta sürmüş ve İTÜ Mimarlık Tarihi Anabilim Dalı'ndan Y.Mimar Dr. Turgut Saner, öğrencilerimiz Mustafa Kahraman ve Ömer Yılmaz katılmıştır. Karaman Müzesi uzmanlarından Arkeolog Cengiz Topal değerli katkılarıyla ekibimizin bilimsel kapasitesini artırmıştır.

Her iki ören yeri de Geç Antik arkeolojinin uzmanlarınca çok iyi tanınan, üzerlerinde kapsamlı veya kısa çalışmalar sürekli olarak yapılmış, anıtları büyük ölçüde aydınlatılmış (Ayatekla'nın yerleşim planı üzerinde de son zamanlarda çalışılmış) iki arkeolojik sit alanıdır. Anadolu'nun Geç Antik ve Erken Orta Çağ yerleşim katları genellikle Geç Orta Çağ ve Yakın Çağ katları altında kalmıştır; en iyi durumda tek tek anıtları incelenebilmiş, yerleşme bütünlüğüne ise erişilememiştir. Binbirkilise ve Ayatekla ören yerleri, üstlerinde de yoğun geç dönem katları oluşmaması sebebiyle, önem taşımaktadır. Dolayısıyla her iki ören

* Prof.Dr.Metin AHUNBAY İTÜ Mimarlık Fakültesi Taşkışla 80191 Taksim - İSTANBUL

yerinin bir "yerleşme" kapsamında incelenmesi bu çalışmanın hedefidir. Ayatekla (eski yayınlar ve haritalar ören yerini Meryemlik şeklinde isimlendirirler) dinsel bir ziyaretgah çevresinde oluşmuş, ömrü kısa sürmüş (Geç Antik Dönem kapsamında kalmış) bir özel nitelikli yerleşmedir. Büyük ölçüde devlet katkısıyla ortaya çıkmış kent benzeri görüntüsü vardır. Binbirkilise'nin ise kentsel veya kırsal nitelikleri daha az belirgindir. Dilimizdeki adının da belirttiği gibi çok sayıdaki dinsel anıtı her zaman dikkat çekmiştir.

Projemizin amacı her iki sitin de ölçekli yerleşim planlarını tespit etmek, toprak üstünde belirlenebilir bütün kalıntıları bu planlara geçirmek, gerektiğinde kalıntıların bazılarını daha ayrıntılı ölçmektir. Bu çalışmaların paralelinde değişik analizlerin yapılması tasarlanmaktadır. Her iki ören yerinde de mevcut önemli mimarlık anıtlarının korunabilirliğini analiz etmek ve gerektiğinde koruma ön raporları hazırlamak projenin ayrı bir amacı ve aşamasıdır.

Projenin birinci yıl çalışmalarına Binbirkilise'nin Değle kesiminde başlanmıştır. Karaman Kadastro Müdürlüğü'nün uygulamış olduğu poligon noktaları ve koordinatları ile uyumlu poligon genişlemesi yapılmış ve anıt ve kalıntı tespitleri bu poligona bağlanmıştır. 1996 yılı çalışmalarında 31, 32, 33, 36, 38, 43, 44, E No.lu anıtların konumları 1/1000 plan üzerine işlenmiştir (Çizim: 1).

Değle kesiminde yerleşme üç taraftan sırtlarla çevrelenmektedir. Aralarında kalan nispeten düz arazi içinde büyük dinsel ve başkaca anıtsal yapılar yer almaktadır. Dördüncü taraf güneye açık sert bir yamaçtır. Eğimli fakat güneşe bakan bu sırtta konut birimlerinin yoğunlaşması ile karşılaşılacaktır (Çizim: 1,2; Resim: 1). En geç HABİTAT II çerçevesinde Anadolu'nun Orta Çağ'daki yerleşmelerinde hakim olan konut birimlerinin ve gruplarının nitelik ve özellikler açısından ne kadar az tanındığı ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan Binbirkilise'nin bu kesiminde daha ayrıntılı çalışılmıştır. Alan, büyük ölçüde tahrip olmuştur. Taş yığınları arasında ev biriminin her noktasını tespit edebilmek bir "yüzey araştırma" çerçevesinde güçtür. Yapım tekniğinin niteliksiz oluşu da duvar örgüsünün dağılmasına sebep olmuş ve rölövelerimizde düzenli duvar hatları elde edilmesini engellemiştir.

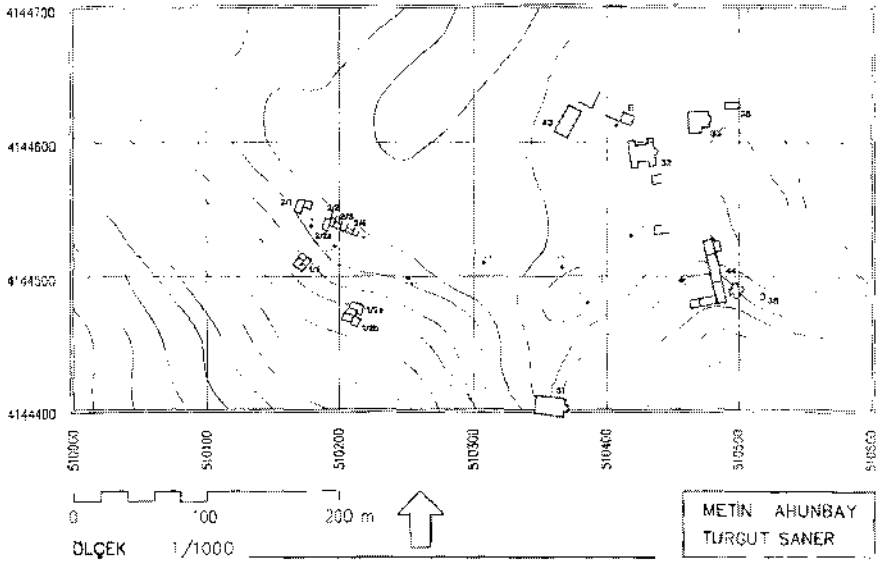
Genel özellikler: Konutlar sert yamaç üzerinde değişik kademelere yerleştirilmiştir (Çizim: 2; Resim: 1). Bazı ev kümeleri birbiriyle bitişik düzen göstermektedir; fakat bu özelliği henüz bütün yerleşmeye genelleştirememekteyiz. Konut birimleri küçük ve kompakttır. Tesadüfen oluşmuş mekan dizilmeleri değil geleneği olan bir konut anlayışı sezilmektedir. İki katlılık tespit edilememiştir fakat mümkündür. Geleneksel olarak mekan örtülerinin tonozlu olduğu anlaşılmaktadır (Resim: 2). Verilen planlardaki her mekanın üstünün kapalı olduğu kesin değildir, üstü açık bir küçük giriş avlusuna yer verilmiş olması mümkündür. Tek mekanlı ev birimleri de bu arada dikkat çekmektedir. Dörtgen bir çerçeveye sığdırılmış plan düzenlemesinde bir büyük oda plana hakimdir (Çizim: 2). Bu mekan genellikle geniş bir kemerle bölünmüştür.

Ayatekla'daki çalışmalarımızda İller Bankası'nın Silifke için hazırlamış olduğu 1/1000 ölçekli planlar ve ören yerine tespit edilmiş beton veya çivi poligonlar ve koordinatları kullanılmıştır. Ayatekla (eski ismiyle Meryemlik) Herzfeld-Guyer'in günlerinden bu yana çok tahrip olmuştur. En fazla zarar gören yapı da Azize Tekla Bazilikası'dır. Büyüklüğüyle Anadolu'nun sayılı Geç Antik anıtsal yapılarından olan Azize Tekla kilisesi bugün sadece apsisinin yarısıyla tanınabilmektedir. Altındaki mağara-şapel daha iyi durumdadır ve ören yeri bekçisi tarafından korunmaktadır. Kilisenin dış sınırlarını ve iç mekan özelliklerini tespit etmek imkansızdır. Diğer taraftan temenosuna ait duvarlarının kuzeybatı kesimi takip edilebilmektedir (Resim: 3). Sarnıçlar sağlam yapılarıyla kolaylıkla 1/1000 plana işlenebilmiştir. "Kubbeli Kilise"yi, Geç Antik mimarisinin gelişiminde önemli bir aşamayı ifade eden bu anıtı, ayrıntılı ölçme imkanı olmadığından ancak konumu plana geçirilmiştir. Yerleşmeyi doğudan sınırlayan vadinin doğu yakasında vadiye paralel uzanan duvar kalıntıları sur duvarları izlenimi vermektedir (Çizim: 3; Resim: 4; çizimde "D" işaretli duvarlar). Fakat bir savunma duvarı olabilmesi için ne yüksekliği ne de duvar tekniği müsaittir. Sadece Ayatekla ziyaretgah yerleşmesinin doğu sınırlarını belirleyici bir anlam taşımış olabilir. Bu duvarın doğusunda ne mimari ne de keramik yoğunluğuna rastlanmıştır. Sözü edilen vadi bir dere yatağı değildir, sadece her iki yamaçtan yağmur suyu toplayan bir sel yatağıdır. Vadinin güney ucundaki set duvarı (Çizim: 4; Resim: 5) bu bağlamda bir düzenleme işlevi görmüş olabilir. Silifke'nin batısında kalıntıları duran su kemeri ayaklarından başlayan su

yolu izleri Meryemlik ören yeri içindeki iki büyük üstü açık sarnıç yanında gözden kaybolmaktadır. Bugün ören yerinin ortasından bir trafik yolu geçmekte ve Silifke'nin batı kesimine kestirme ulaşım sağlamakta fakat o ölçüde de ören yerinin çevresini olumsuz etkilemektedir. Bu yolun paralelinde dar bir patika bulunmaktadır; üzerindeki bazı izler ve duvar kalıntıları bu yolun antik bir yolun güzergahına tekabül ettiğini açıklamaktadır.

1997 yılı araştırmalarında her iki ören yerinde geri kalan anıtların ve kalıntıların tespitlerine devam edilecektir.

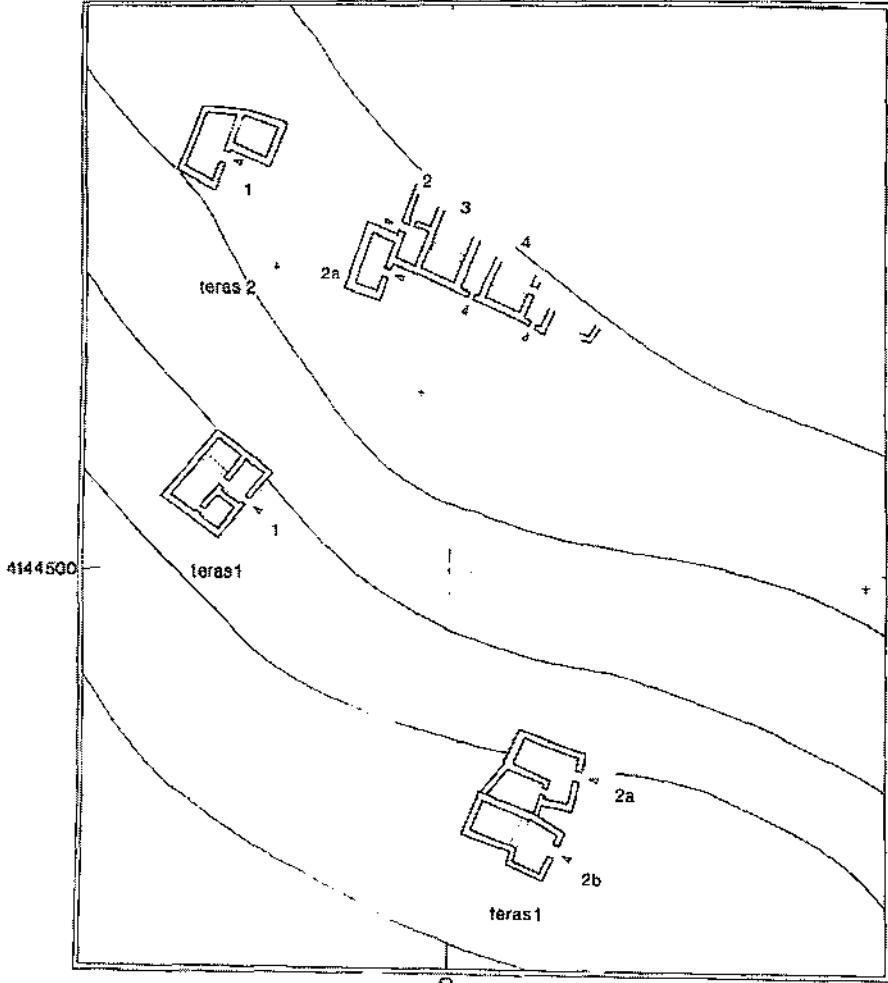
BİNBİRKİLİSE _____ 1996
DEĞLE

Çizim 1: Binbirkilise, Değle kesimi, yerleşme planı 1/1000

BİNBİRKİLİSE
DEĞLE / EVLER

1996

0 10 20 40 m

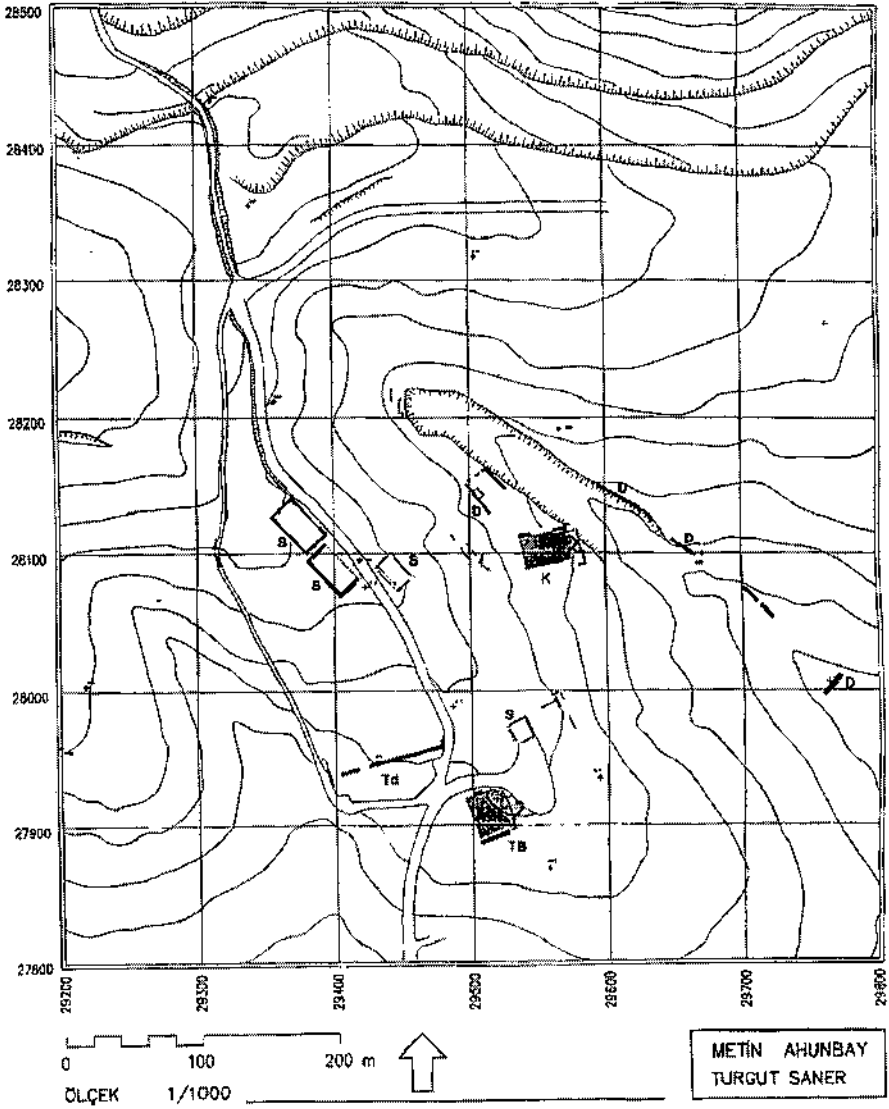
ÖLÇEK 1/200

METİN AHUNBAY
TURGUT SANER

Çizim 2: Binbirkilise, Değle kesimi, konut grubu 1/200.

AYATEKLA (MERYEMLİK) — 1996

Çizim 3: Ayatekla (Meryemlik) yerleşme planı 1/1000

AYATEKLA (MERYEMLİK)
VADI İÇİ SET DUVARI

1996

SET ÜSTÜ

0 250 500 CM
ÖLÇEK 1/50

ÜSTTEN GÖRÜŞ

METİN AHUNBAY
TURGUT SANER

Çizim 4: Ayatekla (Meryemlik), vadi içi (vadi güneydoğu ucu) set duvarı 1/50.

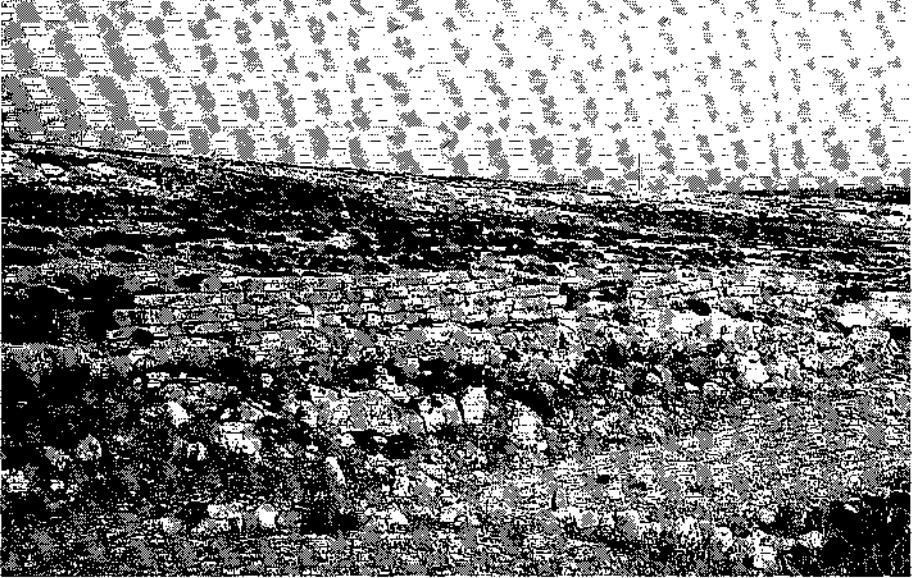
Resim 1: Değle, güneybatı yamaç konutlarından bir görünüş

Resim 2: Değle, güneybatı yamaç, teras 2, konut no. 2

Resim 3: Ayatekla (Meryemlik) Tekla Bazilikası, Temenos kuzeybatı duvarı kalıntısı

Resim 4: Ayatekla (Meryemlik) vadi kenarı doğu duvarı

Resim 5: Ayatekla (Meryemlik) vadi ii, (vadi güneydoğu ucu) set duvarı

PAVILIONS SOUTHEAST OF ALANYA

*Scott REDFORD**

Survey took place in June and July 1996 and consisted in three separate investigations. The first two consisted of planning pavilion remains along the coast southeast of Alanya, and the third was a geomorphological and hydrological examination of previously discovered sites in and around Alanya itself.¹ In this report, I would like to summarize findings of work first at the Şekerhane Köşkü in the ruins of ancient Selinus (Selinti), then at the pavilion at Kaledran. Finally, work undertaken by geomorphologist Dr. Timothy Beach and hydrologist Dr. Sheryl Luzzader-Beach will be summarized.

Şekerhane Köşkü, Gazipaşa

Since Sir Francis Beaufort in the early nineteenth century, Western visitors to the ruins of ancient Selinus have remarked on a low, squat rectangular building near the middle of a colonnaded square of the Ro-

* Dr. Scott REDFORD, 301 Intercultural Ctr. Georgetown University Washington, D.C. 20057, ABD

1 I would like to thank Ministry of Culture representative Scher Türkmen, Director Dr. İsmail Karamut, and other members of the Alanya Museum for their assistance. Team members were architect Şükran Toksoy, Dr. Timothy Beach, Georgetown University, and Dr. Sheryl Luzzader-Beach, George Mason University. I would also like to thank the following for their help: Gazipaşa Mayor Ali Güzel and Fen İşleri Müdürü İbrahim Oğuz, Dr. Jennifer Tobin, Dr. Rhys Townsend, Yusuf Dursun of the Harita Genel Komutanlığı, Ankara, Ali İhsan Birer, Director, Alanya DSL, and Jeoloji Mühendisi Önder Yazıcı and Meteoroloji Mühendisi Halit Namdar, both of DSL, Antalya.

man city. Beaufort identified it with the monumental basis for a funerary structure for Roman emperor Trajan, who died here in 117 AD².

Writing towards the end of the same century, Heberdey and Wilhelm strongly rejected Beaufort's attribution. In doing so they pointed to the extensive reuse of antique building materials, the pointed arches over the entrance and the exterior *eyvan* (hall) next to it, and the position of the building off-center relative to the Roman square that surrounded it as evidence of its medieval date. They postulated that the building was a Seljuk *han*, while admitting that it did not resemble other Seljuk buildings in the region.³

The building was first planned in the middle of the 1960's by a team undertaking a survey of ancient cities along the coast of western Rough Cilicia⁴. In the intervening years, the Roman era inscriptions and reliefs used in the building and noted by Beaufort and Heberdey and Wilhelm

2 Francis Beaufort, *Karamania* London: R. Hunter, 1818, 188-89. Beaufort's description is worth reproducing in full here because it mentions features of the building no longer present:

"The most remarkable of these [buildings] is a low massy edifice of seventy feet by fifty, composed of large well cut blocks of stone, and containing a single vault. A flight of narrow steps, parallel to the wall, leads to the flat top, on which nothing now remains, though there is every reason to suppose that this building was formerly the basement story of some splendid superstructure; but the columns, which either surmounted or surrounded it, have all disappeared, except a few fragments of some large fluted pilasters of fine workmanship. A similar building, but of later date, has been joined to it; on one side of which there is a sepulchral inscription to Chrestion the son of Rhaestus, and a white marble fascia that exhibits in low relief, a funeral procession. On a tablet inserted in another part of the building, there is a small piece of sculpture representing a boat with passengers, preceded by dolphins. This edifice stands in the centre of a quadrangle, along each side of which there was a single row of thirty small columns; but they have been all broken off close to the ground, and carried away; the quadrangle is about 240 feet in diameter, and extends nearly to the bank of the river.

There can be no doubt that Selinty was the antient (sic) *Selinus*, which upon the death of Trajan, assumed the name of *Trajanopolis*. I cannot find what honours were paid to his memory by the Cilicians; but it seems highly probable that a mausoleum should have been erected in the city where the decease of so accomplished and so popular an emperor took place; and if so, it is equally probable that this building was designed for that purpose."

3 Rudolf Heberdey and Adolf Wilhelm, *Reisen in Kilikien* Vienna: Royal Academy of Sciences, 1896, 150-51.

4 Elisabeth Rosenbaum, et al., *A Survey of Coastal Cities in Western Cilicia* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1967, 29-31, Fig. 23.

had largely disappeared. Using those reused architectural members that still survived on the building at that time, the authors proposed the following building sequence:

"The Corinthian capital and the fragment of a fluted pilaster suggest that originally, a building of the Corinthian order stood in the square which at a later date was replaced by the present structure which made use of old material and is probably of Islamic origin"⁵.

In addition, remains of two rooms made with smaller limestone blocks adjoining the northwest corner and another room against the East Side of the structure were noted as probably belonging to a later period.

According to this schema, then, first a marble building of Roman date was erected. Then, at a later date, presumably during the thirteenth century Seljuk overlordship, a new building was constructed on the same site reusing the materials of the first building. Finally, smaller rooms were added to the east and west of the structure. No function was proposed for any phase of this construction.

The same work contains a plan showing this building in its architectural setting, that is to say slightly off center to the south of the colonnaded square, with its entrance facing the original entrance to the square in the middle of the northern side. This square measures 80 meters square⁶. All of the surviving stone blocks and mouldings of the square are of coarse grey local conglomerate, although doubtless the columns were of granite or marble, as are others still extant at the site. There are fragments of white and red-veined marble columns in the mortar of the "sandwich wall" of the building as it stands presently.

Most recently, this structure has been mentioned in a work that offers a summary of the site of Selinus. In it, the authors maintained that the building was originally two stories high and attributed it to the Sel-

5 *Op. cit.*, 31.

6 *Ibid.*, 29, for architectural description; also Plan 3.

jüks⁷. The vaulted rooms of the ground floor were called "windowless," presumably contributing, along with the thickness of its walls, to the authors' decision to designate the building as a "donjon". No comparable buildings are cited or arguments advanced to help the reader understand this puzzling designation.

In the years since the building was planned in the 1960's the structure has deteriorated further. The rooms along the northwest and east walls have all but disappeared. Marble blocks have been prised off and carted away, especially from the back of the building. No actual steps to the roof of the structure remain, although their original location is still apparent in the entrance façade wall (Illustrations: 1, 2 & 5).

The local name for this structure betrays its original function. As is the case with another structure in Alanya, the Turkish name, Şekerhane Köşkü, is a version of şikârthane, meaning hunting lodge⁸. However, it is unlike any of the other hunting lodges or pavilions of the Seljuks found elsewhere along the south coast around Alanya. The low, squat profile and single entrance recall a caravansaray, yet the building has only two rooms and is much smaller than even the smallest known caravansaray of the time.

The extensive use of spolia, the building's decoration, and the shape of the arched entranceway and outside *eyvan* indicate that it is Seljuk in date. The decorative use of spolia (a feature of thirteenth century Seljuk architecture) on the building is clear from the descriptions of Beaufort and of Heberdey and Wilhelm. The arch shapes of both entrance and

7 Friedrich Hild and Hansgerd Hellenkemper, *Kilikien und Isaurien* Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1990 [Herbert Hunger, ed., *Tabula Imperii Byzantini*, Vol. 5], 407, Ill. 350-51.

8 Scott Redford, "Seljuk Pavilions and Enclosures in and Around Alanya," *14 Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara: Ministry of Culture, 1997, 453; c.f. Ahmed Ateş, "Prof. Dr. Osman Turan'ın Yazısı Dolayısı ile bir Açıklama" *Belleten* 30 (1966), 465.

eyvan have been mentioned before⁹. The use of outside *eyvans* is a feature of medieval Islamic architecture.

Decoration, too, is Seljuk. Three tile fragments have been found in the field around this building. One is monochrome turquoise, one has an underglaze painted blue and black design under a clear glaze, and one has an underglaze painted black zig-zag design under turquoise glaze¹⁰. In addition, the entrance façade of the building has the ashlar blocks picked out in painted red lines, a feature of many Seljuk structures¹¹. Also typical of Seljuk buildings, especially on the south coast of Turkey, but also found on Seljuk buildings elsewhere, is the red and white zig-zag decoration executed in fresco technique on both walls of the entranceway into this structure. Traces of similar zig-zag decoration can be observed on the outside of the building along the east wall where their once stood a subsidiary structure¹².

These features identify the building as a Seljuk pavilion used for hunting and other rural pleasures in common with others around Alanya and elsewhere, and the topography of the site concurs with this conclu-

9 The entrance arch, too, has deteriorated in recent years. Brick was used in its construction. The only other visible use of brick in the building is in the remains of vaulting of the structure added to the west of the building.

10 One of these tile fragments was found during the course of the season, the other two were found several years earlier by Alanya Museum Director Dr. İsmail Karamut and the late Dr. Yılmaz Önge. The turquoise fragment is likely from a border and the underglaze painted black under turquoise zig-zag from a cruciform tile. The tile fragment that is underglaze painted blue and black under a clear glaze has a crosshatched design. In technique, color, and design it is similar to a tile fragment depicting a fish in Antalya Museum and deriving from the Seljuk refurbishment of the stage building of the Roman theater at Aspendos; see Oktay Aslanapa, "Antalya Müzesinde Selçuklu Çinileri," *Reşid Rahmeti Arat İçin Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, 1966, Resim: 6.

11 Scott Redford, "The Seljuks of Rum and the Antique," *Muğarnas* 10 (1993), *passim*.

12 There are also curvilinear red painted lines on white plaster in the top third of the back wall of the *eyvan*, although weathering and campfire smoke have obliterated the sense of the design here. For architectural painting in medieval Islamic Anatolian architecture, see Yılmaz Önge, "XIII. ve XIV. yüzyıllarında Anadolu Mimari Eserlerini Süsleyen Boyalı Nakışlar," *Önasya* 4/43 (1969), 8-9. At Gülelşen Kastrı, another Seljuk pavilion near Oba outside Alanya, as in this building, painted decoration is preserved on the outside of the building after the collapse of subsidiary structures built against it. The painted decoration was originally found inside these structures.

sion. Most Seljuk pavilions were surrounded by high-walled enclosures, often if not always with gardens inside them. This is the case with six Seljuk pavilion and enclosure sites around Alanya documented and presented in the two previous issues of this publication.

At Selinus, rebuilding of the conglomerate blocks of the forum walls is evident, with medieval rubble masonry replacing the distinctive alternating header and stretcher stone Roman era construction in places and the original riverside entrance replaced by one to the west.

The site also fits other topographic criteria: it is near the delta of the Görüş Çayı¹³, whose marshes would have afforded plentiful hunting of the waterfowl depicted on the Seljuk tiles of lacustral Kubadabad and riverine Aspendos, and from its top it would have commanded fine views of mountain and sea. It is also close to fortification—that of Selinus castles itself—another desideratum of Seljuk rural retreats. Fresh water would have been readily available from the nearby river.

All of these factors contribute to the identification of the Şekerhane Köşkü as a Seljuk structure. That identification is secure, however, only if we ignore its anomalous shape and construction. Not only are the walls of the structure massively thick, they are irregular to a degree not found elsewhere in the Seljuk realm.

As survey work progressed, other anomalous features caught the attention of the team. First, the interior vaulting, as noted by previous authors, is completely different in shape from the arched entranceway and exterior *eyvan*, being a rounded barrel vault (Illustration: 3). It is also different in construction. Although heavily calcified by centuries of rainfall and other moisture, the walls and vaults of the interior, upon close examination, turn out to be made of blocks identical in size and material to those of the surrounding square. In addition, the walls of the interior are constructed in the same distinctive header and stretcher technique.

13 Also called the Selinti Çayı. I have never heard it referred to as the Musa Çayı, *pace* Hild and Hellenkemper, *op. cit.*, 408.

Moreover, stone robbing has revealed the fabric of the interior of the massive walls in several places, including the entrance façade and the southeast corner, where the fabric of the sandstone walls has eroded significantly. The same phenomenon was noted while cleaning the roof of grass and bushes took place (Illustration: 4). In addition, here, blocks of the same reused marble were placed along the edges of the vaulted structure to build up its roof into a flat surface.

The following building sequence best explains the building as it now stands. When the Seljuks first arrived in this region following the fall of Alanya in 1221, they encountered a vaulted, two chambered structure standing in the middle of the ruined square. That structure was constructed of sandstone that had weathered differentially over the centuries, or had otherwise suffered depredation to its surface.

Due to the topographic criteria cited above, this structure was turned into a hunting pavilion. The ready availability of high quality building material from the surrounding remains of the Roman city meant that the standing building was largely faced with large marble blocks, possibly from the adjacent nymphaeum or bathhouse¹⁴. However, due to the deterioration of the sandstone and the necessity of bonding the new skin to the older building, a layer of mortar of varying thickness was applied to the standing structure. This mortar had chunks of marble added to it: sculpture and broken column and other architectural members. No column shafts were used to anchor the facing to the mortar core; here this practice would have been unfeasible due to the presence of the Roman building behind the mortar sandwich.

The front of the structure was altered by the addition of three elements. As opposed to the construction material used for the rest of the new skin, many of the blocks used to construct the façade were of lime-

14 It is not usual in this region of Rough Cilicia to have Roman era buildings built of large marble blocks due to the expense of importing marble. More often, in Cilicia and Pamphylia, regions poor in marble, thin marble sheets were used to clad buildings and marble was used for architectural decoration and, along with Egyptian granite, for columns. For this reason, the large, finely cut marble blocks used here may come from a building more important than those proposed above, possibly a temple.

stone. This must have been due to the impracticability of either other stone available: the sandstone would not take architectural detailing well, and the marble would have been laborious to fashion. To the left of the entrance, stairs leading to the roof were built into the façade. To the right of the façade, a small raised *eyvan* was constructed, partially out of the thickness of the Roman structure's wall. The back wall of the *eyvan* is Roman era header and stretcher construction up to the springing of the vault; otherwise its vault and side walls were constructed of limestone and marble.

The entrance itself may have been based on a modification of the entrance of the Roman era structure, which faced an entrance to the square to the north. Although it does not lie in the center of the present façade, the present day entrance lies in the center of the room into which it leads.

The outside stair led to the roof of the structure, which had probably also had a small internal stair in its Roman incarnation (see Illustration: 5). The walls of both the new stone facing and the mortared rubble sandwich wall were raised to the level of the crown of the Roman vault. Remnants of a rubble wall still stand at the northwest corner above this point (Illustrations 1 and 2), but there are no other indications like brick flooring that there was an enclosed upper story to the structure in its Seljuk incarnation. The standing wall spur may have been part of crenellation or a low parapet. The argument against an upper story is strengthened by the presence of two stone drainspouts surviving at the level of the present top of the walls on the west and south. One of these drainspouts is visible in the middle of the west façade (Illustration: 6). Without a clearing of the 20-25 cms. of topsoil that have been deposited on top of this structure, however, it will be impossible to provide a definitive answer to questions about the way the top of this building was used.

The interior of the building would have been lit from the entrance, as well as from three slit windows found on the Roman structure whose openings were continued through the mortar and marble of the back wall of the building. In addition, some light penetrates the back room from a small opening at present half blocked by earth and stone. This opening,

which probably served as a small staircase in the original building, had a function, again, that survey and simple cleaning could not totally elucidate.

The yellow plaster noted by Rosenbaum and her team does not cover the entire exterior of the building¹⁵. It is to be found only where at one time rooms were added to the outside of the structure to either side. Where this plaster has fallen away, one can remark the pecking of the stone blocks that would have allowed the plaster to adhere better to their surface.

The presence of brick vaulting on the rooms to the west (visible in Illustration 6) and zig-zag fresco painting on the wall of the room to the east make one think that these structures are not much younger than the initial Seljuk building effort itself. They may belong to the subsequent decades of the thirteenth century. Evidence of continued medieval use of this structure is afforded by a largely buried vaulted structure built against the northeast corner of the retaining wall of the square. Terracotta piping leads into this vaulted building, which may mean it was a bathhouse. In its forthright use of rubble masonry unalleviated by spolia or painting, this building seems to have been constructed after the Şekerhane kiosk itself.

If the medieval incarnation of this building was a hunting lodge or similar rural retreat, what was the function of the original, Roman era building? In form, it is consistent with the funerary architecture of Rough Cilicia during the Roman era. However, if it is indeed a funerary monument, two factors place it above contemporary structures of similar plan found in the necropoleis of Selinus or nearby Iolape or Antiochica-ad-Cragum. First are the methods and materials of construction. Although made of local sandstone, the structure is well-made of large ashlar blocks laid in a distinctive manner. While other barrel vaulted tombs in the region may have squared stone blocks used to frame door or archways, most of them are constructed entirely out of mortared rubble masonry.

15 *Op. cit.* 31.

The second point has to do with its location in Roman Selinus. The masonry of the building is identical to that of the surrounding colonnade basis and retaining walls of the square. Such a prominent location is unusual for a monument of a possibly funerary type. The building presently disguised beneath a rug of earth and grass and surrounded by another medieval building may indeed be connected with the purpose Beaufort sought for it at the beginning of the nineteenth century¹⁶.

Kaledran Köşkü

Along the coast southeast of Selinus (and nearby Gazipaşa) lies remote Kaledran valley. Here, a small, fertile valley hemmed in by the Taurus mountains and the Mediterranean sea is watered by the Kaledran Çayı, which constitutes the present-day border between Antalya and İçel provinces.

Near the shore are remains of limestone blocks of Roman or early Byzantine date¹⁷. Inland, just over a kilometer from the main road, stands a stone and brick building which has so far escaped scholarly attention. Illustration 7 shows its location on the banks of the Kaledran Çayı at a point where the valley narrows before opening to a coastal plain.

The advantages of this site are several. It is several hundred meters upstream from remains of a stone bridge¹⁸. It is next to the river, a source

16 Prof. Jennifer Tobin of Arizona State University is currently working on publication of the inner, Roman building of the Şekerhane kiosk.

17 Hild and Hellenkemper, *op. cit.*, 226.

18 According to local residents, until the 1930's or possibly 1940's there was a bridge some 50 meters south of the pavilion. Here indeed there are remnants of a plastered rubble foundation on the same side of the stream as the pavilion. This bridge is called Tahtalı Köprü by old-timers in the village coffee house because it had a wooden span. About 100 meters downstream from these remains are the remains of another bridge; one arch standing amidst the brambles on the right bank. This arch is constructed of mortared rubble and is likely to be contemporary with the pavilion in question. A Roman road passed through this valley, so some of the limestone blocks used in the construction of the pavilion may have come from a Roman bridge. Again, old-timers say that when the two present day village coffee houses and one grocery store were built, the land was bulldozed, exposing remains of yet another bridge, and indeed there are two large limestone blocks at present in front of the coffee houses. There is also a Roman era settlement on the ridge overlooking the Kaledran pavilion

of fresh water. Because of the narrowing funnel of the valley and its riverside situation, this location is always windy or breezy, an advantage during the long, hot summer months. Finally, it is not visible from the sea, saving its residents from a surprise maritime attack during a period when hostile powers ruled the waves.

The structure at Kaledran is much larger than pavilions of Seljuk date along the south coast of Turkey. It is, however, considerably smaller than the structure that it most closely resembles, the pavilion at Demirtaş/Sedre¹⁹, itself overlooking a river in a valley between Alanya and Gazipaşa. More comparisons between these two buildings will be attempted below.

The Kaledran pavilion is a two story barrel-vaulted structure (Illustrations: 8,9). It was constructed of rubble masonry, with blocks of spolia in limestone and marble used for corners, lintels, and stair treads. The whole structure was at one time covered with a plaster heavily levigated with straw. This plaster is now cream colored. Brick was used for window arches and interior vaulting. A small oeil-de-boeuf on the ground floor was also surrounded by brick. Wooden tie beams were used in walls at the level of the base of the upper story on both the exterior (Illustrations: 8,9) and interior, at the springing of the arches of the windows on the upper story, and transversely, through the thickness of the wall as well (Illustration: 10).

Brick vaulting over the halls on both floors was reinforced by diaphragm arches made of finely cut blocks of limestone spanning the middle of these large rooms (Illustrations: 11-14). The brick vaulting was covered by rubble on both floors, the ceiling of the ground floor/floor of the first floor being paved with limestone blocks, now only preserved in one area (Illustration: 12).

to the southeast, but construction there is largely of shale and other local stone; no limestone or marble was observed there.

19 Yıldırım Yavuz, "Alanya'nın Demirtaş (Syedre) Bucagındaki Köşk," *Belleten* 34 (1970), 353-371.

On both floors, the kiosk consisted of one long hall with two subsidiary rooms. One of these rooms was enclosed, the other an *eyvan* opening towards the river. A corner of the building has fallen into the Kaledran Çayı (Illustration: 15, also shown on Illustrations: 11,12), no doubt undermined by flooding of the river. From what remains, it seems as if there was no entrance to the exterior *eyvan* on the ground floor, while there was a doorway to the *eyvan* on the first floor.

This makes sense, because the ground floor of the pavilion has only one opening to the outside, its main entrance facing away from the river. The windows on this floor are also placed high on the walls and have small, slit apertures. The *oeil-de-boeuf* is also placed high on the wall. Taken together with the two meter thick walls and the large holes in the door surround for door posts, the ground floor betrays an interest in security commensurate with the isolated location of the building.

The upper story, by contrast, has larger windows facing in all directions and, of course, the exterior *eyvan*. There is a hole in the ground against the entrance façade wall of the smaller interior room (not indicated on the plan) on the upper story that disappears into the thickness of the wall and may indicate a latrine, but the room is relatively large and there is no evidence of water works anywhere in the building.

As mentioned above, the strongest published parallel to this building is the kiosk at Demirtaş. In plan, the structures are very similar. Both have entrances on the short side of long rectangular halls flanked by side rooms and *eyvans* facing the view on both floors. Both have thick walls with a vaulted stairwell leading from ground to first floor built in the thickness of the wall. The two buildings share siting criteria, and similar use of construction materials.

In addition to this building, there is another pavilion called Üç Ayak, to my knowledge unpublished, lying at the base of the outcropping topped by Softa Kalesi near Bozyazı east of Anamur²⁰. This building

20 A *hamam*, seemingly contemporaneous, lies several hundred meters to the south of this pavilion. The presence of an earlier, Seljuk pavilion nearby is suggested by the presence of a

shares construction materials and techniques with the kiosks at Kaledran and Demirtaş, suggesting that they are part of a series ranging along or near the main road along the southern coast²¹.

Several factors combine to make unlikely that these kiosks be contemporaneous with the Seljuk pavilions near Alanya and at Selinus. They are different in plan, size, and construction techniques, most notably in their extensive use of wood. They also do not possess any of the decoration so typical of Seljuk buildings of the first half of the thirteenth century. No tiles or fresco-painted red zig-zag or checkerboard designs decorate them. And, while spolia is employed extensively for building members, reused blocks are not employed decoratively, as was the case in many Seljuk buildings throughout Anatolia, including the Şekerhane pavilion at Selinus. The pavilion at Kaledran only displays carved architectural elements in one place, low on the back corner of the building, far from sight.

In accordance with their larger size and easier defensibility, they are located in sites more isolated than smaller Seljuk era kiosks, which tended to be suburban or, as in the case of the Şekerhane pavilion, hard by defensive fortifications. The pavilions seem to have functioned as residences seasonally occupied and used while hunting or moving from town to town across the ruler's domain. One can imagine the upper story for the ruler or ranking official, with the lower story used by his retinue, supplemented by tents. At Kemer and Demirtaş the pavilions have courtyards where horses may have been stabled; at Kaledran, horses or other animals could have been stabled in more ephemeral structures perhaps associated with the nearby bridge.

fragment of underglaze-painted black under turquoise cruciform tile noticed on the slope of Sofla Kalesi several hundred meters above the Üç Ayak pavilion. I would like to thank Simona Cristanetti for pointing this tile fragment out to me.

21 Prof. Dr. Ayşıl Tükel Yavuz of the Faculty of Architecture, Middle East Technical University, has documented another kiosk west of Antalya near Kemer that shares some characteristics with those mentioned here. I would like to thank her for sharing her exciting discovery with me.

Yıldırım Yavuz has suggested a date in the later thirteenth or fourteenth century for the pavilion at Demirtaş²². In my opinion, the pavilion at Kaledran, like its larger brother at Demirtaş, may belong to the second half of the thirteenth century. With the collapse of the Seljuk state and the rise of localized power centers, there would have been more need for both places to stay when moving from one part of the realm to another, and places that afforded good hunting and riding and refuge from the heat without being overly remote. The functions of elite lodging and hunting retreat are fulfilled by these structures. They open to views of mountain and water and cooling breezes, but have a solidity of construction and size commensurate to the needs of a way station for a traveling band of elite rulers or administrators.

In conclusion, I would like to note the work of Profs. Beach and Luzzader-Beach during this season. In order to try and place the phenomenon of medieval gardens and hunting pavilions within a larger environmental context, they adopted several approaches to gauging environmental change along this stretch of Turkey's Mediterranean coast.

First, the garden and pavilion sites around Alanya documented last year were visited, soil samples were taken from undisturbed contexts there, and water flow of the springs on site was measured. Field water quality measurements were taken in order to assess the interconnections of the ground water that feeds the springs. Data on ground water from the State Water Authority, meteorological data, and aerial photographs were also obtained from authorities in Alanya, Antalya, and Ankara.

The river valleys of the survey area were traversed in a search for eroded sections of river channels called cut banks, which offer exposures of sediments deposited over time, and often include man made artifacts. During this season, cut banks along the Dim, Delice, and Kaledran rivers were investigated, and charcoal and soil samples were taken for analysis.

22 Yavuz, *op. cit.*, 371.

Illustration 1: Şekerhane kiosk, Selinus, general view from the northeast

Illustration 2: Şekerhane kiosk, Selinus, general view of entrance facade

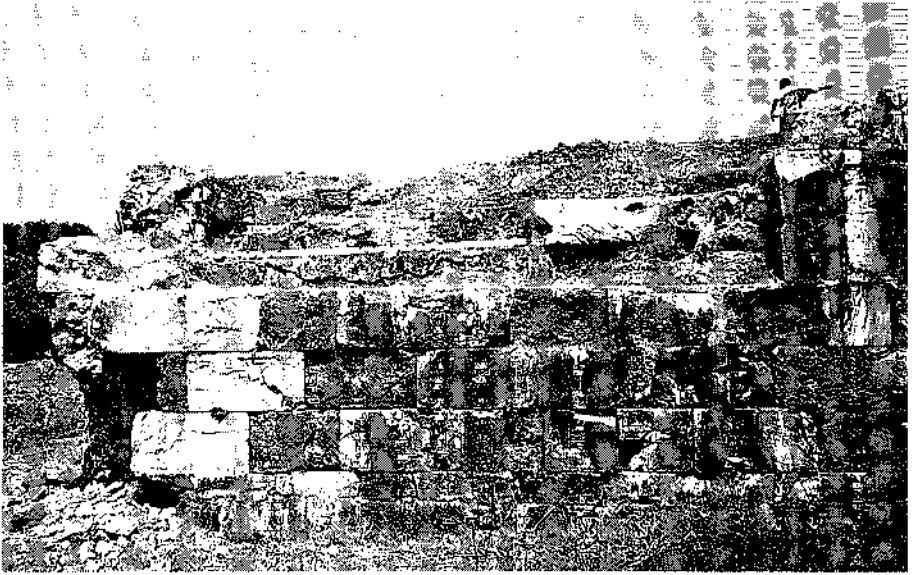

Illustration 3: Şekerhane kiosk, Selinus, southeast corner viewed from the east

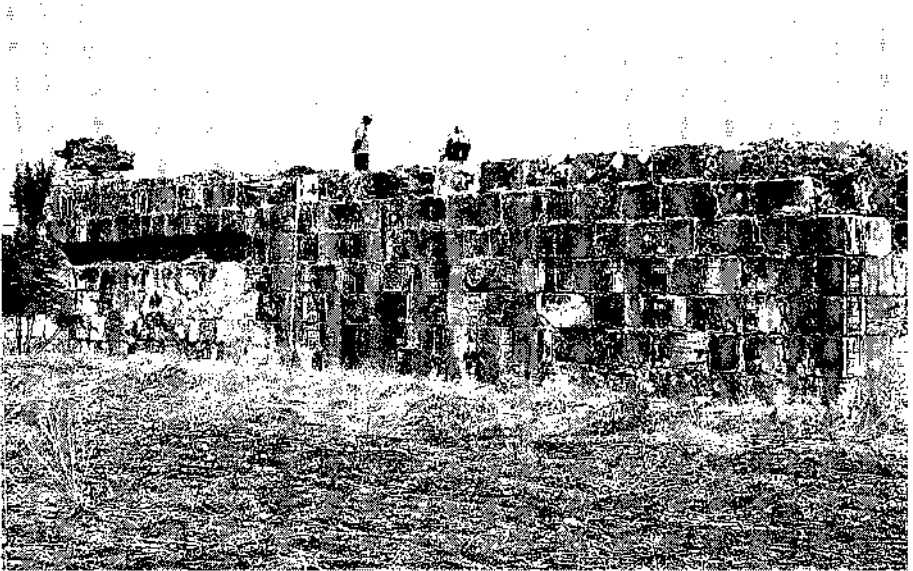

Illustration 4: Şekerhane kiosk, Selinus, west facade viewed from the southwest

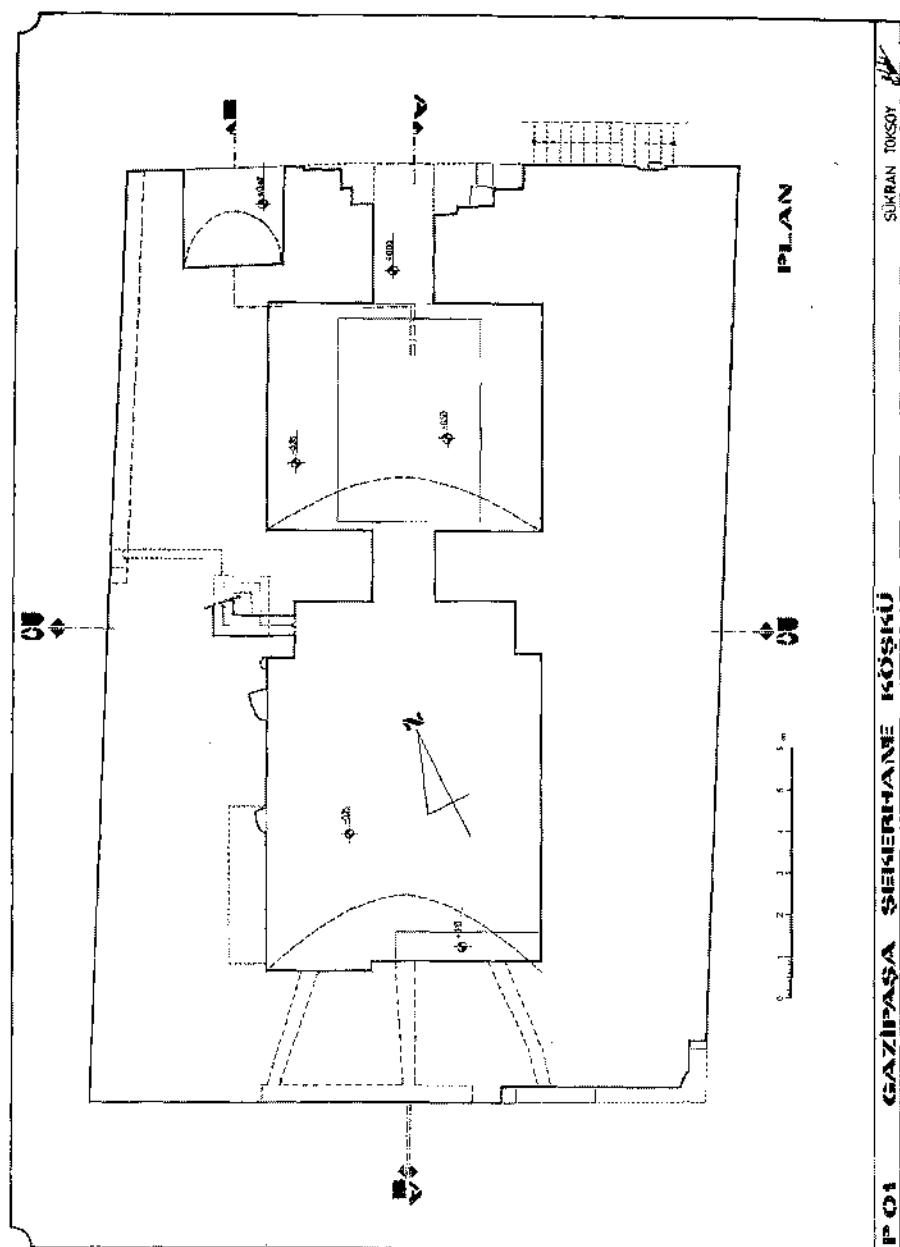

Illustration 5: Şekerhane kiosk, Selinus, plan

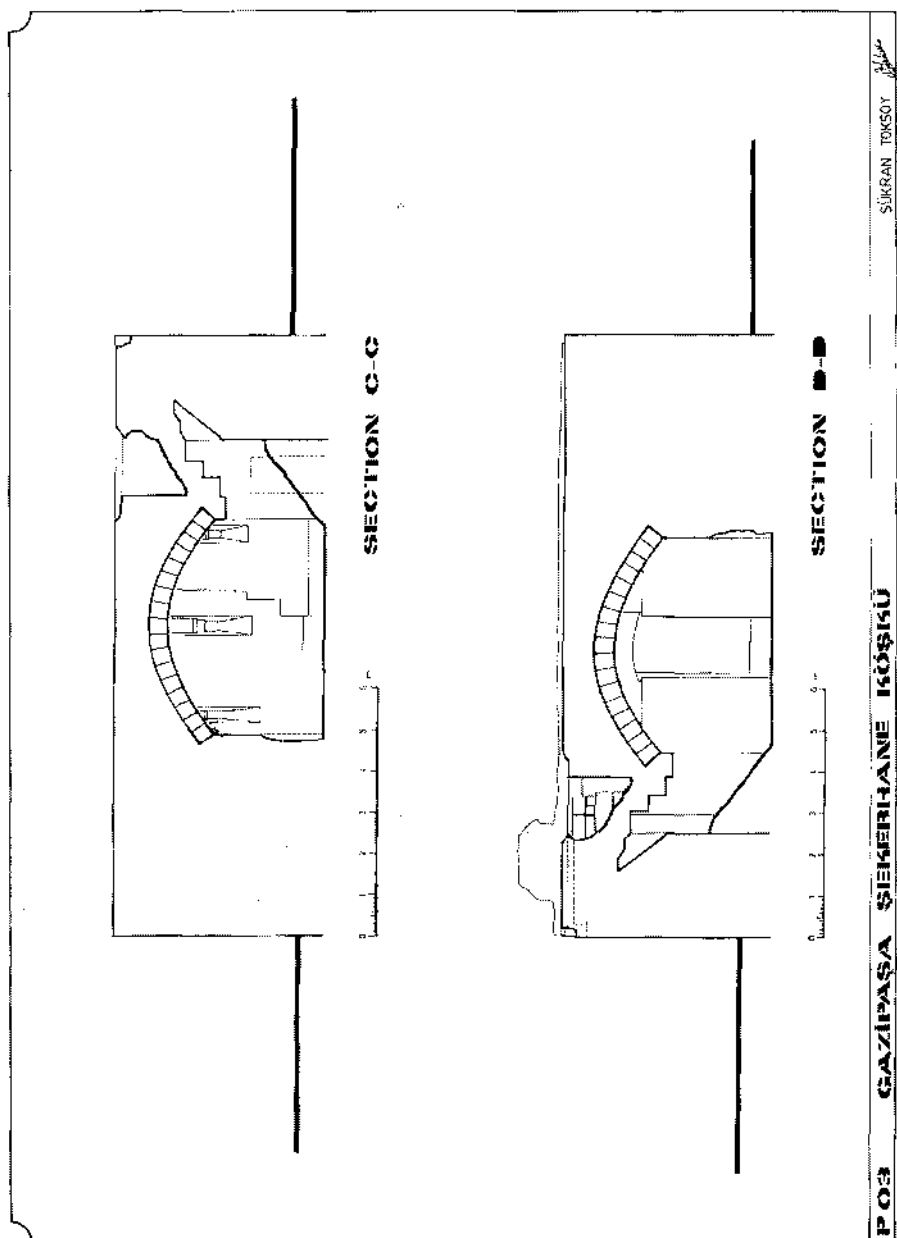

Illustration 6: Şekerhane kiosk, Selinus, sections

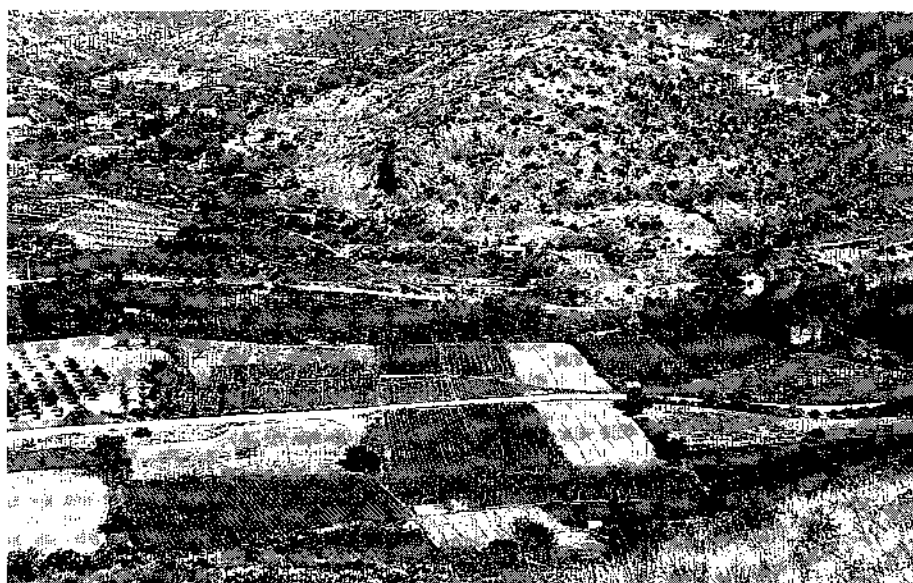

Illustration 7: Kaledran kiosk, Kaledran, general view of valley with kiosk at right center

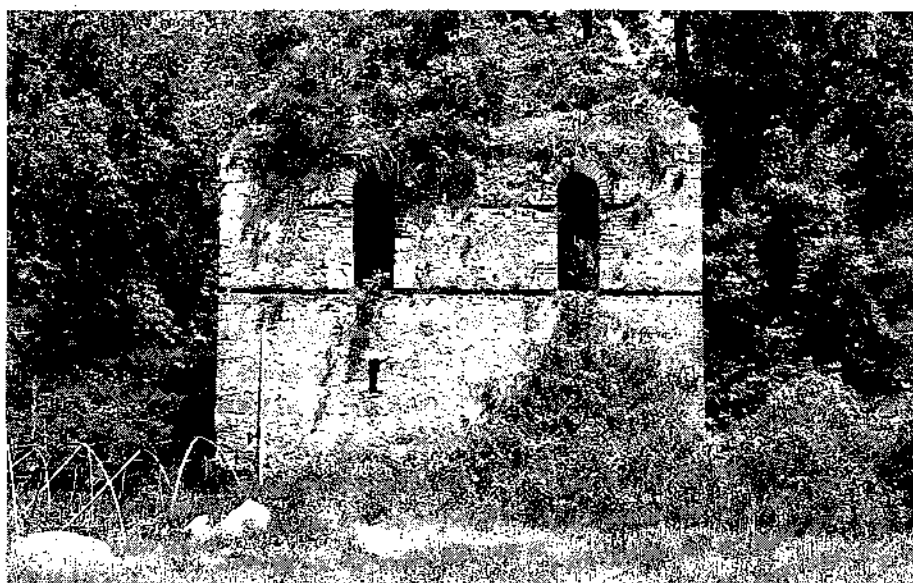

Illustration 8: Kaledran kiosk, Kaledran, general view of landward facade

Illustration 9: Kaledran kiosk, Kaledran, general view of entrance facade

Illustration 10: Kaledran kiosk,
Kaledran, interior of upper
story, corner of
vaulted hall
showing fenestration

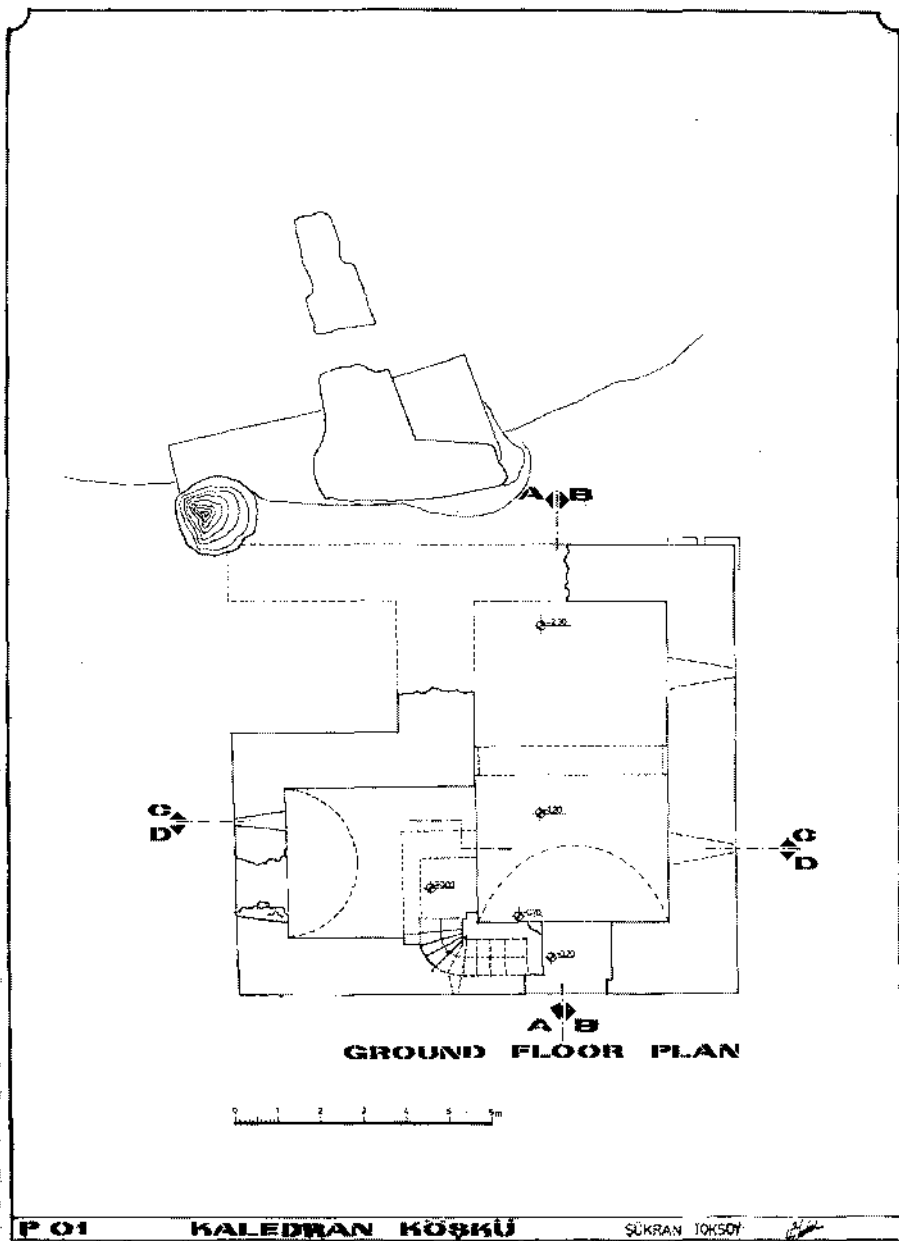

Illustration 11: Kaledran kiosk, Kaledran, plan, ground floor

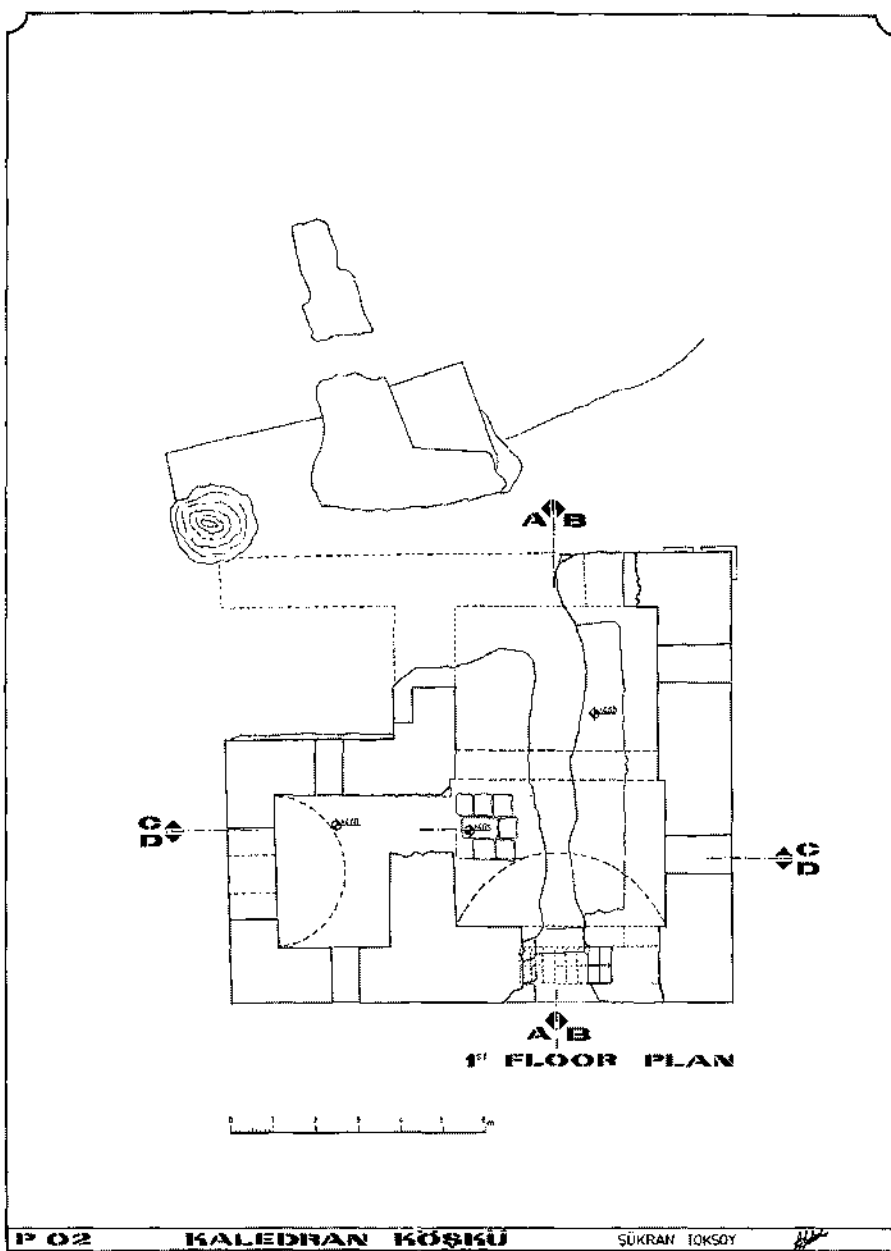

Illustration 12: Kaledran kiosk, Kaledran, plan, first floor

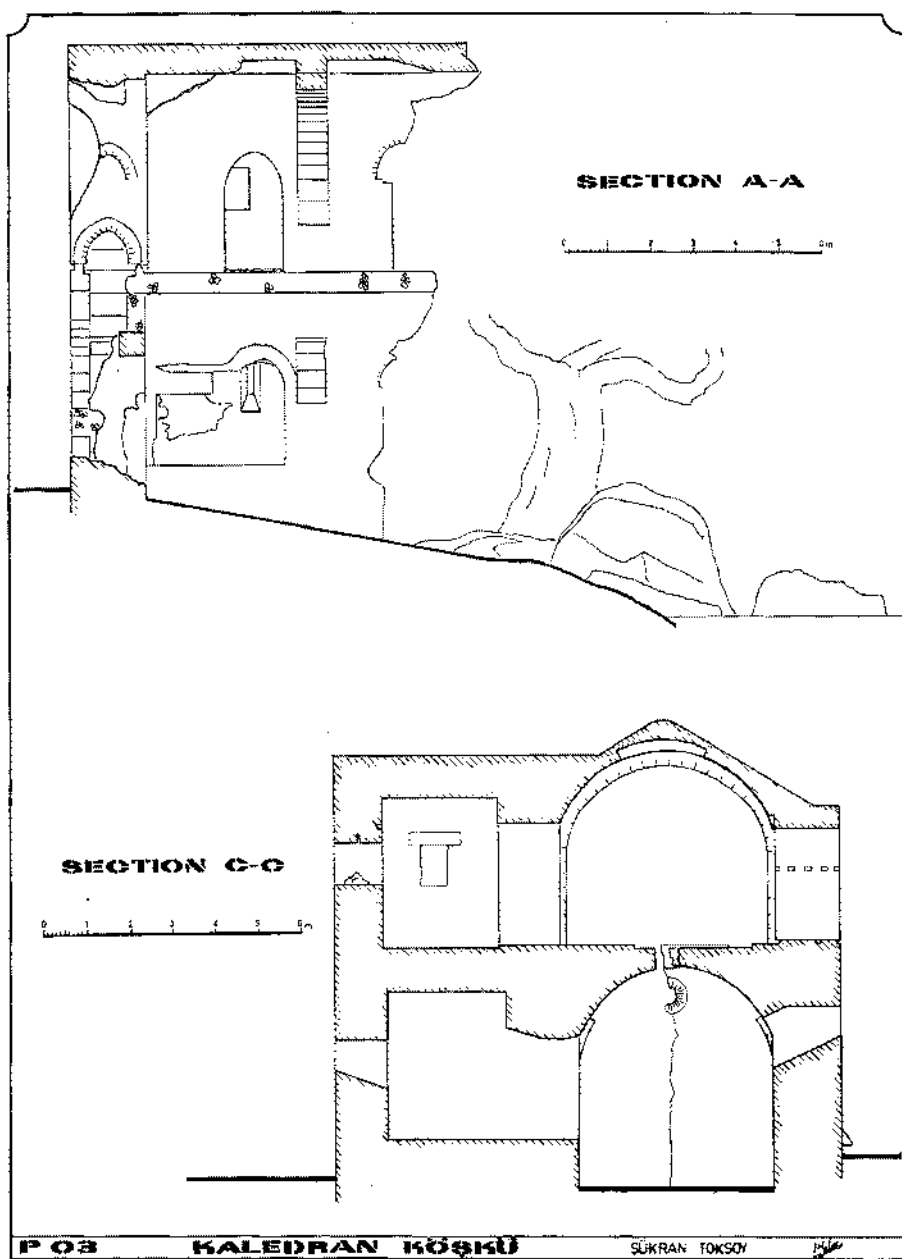

Illustration 13: Kaledran kiosk, Kaledran, sections A and C

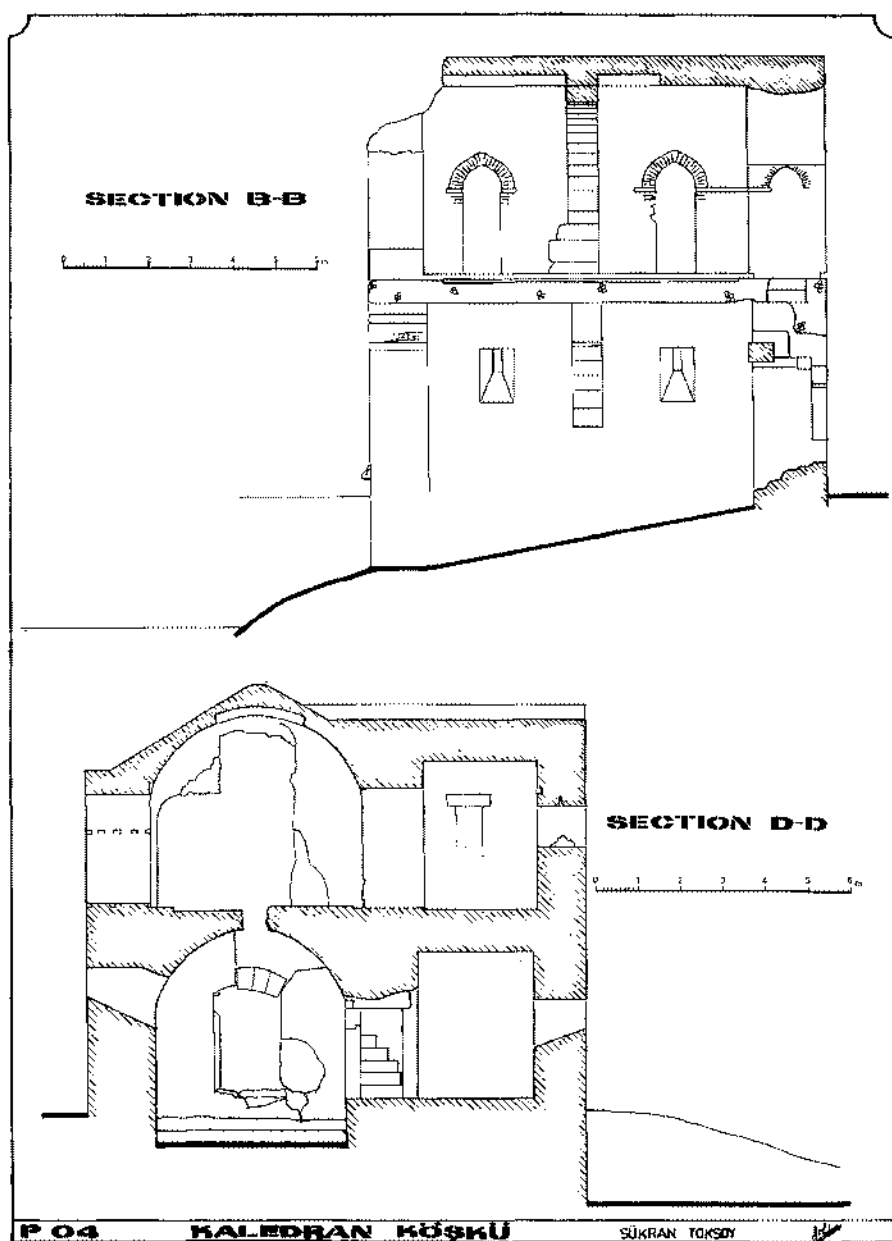

Illustration 14: Kaledran kiosk, Kaledran, sections B and D

Illustration 15: Kaledran kiosk, Kaledran, collapsed segment of pavilion wall partially submerged in the Kaledran Çayı

ORTA ÇAĞ GÜRCÜ MİMARİSİ 1996 YILI YÜZEY ARAŞTIRMASI

Mine KADİROĞLU-JEUBE*

24 Haziran-2 Temmuz 1996 tarihinde, sanat tarihçileri Mine Kadiroğlu, Turgay Yazar, Zafer Karaca ve Bakanlık Temsilcisi Sanat Tarihçisi Fahriye Bayram'dan oluşan ekip, Artvin Merkez ve Ardanuç ilçeleri ile Erzurum ili, Olur, Oltu ve Tortum ilçelerinde yer alan *Ança, Bana, Dolışan, İni-Rabat, Haho, Hozahir, Karostav, Niyakom* ve *Öşk* manastır ve kiliselerinin son durumlarını belgelendirmeye çalışmıştır¹.

Bölgede Orta Çağ Gürcü mimarisinin en iyi tanınan yapısı *Öşk Manastırı*'nın Vaftizci Yahya'ya adanan kilisesidir². Erzurum ili, Tortum ilçesi, Çamlıyamaç köyü içindeki manastır 1985 yılında eski eser olarak tescil edilmiştir. Manastır kilisesi, güney portal alınlığında yer alan Gür-

* Dr. Mine KADİROĞLU-JEUBE, Mebusevleri, Önder cad. 3/5 06580, ANKARA
Çalışmalarımıza kalacak yer ve araç sağlayarak destek olan Artvin Orman İşletmesi Başmüdürlüğü'ne, Teknik Müdür Sayın Şevket Alkan'a, şoför Sayın Erdal Gürbüz'e ve özellikle bakanlık temsilcimiz Sayın Fahriye Bayram'a teşekkür ederiz.

- 1 Yayınlanan planlar Turgay Yazar M.A. tarafından çizilmiş, fotoğrafları Zafer Karaca M.A. çekmiştir.
- 2 *Öşk* Manastırı ile ilgili belli-başlı yayımlar: Takaişvili (1952), s. 45-67, tablo 39-83 ; Djobadze (1992), s. 92-141, Resim: 119-189 ; Djobadze (1988), s. 168-182; Djobadze (1986), s. 81-100; Djobadze (1978), s. 114-135, Resim: 1-15; Djobadze (1976), s. 39-62; Thierry (1986), s. 135-171; Thierry (1974), s. 73-113.

cüce kitabe ve güneydoğu cephedeki taş kabartma bani portreleri yorumlanarak 963-973 yıllarına, freskolar ise 1036 yılına tarihlendirilir³.

Boyutları, sonradan eklenen narteks hariç, içten 40.60 metre uzunluk, 27.00 metre genişlikte olan kilise, kapalı Yunan haçı, bazilika ve trikonchosun birlikte uygulandığı karma plan tipine bir örnektir. Merkezi mekan yüksek kasnaklı bir kubbe ile örtülüdür. Kubbeyi taşıyan hafif sivri kemerler doğuda onikigen, batıdakiler haç planlı dört serbest desteğe oturur. Eş boyutlu haç kolları, doğu, güney ve kuzeyde eksedralarla, batıda doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı bir mekan ile sınırlanır. Haç kolları arasında oluşan köşe odaları, eksedraların iki yanındaki mekanlar ve batı kolun kuzeyindeki mekan iki katlıdır⁴.

Doğu, kuzey ve güney haç kollarının cepheleri, ortadaki daha yüksek ve geniş, yuvarlak kör kemerlerden oluşan arkadlar ile hareketlendirilmiştir. Batı kolun batı cephesinde, üstte ikiz pencere, altta dört giriş açıklığından biri, güneyde revaklı mekan yer alır. İkiz pencere içinde ve üzerindeki kemerde, doğu ve güney cephelerde, kubbe kasnağında melek, insan ve hayvan figürleri vardır. Güneydeki kabartmalı bani portreleri ve güneybatı mekanda yer alan süslemeli sekizgen sütunun kabartmaları kısmen bozulmuştur⁵. Fresko kalıntılarına, sadece güney eksedra ve batı desteklerin doğu yüzlerindeki nişlerin içinde rastlanır. Güneydeki sahnelerden biri, Bana Katedrali olduğu belirlenen bir yapı önündeki düğün ya da tören sahnesidir⁶.

Kiliseden yaklaşık elli metre güneydoğuda, yayınlarda "refektorium" ve "skriptorium" olarak tanımlanan mekanlara ait kalıntılar yer alır⁷. Refektorium dikdörtgen planlı, üç neflidir. Doğusundan, kare planlı kubbeli skriptoriuma geçilir. Kiliseden yaklaşık üçyüz metre kuzeybatıda tek

3 Bkz. Djobadze (1992), s. 125-127, 131-141; Djobadze (1976), s. 39-62; Thierry (1986), s. 135

4 Yapının planı için bkz. Takaişvili (1952), tablo 39-42 ; Zakariya (1990), şekil 79-81; Tokarski (1988) şekil 43 a, b; Djobadze (1992), şekil 27

5 Güneybatıdaki süslemeli sütun için bkz. Winfield (1966), s. 38-57.

6 Bkz. Thierry (1986) özellikle şekil 3, 4a ve 4.

7 Refektorium ve skriptorium için bkz. Takaişvili (1952), s. 55-56, şekil 79 ; Zakariya (1990), s. 183-185, şekil 92a,b,v; Djobadze (1992), s. 129-131, şekil 36

nefli, samanlık olarak kullanılan bir yapı, onun güneyinde tek nefli bir diğer yapı kalıntısı daha vardır.

Haho (Khakhuli) Manastırı' nin Meryem'e adanan kilisesi, Erzurum ili, Tortum ilçesi, Bağbaşı köyünün camiidir. 1981 yılında eski eser olarak tescil edilen kilise, kaynaklar yardımıyla 10. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilir⁸. Manastırın özellikle 12. yüzyıldan itibaren elyazmaları için önemli bir merkez oluşturduğu bilinir⁹. 13. yüzyıla tarihlendirilen ünlü Haho Triptych'i ise günümüzde Tiflis Devlet Sanat Müzesi'nde korunmaktadır¹⁰.

Boyutları, sonradan eklenen batı ve güney revaklı bölümler hariç, yaklaşık 27.00 x 19.00 metre olan kilise, kubbeli, haç planlıdır. Doğu haç kolunu sınırlayan yarım daire planlı apsis eksedrasında dokuz yuvarlak kemerli niş yer alır. Dikdörtgen planlı ve tek katlı pastoforium odalarına eş boyutlu kuzey ve güney haç kollarından geçilir. Batı kol diğerlerinden yaklaşık üç kat daha derindir ve iki çift sütun ile üç nef ayrılr¹¹.

Yapının cephelerinde ve kubbe kasnağında hayvan ve bitki motifli taş kabartmalar yer alır. Güneye sonradan eklenen revaklı bölüm, portalin çevresindeki hayvan motiflerini kısmen kapatmıştır. Pencere üstlerinde kullanılan kırmızı ve sarı renkli taşlar ve kubbenin konik çatısını kaplayan iki renkli sırlı kiremitler yapıya çok renkli bir görünüm kazandırır. İçte, sıva altında kaldıkları için hiç araştırılamamış ve belgelendirilememiş freskolardan, sadece kubbede "Haçın Göğe Yükselişi" sahnesi, apsis eksedrası içinde ayakta aziz figürleri ve kuzey haç kolunun kuzey duvarında tanımlanamayan figürler günümüze gelebilmiştir.

8 Bkz. Takaişvili (1952), s. 68-69; Djobadze (1992), s. 144, şekil 46.

9 Djobadze (1992), s. 156-157.

10 Haho Triptych'i için bkz. A. Dshawachchwili, G. Amramischwili, *Goldschmiedekunst und Toreutik in den Museen Georgiens*. Aurora-Kunstverlag, Leningrad 1986, 107-108, Tablo 165-175

11 Plan için bkz. Takaişvili (1952), tablo 84-88 ; Zakariya (1990), şekil 65-66; ayrıca Djobadze (1992), şekil D ve 46. W. Djobadze, yayınladığı planda dört yapının evresi belirtir. Ayrıntılar dışında, E. Takaişvili' nin, 1917 yılında yaptığı çalışmaların sonuçlarından yararlanan araştırmacı, adı geçen eserde, kuzey ve güneyde yer alan dikdörtgen planlı mekânları, metinde açıklama yapmadan aynı döneme tarihler.

Manastır kilisesinin yaklaşık sekiz metre güneydoğusunda, kilise ile aynı döneme ait olabilecek bir şapel yer alır. Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı, beşik tonoz örtülü yapıya, batı cephedeki, alınlığında haç motifi işlenmiş bir portalden girilir¹². Doğu cephe, eksende, süslemeli bir pencere, iki yanda üçgen nişler ile hareketlendirilmiştir. Manastır topluluğuna ait olduğu bilinen yapılardan kilisenin güneydoğusunda, yapıya bitişik şapel tümüyle, kuzeybatı ek mekanın batı bölümü kısmen yıkıktır. Kuzeyde üç nefli, üç apsisi, tonoz örtülü yapının kuzey ve güney duvarları tonoz dönüşüne kadar ayaktaadır. Güneyde, tek nefli bir başka yapının sadece manastır çevre duvarına bağlı güney bölümü günümüze gelebilmiştir.

Erzurum ili, Olur ilçesi, Keçili Köyü Vavuser Tepesi'ndeki, "Vank" adı ile 1988 yılında eski eser olarak tescil edilen yapı kalıntıları, *Kalmakhi*¹³, *Niyakom*¹⁴, *Nikoma*¹⁵ veya *Vatchedzori*¹⁶ adları ile tanıtılan manastır topluluğuna ait olmalıdır. 1996 yüzey araştırmaları sırasında, yapı topluluğuna ait, farklı dönemlere tarihlendirilmeleri gereken, toplam altı yapının varlığı saptanmıştır. Bunlar, yapım tekniği 12. yüzyıl sonu

12 W. Djobadze, 1975 yılında, batıda revaklı bir girişin kalıntılarına rastladığını, 1981 yılında ise bütün revaklı bölümün, batıdaki portalin "güzel alınlığı ile birlikte" yıkıldığını belirtir. Bkz. Djobadze (1992), s.154. 1996 yüzey araştırmalarımız sırasında, yapıyı ilk gördüğümüz 1983 yılından buyana portalde ve alınlıktaki stislemde belirgin bir hasar tespit edilmemiştir.

13 Bkz. Takaişvili (1924), s. 15-19 ve Takaişvili (1938), s. 54-76

14 Bkz. Winfield (1966), s. 66, Resim: 31b ve 32b; Araştırmacı, Takaişvili'nin aslında "Kalmahi" kalesinin "Kamhis Köyü" üzerindeki "Soğmon Kale" de araması gerektiğine, buluntuların "Kalmahi" olmalarının mümkün olmadığına değinir, ancak neden "Niakom" adını kullandığını açıklamaz.

15 "Nikoma" adı ilk kez I. Zdanevitch'in yayınında karşınıza çıkar. Manastır kilisesinin ölçekli krokisi ve harita üzerinde yeri verilir ve Takaişvili'nin aynı yapı topluluğu için "Kalmakhi" dediği belirtilmekle yetinilir. Bkz. Zdanevitch (1966), s. 12, 22 ; Bölgede bazı kiliselerde yer alan freskoları tanıttığı makalesinde N. Thierry, dipnotuna *Niakom*, *Vank Harabesi*, *Kalmakhi*, *Vağ'ejori*, *Didi Manastırı* ve *Vatchedzori* adlarını aldığı halde "Nikoma" adını herhangi bir açıklama yapmadan seçer. Bkz. Thierry (1984), s. 141-147, Resim: 13-23, şekil 4 (Takaişvili'den alınan plan).

16 Plan, kesit ve yapı tanıtımı için Takaişvili'nin yayınından yararlanan W. Beridze, 15. yüzyıla ait bir elyazmasında geçen "Vatchedzori" adını seçer. "Niakomi Boğazı"nda yer aldığını belirttiği yapı topluluğunun Takaişvili'nin araştırmaları sırasında "Vank Manastırı" olarak bulunduğunu açıklamakla yetinir ve "Kalmakhi" adına hiç değinmez. Bkz. Beridze (1981), s. 141-144; s. 313-314, şekil 97-100.

özellikleri gösteren manastır kilisesi, güneyindeki daha geç döneme ait tek nefli bir şapel, kuzey ve doğuda, şapel ile aynı döneme ait dikdörtgen planlı mekanlar, güneybatıda, 14. yüzyıl sonu belki de daha geç tarihli bir diğer yapı ve çan kulesidir (Çizim:1).

Manastır kilisesi dıştan yaklaşık 15.30x11.00 metre boyutlarında, haç planlı, kubbeli bir yapıdır. 1985 yılında yıkılan kubbe dört serbest desteğe oturur. Kubbeyi, sütun görünümü verilmiş yuvarlak taş örgü payeler taşır. Bu payelere bölgede başka bir örnek yoktur. Ayrıca yapıda geçiş elemanı olarak kullanılan tromp, Doğu Anadolu Gürcü mimarisi erken dönem yapılarında karşımıza çıkar, 10. yüzyılın ikinci yarısından sonraya tarihlendirilen yapıların tümünde, tromp görünümü verilen pendentif kullanılmıştır.

Duvarlarında fresko kalıntıları saptanan kilisenin batısına ve kuzeyine, sonradan mekanlar eklenmiştir. Bu mekanlardan, kuzeyde, ahır olarak kullanılan dikdörtgen planlı olanına geçilememiş, batıdaki duvar kalıntılarının ise işlevleri saptanamamıştır. Güneybatıda, dikdörtgen planlı, tek nefli bir şapel yer alır. Duvarları tonoz dönüşüne kadar ayakta olan yapının, doğusunda, iki yanda yuvarlak derin nişleri olan bir apsisi vardır. Şapelin batısında, çan kulesi, bunun kuzeyinde dikdörtgen planlı, tek nefli, apsisli bir yapının kalıntıları yer alır.

Kilise ve ek mekanların güneyinde, çevre halkın *Alaca Kilise* olarak tanımladıkları, kareye yakın dikdörtgen planlı, duvarları fresko kaplı bir yapı vardır. Örtü sistemindeki ve iç düzenlemedeki değişiklikler, yapının işlevinin tanımlanmasını güçleştirir. Manastır topluluğuna ait, biri esas kiliseye yaklaşık elli metre kuzeyde, diğeri çayın karşı yamacında batıda, tek nefli iki şapel daha saptanmıştır. Her iki yapının da oldukça iyi durumda korundukları, örtü sistemlerinin sağlam olduğu görülür. Manastır topluluğun güneyinde, yaklaşık üç saat yürüyerek ulaşılabilir bir tepenin üzerinde yer alan kaleye çıkılamamıştır.

Erzurum ili, Oltu ilçesi, Penek köyünün yaklaşık iki kilometre kuzeyinde, küçük bir tepe üzerinde, *Bana Katedrali*'nin kalıntıları yer alır.

Bana (Penek) 11. yüzyıldan itibaren, Bagratid Sülalesi'nin bir kolunun yönettiği Tao (Oltu) Beyliği'nin başkentidir¹⁷. Kilise, IV. Adernese (888-923) Dönemi'nde, Rahip Kwirike tarafından yaptırılmıştır¹⁸. Bana, bir kültür merkezi, bazı araştırmacılara göre de soyluların gömüldüğü yerdir¹⁹. Kilisenin 18. yüzyıla kadar piskoposluk makamı olduğu, daha sonra kışlaya çevrildiği ve Osmanlı-Rus savaşlarında ciddi hasar gördüğü bilinir. 1964 ve 1985 yılındaki depremler, iklim koşulları, insan elinin sebep olduğu tahribat sonucunda yapının büyük bir bölümü yıkılmıştır. Kilise, 22.3.1996 tarihinde eski eser olarak tescil edilmiştir.

Bana Kilisesi'nin özgün planı, yaklaşık 38 metre çapında bir rotunda içinde, kubbeli bir tetrakonchostur²⁰. Kubbeyi dört masif paye taşır. Payeler arasında oluşan eş boyutlu haç kolları, yarım daire planlı eksedra- larla sınırlanır. Eksedralar, doğuda altı, diğer yönlerde dörder sütunun ta- şıdığı atnalı kemerlerle rotundaya açılır²¹. Kubbeyi taşıyan payelerin ro- tundaya bakan duvarları yuvarlatılarak örülmüş, içlerinde dörder katlı mekanlar oluşturulmuştur²². Orijinalde giriş açıklıklarının güney, kuzey

17 Bkz. Djobadze (1992), s. 84., dipnot 285.

18 Bkz. Brosset, *Histoire de la Géorgie, I. Histoire ancienne*, St. Petersbourg 1849 I, s.273; Takaişvili (1909), s. 89-90; Edwards (1985), s. 27 ve dipnot 49; Djobadze (1992), s.78 ve dipnot 251. Bana Katedrali'ni 10. yüzyılın ilk yarısına tarihlendiren araştırmacılar Orta Çağ yazılı Gürcü kaynaklarını kullanır. Bazı araştırmacılar ise kiliseyi 7. yüzyıla tarihlendirir. Bkz. S. Mnacakanyan, *The Armenian Monuments during the VIIth Century*. Moscow 1971 (Rusça, İngilizce özet) s. 65-70, şekil 30-33.

19 Bkz. N. ve D.Gutschow (1971), s. 240, R. Edwards, s. 27.

20 Plan için bkz. Takaişvili (1909) s. 88-117, şekil 64-70, Resim: XXa ; Bana'nın 1967'deki durumu N.-D. Gutschow (1971), şekil 2'd; 1977 ve 1983'deki durumu ise E. Edwards (1985), şekil 38'de verilmiştir. Bana ile ilgili diğer yayınlarda yer alan plan ve/veya çizimler Takaişvili'den alınmıştır.

21 Bana Katedrali hakkında ilk bilgi, bölgede araştırma yapan Alman Biyolog Koch'a aittir. Araştırmacı, doğuda altı, diğer eksedralarda dörder sütunlu arkadları olan bir tetrakonchos plan krokisi yayınlar. Bkz. K.Koch, *Wanderungen im Oriente während der Jahre 1843 und 1844, II, Reise im pontischen Gebirge und türkischen Armenien II*. Weimar 1846, s. 239-252; 1902 ve 1907 yıllarında, ayrıntılı çalışmalara başlandığında, doğudaki eksedra ve iki yanındaki payeler dışında tüm yapı yıkıktır. Bu nedenle, diğer eksedraların sütun sayıları kesin olarak bilinmez. Ayrıca, tetrakonchosu çevreleyen rotundanın kat sayısı da tartışmalıdır. Bkz. Mnacakanyan (1971) s. 65-70, şekil 30-33.

22 Payelerdeki iç bölünme için bkz. Edwards (1985), şekil 38 alt kat planı; Takaişvili (1909), şekil 64-66, zemin, alt ve üst kat planları

ve batı eksenlerde olduğu sanılır²³.

Rotundanın çokgen cephesi, köşelere yerleştirilen çifte sütunceler üzerinden yükselen çift kademeli kör kemerlerle adeta silindirik görünümü kazanır. Kilisenin doğu cephesinde, iki yerde, alçak kabartma tekniğinde yapılmış bitki motifine rastlanır²⁴. İçte sadece kuzeydoğu payenin doğu yüzünde, mor renkli boya kalıntısı saptanmış ancak hiçbir yerde fresko izine rastlanmamıştır.

Cephede ve içte düzgün kesilmiş, yaklaşık eş boyutlu taşlar, arada harç görünmeyecek şekilde örülmüştür. Kör kemerlerin üstünde devam eden duvarlar ise daha küçük boyutlu taşlardan oluşur ve daha özensiz bir işçilik sergiler. Bu duvar tekniği, doğu ve güneyde, sonradan yapılan destek payelerine ait olduğunu düşündüğümüz duvarlarda, ve doğudaki arkad kemerleri arasına örülen duvarda kullanılmıştır. Ayrıca, rotundanın yuvarlak kemerli pencere açıklıkları, düzgün kesilmiş, eş boyutlu taşlarla örülerek kapatılmıştır. Bu veriler, Bana Katedrali'nin en az üç farklı yapı dönemi geçirdiğini ortaya koyar.

Dolişhan Manastır Kilisesi halen Artvin ili, Merkez ilçesi Hamamlı köyü camisi olarak kullanılmaktadır. Manastırdan 951 tarihli elyazmasında söz edilir²⁵. Ayrıca kabartma tekniğinde yapılmış bir bani portresi ve güney cephede yer alan kitabeler, kilisenin I. Sumbat (954-958) ve kardeşi Bagrat (ölümü 945) tarafından yeniden yaptırıldığını ya da onarıldığını belgeler²⁶. Bir manastır topluluğu için gerekli olan diğer yapılar-
dan hiçbiri günümüze gelememiştir.

Kilise, içten yaklaşık 16.00x11.50 metre boyutlarında kubbeli, serbest haç planlıdır²⁷. Dıştan onikigen, içten yuvarlak olan kubbe duvarlara

23 R. Edwards, güney ve batı giriş açıklıklarının ekseninde olmadığını saptayıp, kuzeydeki girişin özgün yeri konusunda şüpheli davranır ve kör kemer sayısının sanıldığı gibi 28 değil 29 belki 30 olabileceğini iddia eder. Bkz. Edwards (1985), s. 30. W. Djobadze bu görüşe karşı çıkar. Bkz. Djobadze (1992), s. 83. 1996 yılı araştırmalarımız, batı girişin apsisi ile aynı ekseninde olmadığını ortaya koymuştur.

24 Süslemeler ve sütun başlıkları hakkında bkz. Djobadze (1992), s.82-83, şekil 26a

25 Bkz. Marr (1911), s.183-189, Resim: 59-63; Peeters (1917-1919), s. 251, bölüm.27.

26 Kilisedeki kitabelerin yorumu için bkz. Djobadze (1992), s. 66-71, Çizim: 14-23.

27 Kilisenin planı için bkz. Djobadze (1992), s. 58, Çizim: 12,13.

oturur. Kubbeli merkezi mekan doğudan yarım yuvarlak bir apsis ile sınırlanır. Apsisin iki yanındaki mekanlara geçiş kuzey ve güney haç kollarındandır. Batı haç kolu diğerlerinden daha uzundur ve üç yönden dikdörtgen planlı mekanlarla çevrilir²⁸. Tüm mekanlar dışa, yaklaşık 20.00 metre uzunluk, 14.00 metre genişlikte, doğu-batı doğrultusunda bir dikdörtgen olarak yansır.

Yapıyı içte ahşap bir bölme alt ve üst kat olarak ikiye ayırır. Cami olarak kullanılan üst katın girişi kuzeyden, depo ve samanlık olan alt katın girişi güneydendir. Caminin içi sıvalıdır. Alt katta, apsis doğu duvarında, ellerinde açık rulolar tutan ayakta aziz figürleri yer alır. Son araştırmalar, Arap harfleri ile yazılı bir kitabenin de bulunduğu freskoları 13. yüzyıla tarihler²⁹.

Kilisenin duvarları dıştan düzgün kesilmiş, eş boyutlu, iki renkli taşlarla, arada harç görünmeyecek şekilde örülmüştür. Kubbe kasnağında ve güney cephede kabartma tekniğinde bitki motifli süslemeler, bir güneş saati, bani figürünün yanı sıra Başmelekler yer alır.

Artvin ili, Ardanaç ilçesi, Bulanık köyündeki *Yeni-Rabat* veya *Eni-Rabat Manastır Kilisesi*, eski eser olarak tescillidir. Özgün adı bilinmeyen yapı, plan tipi, mimari özellikleri ve duvar tekniği ile 10. yüzyıl sonuna tarihlendirilebilir. Kilisedeki, değişim ve eklemeler 12. yüzyıl sonu, 13. yüzyılın ilk yarısına, onarımlar ise 19. yüzyıla ait olmalıdır³⁰. Bazı araştırmacılar bu kilisenin, 951 tarihli elyazmasında adı geçen, Rahip Grigor Khandzda'nın kurduğu, yeri bugüne kadar bulunamamış, "Şatberd Manastırı" olması gerektiğini savunur³¹. 1995 yılından buyana sürdürülen yüzey araştırmalarımız, bölgede hiç tanınmayan, yayınlanmamış yapı

28 Bkz. Djobadze (1992), s. 57, dipnot 183.

29 Bkz. Djobadze (1992), s. 59,60.

30 Cepheleerde ve içte spoli malzeme özensiz ve estetik kaygıdan yoksun kullanılmıştır. Anlaşılan amaç sadece yıkılan ya da değiştirilmesi gereken duvarların onarımıdır. 19. yüzyılda, Eni-Rabat'ın kısa bir süre için Ermeni yerleşim yeri olduğu ve kilisede Gürcüce kitabeler içinde yeni Ermeni harfleri bulunduğu bilinmektedir. Bu nedenle, yapının üçüncü dönem onarım ve değişikliklerini 19. yüzyıla tarihlendiriyoruz. Yapıda günümüze gelememiş olan kitabeler için bkz. Marr (1911), s. 103; Djobadze (1992), s. 74,77 dipnot 240 ve 249.

31 Bkz. Zdanavitch (1966), s. 12; Djobadze (1992), s. 41.

topluluklarının varlığını ortaya koymaktadır³². Yeni bulunan yapılar hakkında ayrıntılı çalışmalar tamamlanmadıkça Eni-Rabat Kilisesi'nin "Şatberd Manastırı"na ait olduğu görüşünü benimsemek mümkün değildir.

Kilise dıştan yaklaşık 18.00x12.00 metre boyutlarında, serbest haç planlı, kubbeli bir yapıdır³³. Tromp görünümü verilmiş pandantiflerle geçilen yüksek kasnaklı kubbe, duvarlardaki payelere oturur. Merkezi mekan, doğuda yarım daire planlı bir apsisle, kuzey ve güneyde eş boyutlu dikdörtgen mekanlarla sınırlanır. Diğerleriyle eşit genişlikte ve onlardan yaklaşık üç kat daha derin olan batı haç kolunun batısında ve güneyinde birer giriş açıklıklığı vardır. Kubbe kasnağında dört pencere, haç kolları ve yan mekanlarda ise, güneydeki ikiz, toplam yedi pencere yer alır.

Kilisenin doğu cephesinde, apsis penceresinin iki yanında, yuvarlak kör kemerli, ikişer üçgen niş kullanılmıştır. Orta Çağ Gürcü mimarisinde, özellikle bölgede, içteki planı dışa yansıtan bu tür üçgen nişler yaygındır. Eni-Rabat'ta tek bir cephede dört niş bulunması ise özgün bir uygulamadır. Üçgen nişler, bölge mimarisinde çok ender olarak kubbe kasnağında kullanılır, sayılarının pencere açıklıklarından daha fazla olmasına ise sadece Eni-Rabat Kilisesi'nde rastlanır.

Yapının cephelerinde düzgün kesilmiş, farklı boyutlu taş örgü sıraları, geliş-güzel kesilmiş özensiz bir işçilikle yapılmış duvarlarla yan yandadır. Süslemelerde de önemli farklar saptanır. Batı ve güney cephedeki pencere kemer ve çerçevelerindeki süslemeler, kilisedeki diğer pencerelerden farklı, çok daha özenli bir işçilik gösterir. Bu iki cephede ayrıca kabartma bitki motifi bezeli kesme taşlar ikinci kez kullanılmıştır. Kilisenin duvarları ve kubbenin içi is kaplı olduğu için, hiçbir fresko kalıntısına rastlanmamıştır³⁴.

Artvin ili, Ardanoç ilçesi, İncilli köyünün yaklaşık bir kilometre doğusundaki bir tepe üzerinde, *Ança Manastırı*'na ait olabilecek yapı kalın-

32 Bkz. M. Kadiroğlu-T.Yazar-Z.Karaca (1996), 404, Çizim: 9, Resim: 15

33 Kilise planı için bkz. Djobadze (1992), s. 73, Çizim: 24 ve 25.

34 Yapının içindeki boyalı sıva parçalarının varlığını gerekçe gösteren Djobadze "tüm kilisenin içinin fresko kaplı olması gerektiğini" belirtir. Bkz. Djobadze (1992), s. 72.

tları yer alır. 1904 tarihli Rusça bir yayında kısaca tanıtılan manastırın, 1992 yılına ait bölge ile ilgili son yayında, tümüyle yerle-bir edildiği belirtilir³⁵. Manastır yapılarından biri, yaklaşık 14.50 metre uzunluğunda, 10.00 metre genişliğinde dikdörtgen planlıdır (Çizim: 2). Kuzeyde, duvar dolgusunun günümüze gelebilen kuzeydoğu ve kuzeybatı bölümleri, yapıda büyük boyutlu kesme taş kullanıldığını, aradaki dolgunun ince olduğunu ortaya koyar. Bu duvar tekniği genelde 9. yüzyılda ve 10. yüzyıl başında kullanılmıştır³⁶. Eldeki veriler, kazı yapılmadan kilisenin orijinal planı hakkında yeterli bilgi vermemektedir. Kuzeydoğudaki kalıntıların apsisin kuzeyindeki yan mekana ait olabileceği, yapının duvar payelerine oturan bir kubbesi bulunabileceği düşünülebilir³⁷.

Kilisenin güneyinde ek bir mekan, yaklaşık ikiyüz metre güneybatıda, büyük blok taşlarla inşa edilmiş kare planlı bir diğer yapı kalıntısı saptanmıştır. Köyün camiinde ve bir evde, kiliseye ait olduğu iddia edilen, bitkisel motiflerle bezeli taşlar, ikinci kez kullanılmıştır. Bezemeler, 10. yüzyıl sonu, 11. yüzyıl başında Tao-Klardjeti bölgesinde sık rastlanan türdendir. Bezemeli taşların tepedeki kalıntılardan götürüldükleri kanıtlanabilirse, Ança Manastır Kilisesi'nin iki farklı dönemde inşa edildiği ya da ilk yapının sonradan bitkisel motifli kabartmalarla bezendiği ortaya çıkar³⁸.

35 Bkz. Marr (1911), s. 93-944, Resim: 24,25 ; Djobadze (1992), s. 54-56, Resim: 62-67.

36 W. Djobadze (1992), s. 54-56. Araştırmacı, N.Marr'ın 1903 yılındaki fotoğraflarını yayınlıyarak (Resim: 64-65), yapıdaki ikinci dönem yenileme ya da onarımı belgeler. Fotoğraflarda, bölgede 10. yüzyıl sonu, 11. yüzyıl başında yaygın olan düzgün kesilmiş taşlarla, arada harç görünmeyecek şekilde örülmüş duvar kalıntıları görülür. 1996 yılı araştırmalarımız sırasında tek bir parça kaplama taşta rastlanmamış, aynı yayında, köyün camiinde ve bir evde kullanıldığı belirtilen, sayısı üç olarak verilen, ikisinin fotoğrafı yayınlanan (Resim: 66-67) süslemeli taşların yerlerinde oldukları saptanmıştır.

37 Ulaşamadığımız bir yayına göre, 18. yüzyılda yaşamış bir tarihçi, kilisenin "kubbesini" gördüğünü yazar. Bkz. Djobadze (1992), s. 54, dipnot 176. Ayrıca araştırmacı N. Marr'a göre kilise kubbeli, serbest haç planlıdır. Bkz. Marr (1911), s. 94.

38. Gerçi araştırmacı W. Djobadze fotoğraflarını yayınladığı süslemeli taşların tepedeki yapı kalıntılarından alındığını yazar ama 1975 yılında bölgede araştırma yaparken "tek bir kırılmamış taş parçası, ya da süsleme bulamadığını" da belirtir. Bkz. Djobadze (1992), s. 54. 1996 yılındaki çalışmalarımız sırasında kilisenin çevresinde mimari plastik kalıntılara rastlanmıştır.

1996 yılı yüzey araştırmaları sırasında, Artvin ili, Ardanuç ilçesi, Çeşmeli köyü mezrasında, yapı kalıntıları görülmüştür. Çoruh Havzası'ndaki Orta Çağ Gürcü yapıları hakkındaki yayınların hiçbirinde bu kalıntılardan söz edilmez. Köyün eski adı "*Hozabir*", bölgedeki kiliselerin yerlerini gösteren bir haritaya işlenmiştir³⁹. Eldeki veriler, yaklaşık 10.00 x 6.00 metre boyutlarında, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı bir yapının varlığını ortaya koyar (Çizim: 3). Tek nefli bir şapel olduğu düşünülen yapının, doğuda içte yarım daire, dıştan düz bir duvarla sınırlı bir apsisi vardır. Kuzeyde duvarın alt bölümü, güneybatıda küçük bir duvar kalıntısı ayaktadır. Büyük boyutlu kaplama taşlar ve arada ince duvar dolgusu bu yapının erken döneme, 9. yüzyılın ortalarına tarihlendirilmesini mümkün kılar.

Artvin ili, Merkez ilçesi, Didvenak bölgesinde, Kaçkal Deresi'nin kuzey yamacında, bugünkü adı Alabalık köyü olan çevre halkın "*Karostav*" adı ile tanıdığı *Chakarstov Manastırı* yer alır. Rahip Grigor Khandzda'nın (759-861) yaşamını anlatan 951 tarihli elyazmasında, manastırın adı geçer⁴⁰. Bazı araştırmacılara göre yapılar 9. yüzyılın ilk yarısından daha erken bir tarihe, belki 7. yüzyıl sonu ya da 8. yüzyıla tarihlendirilir⁴¹. 1996 yılı yüzey araştırmaları, Karostav Manastırı'na ait yapı kalıntılarını, 9. yüzyılın ilk yarısından önceye tarihlendirmenin mümkün olmadığını ortaya koymuştur⁴².

Sarp bir kayalık üzerinde yer alan manastır topluluğu, bir kilise, güneydoğusunda bir şapel, güneybatısında refektoryum ve ona bağlı mekanlardan oluşur. Çevredeki kayalık tepeler üzerinde, manastıra ait olduğu düşünülen, toplam dört yapı kalıntısı daha saptanmıştır. Kiliseden günümüze kuzey duvarının ve kuzeydoğu yan mekanın bir bölümü gele-

39 Bkz. Zdanevitch (1966), s. 11.

40 Bkz. Pecters (1917-19), s. 250, 252, bölüm 27.

41 Araştırmacı, N. Marı ve W. Djobadze'yi kaynak göstererek, özellikle refektoryum'un duvar tekniğini yorumlar ve daha erken bir tarihlere yapar. Bkz. Baumgartner (1992-93), s. 196-197, dipnot 7. Öte yandan, kilisenin 10. yüzyılda yapılmış olabileceğini de belirtir. Bkz. Baumgartner (1992-93), s. 200, ve dipnot 14.

42 Kilise ve refektoryuma ait kalıntıların duvar teknikleri Çoruh Havzası Orta Çağ mimarisine ait 1995 yılında araştırılan Parethi, Şarbiyet ve Çmerk manastırları yapı kalıntıları ile ortak özelliklere sahiptir. Bu yapılar için bkz. M. Kadiroğlu-T.Yazar-Z.Karaca (1996), 402-404.

bilmiştir. Eldeki veriler, kilisenin haç planlı olabileceğini gösterir (Çizim: 4). Merkezi mekanın, duvar payelerine oturan bir kubbe ile örtülmüş olması mümkündür⁴³.

Refektorium, dıştan yaklaşık 17.50x8.00 metre boyutlarında, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır, büyük boyutlu taşlarla örülmüş bir destek duvar üzerine inşa edilmiştir. İki katlı yapının güney duvarı, üstte, tonoz dönüşüne kadar ayaktadır. Refektoriumun batısından, kareye yakın dikdörtgen planlı, iki mekana geçilir⁴⁴. Kilisenin güneydoğusunda ki tek nefli şapel, apsis kuzeydoğu bölümü dışında tümüyle yıkıktır. Manastır topluluğunun bulunduğu tepenin güneyinde ve batısında, iki ayrı tepe üzerinde, tek nefli birer şapel ve bir gözetleme kulesi bulunmaktadır. Bu yıl sadece güneydeki şapеле gidilebilmiştir (Çizim: 5).

1996 yılı yüzey araştırmaları sırasında, Artvin ili, Merkez ilçesi, Kilisele mevkii, Kaçkal Deresi'nin kuzey yamacında, yapı kalıntıları saptanmıştır. Bunların, 951 tarihli elyazmasında "Charastov Manastırı" ile birlikte adı geçen *Miznazor Manastırı*'na ait olması gerekir⁴⁵. Günümüze gelebilen, yaklaşık altı metre yüksekliğinde, büyük boyutlu, kaba işlenmiş taşlarla örülü duvarın, konumu nedeniyle bir yapının, büyük olasılıkla bir kilisenin kuzey duvarı olduğu düşünülmektedir⁴⁶. Arada kullanılan dolgu malzemesinin, duvar kalınlığının yarısını oluşturduğu ve taşların büyük boyutlu olduğu göz önüne alınarak, kalıntıların 9. yüzyıl sonuna tarihlendirilmeleri gerektiği kanısındayız.

43 1996 yılı araştırmalarımız, yapının kubbesi olduğunu iddia eden Rus araştırmacı N. Marr, ve ona gönderme yaparak, kubbeli haç planlı bir restitüsyon yayınlayan B. Baumgartner'in savını destekleyecek veriler ortaya koymamıştır. Bkz. Marr (1911), s.122; Baumgartner (1992-93), s. 201.

44 B. Baumgartner, bir açıklama yapmadan bu mekanların konukların ve rahiplerin kaldığı odalar olabileceklerini belirtir. Bkz. Baumgartner (1992-93), s. 198.

45 Bkz. Marr (1911), s. 132-135, Resim: 40,46; Baumgartner (1992-93), s. 209-214, Çizim: 3, Resim: 12.

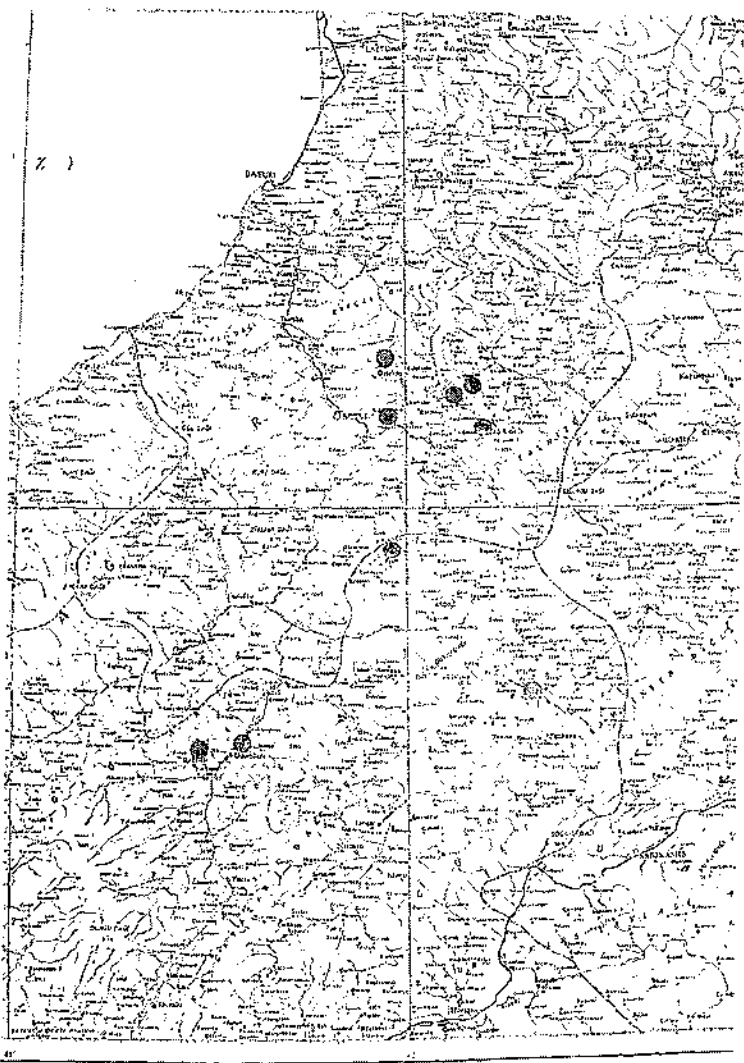
46 Kuzeydeki duvar kalıntısı düzgün zemin üzerinde yer alır ve çevredeki diğer yapılardan daha iyi bir işçilik sergiler. Bölgede bulunan manastırlarda gözlemlenen bu veri, duvar kalıntısının bir kiliseye ait olabileceğini düşündürür. 1988 yılında bölgede çalışan bir araştırmacıya göre de bu duvar bir kiliseye ait olmalıdır. Bkz. Baumgartner (1992-93), s. 213. Resim: 12. Öte yandan, araştırmacı yapı kalıntılarını oldukça ayrıntılı tanımladığı için, 1988 ve 1996 yılındaki verilerin fazla farklı olmadıkları anlaşılr (s. 212-213). Bu durumda, B. Baumgartner'in haç planlı, kubbeli kilise restitüsyonu ihtiyatlı karşılanmalıdır kanısındayız.

ÇORUH HAVZASI GÜRCÜ MİMARİSİ İLE DOĞRUDAN İLGİLİ YAYINLAR

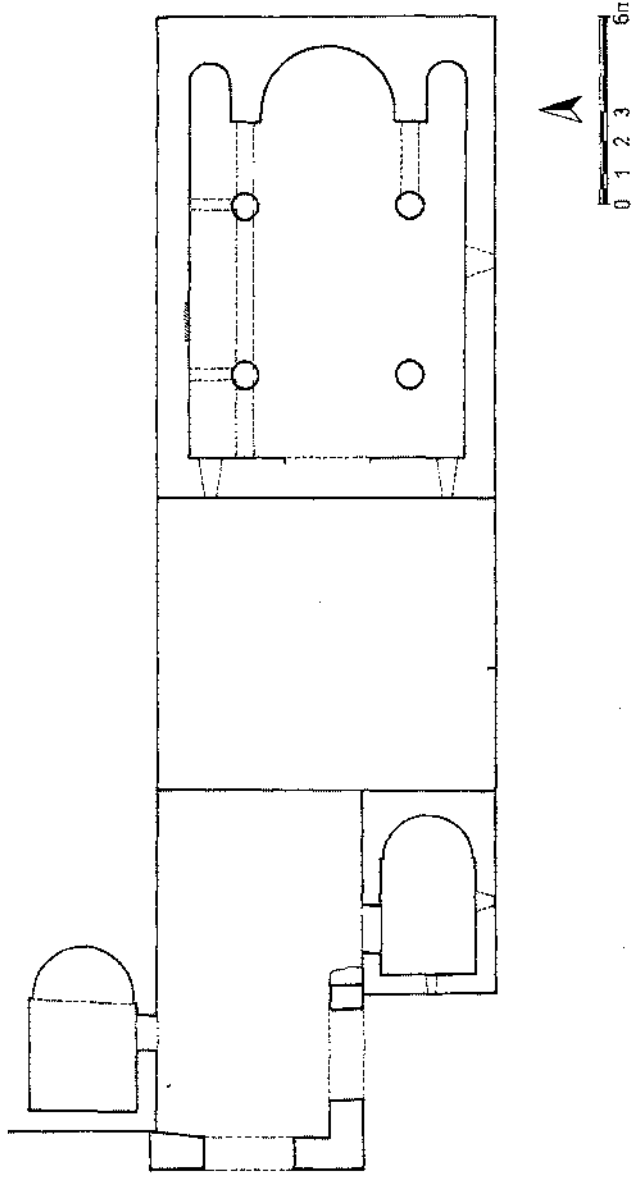
- BAUMGARTNER, Bruno, "Drei vergessene georgische Klöster in der Nordosttürkei: C'q'arostavi, Nuka Kilise, Miznazori." *Revue des Études géorgiennes et Caucasiennes* 8-9 (1992-93), 193-221
- , "Eine bisher unbekannte georgische Kirche aus dem Jahr 984 im Tal von Dörtkilise (Otxta-ek'lesia) Nordosttürkei." *Revue des Études géorgiennes et Caucasiennes* 8-9 (1992-93), 222-232
- , "Mittelalterliche Baudenkmäler im Tal des Çoruh bei İspir mit Acht Tafeln." *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 40 (1990) 365-381
- BÉRIDZÉ, Wachtang, "Les Monuments d'architecture du T'ao-K'lazeti." *Revue des Études géorgiennes et Caucasiennes* 5 (1989) 169-202
- , "L'architecture de Tao-Klardjetie". *Studien zur spätantiken und byzantinischen Kunst. Friedrich Wilhelm Deichmann gewidmet* Bonn : Dr Rudolf Habelt GmbH, 1986. vol. 1, 87-108.
- , *Monuments de Tao-Klardjetie dans l'histoire de l'architecture géorgienne*. Tbilisi: Édition "Metsniereba", 1981 (Rusça ve Fransızca)
- DJOBADZE, Wachtang, *Early Medieval Georgian Monasteries in Historic Tao, Klardjet'i, and Şavşet'i. Forschungen zur Kunstgeschichte und Christlichen Archäologie*, 17. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, Stuttgart : 1992
- , "Four Deesis Themes in the Church of Öşki." *Orientalis Christianus* 72 (1988) 168-182
- , "Observations on the Architectural Sculpture of Tao-Klardjet'i Churches around one Thousand A.D." *Studien zur spätantiken und byzantinischen Kunst. Friedrich Wilhelm Deichmann gewidmet* Bonn : Dr Rudolf Habelt GmbH, 1986. vol. 2, 81-100.
- , "The Georgian Churches of Tao-Klardjetie. Construction Methods and Materials." *Orientalis Christianus* 62 (1978), 114-134, 15 pls. and 5 figs.
- , "The Donor Reliefs and the Date of the Oschki". *Byzantinische Zeitschrift* 69 (1976), 39-62 and 14 pls..
- EDWARDS, Robert, W., "The Vale of Kola: A Final Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey." *Dumbarton Oaks Papers* 42 (1988) 119-141
- , "The Fortifications of Artvin: A Second Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey," *Dumbarton Oaks Papers* 40 (1986) 165-182
- , "Medieval Architecture in the Oltu-Penek Valley. A preliminary Report on the Marchlands of Northeastern Turkey." *Dumbarton Oaks Papers* 39 (1985), 15-37
- GUTSCHOW, N.-D., "Kirchen in Tao-Klardjeti in der nordöstlichen Türkei." *Archeologische Mitteilungen aus Iran Neue Folge* 4 (1971) 237-247
- KADİROĞLU, M., "Tao-Klardjetie". *Dictionary of Art*, Oxford University Press, London 1996
- , "The Present Condition of the Georgian Monuments in Tao-Klardjetie in Northeast Anatolia". *Byzantium, Identity, Image, Influence*. Eventus Publishers, Copenhagen 1996

- , *The Architecture of the Georgian Church at Işhan*. Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main, 1991
- KADİROĞLU, M., Z. KARACA, T. YAZAR, "1995 Yılı Tao-Klardjetie Yüzey Araştırması" *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997, s. 397-421
- MARR, Nicole, "Giorgi Merçul, Aziz Grigor Khandzda'nın Yaşamı. Şavşeti ve Klardjetie Seyahatı Sırasında Tutulan Notlar". *Armeni-Gürcü Filoloji Tekstleri*. St. Petersburg 1911 (Gürcüce ve Rusça)
- PEETERS, P., "Histoires monastique géorgiennes. Vie de s. Grégoire de Khandztha." *Analecta Bolladina* 36-37 (1917-1919) 207-309 (Latince)
- TAKAISHVILI, E., *Gürcistan'ın Güneyinde 1917 Yılında Yapılan Arkeolojik Araştırmalar*. Tbilisi 1952 (Rusça); Tbilisi 1960 (Gürcüce)
- , *Cola-Oltissi ve Tchangli'de Arkeolojik Araştırma*. Paris 1938 (Gürcüce)
- , *L'Album Architecture Géorgienne*. Tbilisi 1924 (Gürcüce ve Fransızca)
- , "Arkeolojik Araştırma, Çalışmalar ve Notlar. *Kafkas Arkeolojisi Belgeleri* 12 (1909) (Rusça)
- THIERRY, Jean-Michel, "Note sur les Monuments de la Vallée du Karçkal." *Revue des Études géorgiennes et Caucasiennes* 8-9 (1992-1993) 233-235
- , "Topographie et État actuel des Monuments géorgiens en Turquie orientale." *Revue des Études géorgiennes et Caucasiennes* 5 (1989) 129-167
- , "Le Souverain dans les Programmes d'églises en Cappadoce et en Géorgie du Xe au XIIIe siècle." *Revue des Études géorgiennes et Caucasiennes* 4 (1988) 127-170
- THIERRY, Nicole, "À propos des Monuments de Tao." *Revue des Études géorgiennes et Caucasiennes* 8-9 (1992-1993) 241-259
- , "Peintures historiques d'Oşk'i (Tao)." *Revue des Études géorgiennes et Caucasiennes* 2 (1986) 135-171
- , "Peintures géorgiennes en Turquie." *Bedi Kartlisa* 42 (1984) 131-167
- , *Peinture d'Asie Mineure et de Transcaucasie aux Xe et XIe siècle*. London: Variorum Reprints 1977
- , "Peintures de Xe siècle en Géorgie Méridionale et leurs rapports avec la Peinture byzantine d'Asie Mineure." *Cahiers Archaeologiques* 24 (1975) 73-113
- , "La Peintures medievale géorgienne." *Corsi Ravenna* 20 (1973) 409-421
- THIERRY, Jean-Michel -Nicole THIERRY, "Notes d'une nouveau Voyage en Géorgie Turquie." *Bedi Kartlisa* 25 (1968) 51-65
- , "Notes d'une Voyage en Géorgie Turquie." *Bedi Kartlisa* 8-9 (1960) 10-29
- TOKARSKI, N. M., *Tao ve Klardjetie'de Orta Çağ Kiliselerinin Arkeolojisinin Tarihi*. Erivan 1988 (Rusça)

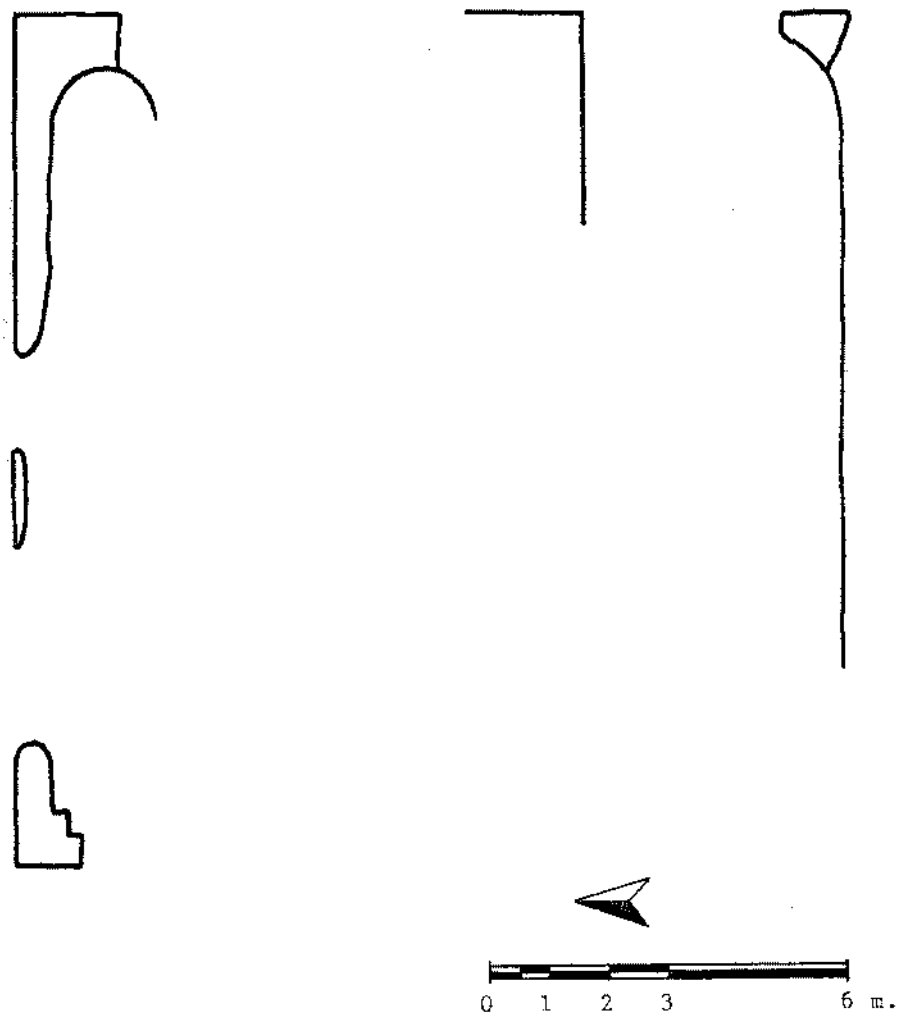
- WINFIELD, David, "Some Early Medieval Figure Sculpture from North-East Turkey." *Journal of the Warburg and Courtauld Institutions* 31 (1968) 38-57
- ZAKARIYA, P., *Tao-Klardjeti Mimarisi*. Tbilissi 1990 (Ruşa)
- ZDANEVITCH, I., *L'itinéraire géorgien du Ruy Gonzales de Clavijo et les églises aux confins de l'atabagat*. Paris, 1966

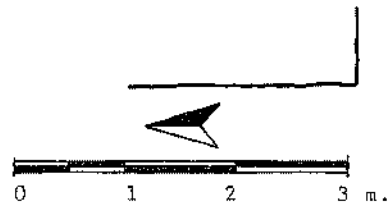
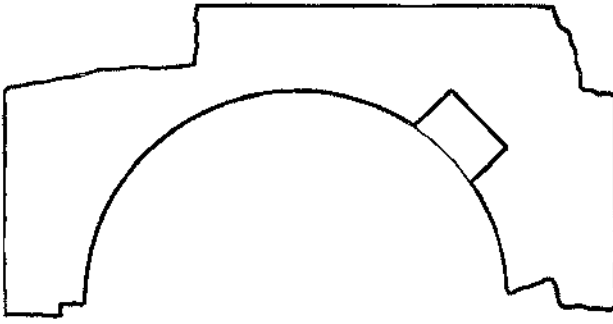
Harita

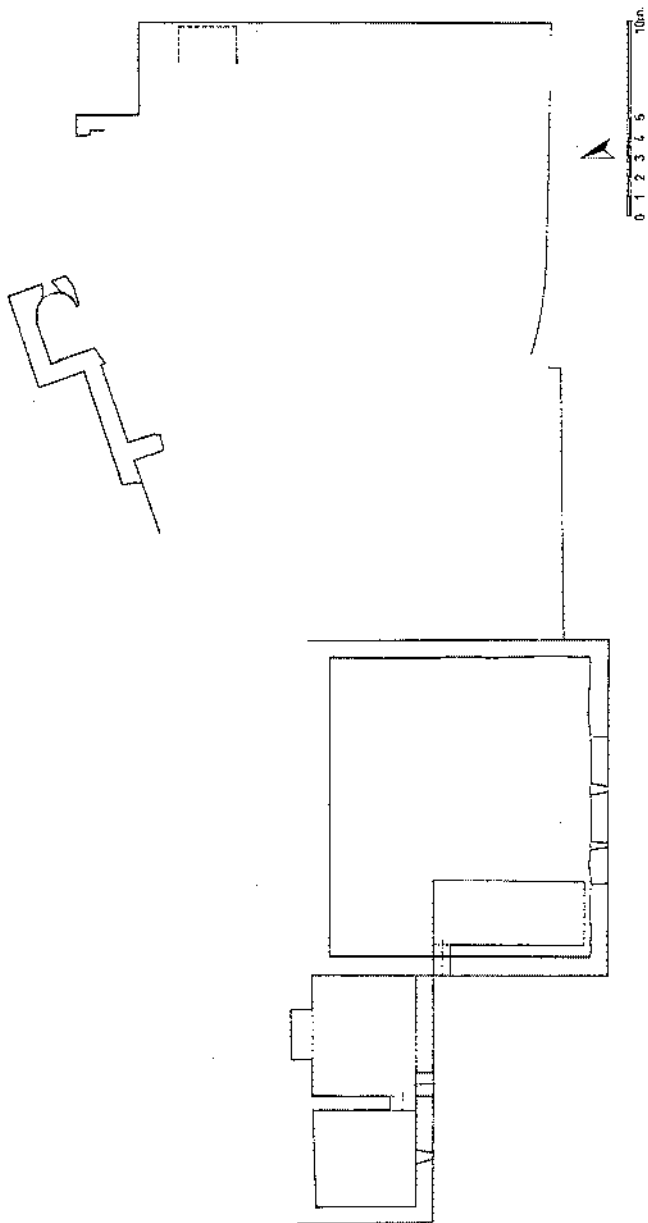
Çizim 1: Niyakom Manastırı

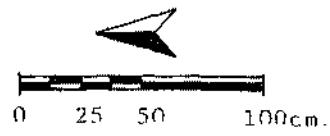
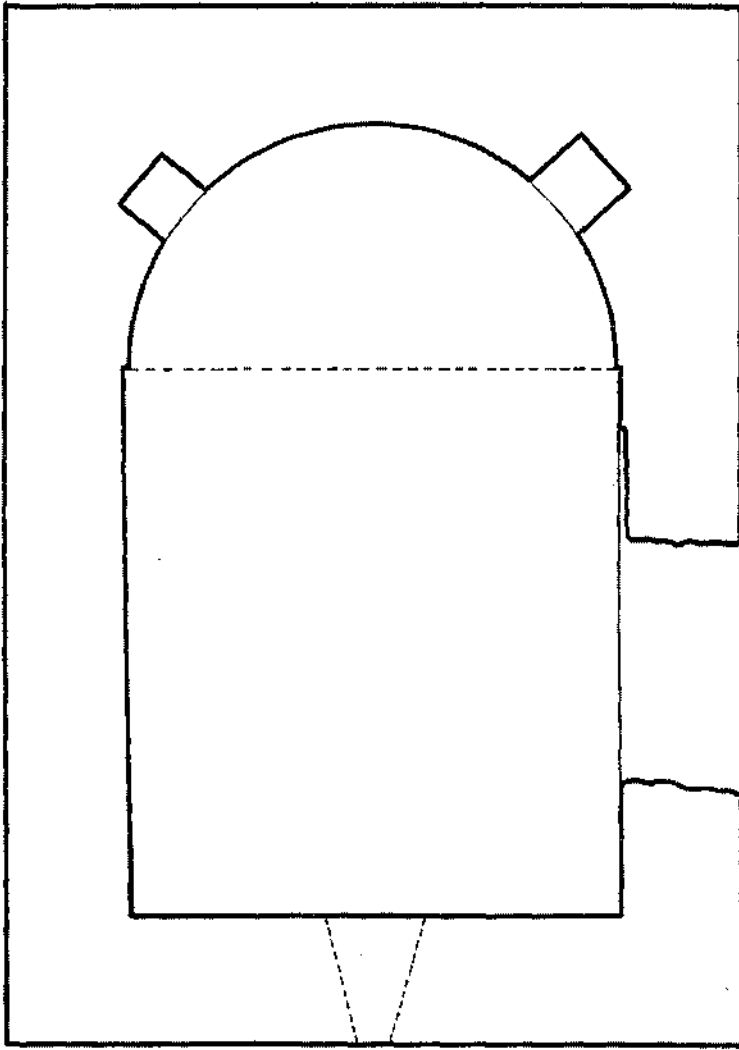
izim 2: Ana Manastırı

Çizim 3: Hozabir Şapeli

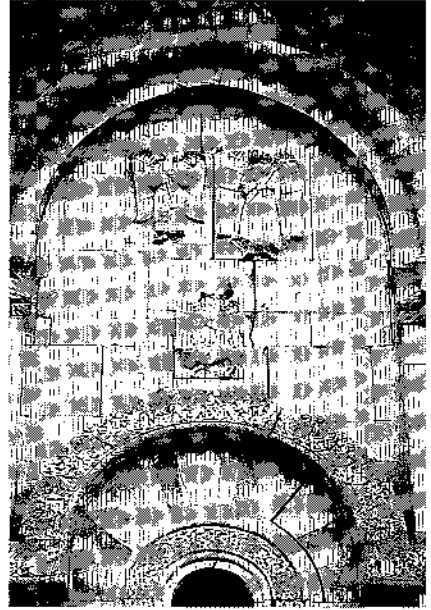
Çizim 4: Chakarstov Manastırı

Çizim 5: Chakarstov Manastırı Güney Şapel

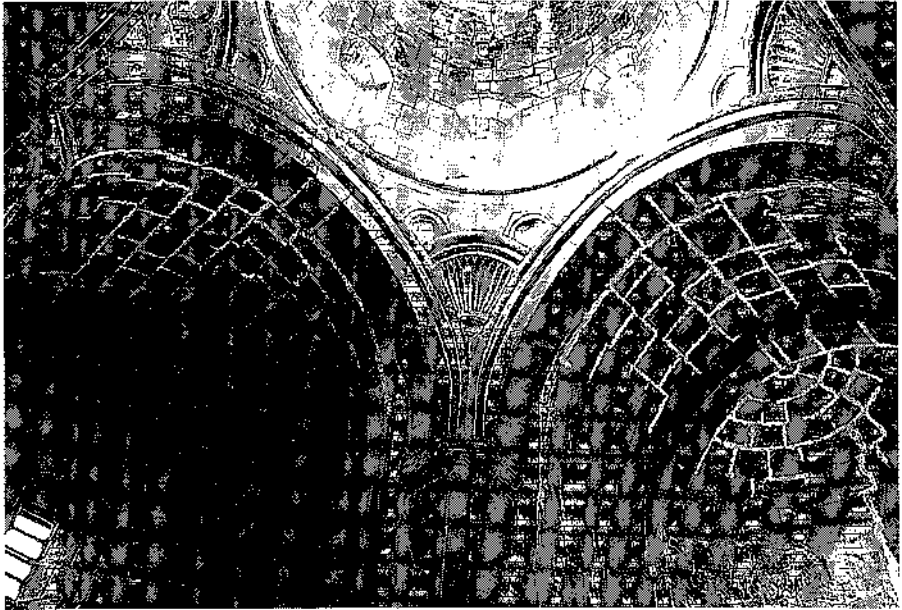
Resim 1: Köşk Manastırı, Vaftizci Yahya Kilisesi, güney cephe

Resim 2: Köşk Manastırı, Vaftizci Yahya Kilisesi, güney cephe ayrıntı

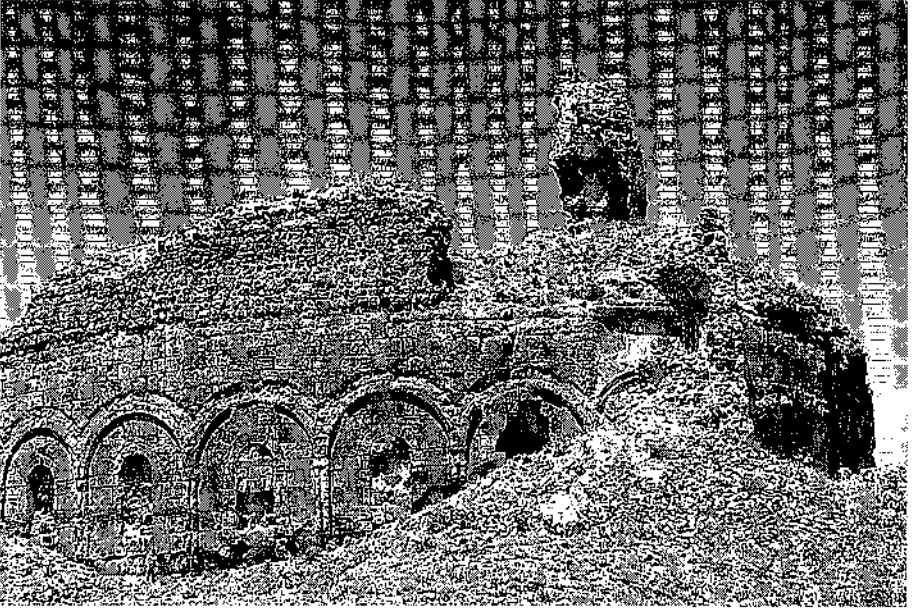
Resim 3: Haho Manastırı, Meryem kilisesi, güney cephe

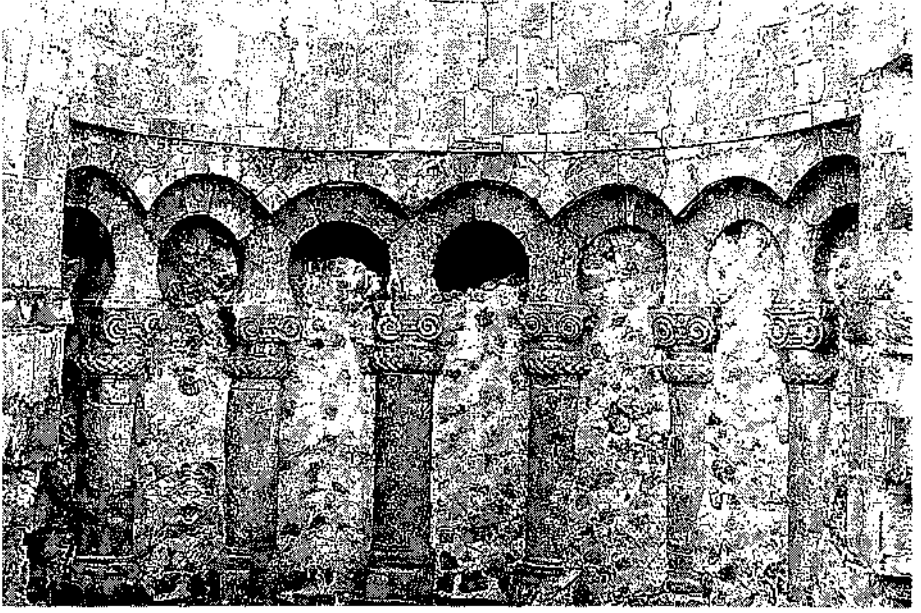
Resim 4: Haho Manastırı, Meryem Kilisesi, kubbe, pandantifler ve güney-doğu paye

Resim 5: Niyakom Manastır Kilisesi, kuzeydoğu

Resim 6: Bana Katedrali, güney cephesi

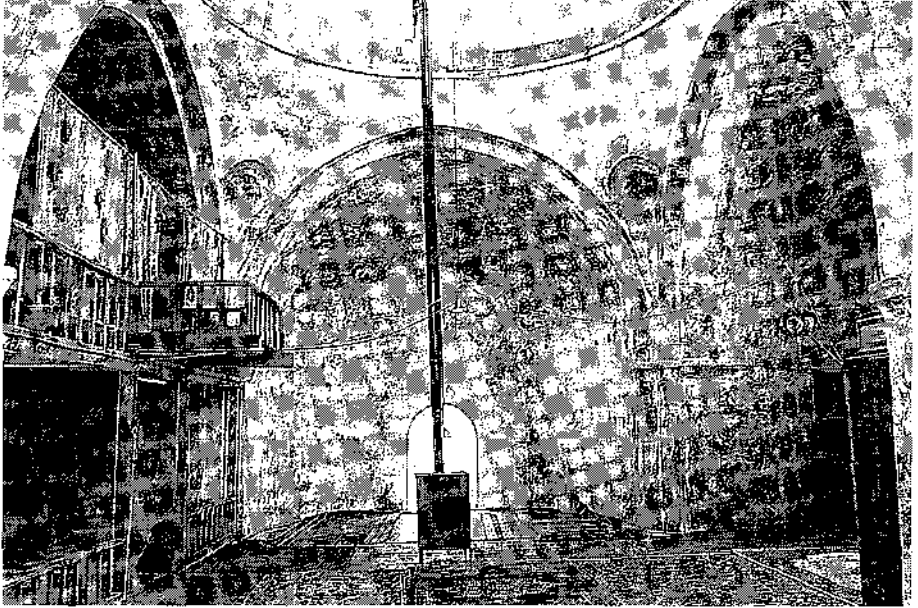
Resim 7: Bana Katedrali, doğu eksedra arkadı (1983)

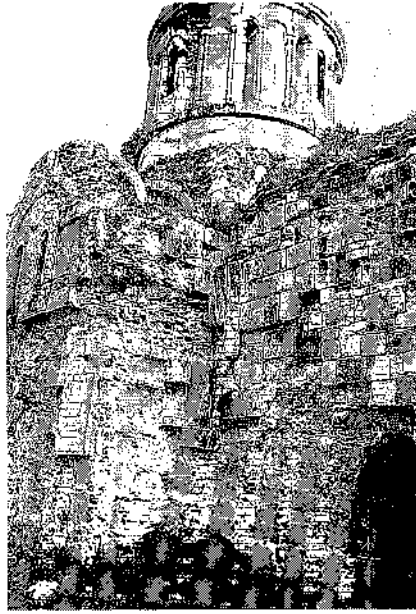
Resim 8: Bana Katedrali, doğu eksedra arkadı (1996)

Resim 9: Dolışhan Manastır Kilisesi, kuzeybatıdan genel

Resim 10: Dolışhan Kilisesi, batıdan doğuya

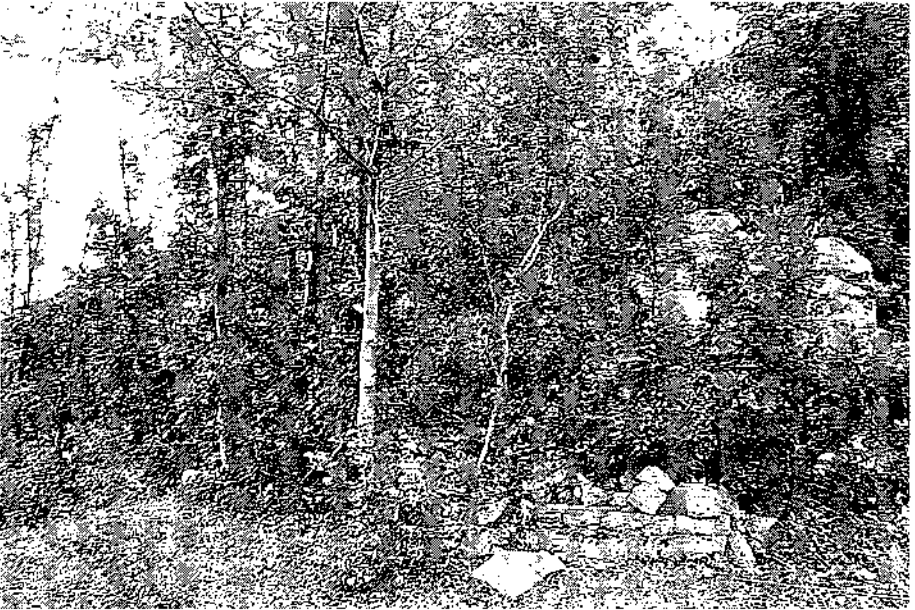
**Resim 11: Eni-Rabat Manastır
Kilisesi, güney cephe**

**Resim 12: Eni-Rabat Manastır Kili-
sesi-apsis+kuzeydoğu paye**

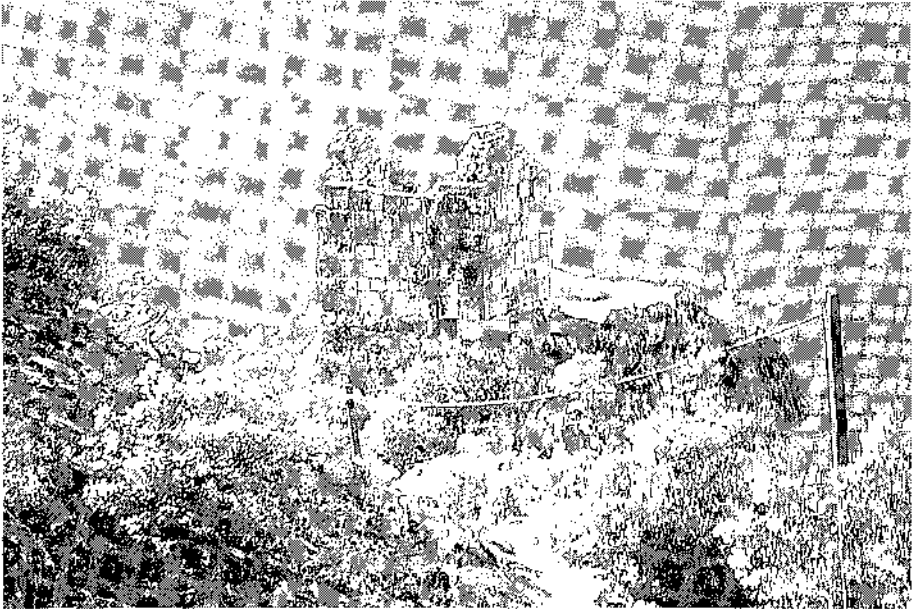
Resim 13: Ana Manastırı kalıntıları, kuzey duvar dolgusu

Resim 14: Hozabir, apel kalıntısı, doğu ve güney duvar dolgusu

Resim 15: Chakarstov Manastırı, refaktorium güney cephesinden

Resim 16: Chakarstov Manastırı, güney şapel kuzey cephe

1996 YILI ARTVİN-ARDAHAN İLLERİ YÜZEY ARAŞTIRMASI

*Kemalettin KÖROĞLU**

Anadolu Kafkasya İlişkileri Projesi çerçevesinde Artvin ve Ardahan illerinde yürüttüğümüz yüzey araştırmaları 1-25 Temmuz 1996 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir.

Çalışmamız, Marmara Üniversitesi Araştırma Fonu Başkanlığı'nın maddi desteği ve Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ile yapılmıştır.

Yüzey araştırmalarına ekip üyesi olarak, bu satırların yazarı dışında, Ardanuç/Tütünlü Yatılı Bölge Okulu Müdür Yardımcısı Hayrettin Köroğlu, Kültür Bakanlığı'nın temsilcisi olarak ise Samsun Müzesi'nden Arkeolog Necati Kodalak katılmışlardır. Kendilerine, gösterdikleri özverili çalışmaları dolayısıyla teşekkürü bir borç biliriz¹.

* Yrd. Doç. Dr. Kemalettin KÖROĞLU, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Eski Çağ Tarihi Anabilim Dalı, 81040- Göztepe İSTANBUL.

1 Yüzey araştırmasının gerçekleşmesinde katkıda bulunan ve bizi destekleyen başta Araştırma Fonu yetkilileri olmak üzere, Ardahan Valisi Sayın Ali Güngör, Kültür Müdürü Cihanşah Özer, Milli Eğitim Müdürü Timur Şeyhoğlu, İl Tarım Müdürü Cüneyt Bayoğlu, Artvinliler Hizmet Vakfı ile Başkanı Sayın Atilla Öztürk, Ardanuç Belediye Başkanı Sayın Fikri Demir, Şavşat İlçe Milli Eğitim Müdürü Vekili Muhammet Şeyhoğlu, Orman İşletme Müdürü Faruk Bayraktaroğlu ve Akdamla İşletme Şefi Mehti Özyer'e teşekkür ederiz.

İncelediğimiz iki bölgeden Artvin'deki yerleşmeler, sahildeki Hopa ve Arhavi dışında genellikle birbirine paralel uzayan iki dağ silsilesi ve bunların arasında derin bir vadide akan Çoruh (eski Acampsis) Nehri'nin oluşturduğu oldukça engebeli bir alanda kurulmuştur. Bölgenin batısını bir set gibi kuşatan ve yalnızca Çoruh tarafından kesilen Doğu Karadeniz Dağları, Kaçkarlar gibi 3982 m. yüksekliğe çıkan zirvelere sahiptir. Kuzeyde Gürcistan sınırındaki Karçkal Dağları'nın zirveleri ise 3415 m. dir. Artvin'in hemen bütün doğu sınırının çizildiği Yalnızçam Dağları iki noktada, Ardauç'un doğusunda Çadır Dağı (3054 m.) ve Şavşat'ın kuzeyinde Göze Dağı'nda (3167 m.) üçbin metre yüksekliği aşar. Son derece hızlı akan Çoruh Nehri ve kollarının "V" biçimindeki dar vadi tabanları genellikle yerleşim alanı için çok uygun değildir. Bundan dolayı nüfusun çoğunluğunu oluşturan yerleşmeler daha çok yamaçlarda gelişmiştir.

Bölgedeki bu engebeli topografya, hem farklı iklim koşullarının oluşmasına ve hem de bitki toplulukları bakımından oldukça zengin bir dokunun ortaya çıkmasına ortam hazırlamıştır. Örneğin Artvin-Yusufeli arasındaki Çoruh Vadisi'nde zeytin, karaçalı gibi Akdeniz bitkileri yetişirken, Şavşat-Ardauç bölgesinde 1500 - 2200 m. leri arasında son derece gür, boyları 40 m.yi aşan, Kafkasya'nın en uzun ladin ve ladin-sarıçam karışık ormanları görülmektedir. Meyve ve sebze türleri bakımından da zengin olan bu yamaçlar 2000 m.den sonra, özellikle hayvancılık açısından önemli olan yeşil Alpin çayırları ile kaplıdır (Atalay: 1994, 160 vdd; Atalay: 1997, 174, 194 vd.). Gerek bölgenin engebeli yapısı ve gerekse zengin bitki örtüsü burada, yaşam biçimi üzerinde doğrudan etkili olmuş ve hem küçük çaplı tarım ve meyvecilik yapılırken, yaylacılık da yaşamın ayrılmaz bir parçası olarak süregelmiştir. Ardauç-Suluhan'da saptadığımız yayla yerleşmeleri bu geleneğin en azından Orta Çağ'a kadar gittiğini göstermektedir.

Ardahan bölgesi ise kuzeybatıdan Yalnızçam Dağları, güneydoğudan Allahuekber (3120 m.), Kısır (3197 m.) ve Akbaba (3026 m.) Dağları, kuzeyden ise Kel Dağı tarafından kuşatılan 1800 m.nin üzerindeki yayla ovalarından oluşur. Bölgenin güneyinden Allahuekber Dağları'nın eteklerinden kaynaklanan Kura (eski Cyrus) Nehri, Göle ve Ardahan Ovası'nda derin olmayan yatağı içinde akarak, kuzeyden Hanak bölgesin-

den Çotsuyu'nu alır ve kuzeydoğudan Kurtkale yakınından Gürcistan'a geçer.

Yazların nispeten kısa ve serin sürdüğü ve step sahalarına göre yağışın daha fazla düştüğü Sarıkamış, Kars, Ardahan, Göle ve Çıldır'ın yer aldığı 1800-2000 m. yükseklikteki bu platolarda uzun boylu çayırlar (step çayırlar) yer almaktadır. Zaman zaman bir metrenin üzerine çıkan çayır örtüsünden oluşan organik maddelerin, sıcaklığın düşüklüğü yüzünden ayrışmaması toprağın zenginleşmesini sağlamaktadır. Bu durum hem sıcak mevsimlerde tahıl bakımından yüksek verim alınabilmesine ve hem de özellikle hayvancılık açısından büyük bir potansiyel oluşturmaya ortam hazırlamaktadır (Atalay: 1985, 64 vd.; Atalay 1997, 205). Nitekim yaşam biçimini hemen bütünüyle hayvancılık oluşturan bölgede, süt ve yapağı verimi yüksek saf sığır (Doğu kırmızısı) ve koyun (Tuj koyunu) türleri gelişmiştir (Atalay: 1997, 217 vdd). Ardahan bölgesinde zengin olmayan orman örtüsü, özellikle sis ortamından pek hoşlanmayan ve soğuk şartlara dayanıklı sarıçam türlerinden oluşur. Allahuekber Dağları'nın kuzey kesimlerinde yaygın olan bu türde ağaçlar 2500 m. yüksekliğin üzerine kadar çıkarlar (Atalay: 1985, 63).

1996 yılı çalışmaları, Artvin ve Ardahan bölgesini birbirinden ayıran Yalnızçam Dağları'nı aşan yollar ve Ardahan bölgesinden kuzeye Kafkasya'ya ulaşan geçit bölgelerinin taranmasına yönelik olarak planlanmıştır. Bu doğrultuda Artvin ilinde Ardanuç ve Şavşat; Ardahan ilinde ise Hanak ilçesi ve il merkezi çevresi taranmıştır (Harita: 1). Bölgenin Kafkasya ile olan ilişkilerindeki diğer önemli geçiş noktası olan Aktaş Gölü yöresi, Kurtkale çalışmaları ile geçen yıl incelenmişti (Koroğlu: 1997, 369 vd.).

ARTVİN BÖLGESİ

Tütünlü (Bice) Kalesi

Ardanuç ilçesinde 1996 yılında incelediğimiz ilk yapı, ilçe merkezinin 10 km. kuzeydoğusunda, Tütünlü köyünün kuzeyinden geçen Irmaklar yolunun 200 m. kadar kuzeyindeki, kuzeydoğu-güneybatı yönlü kayalık silsilesinin güneybatı uç kesiminde kurulmuş Tütünlü Kalesi'dir.

Ardanuç Kalesi'ni cepheden gören bir noktada (kuş uçuşu 6 km. kuzeydoğusunda), Ardanuç - Ardahan ve Ardanuç - Irmaklar yolunu denetleyen stratejik bir noktadaki kale 25-30 x 10 m. kadar boyutlarındadır. Kireç harcı dolgu malzemesi üzerine düzgünce kesilmiş taş blokların örülmesi tekniği ile inşa edilmiş yapı daha çok bir gözetleme kulesi görünümündedir. Kulenin kuzeydoğu yönü dışında 3 tarafı oldukça dik kayalıktır. Kuzeybatıda 20 m. kadar bir bölümde 8 m. yüksekliğe varan duvarlar sağlam durumdadır. Üst bölüm ise defineciler tarafından yer yer kazılarak tahrip edilmiştir.

Aydıncıköy (Tanzot) Kalesi (Resim: 1)

Ardanuç ilçesinin 17 km. güneydoğusunda, Ardanuç Çayı'nın kollarından Aydın Deresi'nin oluşturduğu vadi ve bu vadiyi katederek köye ulaşan yol üzerinde bulunmaktadır. Doğu batı doğrultusunda uzayan yaklaşık 20-25 m. kadar uzunluğundaki yüksekçe bir kayalığın üzerine yapılmış kalenin duvarları büyük oranda ayakta. Yalnızca batı kısa duvarı uçmuştur. Giriş açıklığı kuzeydoğu köşededir. İçten 18.70 m. kadar uzunluğundaki kale, üzerine kurulduğu kayalığın şekline göre daralıp genişlemekte ve doğu uçta 2.80 m., ortada 2.40 m., en batıda ise 6.30 m. genişliğe ulaşmaktadır. Orta büyüklükte düzensiz kesilmiş taşların kireç harcı ile tutturulması tekniğiyle yapılmıştır. Duvar yükseklikleri 8-10 m. arasındadır ve yükseldikçe daralmaktadır. İç bölümde ahşap bir konstrüksiyonun olduğunu gösteren çeşitli ahşap kalıntıları veya yerleri görülmektedir. Bunlar dönerek çıkan bir merdivene ait olabilir. Duvarlara dört yönde mazgal delikleri açılmıştır. Doğu duvarı dibinde içi kireç harcı ile birkaç kez iyice sıvanmış bir silo (1.70x1.10-1.30 m. boyutlarında) yer almaktadır. Aydıncıköy Kalesi, günümüzde Yalnızçam Dağları'nı tali bir yolla aşarak ulaşılabilen Olur bölgesinden Aydın Deresi Vadisi'ne ve Ardanuç Kalesi'ne yönelebilecek tehlikeler için Orta Çağ'da kurulmuş bir ön karakol olmalıdır.

Aydıncıköy (Tanzot) Kilisesi

Ardanuç ilçesinin 18 km. güneydoğusunda Aydıncıköy içinde, köy yolunun hemen güneyinde yer alır. Dikdörtgen planlı, 9.40 x 12.70 m. boyutlarındaki kilisenin 4 duvarı, tunç kabartmalı döküm kapısı, apsisi sağ-

lam, çatı ise çökmüş durumdadır. Üzerinde 1843 tarihi okunabilen yapım veya onarım kitabesi kapı üzerindedir. Ayrıca batı cephesindeki pencere-lerden kuzeydekinin lentosunda da küçük bir yazıt görülmektedir. Apsis üzerinde de uzun bir kitabe vardır. Apsis içinde ise boya ile yapılmış, kanatlı 4 melek, sağda ve solda ise simetrik iki el resmi görülmektedir. Bütün resimler geometrik bir bordür içine alınmıştır. Köylülerin ifadelerine göre yapı, çeşitli eklemeler yapılarak bir süre ev olarak kullanılmıştır.

Kireçli (Kotetris) Kalesi (Çizim: 1; Resim: 2)

Artvin bölgesindeki ikinci araştırma alanımızı oluşturan Şavşat ilçesinde, ilçe merkezinin kuş uçuşu 6 km. güneyindeki aynı adı taşıyan köyün 200 m. batısında incelediğimiz kale, Arpalı Deresi Vadisi boyunca ilerleyen yola hakim bir noktada, kuzeye doğru teraslar yaparak alçalan kayalık bir yükselti üzerinde kurulmuştur. Burada günümüze daha sağlam durumda ulaşmış yuvarlak bir kule ve kuzeybatısında kısmen ayakta görülebilen duvarla çevrili bir bölüm yer almaktadır. Kule ve duvarlar, diğer Orta Çağ yapılarında olduğu gibi taşların kireç harcı ile tutturulması tekniğinde yapılmış, dış yüzlerde düzgün bloklar, arada mıcır dolgu kullanılmıştır. İç çapı 5.50 m. ve yüksekliği ise 12-15 m. olan kulenin en az iki evreli olduğu anlaşılmaktadır. Üst 2-2.5 m.lik bölümü daha geç bir dönemde, az işçilikli ve daha küçük taşlarla tamir edilmiştir. Batı ve güneydoğu yönünde, yerden 1.60 m. yükseklikte iki mazgal deliği mevcuttur. Tahrip edilmiş olan kapı 1.60 m. genişliğinde, 1.50 m. kadar yüksekliğindedir. Kapının sol yanında genişliği 1.10 ile 1.50 m. arasında değişen ikinci bir açıklık daha mevcuttur ve muhtemelen sonradan açılmıştır. Kulenin kuzeybatısında kısmen yıkılmış bölümdeki duvarların kalınlıkları 1.20 m. kadardır ve aynı teknikle yapılmışlardır. Kulenin dışındaki bu bölümünde, köyden alınan ihbarlara göre, bir metrenin üzerinde derinliği olan 8-9 tane depo küp bulunmuş ve kırılmıştır.

Kayadibi (Sıkızır) (Resim: 3)

Şavşat'ın 15 km. kuzeyinde, Kayadibi köyünün kurulduğu alanın üst kesiminde Çamiyara adlı, 1800 m. kadar yükseklikteki sarp bir kayalık üzerinde, inşa tekniği bakımından şimdiye kadar bölgede saptadıklarımızdan farklı bir yapı grubu yer almaktadır. Doğu-batı doğrultusunda uzayan

kayalığın orta kesiminde belgelediğimiz duvar kalıntıları, harçsız biçimde, kuru taş tekniğinde ve kayalık tepenin biçimine uygun olarak doğu-batı ve kuzey-güney yönlü inşa edilmiştir. Bitki örtüsü ve tahribat nedeniyle tam plan elde edilememekle birlikte 2 m. kalınlığında, zaman zaman 1.80 m. yüksekliğe ulaşan ve doğu-batı doğrultusunda 50 m., kuzey-güney doğrultusunda 25-30 m. izlenebilen duvarların büyük bir yapıya ait olduğu anlaşılmaktadır. Duvarların alt sıralarında büyük, üst sıralarında küçük taşlar kullanılmıştır. Ayrıca bu ana mekanın doğusunda ve batısında oldukça tahrip edilmiş çeşitli duvar ve muhtemel kule kalıntıları da vardır. Kayadibi'ndeki kalıntıların şimdilik ne tür bir yapıya sahip olduğunu söyleyecek bulguya sahip değiliz. Ancak bölgenin en yüksek noktalarından biri üzerinde yer alması ve yakınında bölgenin en önemli yapısı olan Cevizli (Tibet) Kilisesi'nin bulunması, bunların da gözetleme işlevi üstlenmiş bir yapıya ilişkin olabileceğini akla getirmektedir.

Söğütlü Koç Mezar Taşları

Şavşat'ın 2.5 km. batısında Söğütlü Mahallesi'nin batı ucunda, Şavşat Kalesi'nin 150 m. kadar doğusunda saptadığımız 4 koç biçimli mezar taşı, Artvin bölgesinde yerinde belgelenebilen ilk örneklerdir. Doğudan batıya doğru sıralanan mezar taşlarından birincisi 1.15 m. uzunluğunda, sağlam ve sırta kadar toprağa gömülü durumdadır. İkincisi 1.35 m. uzunluğunda, sağlam, sol yan üzerine yatmış, ayakları açıkta ve boyun kesiminde bir çatlağı bulunmaktadır. Üçüncüsü 1.50 m. uzunluğunda ve daha az işçilikli, adeta bitirilmemiş izlenimi vermektedir. Bu da sırta kadar toprağa gömülüdür. 1.10 m. uzunluğundaki dördüncü örnek tam olarak koç yontusuna benzememektedir. Burada bahçe sahibi Yüksel Altun'un ifadesine göre, tümüyle toprak altında olan bir mezar taşı daha bulunmaktadır. Doğu Anadolu'dan pek çok benzerini tanıdığımız bu mezar taşları, Artvin bölgesinin de XV-XVI. yüzyılları sonrasında, benzer etkiler aldığını göstermeleri bakımından son derece önem taşımaktadır.

ARDAHAN BÖLGESİ

Gürçayır (Sağhara) Kalesi (Resim: 4)

Ardahan ilinin 2.5 km. güneybatısında, Gürçayır köyünün 800 m. güneyinde, Gürçayır Deresi'nin oluşturduğu vadi içindeki kuzey-güney yönlü doğal bir tepe üzerindedir. Burası Ardahan Ovası'nı güneyden çeviren Ardahan Yaylası'nın eteklerinde, il merkezini ve ovayı kontrol eden bir konumdadır. 100 x 70 m. kadar boyutlarında 25-30 m. yüksekliğindeki doğal tepe üzerine aynı boyutlarda, en az iki farklı dönemde kale inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Daha derinde olan ve yamaçlara kurulan kale duvarları harçsız, kuru taş tekniğinde yapılmıştır. Özellikle doğu kesimde 1.50 m. yüksekliğine ulaşan duvarlar görülebilmektedir. Çoğu zaman bu erken yapıyı kapatarak tepenin tam zirvesini çevreleyen harçlı 1.50 m. kalınlığında bir Orta Çağ kalesinin ise yalnızca temel izleri günümüze ulaşmıştır. Eteklerdeki izlerden anlaşıldığı kadarıyla kaleye yol, güneydoğudan Gürçayır Deresi'ni aşarak gelmekte ve kuzeybatı yönden bir rampa ile zirveye çıkmaktadır.

Sugöze (Küçük Cincirop) Kalesi (Resim: 5)

Ardahan'ın 4 km. batısında, Ardahan - Göle yolunun 500 m. güneyinde, Gürçayır Kalesi gibi Ardahan Yaylası'nın kuzey eteklerinde, ova-ya ve hemen önünden geçen yola hakim bir noktada bulunmaktadır. Doğubatı uzunluğu 35-40 m., kuzey-güney 25-30 m. boyutlarındaki kale dikdörtgen planlı olup duvar kalınlığı 1.80 m. dir. Oldukça yıkık durumdaki yapının yalnızca yer yer temeldeki tek sıra taşları izlenebilmektedir. Orta büyüklükteki duvar taşları az işçilikli olup aralarında herhangi bir harç görülmemektedir. Yapının çevresinde tam plan vermeyen bazı yerleşim izleri bulunmaktadır.

Tepeler (Konk) Höyüğü (Resim: 6-7; Çizim: 4)

Ardahan il merkezinin 12 km. güneybatısında, Ardahan - Göle ve Ardahan - Ardanuç yolunun birleştiği noktanın kuzeyindeki aynı adlı köyde yer alır. Höyük, batısı dik, doğusu yayvan, kuzeyde bir terası olan doğal bir yükselti üzerindedir. Definecilerin ve köylülerin toprak almak

için açtıkları çukurlardan toplanan çanak çömlek buluntularına göre doğu kesim yoğun olarak İlk Tunç Çağı'nda yerleşim görmüştür. Toprak alınan bölümde, duvar yüksekliği 1.30 m., çapı ise 3 m. kadar olan yuvarlak bir yapı ortaya çıkmıştır (Resim: 7). Höyüğün zirvesinde ise bir diğer defineneci çukurunda bazalt taşlardan yapılmış, 2 m. yükseklikte harçsız duvar kalıntıları görülmektedir. Burası muhtemelen Demir Çağı'nda iskan görmüştür. Kuzey yöndeki terasta da, muhtemelen höyüğün zirvesini çevreleyen az işçilikli, bazı bölümleri bazalt taşlardan yapılmış bir surun varlığını gösteren izler görülmektedir. Sözüünü ettiğimiz bu çukurlardan topladığımız çanak-çömlek İlk Tunç Çağı (Çizim: 4/ 11) ile Demir Çağı'na ilişkindir (Çizim:4/ 1-10). Höyüğün üstünde batı uç bölümünde ise çapı 20-30 m. kadar olan Orta Çağ'a ait bir kale-kule kalıntısı bulunmaktadır.

Kalecik Kalesi (Resim: 8)

Ardahan ilinin 35 km. güneydoğusunda, Kalecik köyünün 1 km. kadar güneyinde, güneyi Kura Nehri yatağının oluşturduğu derin vadi tarafından sınırlanan, batısı da doğal olarak korunaklı kayalık üzerine kurulmuştur. Kalenin surları bu nedenle yalnızca dik olmayan kuzey ve doğu yönde inşa edilmiştir. Onarımlarla son dönemlere kadar kullanıldığı anlaşılan Orta Çağ surlarının toplam uzunluğu 170-180 m., mevcut yükseklikleri 6-8 m.dir. Beşi yuvarlak toplam 6 kulede ise 10 - 15 m. yüksekliğe çıkmaktadır. Kalenin kuzey yönde 1.90 m. genişlikte ve 2.40 m. yükseklikte çift kanatlı olduğu anlaşılan bir ana kapısı vardır. Burada eşik ve lento tek taşın yontulması ile yapılmıştır. Doğu yönde küçük ikinci bir kapı daha bulunmaktadır. Kalenin kuzey ve kuzeybatısında ayrıca eski bir yerleşmenin harabeleri görülmektedir.

Bağdaşen (Kinzotamal) Kulesi (Resim: 9)

Ardahan ilinin 30 km. batısında, Bağdaşen köyünün güneyinde, Kura Nehri'nin sol kıyısında yer almaktadır. Dikdörtgenimsi planlı ve 7.70x11 m. kadar boyutlarındaki kulenin duvarları, dış yüzde ve alt sıralarda 1.70 m. kadar uzunluğa ulaşan orta ve büyük boyutlu taşlar, iç dolguda ise tümüyle harç ve mıcır kullanılarak inşa edilmiştir. Uzun kenarlar üzerinde birer mazgal deliği bulunmaktadır. Kule, Kura Nehri Vadisi boyunca devam eden yolu ve muhtemelen Orta Çağ'a ilişkin, yakınındaki

bizim ulaşamadığımız bir kaya yerleşmesini gözetlemek için kurulmuş olmalıdır.

Bağdaşen (Kinzotamal) Kalesi (Resim: 10)

Ardahan ilinin 28 km., Bağdaşen köyünün ise 1 km. batısında, Ardahan-Ardanuç yolunun 400 m. kadar güneyinde, hakim bir tepe üzerinde yer almaktadır. Kale, yoğun kireç harcı ile az işçilikli, orta ve küçük boyutlu taşlardan inşa edilmiş ve günümüze oldukça sağlam durumda gelmiştir. 70x80 m. kadar boyutlarında olan kalenin kuzey yöndeki duvarları 25-30 m. kadar yüksekliğe ulaşmaktadır. Duvarlarda birkaç kullanım evresinin izleri gözlenmektedir. Orta Çağ'da ilk yapıldığında boyutları bakımından daha büyük iken sonradan küçültülmüş ve anlaşıldığı kadarıyla son yüzyıla kadar kullanılmıştır. Kuzey yönde erken duvarın tümüyle uçmasından sonra günümüze ulaşmış bulunan yeni duvarlar daha içeriden yapılmıştır. Güney bölümdeki duvarlar hemen hemen tümüyle yıkılmış, yalnızca bazı teras duvarları ve kule ayakta kalabilmiştir. Kuzeydeki kule de kısmen sağlamdır. Bağdaşen Kalesi'nin kuzey ve doğu eteklerinde bir aşağı şehrin varlığını gösteren yapı kalıntıları görülmektedir.

İncedere (Piklop) Kulesi (Resim: 11; Çizim: 2)

Ardahan bölgesindeki 1996 yılı incelemelerimizin ikinci bölümü Hanak çevresinde yürütülmüştür. İncedere Kulesi ilçe merkezinin 7 km. batısında, aynı adı taşıyan köyün 200 m. kuzeyinde, Kura Nehri'nin kolu olan Çotsuyu (Kantarköprü Çayı) Vadisi'nin batısında yer almaktadır. Dikdörtgenimsi planlı, 8.30x9 m. boyutlarındaki kule, vadiye hakim bir noktada, üç tarafı dik ve 5 ile 8 m. yüksekliğinde olan doğal bir kaya yükseltisi üzerinde kurulmuştur. Yapının dört duvarı da farklı uzunluklardadır; uzun duvarlar 9 m. ve 9.20 m., kısa duvarlar ise 6.30 m. ile 8.30 m.dir. Duvarlar birleştirme malzemesi olmaksızın 150x70x50 cm., 160x60x70 cm. boyutlarında ve daha küçük, az işçilikli taşlardan yapılmıştır. Yan duvarlar üst üste 8-10 taş sırası, 3 ile 6.30 m. yüksekliğinde günümüze ulaşabilmiştir. Çökmüş olan 1 m. genişlikteki girişi doğu yönededir. İç bölümde ise, yıkıntılar nedeniyle tam görülememekle birlikte 2.50x2.50 m. kadar boyutlarında kare bir mekan yer alır. Bu özellikleri ile İncedere Kulesi, geçen yıl Ardahan'ın batısında incelediğimiz ve az

sayıdaki çanak çömleği ile mimari özellikleri bakımından Demir Çağı'nın erken safhalarına tarihleme eğiliminde olduğumuz Derindere (Heva) ve Çataldere (Kunzut) yapısı ile büyük bir benzerlik göstermektedir.

Yamaçyol (Vardosan) Kalesi

Hanak ilçesinin 13 km. kuzeybatısında, Yamaçyol köyünün 1 km. kuzeydoğusunda, İncedere Kulesi gibi Çotsuyu Vadisi'nin sağında, 10-15 m. yüksekliğinde doğal bir yükselti üzerindedir. 60x30 m. kadar boyutlarındaki kale, bu yükseltinin elips biçimindeki şekline ve boyutlarına uygun olarak, çoğu işçiliksiz taşlardan, kuru duvar tekniğinde yapılmıştır. Büyük bir bölümü yıkılmış olan ve bazı bölümlerde üst üste 2-3 taş sırası görülebilen duvarların yaklaşık 2 m. kadar kalınlığa sahip olduğu anlaşılmaktadır. 2 m. kadar genişliğindeki giriş bölümü güney uzun duvarı üzerindedir. Kalenin güney ve doğusunda mahalli dilde "peg" denen eski bir yerleşim alanının izleri görülmektedir.

Çayağzı (Kırnav) Kalesi

Hanak-Ardahan yolunun 4. km.sinin 1 km. sağında, Çotsuyu'nun batı kıyısında yer almaktadır. Orta Çağ ve sonrası döneme ilişkin, 50x70 m. boyutlarındaki beşgen planlı kale, anlaşıldığı kadarıyla üzerinde bulunduğu, Ardahan-Hanak-Posof-Gürcistan yolunu denetlemek amacıyla kurulmuştur. Doğu duvarı dışında diğer duvarlar kısmen ayakta. Duvarların kalınlıkları 2 m., mevcut yükseklikleri ise 6 m. ye ulaşmaktadır.

Ziyaret Kale (Resim: 12-14; Çizim: 3)

Ziyaret Kale 1996 yılında Ardahan bölgesinde saptadığımız en büyük yerleşim alanıdır. Hanak-Ardahan yolunun 4. km.sinin ve Çayağzı köyünün 1.5 km. kadar batısında, kuzey-güney yönünde uzayan ve bütün Hanak çevresine hakim bir dağ silsilesinin en yüksek noktasında yer almaktadır. Burada, kule görünümlü İncedere, Çataldere ve Derindere yapıları ile benzer özellikler taşıyan kısmen sağlam durumda bir yapı ve çevresi surlarla kuşatılmış bir yerleşim alanı bulunmaktadır. Kulenin kurulduğu noktanın batı yönü diktir ve yalnızca burada yerleşim yoktur. 8.50x12 m. boyutlarındaki dikdörtgen planlı kule merkezde yer alır. Batı

duvarı üzerindeki 90 cm. genişliğinde bir açıklıktan ulaşıldığı anlaşılan iç mekan ise 6x3 m. kadardır. 2.80 m. ile 3.40 m. arasında kalınlığa sahip duvarlarda kullanılan taşlar, 2x1.80x0.40, 1.50x1.10 m. ve daha küçük boyutlardadır. Duvarlarının günümüze ulaşabilmiş mevcut yüksekliği 2.30 m.ye ulaşmaktadır. Merkezdeki bu kule yer yer 2 m.ye varan yükseklikte korunabilmiş teras duvarları ile dört yönden kuşatılmıştır. Bu teras duvarları batı yönden, yerleşmeyi çevreleyen surla birleşmektedir. Güneyde ve güneydoğu yönde bir bölümü izlenebilen surlar da kuru duvar tekniğinde ancak daha özensiz ve küçük taşlardan örülmüşlerdir. Arazisi yapısından ve teraslardan anlaşıldığı kadarıyla yerleşmenin giriş bölümü de güneydoğu yöndedir. Kulenin kuzey, güneydoğu ve doğu yönünde teraslar yaparak alçalan yamaçlarda dikdörtgen planlı bir kısım mekan kalıntılarının varlığı görülmektedir.

Ziyaret Kale'de, yuva yapmak için hayvanların kazdıkları toprak içinden bulabildiğimiz az sayıdaki çanak-çömlek parçası İlk Tunç Çağı ve Demir Çağı özellikleri göstermektedir (Çizim: 5).

Çayağzı 2

Hanak-Ardahan yolunun 4. km. sindeki Çayağzı köyünün 500 m. batısında, Ziyaret Kale'nin de üzerinde bulunduğu kuzey-güney yönlü sırtların kuzey uç yükseltisi üzerinde dikdörtgen planlı, 6.70x4.30 m. boyutlarında, Çayağzı 2 adını verdiğimiz bir yapı kalıntısı bulunmaktadır. Oldukça harap olmuş ve yıkılmış durumda olup yalnızca temel taşlarından planı izlenebilmektedir. Duvarlar 1.20 m. kalınlığında olup inşasında kullanılan taşlar 1.20x0.40 m. ve daha küçük boyutlardadır. Çayağzı 2 yapısı, gerek plan ve gerekse boyutları bakımından, Keban bölgesinde saptanan Gökbelen ve Örenkaya (Sevin: 1989, 455 vd.; Koroğlu: 1996, 32 vd.) örnekleri ile çok yakın benzerlik göstermektedir.

Ortakent Urartu Yazıtı ve Yerleşim Alanı

Urartu Krallığı'nın bilinen en kuzeydeki yazıtı Hanak'ın 6 km. doğusunda, Ortakent'in 2-3 km. kuzeyinde Morev mevkiinde, aynı adla anılan derenin sağ kıyısında yer almaktadır. İlk kez A. Dinçol (1992, 109 vdd) tarafından yayınlanan, Urartu Kralı I. Argişti'nin (785/780-756) çivi ya-

zılı kitabesi, dere tabanından yükselen anakayanın doğal olarak düzgün olan yüzeyine kazılmıştır. Yazıtın 100 m. güneyinde bir yapı kalıntısı, kuzeyinde yine derenin sağ kıyısında 700-800 m.lik bir alanda az işçilikli yapı taşları ve bir yerleşim alanının kalıntıları yer almaktadır.

Harosman (Mağaraları) Kaya Yerleşmesi (Resim: 15)

Hanak'ın 6 km. doğusunda, Ortakent'in 1.5-2 km. güneyinde, Çotsuyu Vadisi'nin sol kıyısında, 1995 yılında Öğündü (Vaşlop) köyünde belgediğimiz türde, kaya kiliseleri, şapel ve yerleşmeler bulunmaktadır. Bunlar düzenli bir planda yapılmış olmaktan çok, kayaların uygun olduğu alanlar kullanılarak inşa edilmişlerdir. Kilise, kayalığın nehir yatağına yakın kesimindedir. Buradaki en büyük kaya mimarisi olan bu yapı içinde ve nehre bakan kesiminde bazı duvar kalıntıları, sıva izleri, yoğun bir is ve hayvan pisliği bulunmaktadır. Yapı oldukça fazla tahribat görmüştür.

Değerlendirmeler

Artvin ve Ardahan bölgesinde 1995 ve 1996 yazında yürüttüğümüz yüzey araştırmalarıyla, bu iki vilayeti ve aynı zamanda Kolchhis ve Kafkasya bölgelerini ayıran Yalnızçam Dağları'nın doğu ve batı yüzü genel olarak taranmıştır. Artvin bölgesinde incelediğimiz kalıntılar, yukarıda belirttiğimiz bölgenin coğrafi yapısı nedeniyle daha çok toprak üzerinden görülebilen Orta Çağ'a ilişkin olanlardır. Ancak bu kalıntılar yardımıyla iki bölge arasındaki ilişkileri belirleyen geçitler ve yollar konusunda önemli sayılabilecek bulgular elde edilmiştir.

Yalnızçam Dağları'nın batı eteklerinde, Şavşat ve Ardanoç'ta iki önemli kale bulunmaktadır. Bunlar günümüzde Ardahan bölgesinden Artvin'e ve oradan da Çoruh Vadisi'ni izleyerek Karadeniz'e ulaşan iki ana yol üzerindedirler. Orta Çağ'a ilişkin kale ve kule türü yapılar, Kafkasya'yı Ardahan üzerinden Karadeniz'e bağlayan ana yolun, günümüzde az kullanılan fakat daha kısa olan Ardanoç üzerinden geçtiğini gösterecek türdedir. Bu yolun Ardahan kesiminin Bağdaşen (Kinzotamal) Kalesi, Ardanoç yönünün de Tütünlü (Bice) Kalesi ile kontrol altına alınmış olması bu yönde yorumlanabilir. Ardahan il merkezinde de, Kura Nehri'nin

hemen kıyısında, askeri bölge içinde kaldığından dolayı inceleyemediğimiz önemli bir Orta Çağ kalesinin varlığı bilinmektedir (Edwards: 1986, 176 vd.). Günümüzde Sahara Dağı üzerinden geçen Şavşat-Ardahan yolunun ise Orta Çağ'da daha güneyden Kireçli - Arpalı Deresi - Hanlı köyü ve İslî Mağara Boğazı hattından geçiyor olabileceği anlaşılmaktadır. Son yıllarda köy ve yayla yolu olarak kullanılan bu vadiye, hem Kireçli köyünde ve hem de henüz incelememediğimiz Karaağaç köyünde yolu denetleyen birer Orta Çağ kalesi bulunmaktadır. Oysa modern yolun geçtiği Sahara bölümünde Orta Çağ'a tarihlenebilecek bu türde yollarla ilişkili yapı olmadığı gibi dağlar bu bölgede, söz konusu dönemlerde yol geçirmek için oldukça diktir. Bu geçitler dışında, Ardanoç'u Aydıncöy üzerinden güneye Olur ve Oltu bölgesine, Çadır Dağı'nın kuzeyinden Kapıköy (Koroğlu: 1997, 374) yakınından da yine Ardahan'a bağlayan, kale ve kulelerle denetim altına alınmış bir kısım tali yolların olduğu anlaşılmaktadır.

Yüzey araştırmalarından elde edilen verilerin yoğunlaştığı bir diğer nokta Ardahan bölgesinin Demir Çağı, Urartu'nun kuzey yayılımı ve Urartu - Kolkhis ilişkileri konusundadır. Urartu Krallığı, M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında başkent olarak inşa edilen, Van Gölü'nün doğu kıyısı üzerindeki Tuşpa'dan hızla gelişerek kısa zamanda hemen bütün Doğu Anadolu yüksek yaylasına egemen olmuştu. Sınırları batıda Malatya -Elazığ arasındaki Fırat Nehri'ne, doğuda Urmiye Gölü çevresine ve kuzeyde Çıldır ve Ermenistan'daki Sevan göllerine ulaşmıştı. Çıldır Gölü'nün güneybatı köşesindeki II. Sarduri (756-730) yazıtından (UKN No. 159) sonra Hana/Ortakent'te saptanan I. Argişti (785/780-756) kitabesi (Dinçol: 1992, 109 vd.), Urartuların 8. yüzyıl başlarında Ardahan yayla ovasına kadar çıktıklarının en açık göstergesidir. Nitekim bu ovada yer alan Tepeler Höyüğü bu doğrultuda yorumlanabilecek çanak çömlek bulgular vermiştir.

Tepeler Höyüğü'nde bulduğumuz çanak çömlek İlk Tunç Çağı ile Orta ve Geç Demir Çağı özellikleri gösteren parçalardan oluşur. Doğu etekte definçilerce açılan yuvarlak yapının içinde bulduğumuz basit ağız kenarlı tüme yakın çanak (Çizim: 4/11), Erken Transkafkasya türünün tipik bir örneğini oluşturur (krş. Sagona: 1984, şekil 48/1-2).

Karınları üzerinde kabartma bezemeler bulunan gövde parçaları, basit veya içe dönük ağız kenarlı çanaklardan oluşan Orta Demir Çağı çanak çömleği arasında (Çizim: 4/1-6), Urartu merkezlerinden tanıdığımız kırmızı astarlı 8-7. yüzyıllara tarihlenen türde (Krol: 1976, 159 vdd) birkaç parçanın olması, yukarıda sözünü ettiğimiz bu döneme ilişkin yazıtları doğrular niteliktedir. Ayrıca Urartu maddi kültürünün az da olsa bölgeye geldiğini ve bu türde yeni merkezlerin olabileceğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Tepeler çanak-çömleği arasındaki üçüncü grubu oluşturan Geç Demir Çağı örnekleri, kırmızı veya devetüyü renkli hamurları üzerine uygulanmış pembemsi krem ya da yine devetüyü renkte astarları ile diğerlerinden ayrılırlar (Çizim: 4/ 7, 10). Bunlar Azerbaycan, İran ve Pakistan ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da, daha çok "triangle ware" ve "festoon ware" türü mallarla (Summers: 1993, 85 vdd; Köroğlu: 1995, 25 vdd; Sevin: 1996, 340 vd) varlığı öne çıkarılan Urartu sonrası Akamenid Dönemi'ne ilişkin çanak çömlekle ilişkili olmalıdır.

Urartu kültürünün Ardahan Ovası'na kadar ulaşmasına karşılık buradan, yukarıda sözünü ettiğimiz Yalnızçam geçitleri yardımıyla Artvin bölgesine geçtiğini gösteren izler bulunamamıştır. Gerek bizim araştırmalarımız ve gerekse diğer çalışmalarda (Sinclair: 1989; Edwards: 1986, 165 vd.; Kadiroğlu Leube-Yazar: 1997, 397 vd.) Yalnızçam Dağları'nın batısındaki kültürün daha çok Geç Antik Çağ ile Orta Çağ ve sonrasına ait olduğu yolunda bulgular elde edilmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla söz konusu dağlar burada Urartu Krallığı'nın kuzey sınırını çizmektedir. Dolayısıyla Urartuların bu yolla Karadeniz'e çıktıkları, buralarda kurulmuş bulunan Grek koloni şehirleri ile ilişkiye geçtikleri yolundaki görüşleri (Barnet: 1956, 212 vdd) yeniden sorgulamak gerekmektedir (Slattery: 1987, 1 vd.). Bununla bağlantılı olarak Urartu yazıtlarındaki Kulha adının, Klasik kaynaklarda geçen ve Çoruh Vadisi'nden Gürcistan'daki Rioni (eski Phasis) Nehri'ne kadar uzayan alanı kapsadığı bilinen Kolchhis ile eşlenmesi konusu (Diakonoff-Kashkai: 1981, 68 vd) da tartışmaya açılmalıdır. Gerçekte bu eşlemenin tek gerekçesi bu iki isim arasındaki benzerliktir. Eğer Kulha için isimlerden yola çıkılarak bir lokalizasyon teklifi yapılacaksa, Orta Çağ kaynaklarında adı "Kola" olarak geçen Göle bölgesinin de bu tartışmaya dahil edilmesi gerektiği düşünülebilir (Edwards: 1988, 119 vd.). Zira Göle coğrafi olarak da Urartu Krallığı'nın yayılım alanı içerisinde yer almaktadır.

Sugöze, Yamaçyol ve tam açık olmamakla birlikte Gürçayır kaleleri, topoğrafik yapıya uygun mimarileri, kuru duvar biçimindeki inşa teknikleri ve küçük boyutları ile ortak bir kültürün ürünü gibi görünmektedirler. Bölgenin Orta Çağ öncesine ait olduğu anlaşılan yapıların kesin tarihini saptamak için şimdilik herhangi bir bulgu elde edilememiştir.

İncedere ve Ziyaret yapıları, yukarıda belirttiğimiz gibi geçen yıl belgelediğimiz Çataldere ve Derindere kuleleri ile benzer özellikler taşırlar. Bu türde yapılara Urartu Krallığı'nın yayılım alanında rastlanmakla birlikte, taş işçilikleri ve mimari anlayışları Urartu'dan bazı farklılıklar gösterirler. Söz konusu yapılardan Ziyaret Kale, çevresindeki sivil yerleşme ve onu kuşatan surlarla daha kompleks bir yapıdadır. Burada elde ettiğimiz az sayıdaki çanak çömlek arasında, el yapımı, koyu yüzlü basit ağız kenarlı çanak ve çömlekler (Çizim: 5/1-3) ile ilginç bir örnek (Çizim: 5/8) teknik özellikleri bakımından Erken Transkafkasya türünün özelliklerini gösterir. Diğer örneklerde mahalli görüntü ağır basmakla birlikte, karınları üzerinde yatay kabartma uygulanmış depo kapları ve belki bir banyo kabı (Çizim: 5/5-6), çizgi bezemeliler (Çizim: 5/4) daha çok Demir Çağı özellikleri gösterirler.

SERAMİK KATALOĞU²

ÇİZİM: 4

1) Kırmızı (7.5 YR 5/6) renkte hamurlu, hamur renginde astarlı, orta kum katkılı, orta pişmiş, açkılı, çark yapımı.

2) Kırmızımsı kahverengi (2.5 YR 5/4) hamurlu, hamur renginde astarlı, açkılı, orta kum ve taşçık katkılı, kötü pişmiş, çark yapımı.

3) Koyu kahverengi (5 YR 4/2) hamurlu, kırmızımsı kahverengi (2.5 YR 4/4) astarlı, orta kum ve az mika katkılı, açkılı, orta pişmiş, çark yapımı.

2 Hamur ve astar renkleri Munsell Soil Charts (1988) esas alınarak verilmiştir.

4) Sarımsı kahverengi (10 YR 6/4) hamurlu, hamur renginde astarlı, orta kum, taşçık ve mika katkılı, orta pişmiş, az açkılı, çark yapımı.

5) Açık kırmızımsı kahverengi (5 YR 6/4) hamurlu, hamur renginde astarlı, orta kum, taşçık ve mika katkılı, orta pişirilmiş, çark yapımı.

6) Kırmızı (10 R 5/6) renkte hamurlu, açık gri (10 YR 7/2) renkte astarlı, orta kum ve taşçık katkılı, iyi pişmiş, çark yapımı.

7) Kırmızı (10 R 5/6) hamurlu, pembemsi krem renkte (10 YR 7/3) astarlı, ince kum, mika katkılı, kötü pişmiş, çark yapımı.

8) Kırmızımsı kahverengi (5 YR 5/3) hamurlu, hamur renginde astarlı, orta kum, mika katkılı, orta pişmiş, az açkılı, çark yapımı.

9) Kahverengi (5 YR 4/3) hamurlu, hamur renginde astarlı, orta kum ve taşçık katkılı, orta pişirilmiş, çark yapımı.

10) Kırmızı (10 R 5/6) hamurlu, pembemsi krem renkte (10 YR 7/3) astarlı, ince kum, mika katkılı, kötü pişmiş, çark yapımı.

11) Kırmızımsı kahverengi (5 YR 5/4) hamurlu, dış yüzey kahverengi ve siyah, iyi açkılı, orta kum, mika katkılı, orta pişmiş, el yapımı.

ÇİZİM: 5

1) Kahverengi (7.5 YR 5/4) hamurlu, hamur renginde astarlı, orta kum, taşçık katkılı, orta pişmiş, yüzeyinde tarak izi var, el yapımı.

2) Kahverengi (7.5 YR 5/4) hamurlu, hamur renginde astarlı, orta kum, taşçık katkılı, orta pişmiş, el yapımı.

3) Kahverengi (7.5 YR 5/4) hamurlu, hamur renginde astarlı, orta kum, taşçık katkılı, orta pişmiş, el yapımı.

4) Koyu kahverengi (7.5 YR 5/4) hamurlu, hamur renginde astarlı, orta kum katkılı, iyi pişmiş, açkılı, çark yapımı.

5) Sarımsı kırmızı (5 YR 5/6) hamurlu, hamur renginde astarlı, orta kum, az mika, taşçık katkılı, orta pişmiş.

6) Sarımsı kırmızı (5 YR 5/6) hamurlu, kırmızı (10 R 4/6) astarlı, orta kum katkılı, orta pişmiş, az açkılı, el yapımı.

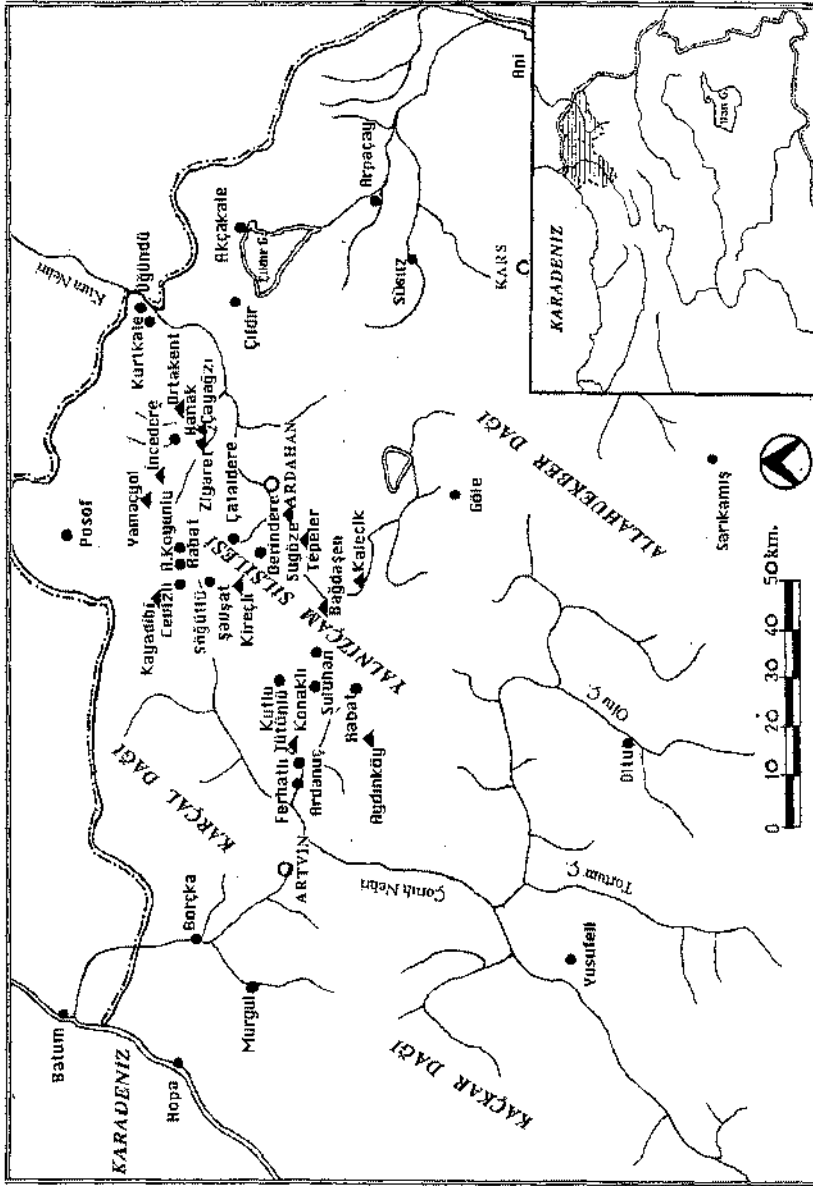
7) Kahverengi (5 YR 4/3) hamurlu, hamur renginde astarlı, orta kum katkılı, kötü pişmiş, açkılı, çark yapımı.

8) Kahverengi (5 YR 4/3) hamurlu, hamur renginde astarlı, orta kum katkılı, kötü pişmiş, açkılı, el yapımı.

KISALTMALAR VE KAYNAKÇA

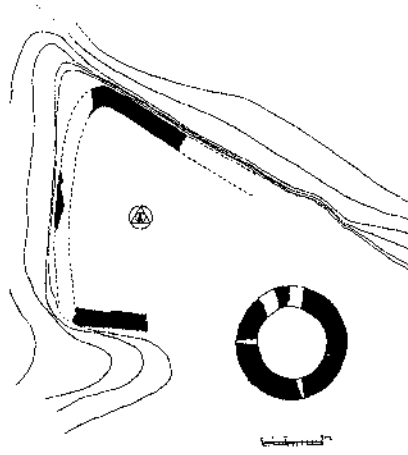
- ATALAY, İ. - TETİK, M. - YILMAZ, Ö., (1985), *Kuzeydoğu Anadolu'nun Ekosistemleri, The Ecosystem of North-Eastern Anatolia* (Ankara).
- ATALAY, İ. (1994), *Türkiye Vegetasyon Coğrafyası, Vegetation Geography of Turkey* (İzmir).
- ATALAY, İ. (1997), *Türkiye Coğrafyası* (İzmir).
- BARNET, R. D. (1956), "Ancien Oriental influences on Archaic Greece", *The Aegean and the Near East*, ed. S. Weinberg (New York).
- DIKONOFF, I. M. - S. M. KASHKAI (1981), *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes IX, Geographical Names According to Urartian Texts* (Wiesbaden).
- DİNÇOL, A. M. - DİNÇOL, B. (1992), "Die Urartäische Inschrift aus Hanak (Kars)", *Hittite and other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp* (Ankara), 109-117.
- EDWARDS, R. W. (1985), "Medieval Architecture in the Oltu-Penek valley: A Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey", *Dumbarton Oaks Papers* 39, 15-37.
- EDWARDS, R. W. (1986), "The Fortifications of Artvin: A Second Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey", *Dumbarton Oaks Papers* 40, 165-182.
- EDWARDS, R. W. (1988), "The Vale of Kola: A Final Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey", *Dumbarton Oaks Papers* 42, 119-141.
- KADİROĞLU, M. - YAZAR, T. - KARACA, Z. (1997), "1995 Yılı Tao-Klardjetie Yüzey Araştırması", *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı I* (Ankara), 397-421.
- KÖROĞLU, K. (1995), "Doğu Anadolu Kökenli İnsan (Kadın) Yüzlü Kaplar", *Arkeoloji ve Sanat* 68, 25-32.
- KÖROĞLU, K. (1996), *Urartu Krallığı Dönemi'nde Elazığ (Alzi) ve Çevresi* (İstanbul).

- KÖROĞLU, K. (1997), "1995 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması", XIV. *Araştırma Sonuçları Toplantısı I* (Ankara), 369-395.
- KROLL, S. (1976), *Archacologische Mitteilungen Aus Iran Ergänzungsband 2, Keramik Urartäischer Festungen in Iran* (Berlin).
- SEVİN, V. (1989), "Elazığ-Bingöl Yüzey Araştırması, 1987", VI. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (Ankara), 451-500.
- SEVİN, V. (1996), "Karagündüz Höyüğü ve Nekropolü 1994 Yılı Kurtarma Kazıları", XVII. *Kazı Sonuçları Toplantısı I* (Ankara), 337-361.
- SAGONA, A. G. (1984), *The Caucasian Region in the Early Bronze Age iii* (Oxford)
- SINCLAIR, T. A. (1989), *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey II* (London).
- SLATTERY, D.J.G. (1987), "Urartu and the Black Sea Colonies: An Economic Perspective", *Al-Rafidan* 8, 1-30.
- SUMMERS, G.D. (1993), "Archaeological Evidence for the Achaemenid Period in Eastern Turkey", *Anatolian Studies* XLIII, 85-108.
- UKN: G.A. Melikişvili, *Urartskie Klinoobrazniye Nadpisi*, (Moskova 1960).

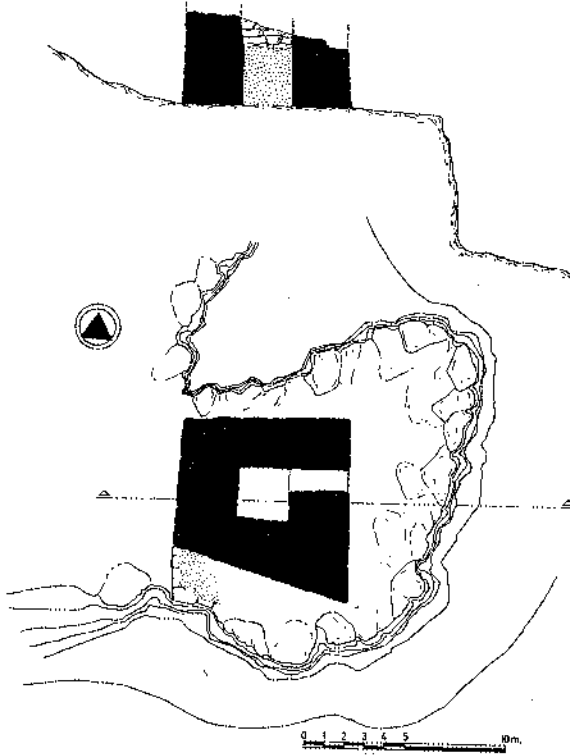

● 1995 Artvin-Ardahan yüzey araştırmaları
▲ 1996

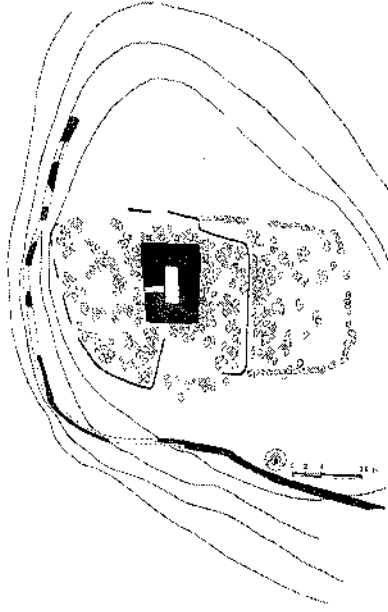
Harita: Artvin ve Ardahan bölgesi

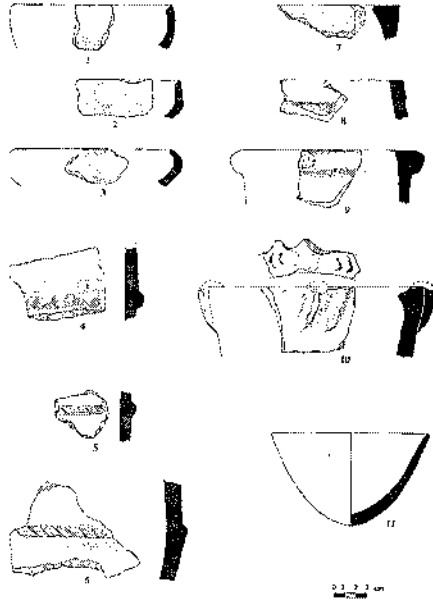
Çizim 1: Kireçli Kalesi

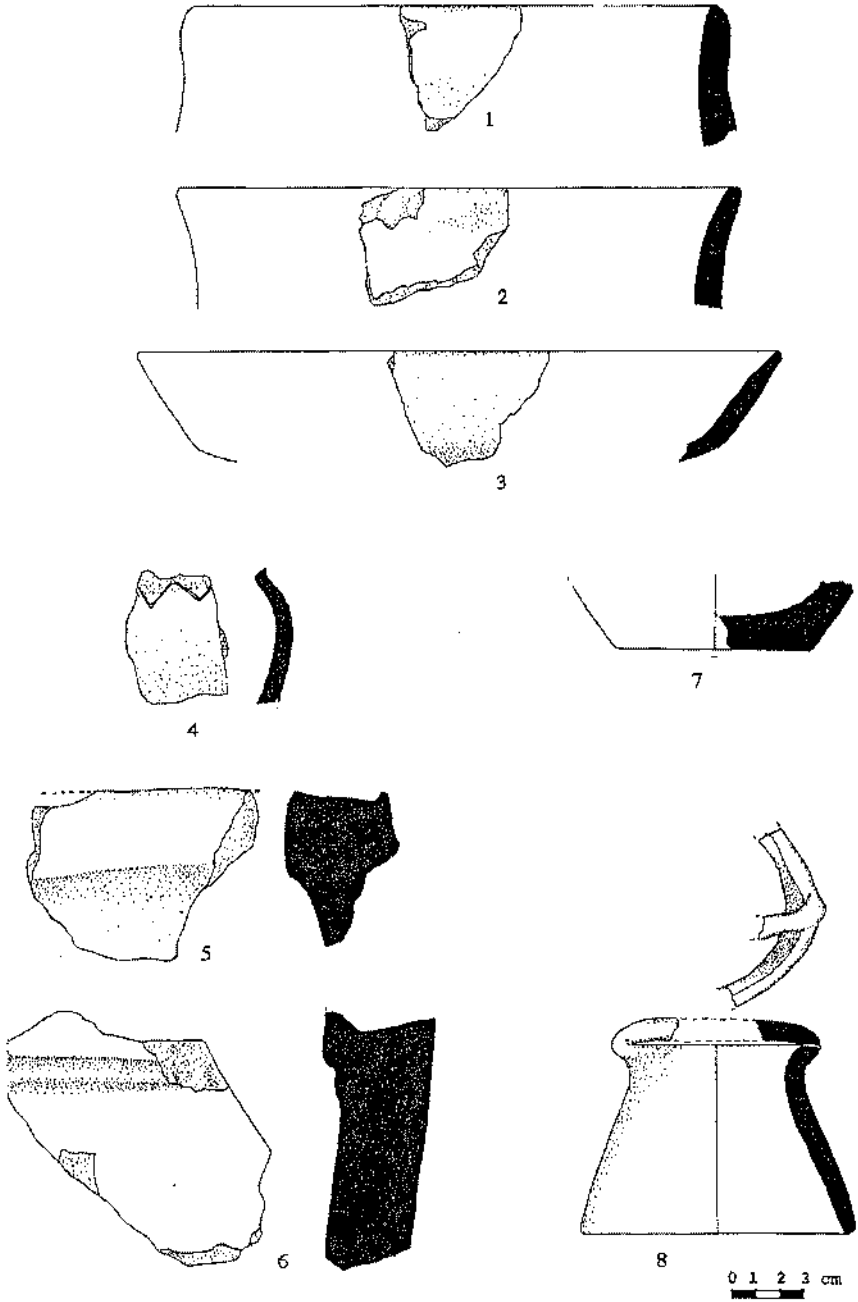
Çizim 2: İncedere Kulesi, kesit ve planı

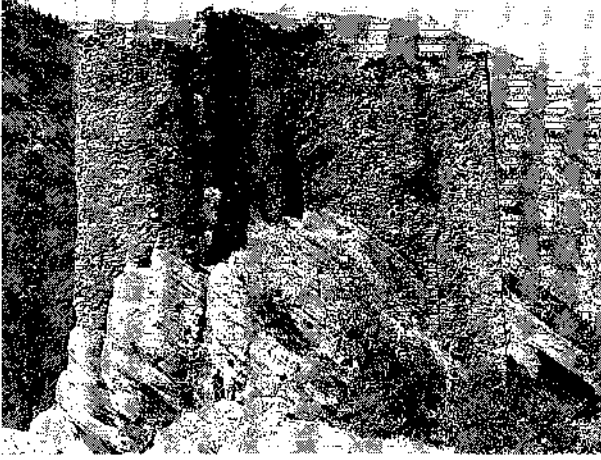
Çizim 3: Ziyaret Kale

Çizim 4: Tepeler Höyüğü çanak çömleği

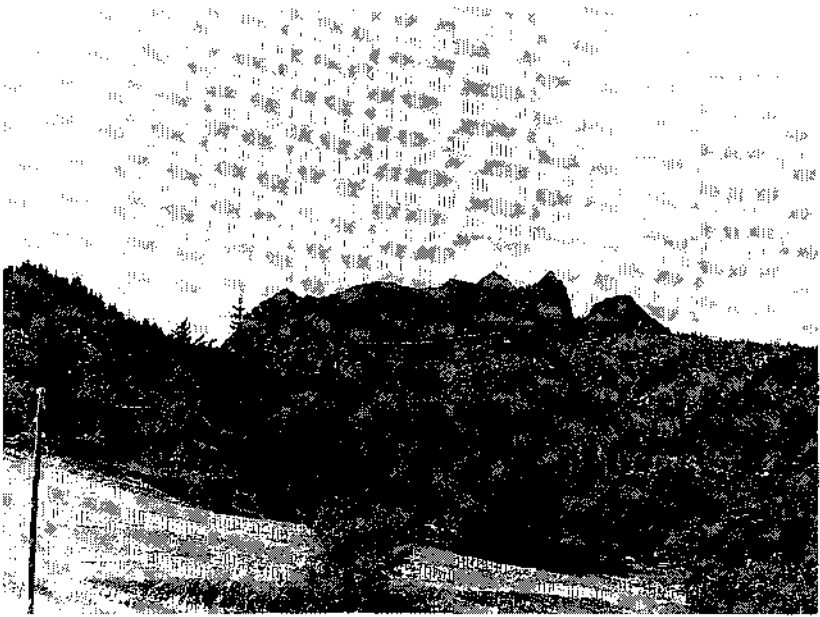
Çizim 5: Ziyaret Kale çanak çömleği

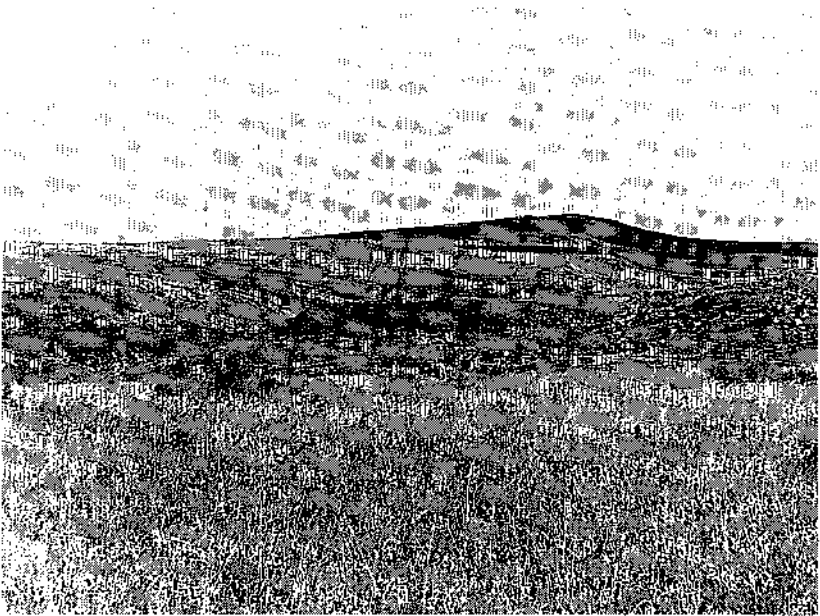
Resim 1: Aydinköy Kalesi

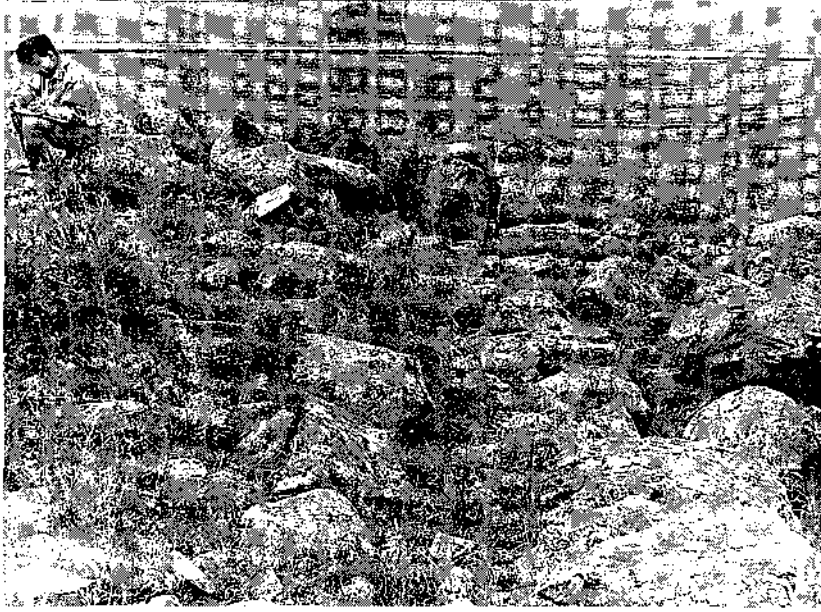
Resim 2: Kireçli Kulesi

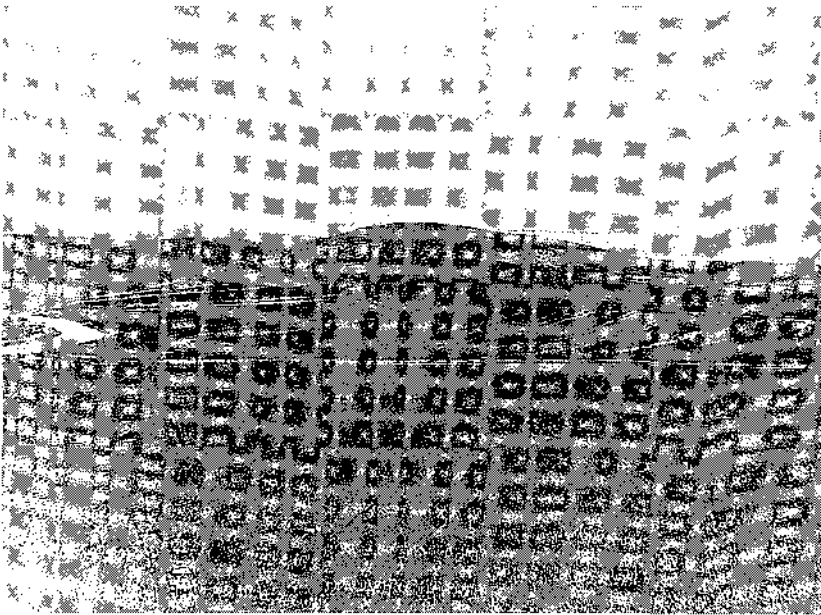
Resim 3: Kayadibi (Çamiyara) Tepesi

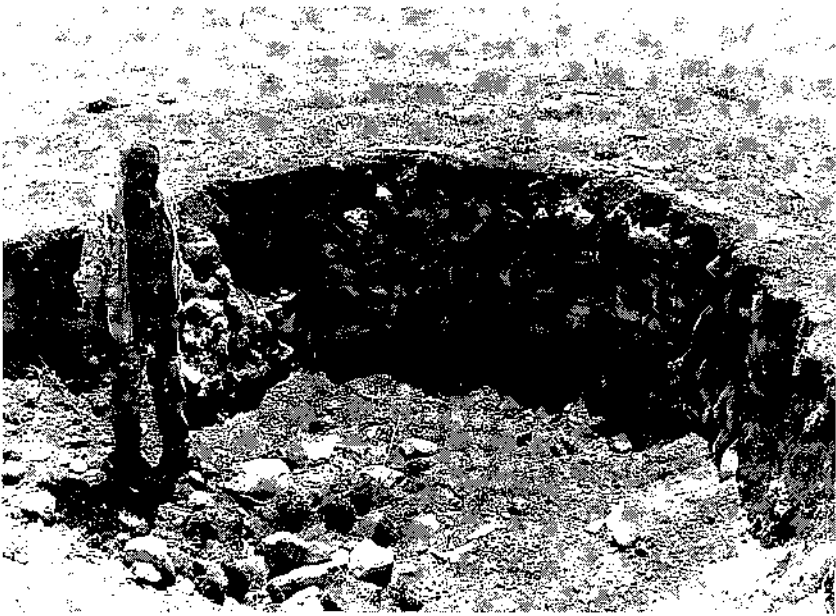
Resim 4: Gürçayır Kalesi

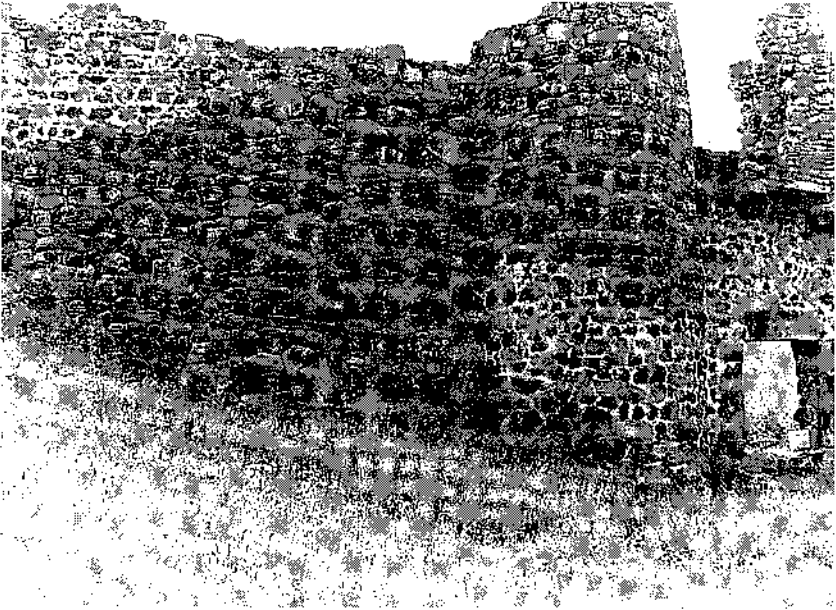
Resim 5: Sugöze (Küçük Cincirop) Kalesi

Resim 6: Tepeler Höyüğü

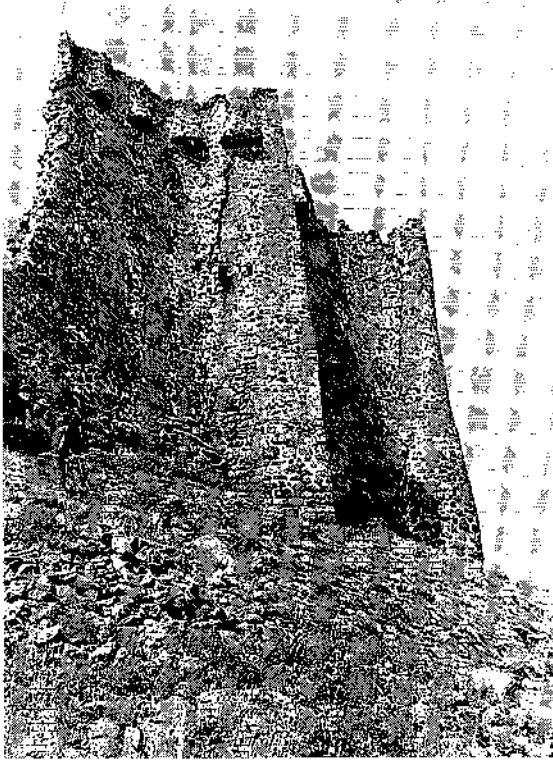
Resim 7: Tepeler Höyüğü, İTÇ yuvarlak mekanı

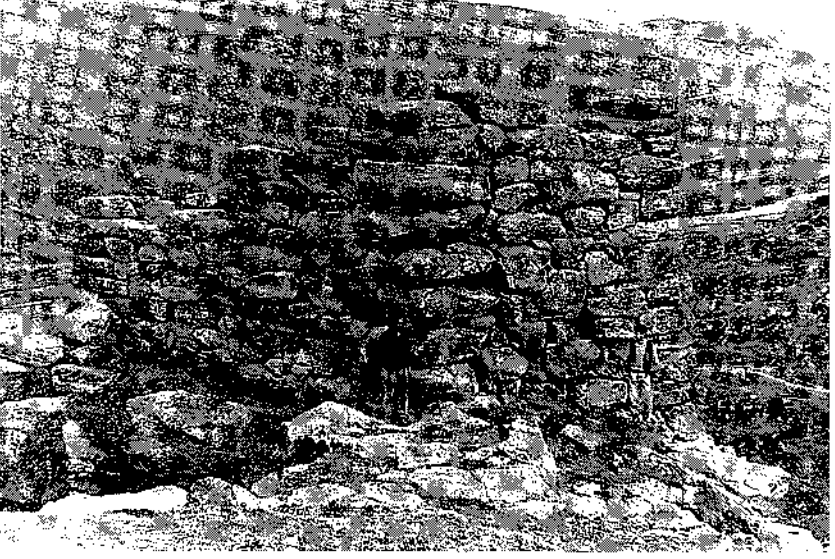
Resim 8: Kalecik Kalesi, surlar ve ana giriş

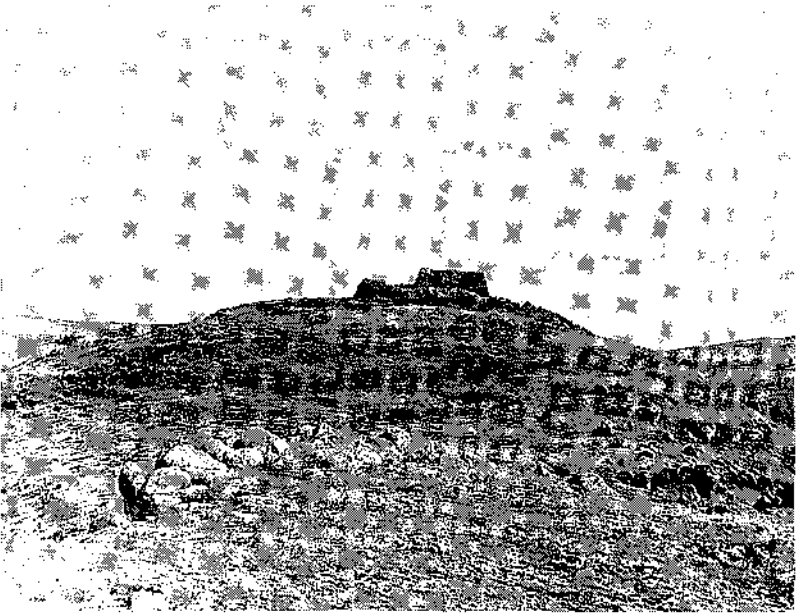
Resim 9: Bağdaşen (Kinzotamal) Kulesi

Resim 10: Bağdaşen (Kinzotamal) Kalesi

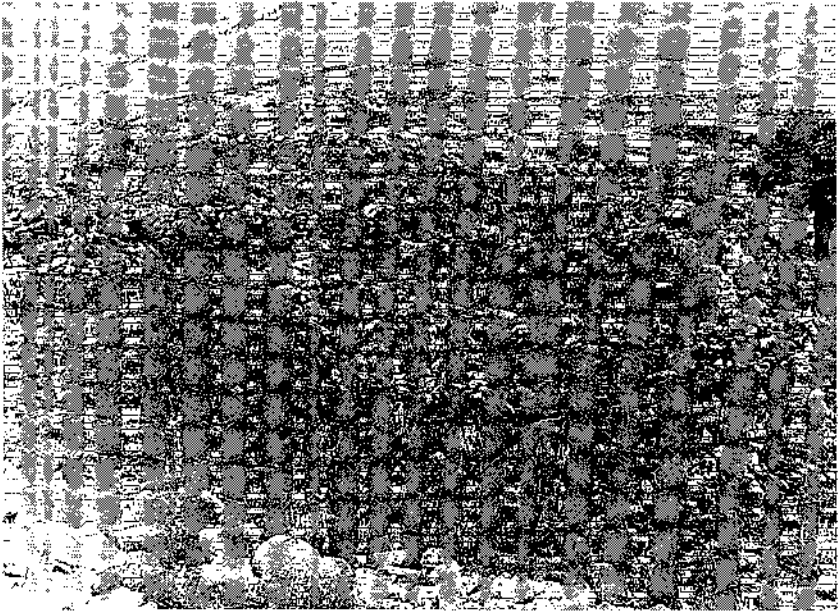
Resim 11: İncedere (Piklop) Kulesi

Resim 12: Ziyaret Kale, güneyden

Resim 13: Ziyaret Kale, güneydoğudan

Resim 14: Ziyaret Kale, yerleşim alanı

Resim 15: Harosman (Mağara) Kaya yerleşmeleri

ORTA ÇAĞ'DA HARPUT YÜZEY ARAŞTIRMASI 1996 YILI ÇALIŞMALARI

*Ertuğrul DANIK**

3-11 Ağustos 1996 tarihleri arasında gerçekleştirilen¹ 1996 yılı çalışmalarına, ekip üyelerinden Araştırma Görevlisi Macit Tekinalp ile, Maden Teknikeri Atıl Ser katılmış olup, gerekli mali kaynakların temin edilememesi nedeniyle, çalışma alanı Harput merkezi ile sınırlı kalmış ve 1995 yılı çalışmalarında irdelenen yapılardan İç Kale'de², detay çalışmalarına başlanılmıştır. Bu kapsamda, bugüne kadar rölöve planı yapılmamış olan kalenin, rölöve çalışmalarına başlanılarak, yaklaşık 1/5'lik bir bölümün rölövesi tamamlanmış, ölçeksiz kroki olarak cephe rölöveleri yapılmış ve bu çizimler üzerinde malzeme-teknik sorunları gözlemlenmiştir.

İç Kale'de yapılan bu gözlemlerin yanı sıra, kent içinde bulunan yapılar üzerinde belgeleme çalışmalarına devam edilmiş, bu arada 1995 yılında fotoğraflanan Meryem Ana Kilisesi'nin onarım kitabesinin yerin-

* Ertuğrul DANIK, Müze Araştırmacısı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 06100 Ulus-ANKARA

1 Çalışmaya katkılarından dolayı; Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Elazığ Valiliği, Elazığ İl Kültür Müdürlüğü, Elazığ Müzesi yetkililerine, Harput muhtarına, İmam Karakoç, Fahriye Bayram ve Adil Özme'ye teşekkürlerimi sunarım.

2 Konuyla ilgili olarak bkz. Danık 1997b:343

den sökülmiş olduğu saptanarak, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne bilgi verilmiştir³.

İLK GÖZLEMLER VE KALE KİTABELERİ

İç Kale ile ilgili ilk gözlemlerimiz sonucunda, oldukça yüksek kayalıklar üzerinde kurulu bulunan sur duvarlarının, zaman içinde insan ve doğa tahribatı sonucunda oldukça yıprandığı; var olan sur duvarlarından kuzey, kuzeydoğu ve kuzeybatıda daha sağlam olarak günümüze ulaşan duvarlara karşın ((Resim: 2), doğu ve batı duvarlarının kısmen (Resim: 3,4), güney duvarlarının (Resim: 5) ise tamamen tahrip olduğu görülmüştür.

Sur duvarları ve buna bağlı kule/burçların dışında, kale içindeki mimari kalıntılar, kazı olmaksızın planları anlaşılamayacak ölçüde tahrip olmuş, geriye sadece kuzey sur duvarları üzerinde niteliği henüz netleşmeyen mimari mekan (Resim: 6) ile batı sur duvarları üzerinde yaklaşık eksende bulunan ve köşk yapısı olarak nitelenen mimari mekan (Resim: 7) ve bu yapıya birleşik tonozlu bir mekan kalıntısı kalmıştır.

Tarihlendirme ve dönemlendirme için veri oluşturabilecek mimari kalıntılar dışında, kalede bulunan ve sur duvarları üzerine yerleştirilmiş bulunan kale kitabeleri üzerinde yaptığımız ilk çalışmalarda, altı adet kitabe saptanmış olup, bu kitabelerden üçü yerinde, ikisi Harput Müzesi'nde bulunurken, bir kitabe ise anılan yerde bulunamamıştır.

a) Batı sur duvarları güney ucunda bulunan ve Kızlar Kalesi/Kulesi olarak adlandırılan⁴ burçta bulunan onarım kitabesi⁵.

3 Araştırma sonrası verilen rapor üzerine Elazığ Valiliği ile gerekli yazışmalar yapılmış ve müze yetkilileri ile Harput Jandarma Komutanlığı'nın çabaları sonucu; anılan kitabe, kilisenin doğusunda dere yatağı içinde bulunan bir hanım kalıntısı içinde, gizlenmiş durumda bulunarak, Harput Müzesi'nde koruma altına alınmıştır.

4 Yerel halk ve kaynaklarca bu isimle anılmaktadır

5 Kitabe; anılan yerde görülmüş olmasına karşın, coğrafi koşullar nedeniyle okunamamıştır. Ancak, Nurettin Arıçoğlu tarafından 1936 yılında iskele kurulup okunduğundan, Arıçoğlu'nun transkripsiyonu esas alınmıştır.

Metin

امر بعمل (..) الملك المودود (..) العديل نظام الدنيا الدين
ابراهيم بن ابوبكر نصر امير المؤمنين (..) سنة (..) ستمائة

Transkripsiyon

"Emr biamele (..) El-Melik ül-Mevdud (...) El-Adil Nizam üd Dünya
ve'd-Din İbrahim bin Ebi Bekr Nasır-ı Emir ül Mü'minin (...) sene (...)
sittemie"

Çeviri

"Bu yapının yapılmasını, el-melik, ül mevdud,(...) el-adil, din ve
dünyanın nizamını sağlayan, müminlerin emiri Ebu Bekr Nasır oğlu
İbrahim emretti (...),sene altıyüz(...)"

b)Batı sur duvarları güney ucunda bulunan ve Kızlar Kalesi/Kulesi
olarak adlandırılan burçtan alınan kitabe⁶

Metin

بسم الله الرحمن الرحيم هذا ما تطوع بعمل المرسان (..
في ايام الملك المويذ نورالد (..)

6 Kitabe, 1936 yılında Ardiçoğlu tarafından iskele kurulup okunduğu yıllarda, çökme tehlikesi nedeniyle yerinden sökülüp, Harput Müzesi'ne kaldırılmıştır. Müzede bugün teşhirde olan Kitabelerin bir bölümü eksik olup, Ardiçoğlu'nun okuduğu şekli esas olarak aldık.

Transkripsiyon

"Bismillahirrahmanirrahim, haza ma tatavvaa Biamele el-Marsan (...) fi eyyamı El-Melik ül-Muiz Nur üd (...)"

Çeviri

"Esirgeyen ve bağışlayan Tanrının adıyla, Bu ibadet yeri, usta el-Marsan tarafından, şerefli Melik Nur üd (...) zamanında (...)"

c) Batı sur duvarları güney ucunda bulunan ve Kızlar Kalesi/Kulesi olarak adlandırılan burçtan alınan kitabe⁷

Metin

في سنة ست و عشرين و ستماية

Transkripsiyon

"fi seneti sitta ve aşin ve sittemie"

Çeviri

"sene altıyüzyirmialtı içinde"

d) Batı sur duvarından alınan 770 H./1369 M. tarihli kitabe⁸.

7 Kitabe bugün Harput Müzesi'nde bulunmakta olup, bir önceki kitabe ile ilişkilendirilir.

8 Kalenin batı duvarında bulunmaktayken (kesin yer belirtilmiyor), çöken bir burçtan alınıp, eski belediye bahçesi arka duvarına konulmuş (Ardıçoğlu 1964:67) olup, araştırmalarımızda bulunamamıştır. Bu nedenle transkripsiyon olarak Ardıçoğlu'nun verdiği metin ile, yine Ardıçoğlu koleksiyonunda bulunan kitabe fotoğrafından yararlanılmıştır.

Metin

(...) الاشرف العلى المولوي الامير
(...) يل و ابراهيم ضولفدير بتاريخ سنة سبعين و سبع مائة

Transkripsiyon

"(...) el-eşref ül-ali ül-Mevlevi ül emiri (...) il ve İbrahim bin
Dulgadır-bi tarihi sene seb'in ve seb'amie"

Çeviri

"(...) Mevlevi emiri, yüksek şeref sahibi (...) il ve Dulgadır oğlu İb-
rahim, yediyüzyetmiş senesinde"

e)Doğu sur duvarlarında bulunan 771 H./ 1370 M. tarihli Halil İbra-
him Burcu'nda bulunan kitabe⁹.

Metin

بسم الله الرحمن الرحيم
الملك لله واحيد القهار
جوديد في ايام مولانا السلطان الملك الاشرف
عظه نصره ما عمل (...) المعروف العلى المولوي
حليل و ابراهيم بن ضولفدير سنة احد سبعين و سبع مائة

9 Kitabenin bulunduğu yer oldukça yüksek olup, fotoğrafı çekilemedi. Ancak, Arduçoğlu 1936 yılında kurulan bir iskeleye çıkıp, diğer kitabelerle birlikte bu kitabeyi de okumuştur. Metin ise bu transkripsiyondan yararlanılarak yazılmıştır.

Transkripsiyon

"Bismillahirrahmanirrahim El mülkü lillah vahid ül-kahhar Cudid fi cyyam-ı Mevlana es Sultan El Melik ül Eşref İzzi nasruhu ma amele (...) El maruf ül ali ül Mevlevi Halil ve İbrahim bin Dulgadır sene ihda ve seb'in ve seb'amie"

Çeviri

"Esirgeyen ve bağışlayan Allahın adıyla Mülk tek yok edici (kahredici) Allah'ındır Tanrı yolunda zafer kazanmış, zafer sahibi Mevlevi sultan Melik Eşref zamanında, Mevlevi alimlerinden Dulgadır oğlu Halil ve İbrahim inşa ettirdi, sene yediyüzyetmişbir"

f) üçüncü giriş kapısı kuzey kulesi olan Aslanlı Burç'ta bulunan kitabe¹⁰.

Metin

(...) بعمارة البورخ المبارك في الزمن السلطان الاعظم ابو النصر حسان
بحادر خان (...) امير الاعظم على بك تاريخ (...)

Transkripsiyon

"(...) Bi imareti'l-burc il-mübarek fi'z-zaman-ı Sultan'il Azam Ebu'n-Nasr Hasan Bahadır Han (...) Emir-i Azam Ali Big be tarih (...)"

Çeviri

"Bu mübarek burcun inşası, büyük sultan zaferlerin babası Hasan Bahadır Han zamanında (...) Büyük Emir Ali Bey (...) tarih (...)"

10 Kitabe yerinde görülmesiue karşın; okunamayacak kadar tahrip olduğundan, Arduçoğlu'nun (1964:73) transkripsiyonunu esas aldık.

KAYNAKLAR VE KAYNAKLARDA HARPUT İÇ KALE

Kitabeler dışında Harput Kalesi ile ilgili en önemli kaynağımızı, tarihi kaynaklar ve seyahatnameler oluşturur. Bu bağlamda Doğu Anadolu Bölgesi'nin X-XII. yüzyıl tarihsel gelişimini anlatan Urfalı Mateos'un, *Mateos Vekayinamesi* (952-1136) ve Papaz Grigor'un *Zeyli* (1136-1162) ile, yine aynı yüzyıllardaki gelişmeleri anlatan Abu'l Farac'ın *Gregory (Bar Habreus) Abu'l-Farac Tarihi* adlı yayınlarında, Artukoğlu Belek'in Harput İç Kale'de onarım çalışmaları başlattığı, yapılan onarımlarda yerli Ermeni ustaların çalıştığı, bu ustaların yardımı ile de esir olarak tutulan Urfa Kontu Joscelin de Caurtenay ve Birecik Senyörü Galeran de Puiset ile birlikte bazı şövalyelerin zindandan kurtarıldıkları anlatılmaktadır. Bu iki yayının ardından XIII. yüzyıl Selçuklu tarihini anlatan ve tarihsel olaylar ile birlikte, çalışmalarımız açısından önemli bir veri olarak İç Kale'nin girişinde mai renkli yüksek kuleli bir giriş kapısı¹¹ olduğunu öğrendiğimiz, İbni Bibi'nin *Anadolu Selçuki Devleti Tarihi* adlı çalışmayı görmekteyiz.

Bu tarihi kaynakların ardından bölgeye gelen seyyahlardan Polonyalı Simeon, XVII. yüzyıl Harput'unu anlatırken İç Kale ilgili tanımlama yapmaz. Sadece Harput'taki Süryani (Meryem Ana) Kilisesi'nin kaleden daha eski olduğunu belirtir. Simeon'dan yaklaşık elli yıl sonra Harput'a gelen Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'nde ilk ve son defa Harput'un İç Kale'si ile birlikte dış surlarından ve "Dağ Kapı" ile "Metris Kapı"¹² adlı kapılarından söz eder. Evliya Çelebi İç Kale'yi tanımlarken; kalenin bir kapısı, içinde bin kadar ev ve minareli bir camisi olduğunu anlatır.

1880'li yıllarda bölgeyi gezen Henry Fanshawe Tozer, *Turkish Armenia and Asia Minor* adlı seyahatnamesinde, İç Kale'nin kabartmalarından ve kuzeydeki yüksek kulelerden söz ederken; 1899 yılında

11 Günümüzde İç Kale'nin giriş kapısının neden mai renkli olarak anıldığını belirtecek bir veri olmamasına karşın, bu tanımlamanın girişte yer alan kulelerin mai renkli çinilerle kaplı olmasından kaynaklandığını düşünmekteyiz.

12 Evliya Çelebi, her ne kadar "Metris" olarak güney (Kible) yönünde bir kapı varlığını belirtmekten de (Evliya Çelebi 1970:106), biz bu kapının bugünkü Meteris Mahallesi ve Mezarlığı'nın bulunduğu kuzey yönde "Meteris Kapı" olduğunu düşünmekteyiz.

Harput'a gelen C.F.Lehmann-Haupt, 1910 yılında yayınladığı *Armenien Einst und Jetzt* adlı seyahatnamesinde Ulu Camii ve Meryem Ana Kilisesi ile birlikte, İç Kale'yi de tanımlayarak kalenin girişinde, sağda ve solda hayvan kabartmaları bulunduğunu söyleyerek, birçok kitabe gördüğünü belirtir ve ayrıca İç Kale'deki Urartu izlerini anlatır.

"Harput Artukoğulları'na Ait Kitabeler" adlı 1939 tarihli Nurettin Ardiçoğlu'nun çalışmasında, İç Kale'de bulunan kitabelerden söz edilirse de, kimi eksiklikler gözden kaçmaz. Bu çalışmanın hemen ardından 1940 yılında yayınlanan Albert Gabriel'in, *Voyages Archeologiques Dans la Turquie Orientale I* adlı çalışmada, İç Kale'deki Aslanlı Burç'ta bulunan Akkoyunlu kitabesi ve hayvan figürlü kabartmalar tanımlanır.

1950 yılında Nazmi Sevgen'in *Anadolu Kaleleri I* adlı yayınında, Harput Kalesi başlığı altında; genel olarak kaleye ulaşım, Harput'un kısa tarihi ve kalenin değişik dönemlerdeki adları verilir. 1958 yılında Harput ile ilgili en detaylı çalışma olan İshak Sunguroğlu'nun dört ciltlik *Harput Yollarında* adlı yayın gerçekleştirilir. Her yönüyle Harput'un ele alınıp tanıtıldığı çalışmada, Harput'ta bulunan diğer yapıların yanı sıra, kalede bulunan ancak günümüze ulaşmayan ve Dulkadiroğulları Dönemi'ne tarihlenen Kale Camii'nin tanımı ile birlikte, İç Kale ayrıntılı olarak tanıtılır. 1964 yılına geldiğimizde ise, Nurettin Ardiçoğlu'nun *Harput Tarihi* adlı çalışmasını görürüz. Ardiçoğlu, Harput tarihini anlattığı bu yayınında çeşitli yapılarla ilgili bilgi verirken, 1939 tarihli çalışmasındaki eksikliklerini kapatarak, İç Kale kitabelerinin transkripsiyonlarını verir.

Ardiçoğlu'nun bu son çalışmasından sonra uzun yıllar çalışma görmediğimiz kale ile ilgili olarak, 1977 yılında Ferhan Memişoğlu'nun *Elazığ Kılavuzu* adlı yayınına görürüz. Elazığ dahilinde bulunan yapıların genel olarak tanıtıldığı çalışmada, kısaca İç Kale de tanıtılır. 1978 yılında ise, Ara Altun'un *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi* adlı çalışmasında, katalog halinde İç Kale ile ilgili bilgiler verilir.

Altun'un bu çalışmasının ardından bir süre çalışma yapılmaz ve 1989 yılında Mehmet Ali Ünal'ın *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)* adlı tez çalışması yayın haline getirilir. Daha çok Harput'un demografik ve etnolojik bilgilerinin yer aldığı çalışmada, kale ile ilgili kıs-

mi bilgileri de buluruz. Aynı yıl içinde bu defa Muhammed Beşir Aşan'ın, *Elazığ-Tunceli ve Bingöl Illerinde Türk İskan İzleri (XI-XIII. yüzyıllar)* adlı tez çalışması yayın haline getirilir. Bu yayının en önemli özelliği ise, İç Kale ile birlikte Elazığ, Tunceli ve Bingöl'de bulunan diğer Orta Çağ kalelerinin de tanıtılarak, bunlardan bir bölümünün röleve planlarının verilmiş olmasıdır.

Harput İç Kale ile ilgili olarak yapılan son çalışmalar ise, tarafımda yapılan 1995 tarihli *Orta Çağ'da Harput (XI-XV. yüzyıllar)* adlı yüksek lisans tez çalışması ile, *Vakıflar Dergisi'*nde yayınlanan "Harput Kalesi" adlı makale ve yüzey araştırma çalışmamızın ilk sonuçlarının yayımlandığı "*Orta Çağ'da Harput Yüzey Araştırması 1995*" adlı makaledir. Her üç çalışmanın en önemli özelliği, İç Kale'nin ilk defa kroki planının çıkarılmış olması ve Orta Çağ Harput'unun (İç ve Dış Kale birlikte olarak) restitüsyon denemesinin yapılmış olmasıdır.

1996 YILI RÖLÖVE ÇALIŞMALARI

Harput kent merkezinin güneydoğusunda bulunan ve kuzey-güney doğrultusunda asimetrik bir plana (Resim: 1) sahip olan kalenin¹³ girişi kuzeydoğuda yer alan üç aşamalı kapısıdır (Şekil: 1). Kale Meydanı'na açılan bu kapı yüzeyinden itibaren her yönde, 100-150 metreye ulaşan kayalıkların doğal duvar olarak kullanılarak, cephelerde sur duvarları ve burçlar ile desteklendiği görülür.

Topografik yapının bozukluğu nedeniyle, 1996 yılında başlatılan röleve çalışmaları¹⁴ için, başlangıç noktası olarak giriş kapısı seçilip, kapıdan itibaren güneye doğru yönelen çalışmalarda, batı sur duvarları izlenerek Artuklu Köşkü olarak nitelenen¹⁵ yapıya ulaşıldı. Öte yandan,

13 Daha önceki çalışmalarımızda da belirttiğimiz gibi (Danık 1997a:313, Danık 1997b:343), çok değişik isimlerle anılan İç Kale'nin en çok bilinen ve kullanılan isimleri Süt Kale (Sunguroğlu 1958:259; Aşan 1989:79), Harput Kalesi (Gabriel 1940:260; Sevgen 1959:128; Arıçoğlu 1964:51), Hısn-ı Ziyad ve Zıata Castellum'dur (Gabriel 1940:257; Darkot 1950:296; Sunguroğlu 1958:44; Sevgen 1958:129; Arıçoğlu 1964)

14 Kalenin daha önce röleve çalışması yapılmamış olup, bu konuda yapılan ve gerçeğe en yakın çalışma 1995 yılında yaptığımız ölçeksiz kroki çalışmasıdır.

15 Sunguroğlu ve Arıçoğlu tarafından yapılan bu nitelermeyi netleyecek verilere sahip değiliz.

her üç girişin rölövesinin alındığı (Şekil: 2-4) çalışmada, girişin doğusunda yer alan kayalıklar izlenerek, Aslanlı Burç'a ve devamında önce batıya ardından yine güneye yönelen ikinci kademe sur duvarlarının Artuklu Köşkü olarak nitelen yapıya ulaştığı yerde (Şekil: 1), 1996 yılı rölöve çalışmaları tamamlandı.

Yapılan ölçekli rölöve çalışması dışında, malzeme-teknik çalışmalarına hazırlık amacıyla da, güney cephe hariç diğer cephelerin ölçeksiz rölöveleri alınarak, malzeme ve tekniğe bağlı görsel değerlendirmeler bu çalışma üzerine aktarıldı.

1996 YILI MİMARİ DEĞERLENDİRMESİ

Rölöve çalışmaları değerlendirildiğinde, dışa doğru iki payanda ile desteklenen birinci giriş kapısı (Şekil: 2; Resim: 8), doğuda yer alan bir duvarla ana kayalıklara ulaşırken; batıda, kırık bir duvarla ikinci giriş kapısına ulaşır. Yaklaşık olarak birinci kapı ile aynı planı yansıtan ikinci giriş kapısı (Şekil: 3; Resim: 9), doğuda ana kayalıklara yaslanırken; batıda, güneybatıya yönelen düz ve kısa bir duvarla dikdörtgen bir burç ile birleşir. Alt seviyede dikdörtgen olarak yükselirken, zeminden yaklaşık 2-3 m. yukarıda güneybatı köşesi pahlanan burcun, üst örtüsü ve üst katı yıkılmış olup, içte daire planlı olarak görülmektedir. İlk yapımının Bizans Dönemi olduğunu düşündüğümüz burç, Türk Dönemi'nde onarım görerek yenilenmiştir.

Burçtan güneye yönelen sur duvarları; çeşitli yerlerdeki kırılmalarla, niteliğini henüz belirleyemediğimiz ancak, Artuklu Köşkü olarak nitelendirilen dikdörtgen bir başka burca ulaşırken (Şekil: 1; Resim: 4), çeşitli yerlerde payandalarla desteklenmiştir. Her iki burç arasında sadece dış cephesi görülen, kalınlığı ve iç cephesini göremediğimiz bu duvarların üstü, dolgu ile örtülmüştür. Yaklaşık merkeze gelen üçgen ana payandanın kuzeyinde iki adet dikdörtgen, güneyinde iki adet yarım daire payanda görülür. Bu ana payanda, iki yanında bulunan iki ayrı tipteki payandaları ayırdığı gibi, yapı dönemlerini de ayırır. Kuzeydeki duvarlar Bizans, güneydekiler ise Artuklu yapı malzemesi izlerini taşımaktadır.

Birinci girişten yüzeye doğru eğimlenerek güneye yönelen ana kayalıklar ise, ikinci girişten sonra yüzeye ulaşarak, üçüncü giriş olarak nitelendirdiğimiz kapıda (Şekil: 4), kapının kuzey kulesini oluşturan "Aslanlı Burç"¹⁶ ile birleşir. İkinci girişten sonra doğuda yer alan ve aslan figürlerini barındıran (Resim: 6,11), iki kısa iki uzun olmak üzere dört cepheli bu Akkoyunlu Dönemi burcu, güneyinde yer alan bir başka burç/kule iziyle birlikte üçüncü girişi oluşturur. Üçüncü girişten sonra önce doğuya, ardından güneye yönelen ikinci kademe sur duvarları ise, köşk olarak nitelendirilen burç ile birleşir (Resim: 12).

İç Kale içi ile bu burcu ayıran ikinci kademe sur duvarları; güneye yönelme noktasında yarım daire, ardından üçgen bir payanda ile desteklenirken (Şekil: 1), tüm bu duvarların kalınlığı, üzerlerini kaplayan toprak dolgu nedeniyle ölçülememiş olup, iki ayrı tarihte yapılan bu duvar, malzeme-teknik yardımı ile Artuklu Dönemi'ne tarihlendirilmiştir.

Gerek ikinci kademe, gerekse ana sur duvarlarının birleştiği burç ise; dört katlı olup, güney cephe dışında tamamen yıkılmıştır (Resim: 7). Yapının, kaleye girişten itibaren gelen zemin kodundan aşağıda kalan bodrum katı, üst örtü ve duvarları ile birlikte sağlam olarak günümüze ulaşmış olup, yapılan ilk incelemede dikdörtgen planlı ve oval kubbe ile örtülü olduğu görülmüştür. Bu yapının ayrıntılı değerlendirmesi ve rölövesi gelecek yıllarda yapılacaktır.

1996 YILI MALZEME-TEKNİK ÇALIŞMALARI

İlk çalışması 1995 yılında yapılan, 1996 çalışmasında yeniden ele alınan ölçeksiz kroki üzerinden yola çıkılarak gerçekleştirilen çalışmalarda; yine ölçeksiz cephe rölöveleri alınarak, alınan bu rölöveler üzerinde malzeme-teknik değerlendirmesi ile yapı dönemleri bulunmaya çalışıldı.

16 Bu isim, burcun üzerinde bulunan Aslan-fil mücadele sahnesi ve aslan figüründen dolayı tarafımızca verilmiştir.

Doğu cephede bulunan 771 H./1370 M. tarihli “Halil İbrahim Burcu”¹⁷, üçüncü girişin kuzey kulesini oluşturan “Aslanlı Burç” ile batı cephenin ortasında yer alan burç ve kuzey cephedeki “Büyük Burç”¹⁸un malzeme ve tekniğinin çıkış noktasını oluşturduğu değerlendirilmedi; ilk etapta bu verilerimizin yer aldığı burçlar ve surlar işaretlendi. İkinci etapta bu malzeme ve teknik yardımı ile diğer surlar işaretlendi. Böylece güney cephe dışında¹⁹ tüm cephelerde genel bir lejant oluşturuldu.

Yapılan çalışma sonucunda ortaya çıkan verilere göre, kalenin genelinde Artuklu malzeme ve tekniği görülürken, bunu Dulkadirli malzeme ve tekniği izler. Özellikle doğu cephede yoğunlaşan Dulkadirli malzemesi, bu cephenin dış kale dışında kaldığını göstermektedir.

Kuzey cephenin tamamını, batı cephenin büyük bir bölümünü, doğu cephenin az bir bölümünü oluşturan Artuklu malzeme ve tekniğinde, malzeme olarak yöredeki adıyla Feth Ahmet Taşı denilen Kumtaşı malzeme kullanılırken (Resim:14), teknik olarak düzgün kesme taş arası dolgu tekniğinin kullanıldığını görmekteyiz. Düzgün kesme taş malzeme, kısmen kuzey cephede Divriği Kalesi’nde olduğu gibi Rustik/Bosajlı tarzda kullanılmıştır. Kendi içinde en az üç dönemin varlığını gösteren Artuklu malzemesinde, genel olarak kullanılan kumtaşı, kalenin bütününde büyük ölçüde erimiş veya dökülmüştür. Taş hastalığı denilen çeşitli etkiler²⁰ nedeniyle oluşan bu yıpranma, sur duvarlarını büyük ölçüde tehlikeye sokmaktadır.

Artuklu’da olduğu gibi, malzeme olarak kaba yonu taş ile düzgün kesme taş malzemenin, teknik olarak düzgün-kaba yonu taş arası dolgu tekniğinin kullanıldığı Dulkadirli burç ve surlarında, işçiliğin özensizliğini Memlûk saldırılarına karşı acele bir imâlata bağlarken, yer yer renkli

17 Burçta bulunan kitabede Dulkadiroğlu Halil ve İbrahim’in isimleri geçtiğinden, bu isimle anılmaktadır.

18 Artuklu Dönemi’ne tarihlendirdiğimiz bu burç kalede mevcut burçların en anıtsal olanı olduğu için bu isimle anılmaktadır.

19 1996 çalışına döneminde, güney sur duvarları bu kapsam içinde değerlendirilemedi.

20 Bu etkinin başında, kumtaşında bulunan gözeneklere dolan suyun, soğuk hava nedeniyle donarak, sıcak hava nedeniyle tuz kristalleri oluşturarak; oluşan genleşmenin, dış yüzeyde oluşturduğu basınç nedeniyle oluşan dökülmeleri sayınmak gerekir.

taş kullanılarak oluşturulan taş almaşığını da (Resim:15) süsleme kaygısı olarak görmek gerekir. Kumtaşına göre daha dayanıklı olan bu malzemenin de, yerel ocaklardan sağlanmış olduğunu düşünürken, işçilikteki acemiliği de henüz yetişen Müslüman yerli ustalara bağlamak gerekir²¹.

Kale içinde sadece Aslanlı Burç'ta görülen (Resim:16) Akkoyunlu malzeme ve tekniğine, başka yerde rastlanılmamaktadır. Aslanlı Burç'un kuzeyine doğru giden ve günümüzde sadece dolguları ayakta kalmış olan duvarı da bu döneme bağlamamıza karşın, lejant oluşturacak bir veri yoktur. Daha çok Dulkadirli malzemesine benzeyen bu dönem malzemesi, taşların düzensizliği ve özensiz kullanımı ile dikkat çeker.

Dönemlendirilen bu malzeme-teknik dışında, kuzeydeki girişten güneye gidilirken, ikinci girişten sonra batıda yer alan dikdörtgen burcun dışta alt düzeyinde ve bu burçtan güneye doğru devam eden sur duvarlarının bir bölümünde, kaleden başka hiçbir yerde rastlanılmayan farklı bir malzeme ve teknik ile karşılaşmaktayız. Olasılıkla Bizans olabileceğini düşündüğümüz bu malzeme ve teknik yardımıyla, anılan burcun ve devamındaki duvarların ilk yapımının Bizans Dönemi olduğunu söyleyebiliriz. 38x47, 48x47, 45x47, 42x58 ile 30x14, 25x14 cm. gibi ölçülerde bir sıra büyük bir sıra küçük düzgün kesme taştan oluşturulan taş almaşığı²², Bizans'ta görmeye alıştığımız almaşık tekniği anımsatmaktadır.

SONUÇ

1996 yılı çalışmalarında her ne kadar Harput'un kentsel tarihine bilinen veriler dışında çok yeni veriler getirmese de; ortaya konulan sonuçlar, bilinen tarihsel gelişimi desteklemektedir. Kale kitabeleri Artuklu,

21 Oysa, özellikle Belek Dönemi'nde ve devamında yapılan onarım ve genişletme çalışmalarında, yerli Ermeni ustalar kullanılmıştır ki; Belek'in yaptırdığı çalışmalarda kullanılan bu ustalar, Urfa Kontu Joscelin de Courtenay ve Birecik Senyörü Galeran de Puiset ile birlikte bazı şövalyelerin, Harput Kalesi zindanlarından kurtarılmalarında önemli bir rol oynadığı bilirse de (Abu'l-Farac 1987:358; Mateos 1987:272-274), bu olaylardan sonra yerli Ermeni ustalar konusunda bir çekince olmuş olmalıdır. Ancak, yinede aynı yıllarda yetişmiş Müslüman taş ustaları olmadığından, bu kullanımın bir süre daha devam etmiş olması gerekir.

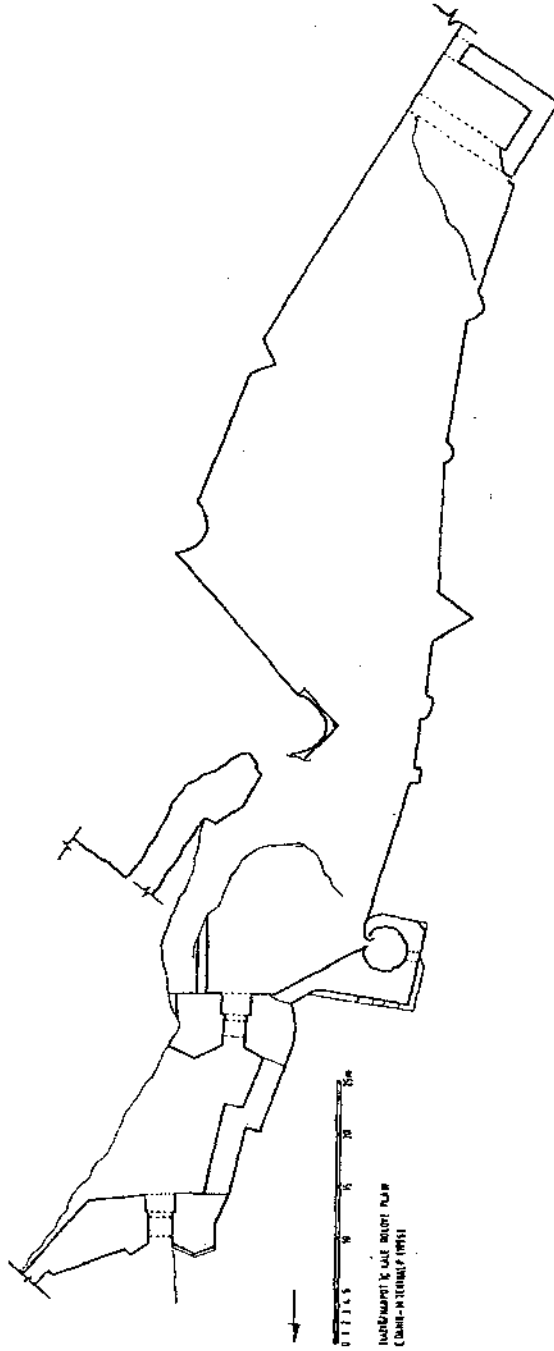
22 Bu örgü tekniği, daha çok Hellenistik ve Roma dönemlerinde görmeye alıştığımız "Pseudo Isodomos" örgü tekniğini anımsatmaktadır. (Konuyla ilgili olarak bkz. A.Akarca, *Şehir ve Savunması*, Ankara, 1987, s.107-117)

Dulkadirli ve Akkoyunlu egemenliklerini tescil ederken, yapılan malzeme-teknik çalışması kentsel tarihin evreleri açısından ilginç sonuçlar vermektedir.

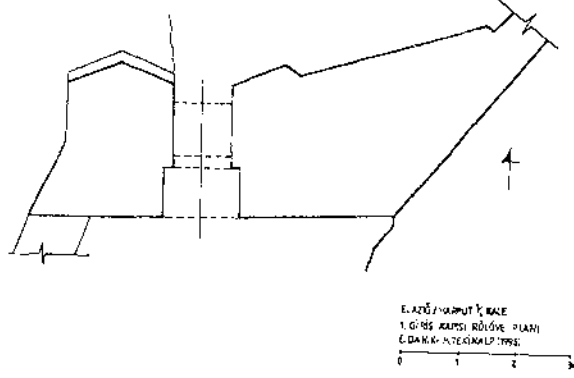
İç Kale içinde bulunan Urartu açık hava tapınağı ile, ana kayalıkların güneybatı köşesinde bulunan merdivenli geçitler ve çeşitli yerlerdeki kaya basamakları, Urartuların Harput'taki yerleşim izlerini göstermektedir. Aynı şekilde kalenin doğu yamaçlarında bulunan Bizans kilisesi (Meryem Ana) ile, İç Kale'deki Bizans duvar malzemesi, Urartu-Bizans arasındaki kesintiden sonra yerleşim alanı olarak aynı yerin tercihinin ortaya koymaktadır. Bizans'tan sonra kesintisiz olarak günümüze kadar gelen yerleşim tercihinin sürekliliği, kuşkusuz Harput'un bu tercihe yanıt verecek öğeleri içermesindendir. Savunma kolaylığı, su kaynaklarının bolluğu, tarımsal arazinin verimliliği, ticaret yollarının geçişi, vb. nedenler bu öğelerden bazılarıdır.

KAYNAKÇA

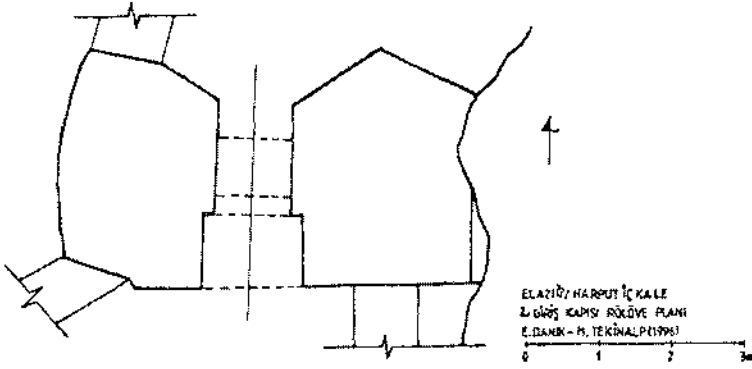
- ABU'L-FARAC Gregory, *Gregory (Bar Habreus) Abu'l-Farac Tarihi*, Çev.Ö.R.Doğrul, Ankara, 1987
- ARDIÇOĞLU Nurettin, *Harput Tarihi*, İstanbul 1964
- ARDIÇOĞLU Nurettin, "Harput Artukoğullarına Ait Kitabeler", *Türkiyat Mecmuası* VI, İstanbul, 1939
- AŞAN Muhammet Beşir, *Elazığ Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskan İzleri (XI-XIII. yüzyıllar)*, Ankara, 1989
- DANIK Ertuğrul, "Harput Kalesi", *Vakıflar Dergisi* XXVI, Ankara, 1997a, s.313-334
- DANIK Ertuğrul, "Orta Çağ'da Harput Yüzey Araştırması 1995", *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 1997b, s.339-367
- DARKOT Besim, "Harput" md., *İslam Ansiklopedisi V*, İstanbul, 1950, s.296-299
- EVLYA ÇELEBİ, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi V*, Çev.: Z. Danışman, İstanbul, 1970
- GABRIEL Albert, *Voyages Archeologiques Dans la Turquie Orientale I*, Paris, 1940
- MATEOS Uriah, *Mateos Vekaynamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev.H.D.Andreasyan, Ankara, 1987
- SEVGİN Nazmi, *Anadolu Kaleleri*, Ankara, 1959
- SUNGUROĞLU İshak, *Harput Yollarında I*, İstanbul, 1958

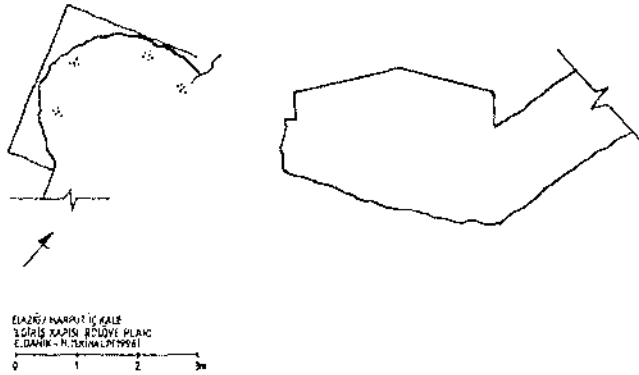
Şekil 1: Harput İç Kale röleve planı 1996 yılı çalışması (E. Dank-M. Tekinalp)

Şekil 2: Harput İç Kale 1. giriş rölöve planı
(E. Dank-M. Tekinalp)

Şekil 3: Harput İç Kale 2. giriş kapısı rölöve planı (E. Dank-M. Tekinalp)

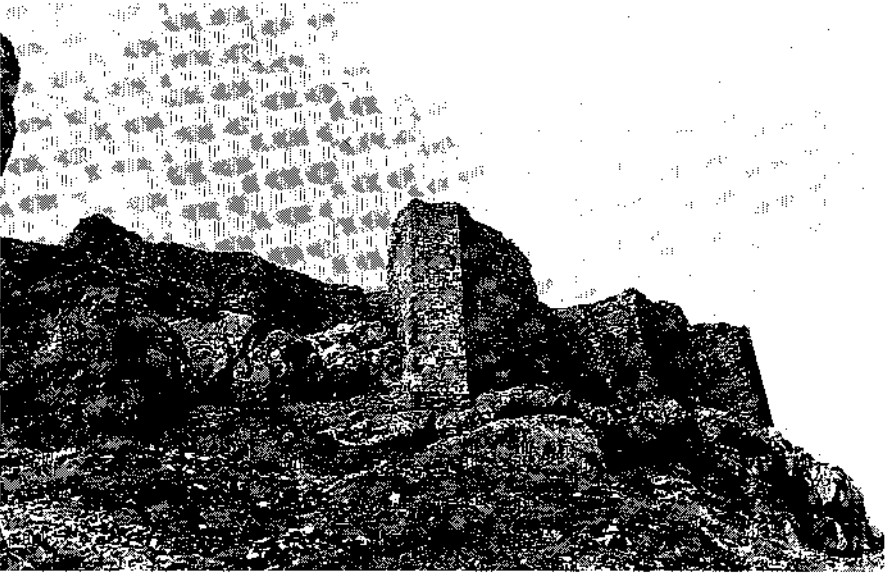
Şekil 4: Harput İç Kale 3. giriş rölöve planı
(E. Dank-M. Tekinalp)

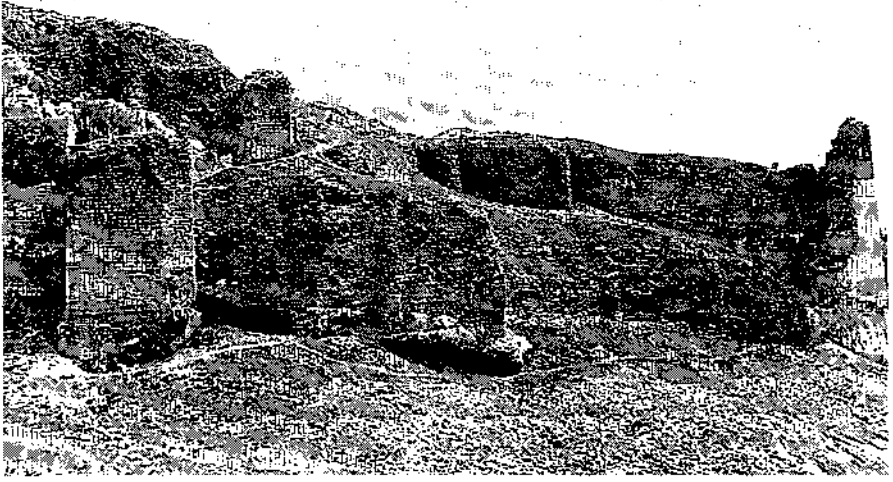
Resim 1: Harput İç Kale hava fotoğrafı (HGM Arşivi)

Resim 2: Harput İç Kale kuzey sur duvarları

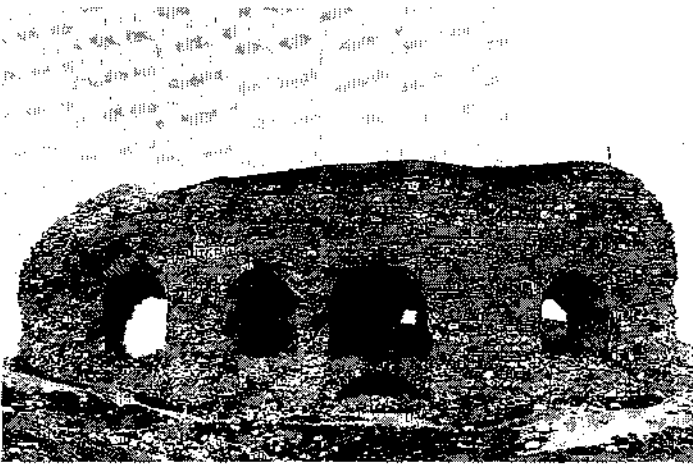
Resim 3: Harput İç Kale doğu sur duvarları

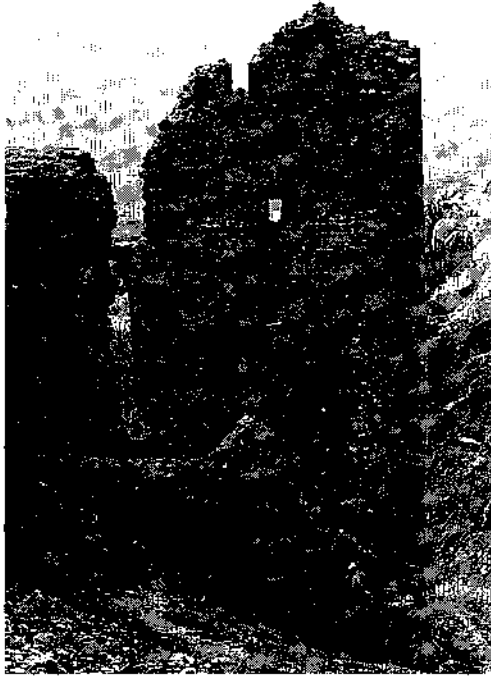
Resim 4: Harput İç Kale güney sur duvarlarının oturduğu ana kayalıklar

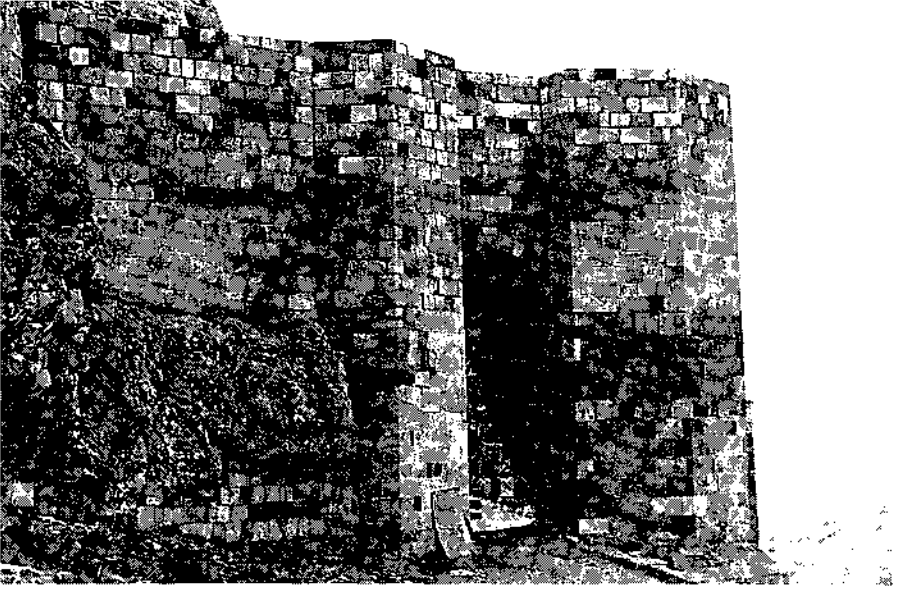
Resim 5: Harput İç Kale batı sur duvarları

Resim 6: Harput İç Kale mimari mekan kalıntısı

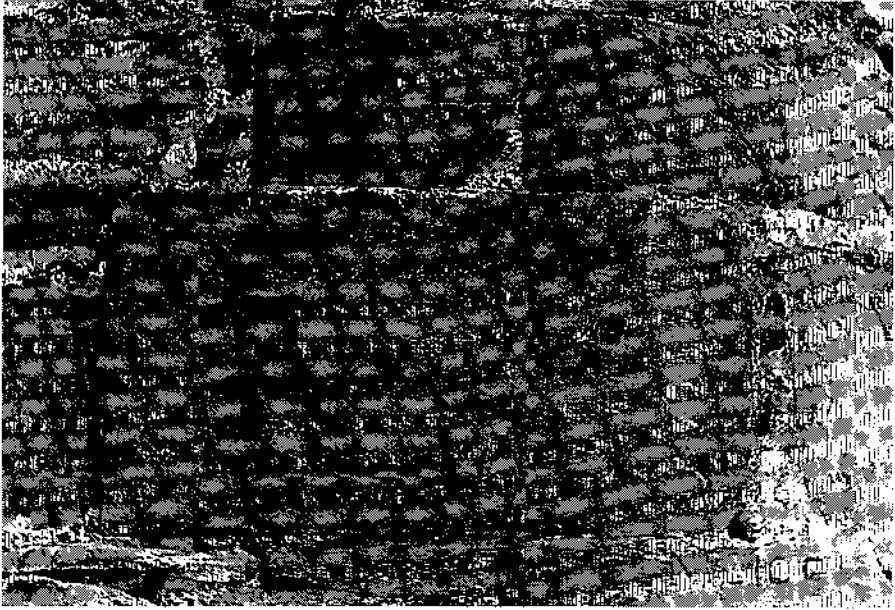
Resim 7: Harput İç Kale mimari mekan kalıntısı

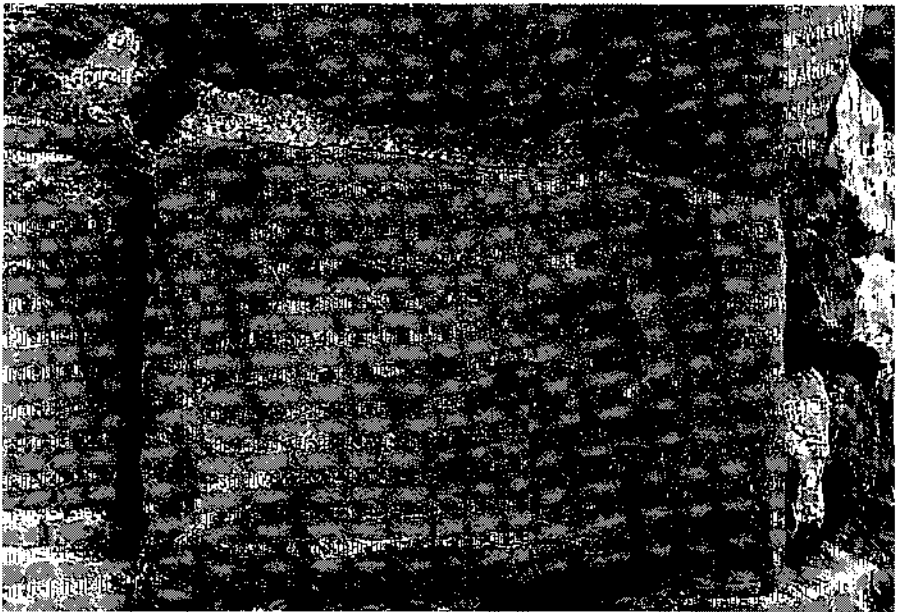
Resim 8: Harput İç Kale birinci giriş kapısı

Resim 9: Harput İç Kale ikinci giriş kapısı

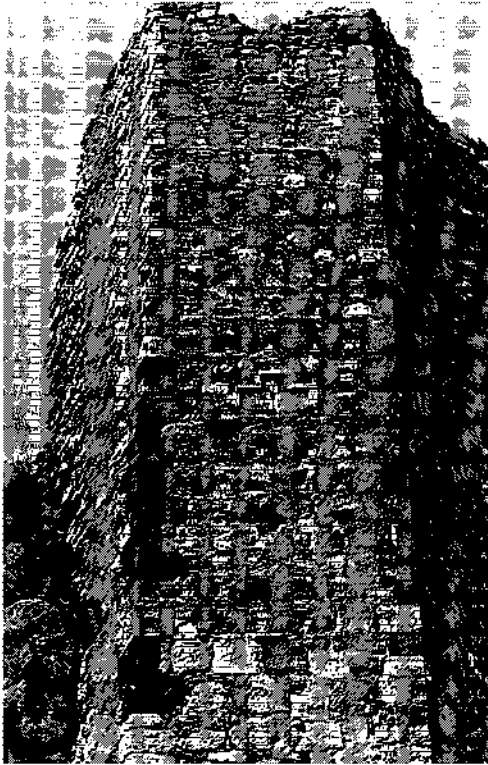
Resim 10: Harput İç Kale Aslanlı Burç üzerindeki aslan kabartması

Resim 11: Harput İç Kale Aslanlı Burç üzerindeki aslan-fil mücadele sahnesi

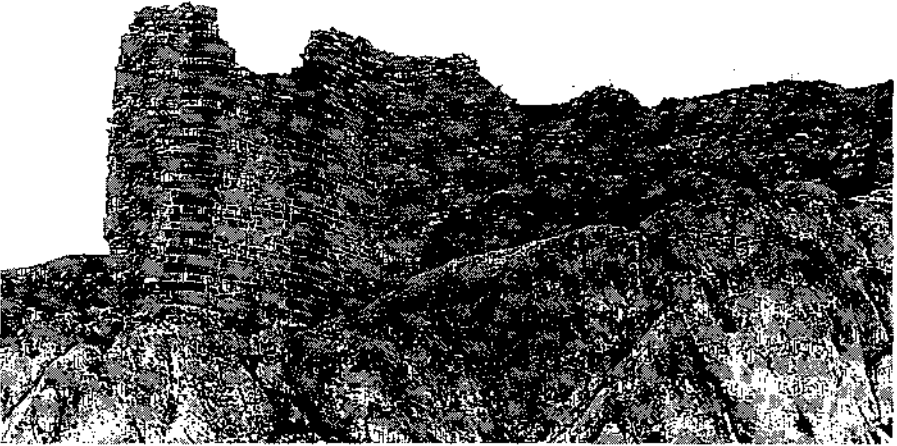
Resim 12: Harput İç Kale batı ikinci kademe sur duvarı

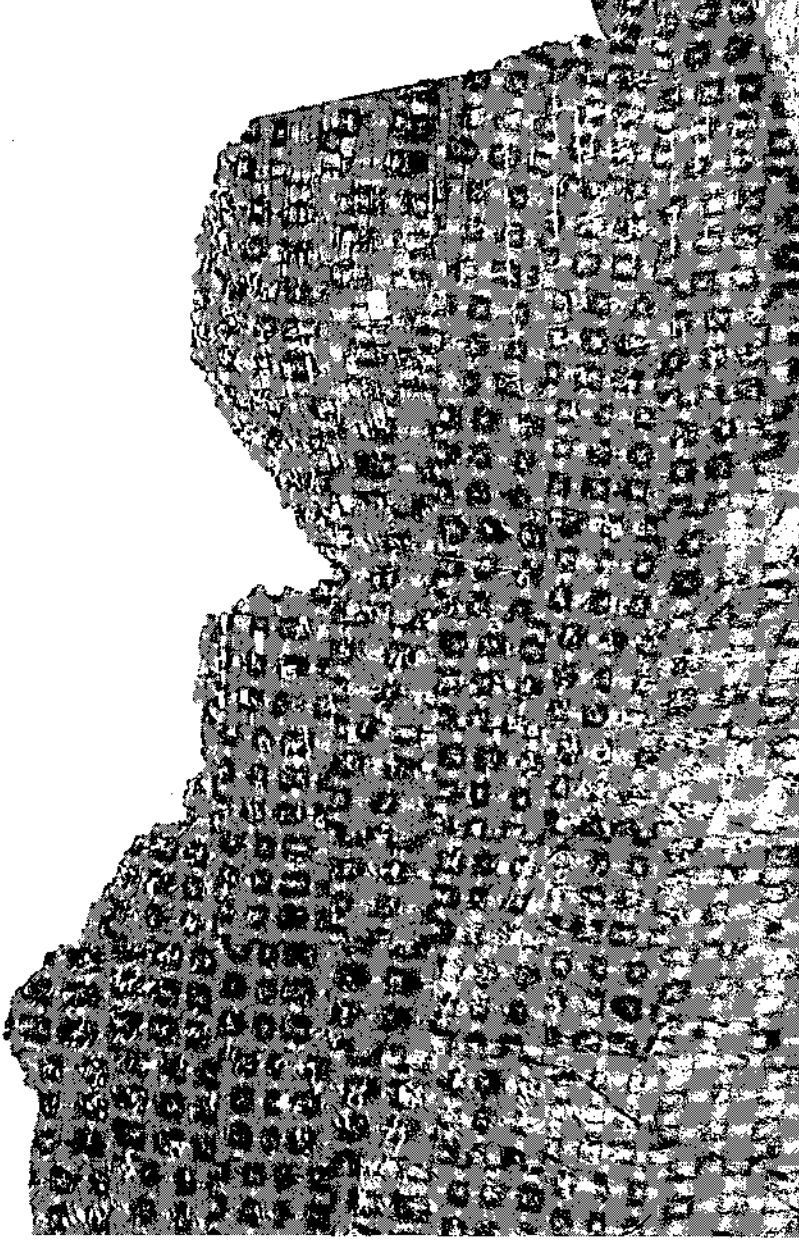
Resim 13: Harput İç Kale Halil İbrahim Burcu

Resim 14: Harput İç Kale batı cephe, Artuklu malzemesinin görüldüğü bir burç

Resim 15: Harput İç Kale doğu cephe, Dulkadirli malzemesinin görüldüğü bir burç

Resim 16: İç Kale ikinci girişten sonra doğuda yer alan sur duvarı

KÜÇÜK TAVŞAN ADASI 1996 THE WALL PAINTINGS: CHRONOLOGICAL SEQUENCE, TECHNIQUE AND MATERIALS

Maria ANDALORO*

The object of the survey lead in the month of September 1996 by the University of Viterbo, in cooperation with the I.C.R. (Istituto Centrale per il Restauro), and the deputy of the Ministry of Culture of the Turkish Republic, Pınar Aydemir, is the wall-painting decoration of the church at the summit of Küçük Tavşan Adası, a few miles from the Egean coast, in front of Türkbükü, not far from Bodrum (Figs. 1, 2, 3, 4).

Bean¹ and later Ruggieri², had studied the edifice, transcribed the inscriptions and mentioned about the paintings.

* Prof. Dr. Maria ANDALORO, (Byzantine Art History), Viterbo University "La Tuscia", Faculty of Cultural Heritage Conservation, Via S. Camillo de Lellis, 01100-Viterbo, ITALYA (e-mail: andaloro@unitus.it).

1 G. E. Bean-J. M. Cook, *The Halicarnassus peninsula*, in "Annual of the British School at Athens", L (1955), pp. 85-171 (pp. 131, 140-141); see also G. E. BEAN-J. M. COOK, *The Carian Coast III*, in "The British School of Archaeology at Athens", (1957), pp. 58-146 (p. 116).

2 V. Ruggieri, *La chiesa di Küçük Tavşan Adası nella Caria Bizantina*, in "Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik", 40 (1990), pp. 383-403; ID., *Byzantine religious architecture (582-867): its history and structural elements*, Roma 1991, pp. 160, 165, 250; ID. *La chiesa di Küçük Tavşan Adası*, in: ID., *L'architettura religiosa nell'Impero Bizantino (fine VI-IX secolo)*, Messina 1995, pp. 121-127.

Inside the edifice there is a series of paintings, sometimes with many losses, but still legible, as for example: the panels of the south aisle representing saints (Fig. 5); the beautiful head of a saint in the apse (Fig. 6), S. Theodore on the next wall (Fig. 7); and the figure of the angel (Fig. 8).

Only under a more attentive analysis, can one single out other traces of plaster here and there, as those of leaves and branches on the north wall of the central nave (Fig. 9), or other fragments of painted plaster that, having come off, lie on the ground (Fig. 10).

The objective is the analysis of the wall-painting decorations as a whole, under these profiles: historic-artistic, technical and of the materials used, in order to elaborate a model of investigation that can be used versus other pictorial nuclei in the context of Asia Minor, and thus, establish a data-bank.

Such a model should lead to the reconnaissance of what subsists on the surface of the wall and of what is analyzable in its depth, where the layers of the plasters are visible.

A map of all remains of the wall-painting plasters and mortars has been made (Fig. 11).

The fragments found lying on the ground have been taken, filed and photographed and then consigned to the Archeological Museum of Bodrum.

The extremely precise and capillar photographic reports - about 1300 thousand slides and photos- together with graphical documentation done through acetates are fundamental. This graphical documentation is done not only for a recording of different classes of elements, especially technical ones, but also for a better reading of the image.

Thanks to the graph, for example, we can demonstrate that in this panel, next to what is probably S. Peter, there is not another male saint, but a female one (Figs. 12,13).

Presently is being elaborated an organic plan for scientific analysis to be completed *in situ* and also on the samples taken.

We will give you here some examples.

One of the most interesting characters of the decoration concerns the superimposition of more painted plasters.

This kind of superimposed plasters is particularly dense in the area between the north wall of the central nave and the apse as it is shown in the graph which emphasizes the distinction and the extension of four layers (Figs. 14, 15). The letter A indicates the most adherent layer to the walling, and thus, the most ancient. The letter B indicates the second layer, which pertains to the figure of the saint in the apse, and to adjoining S. Theodore. The letter B* regards same layer where it appears to be veiled with *scialbo*. The letter C corresponds to the third layer including the piece with geometrical motifs around the apse. Finally, the letter D indicates the most recent layer, pertaining to the figure of the annunciating angel.

The succession of layers together with the corresponding *relative* chronology appears to be certain; there are however several elements regarding the *absolute* chronology of each single layer.

- The annunciating angel: for stylistic reasons can not be dated before the end of the 12th century (Figs. 8; 14, layer indicated with D).

- The non-figurative character of the decoration of the third layer, which on its part hides a figurative decoration, can be dated in the Iconoclastic period -8th century and first half of the 9th (Figs. 16; 14, layer indicated with C).

- The layers I and II: could be therefore dated before the 8th century. On the basis of certain elements we can not summarize now, the second layer should be dated around the end of the 6th century. On the basis of reasonings of various kind, we believe that the iconic panels of the south nave are organic of the time represented by the second layer (Figs. 5; 14,

layer indicated with B*). The first layer could be dated within the same century, coherently with the erection of the edifice (Figs. 9; 14, layer indicated with A).

From the capillary analysis done on all walls of the edifice, it comes out that, almost everywhere, more or less in wide portions, traces of the plastering, dated as in the first layer, survive.

Let us now show some examples regarding the walls of the central nave.

The graph, Fig. 17, shows the pictorial fragments that survived on the north wall, as it is possible to locate them on the ground, with the aid of binoculars.

The subjects and the decorative motifs are:

- Traits of a frame with red bands and black profiles.
- Remains of a decorative motif in the north-east corner of the wall.
- Green leaves, branches and red berries that can be identified in the drawing of a candlestick.

The graph, Fig. 18, reports the few, but precious wall-painting fragments relating to the south wall.

Comparing the wall-painting remains of the two walls, it emerges that the most ancient decoration consisted of a series of candlesticks, arranged symmetrically, on the sides of a central motif (Fig. 19).

Regarding the techniques of execution (we will leave out the most canonical signs, such as beating of strings on fresh plaster, the draining of colours, the typology of the mortars, etc.), in order to focus on the point pertaining to the criteria and methods of construction of the images of a widespread investigation we are conducting in both the East and the West during the Middle Ages. The purpose of which is to try and trace back the nuclei of elements -closed forms, curvilinear or linear seg-

ments- where they are assumed at the base of the construction and mounting of the images, replicating them with some variations, so that they are either evident or disguised. In Greek and Latin sources these proceedings are concealed respectively in the terms *antibola* and *patrones*.

In the paintings of Tavşan the research for the *antibola* has been very fruitful. As an example we would like to show the panel with Christ Emmanuel and S. John the Baptist -south nave, south wall. On the graph, Fig. 20:

-The dark grey regards the use of the shape pertaining to the aureola of S.John, of which we find a *replica* also in the aureolas of the saints depicted on the other panels of the south nave.

- The shine grey regards the shape used for the feet that survived in this panel, but also for the feet of S.Abacir, in the next panel.

It is evident that the profile of the feet is obtained by repeating the same shape, in one way or the other.

- The traits and the lines show the segments that were replicated in the construction of the drapery and the trimming of the vest.

Conclusion

The wall-painting decoration of the church of Küçük Tavşan Adası is quite fragmentary, and in a poor state of conservation.

The study of the wall-paintings has demonstrated that the plaster of the first layer was extended all over and that, at least in some areas, the oldest decoration was renewed three times.

The superimposed plasters between the 6th and at least the end of the 12th centuries, of four different layers of painted plaster, proves the long duration and the longevity of the edifice of Tavşan.

We would like to stop for a moment to consider the most ancient of the four layers and the third one.

On the first layer, the motif of candlesticks dominates the walls of the central nave, according to an iconographic choice which seems to be not of narration, but of non-figurative character (Fig. 19). This recovery is very interesting and deserves great attention.

The third phase, which is iconoclastic, is made up two distinct moments:

A) The non-figurative painting in the apse, that covers a series of figures that already existed (Fig. 16).

B) The *scialbo* on the figures of the apse and on S. Theodore, with the purpose of hiding them (Fig. 6, 7).

The *scialbatura* as being iconoclastic is attested by the written sources and figured in the miniatures of the Kludov Psalter (Moscow, Historical Museum, add. gr. 129) but is not easily found in the survived monuments.

Exceptionally, the *scialbatura* in the Tavşan wall-paintings has been conserved and can still be recognized.

We will now give some scientific data.

The results of several cleaning tests on the painted surfaces show that there are mineral salts not soluble in distilled water.

The study at the microscope of a sample, related to the second layer (Fig. 14, layer indicated with B*), in cross-section, magnified thirty times, documents the superimposition of the wall-painting layers: a first layer, in blue; a second, of exiguous thickness, of a reddish colour, on which there is a clear superimposition of a lime *scialbatura*, spread perhaps in two subsequent coats (Fig. 21).

With regards to the composition of the plaster, it is interesting to note that the preparation of the second layer is not pigmented, while most probably the preparation of the first layer (Fig. 14, layer indicated with A), related to the paintings of candlesticks, is pigmented.

The study at the microscope is and will be conducted at the Laboratory of Diagnostics for Conservation and Restauration of the Viterbo University, according to a programmed plan together by the Viterbo University and the I.C.R.

Acknowledgements

To the survey 1996, directed by Prof. Dr. Maria Andaloro, have participated Giulia Bordi, Geraldine Leardi, Simone Piazza, Paola Pogliani, Maria Donatella Raneri and Manuela Viscontini of the Viterbo University; Dr. Rosalia Varoli- Piazza and Dr. Lidia Rissotto of I.C.R. Our gratitude goes to the deputy of Ministry of Culture of Turkish Republic, Dr. Pinar Aydemir, of the Archaeological Museum of Smyrne. We are much indebted to the staff of the Directorate General of Monuments and Museums of Turkish Republic for its disponibility. To Prof. Fiorella Arrobbio Piras and her staff of the Italian Institute of Culture in Ankara our many thanks.

Photos and graphs are made by the team of the Viterbo University; the cleaning tests was made by Lidia Rissotto (I.C.R restorer); the plan and computer based model were performed by the architect Mario Gramuglia.

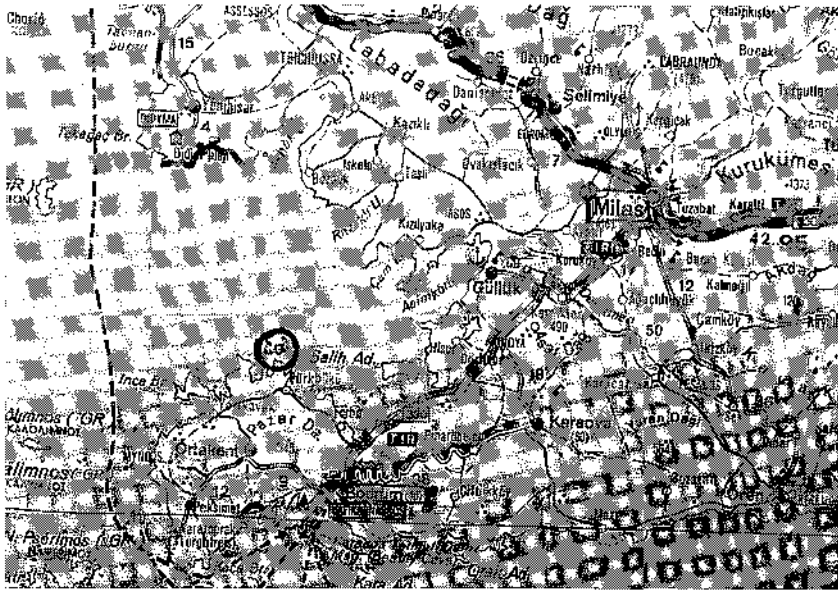

Fig. 1: Map: Bodrum Peninsula and Küçük Tavşan Adası

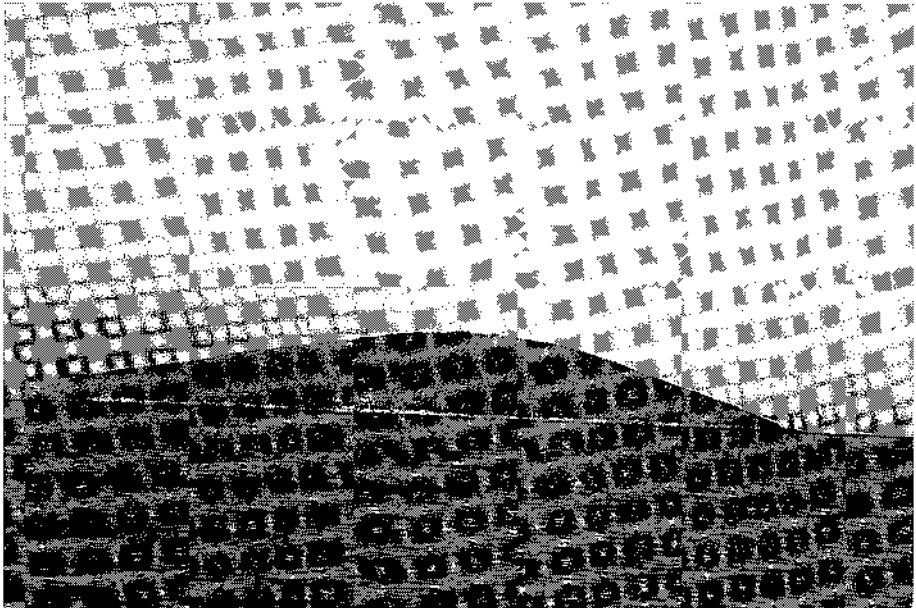

Fig. 2: Küçük Tavşan Adası from south

Fig. 3: Religious Building: outside

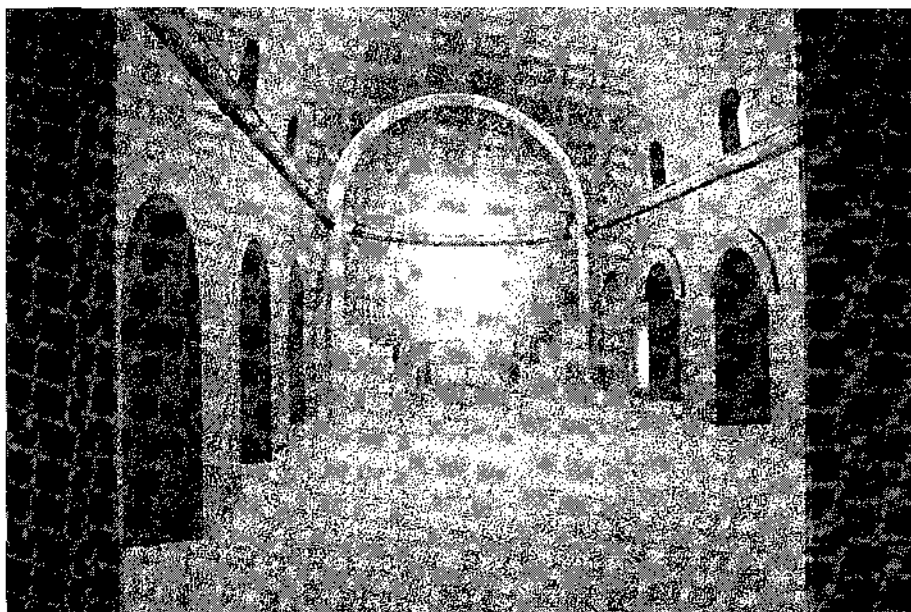

Fig. 4: Religious Building: inside, computer based model

Fig. 5: Panel of the south aisle with three saints
(ΑΓΙΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ, ΑΓΙΟΣ ΑΒΒΑΚΥΡΟΣ,
ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ)

Fig. 6: Apse, saint

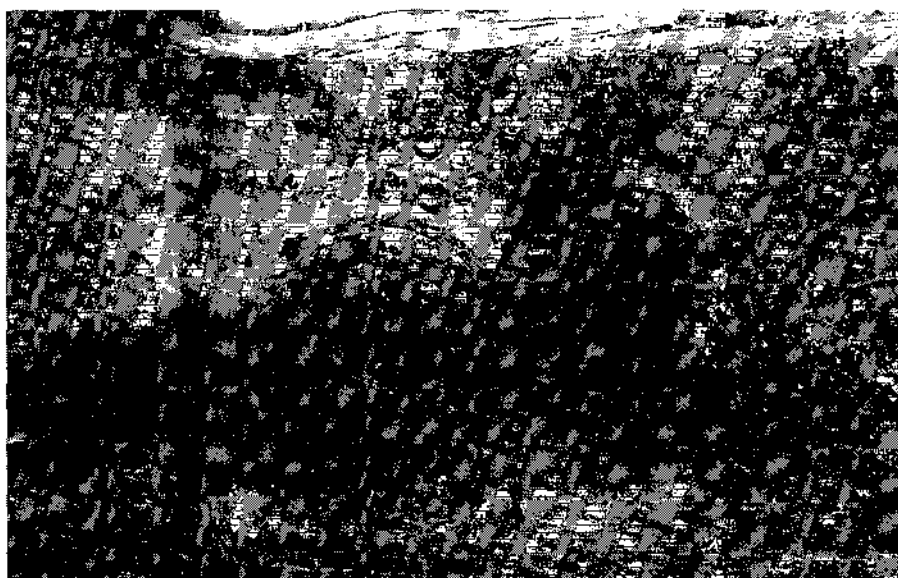

Fig. 7: St. Theodore

Fig. 8: Annunciation, the Angel

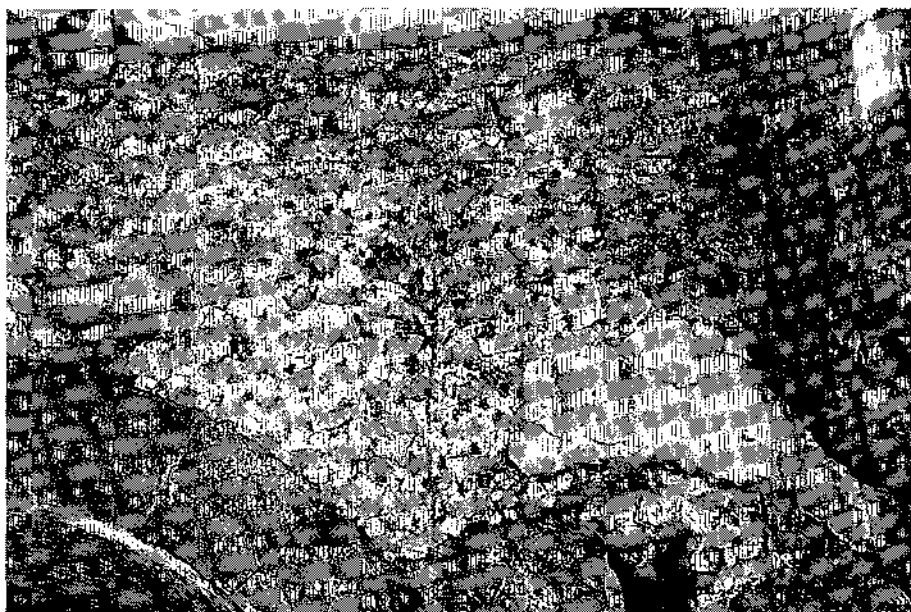

Fig. 9: Nave, north wall

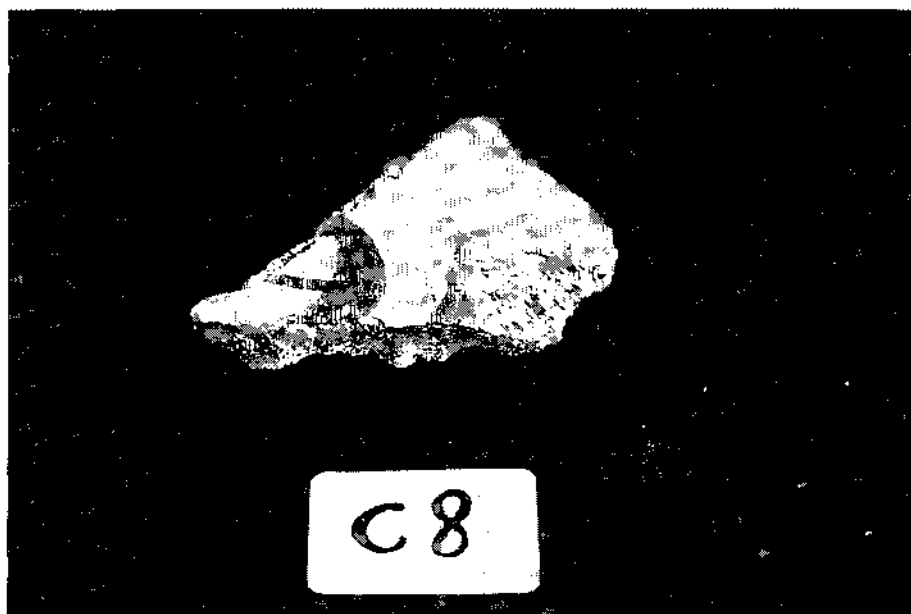

Fig. 10: Fragment of painted plaster

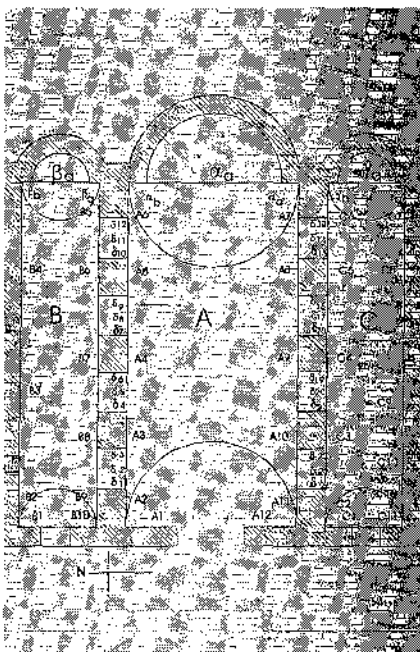

Fig 11: Plan with alpha-numerical symbols referring to the different wall section. The mapping of the surviving paintings is based on a portion of the surface into different units

Fig 12: South aisle, panel with male and female Saints. Graph

Fig 13: South aisle, panel with male and female Saints

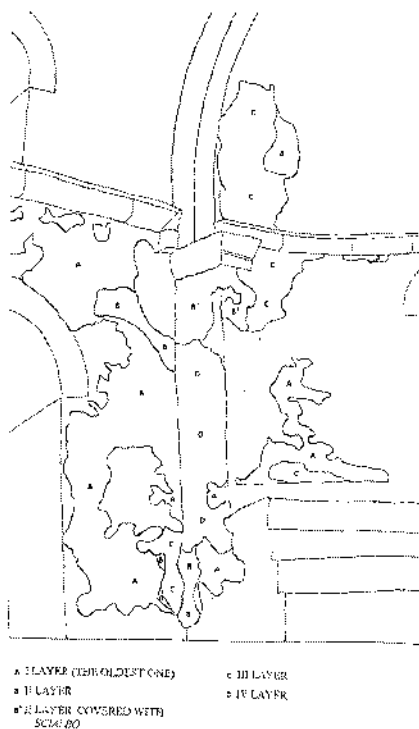

Fig 14: North-east corner between the Apse and the Nave. Overlapping layers of the wall paintings. Graph

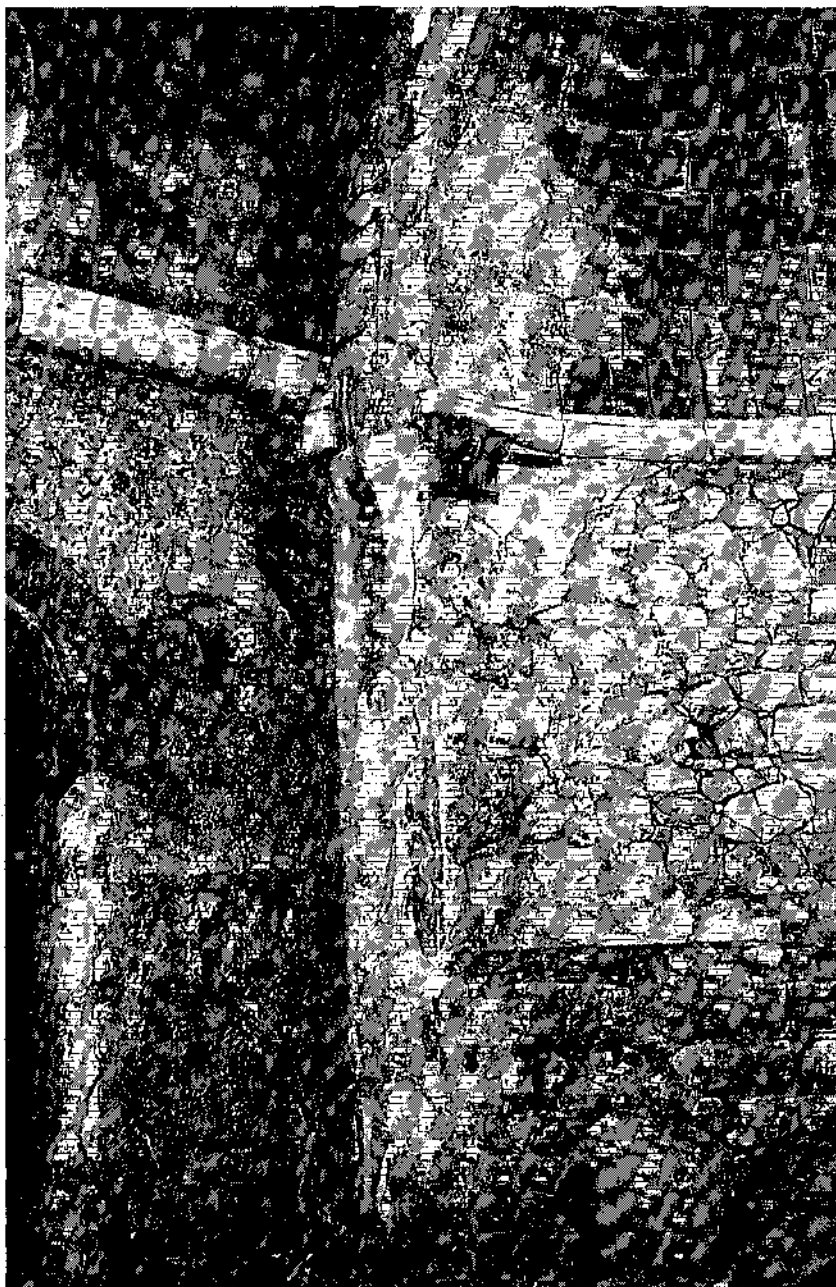

Fig 15: North-east corner between the Apse and the Nave. Overlapping layers of the wall paintings

Fig 16: Apse, non-figurative wall painting

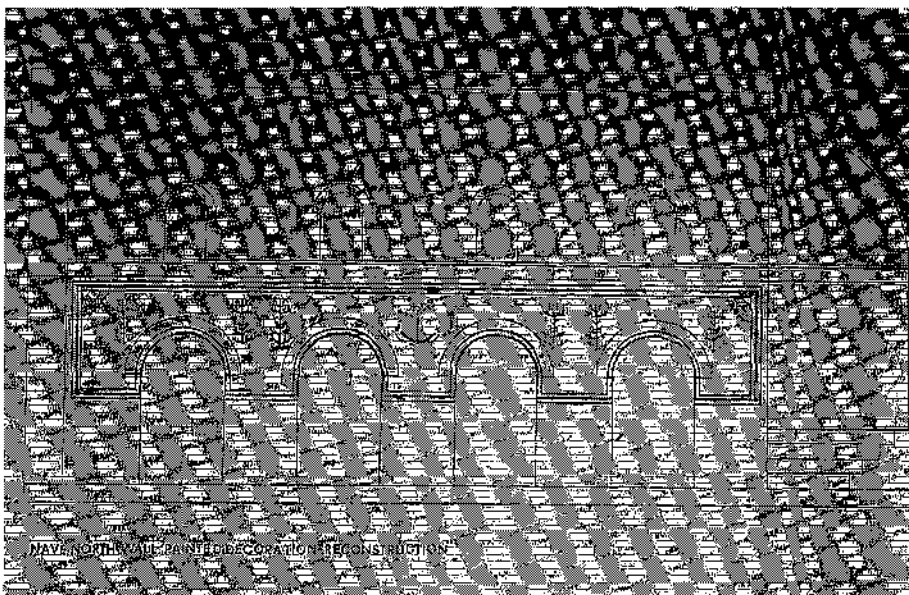

Fig 17: Nave, north wall: painted decoration of the I layer

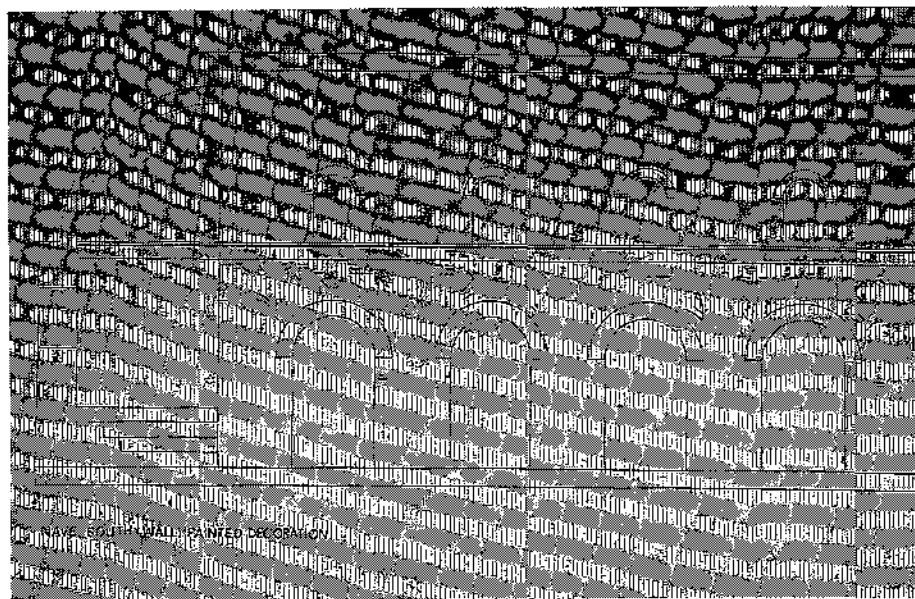

Fig 18: Nave, south wall: painted decoration of the I layer

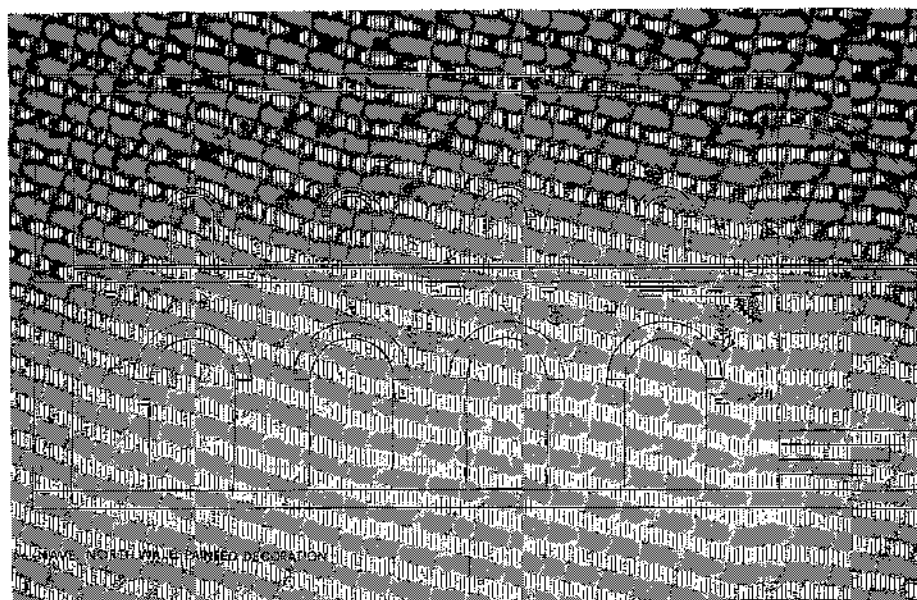

Fig 19: Nave, north wall: painted decoration of the I layer. Recostruction

Fig 20: South aisle, panel with
St. John the Baptist and
Emmanuel: *antibola*.
Graphe

Fig 21: Cross- section

AN ARCHAEOLOGICAL SURVEY IN THE GULF OF KERAMOS AND ON THE NORTHERN SHORE OF THE PENINSULA OF HALIKARNASSOS

Vincenzo RUGGIERI*

In the survey carried out in the first two weeks of September 1996, our attention was first devoted to broadening the understanding of the territory already taken into consideration last year¹, i. e. the coastal line stretching from Keramos (Ören) to Halikarnassos (Bodrum)². If one were to keep a sharp look-out for Byzantine settlements along this coast-

* Prof. Dr. Vincenzo RUGGIERI, Pontificio Istituto Orientale Piazza S. Maria Maggiore, 7 00185 Roma/ITALYA

1 It is my pleasant duty to thank the General Director of the Monuments and Museums for permission to survey the territory herein described. The team was composed of: Dr F. Giordano, architect; Dr V. Diex, historian, R. Uberti and G. Gonnella surveyors, and myself. The ministry representative was Dr. M. Demir from the Ethnography and Geography Museum of Ankara: to him all our warm thanks for his assistance and help. Our guest has been Yrd. Doç. M. Yaşar Şimşek from the Gazi Univ. of Ankara: to him our friendly thanks for his support and assistance. The survey was made possible by the financial support received by Prof. C. Capizzi, Rome, and by the Pontifical Oriental Institute, Rome; a special word of thanks is due to the kindness of N. Odorici, DeniCar Milan, and M. Mori, Kodak Milan.

2 All references to the 1995 survey can be found in V. Ruggieri - F. Giordano, Una città bizantina sul sito cario di Alakışla, *Orientalia Christiana Periodica* 62 (1996) 53-88; V. Ruggieri, An Archaeological Survey along the Coast of the Ceraenian Gulf, *XIV Araştırma Sonuçları Toplantısı*, forthcoming Ankara 1997; for the present survey, cf V. Ruggieri - F. Giordano - A. Zähl, La penisola di Alicarnasso in età bizantina. Ia parte, forthcoming in *Orientalia Christiana Periodica* 1997.

line and track them as they occur and appear, and read them intelligently one after another, one would end up with a highly populated coastal string. This figure results, of course, from the maritime trade that flowed out along the coast, a vital trend which flourished mostly in the early Byzantine period. The major settlement of the coast remains the Late-antique city which lies on the site today called Alakışla³. We drew the entire urban plan of the site, and in order to realize how the city communicated with the high inland plateau (it was of course much more easy for the city to use maritime routes to trade or communicate both with Halikarnassos and Keramos), we traced, where possible, the road-system along the mountainous chain and hill slopes aligned with the sea. Our last task was the complete mapping of all the small settlements scattered throughout the bays, valleys and abrupt rocky promontories and hills. The results are summarized as follows.

The Byzantine city at Alakışla has not yet yielded the secret of its ancient name. All the fragmented inscriptions, which are still to be seen on the walls of the mausoleum and of the baptistery, concern saints and prophets. By giving renewed attention to the mausoleum, new frescoes have been discovered. The intrados of the south arch, which presents a thick layer of smoke, has revealed another cycle of prophets; this evidence complements last year's discovery of the frescoes on the intrados of the northern arch. This new inspection has shown two tondos, of which one bears a name ending with ΠΙAC⁴ (possibly the prophet Zacharias); furthermore, on the same wall there should have been a fresco representing St. George, for an inscription on the wall reads Ο ΑΓΙΟC ΓΕ[ΩΡΓΙ]ΟC. To sum up the pictorial evidence of this building, one would then have on the intradoses of the arches a full cycle of prophets accompanied by

3 For the sake of terminological coherence, it is better to name the site according to the well-known toponymy set by past travellers and epigraphists (lately by Bean and Cook). Today the bay is also called Kisebüki. For the ancient and modern Turkish toponymy, see B. Ömar, *Türkiye'deki Tarihîsel Adlar*, İstanbul 1993 s. v.; M. Orhan Bayrak, *Türkiye Tarihi Yerler Kılavuzu*, İstanbul 1994, 485ff; for the coast, useful is R. Heikell, *Turkish Waters and Cyprus Pilot*, St Ives, Huntington, 1993, 140ff.

4 One can tentatively think of a date in the early 6th cent. on the basis of the lettering. The shape of the "rho" turns up on a stone bearing a decree (?) by Anastasius; it was found on the beach of Aşağı Mazi.

mythological personifications (Eirene), while the walls had religious images (St. Mark and St. George respectively as indicated by inscriptions to the north and to the south). The quarter where the mausoleum stands has been conventionally called "the harbour quarter". Since the sea-level has not formally changed, its plan has been carefully drawn by including even those buildings situated on the hillslope which overlooks the quarter from the east.

The Carian acropolis has also been studied (the date proposed by Bean and Cook, that is, 4th-5th cent. seems correct). Topping the central hill of the bay, the acropolis was enclosed by two different circuits of walls. The inner core, whose plan unfortunately cannot be reconstructed in all details, preserves a circular space that gave access to a vaulted tunnel leading downward to the bottom of the hill in order to give access to water. A well-preserved cistern is attached to a bastion of the inner wall; it could be reached by a series of steps from the inner core. Although the buildings of the inner core cannot be rightly identified, we have ascertained the presence of terraces between the first and second circuit. If this is so, we have herewith the persistence of a kind of "urban" building technique quite frequently found in Caria⁵.

Two other settlements have been surveyed between Mazi and Alakışla, namely Aşağı Mazi (close to the sea)⁶ and Şeytan Körfezi. Although several fragments of Hellenistic and Roman pottery have been

5 We may estimate the highest point of the fortress situated at 23 m. For the sake of completeness is worth mentioning here the presence of another two Carian buildings: one on a hill to the north-west of Çökertme, and the other in an olive grove 2 km. west of Türkevleri. The typology is quite different, though the masonry looks the same. Carian sites also later housed the Byzantine churches on top of Tavşan Adası and on the slopes of Monastır Dağ (for these churches, see below). We hope to deal with these monuments elsewhere.

6 That Yukarı Mazi was an ancient crossroad is gathered from an ancient track which diverges from the main road leading down to the sea. The modern road partly follows it, then diverges by snaking off over the hill. The ancient path, on the contrary, was steeper, but it followed largely the same hill-crest. Such a diversion from the ancient road also showed up near Kayaköyü. While the modern paved road lengthens its course along the hill, the ancient one goes down steadily and comfortably along one hill. It is said by way of convenience that the ancient tracks do follow, by and large, the Ottoman ones indicated by cisterns usually built on a flat ground.

found at Aşağı Mazi, that which remains on the ground is a large amount of blocks, altar pieces, fragments of marble slabs⁷. A Byzantine complex is however discernible on the ground by the sea. It must have been a large one, though what remains of it today is the central and southern part of a large basilica church (the south aisle touches the sea), a building, possibly a mausoleum (its shape resembles that of Torba, for it see below), and a series of vaulted rooms, aligned along the sea-shore⁸. As for the church, we offer the following dimensions concerning the south nave: 10 m. long, 2,70 m. wide, while the width of the apse measures 1,95 m. No figure can be offered for the central nave for there is no indication whatsoever of how and where the western and northern walls closed the inner core⁹. Şeytan Körfezi was during the early Byzantine period a commercial *statio*, a place to anchor and trade. Unfortunately only two monuments have been saved from the injury of time: a bath and a church with a tomb nearby. The bath had an L-shape figure and preserves 6 different rooms of which only 4 retain their original vaulting with the *fistulae* system still *in situ* (the general dimensions of the building are 6,50 by 4 m. to the north, and 5 by 3,90 to the west). The church presents very poor masonry work without any décor or form of ornamentation (the dimensions are irregular: the central nave has 8,90 by 5 m., while the lateral ones measure 8,20 by 2,03 m.). That the church had to be thought of as linked to the *statio* may be inferred from the rooms adjoining the building to the north. One architectural feature, however, is worth noticing: since the church's aisles were divided by piers, these had their "intercolumnation" blocked by thin limestone slabs poorly hewn.

7 It is here that we found a piece of white stone bearing an inscription. It should have had 6 lines. Height: 0,77; length: 0,39; width: 0,30; lettering 0,04. It reads: AYOKRA/TOΠOC / [KAI]CAΠO / C [AN]AC/T[ACIOY]....

8 One might infer that we are dealing here with a store-houses, typical requirements of a harbour. A similar architectural feature was ascertained at Alakışla along the shore of the main beach of the bay.

9 It goes far beyond the scope of this paper to complement the masonry of this church with that of the bath found in Çökertme (mistakenly called "Basilika" by E. Varrinlioglu, *Die Inschriften von Keramos*, [IK 30] Bonn 1986); on the bath at Çökertme, see the remarks which will follow on that of Torba. In either cases we are dealing with early Byzantine monuments, which means that a certain rich building programme was carried out along the coast.

The second part of our survey was spent in working along the northern shore of Halikarnassos Peninsula and touching upon the following modern sites: Torba, Monastır Dağ, Gölköy, Tavşan Adası¹⁰ and Gündoğan Monastır. Our urgency in undertaking a survey along this coast was caused by the alarming touristic expansion which is encroaching on the archaeological sites.

The whole coast has been frequently surveyed in the past by recognized scholars (Newton, Paton and Myres¹¹, Maiuri, Cousin, Bean and Cook, and recently Varinlioğlu and Radt) whose main interest was classical topography and epigraphy: we borrowed from them most of what we know about the Carian and Lelegian sites of the Peninsula. In passing, we would like to stress the identification of Karyanda marked out by

10 It has been with pleasure that we have given permission to Prof. M. Andaloro (Viterbo Univ., Italy) and her students, to study the frescoes of the church. For the architectural features of the middle Byzantine period as well as for some initial comments on monuments of this area, cf. V. Ruggieri, *Byzantine Religious Architecture (582-867): Its History and Structural Elements*, [Orientalia Christiana Analecta 237], Roma 1991; U., *L'architettura religiosa nell'Impero Bizantino*, Rubbettino, Soveria Mannelli 1995.

11 Newton left the following remarks: "Gül is a village situated very near the sea. A small valley, richly wooded, but rather marshy, stretches inland from the sea. Here fever is prevalent. As we entered the valley, I noticed close to the sea two or three ruined tombs of the Roman or Byzantine period, containing tall vaulted chambers... In the valley near the sea are the ruins of a Byzantine village overgrown with bushwood... Retracing our steps along the shore, in the direction of Roumeli-köi, we came to one of the tall vaulted buildings which I had noticed on arriving. This stands on the shore, about the middle of the west side of the bay. A few feet higher from the shore is a Greek tomb cut in the rock, and below this some large blocks of blue limestone, with a Greek cornice and wreaths sculptured on them. They are built into a Byzantine wall, but probably formed the face of a tomb near this spot". *A History of Discoveries*, II, London 1862, 596-7. Some decades later, Paton and Myres had to point out the following: "this village [= Gölköy] is at some distance from the sea and the marsh from which it derives its name. Sir Charles Newton fixed Karyanda at Ghiöl, by which he means of course not this modern village, but the shore in the neighbourhood of the marsh. The remains near the shore are all of Roman or Byzantine date, and would not in themselves speak for the existence of a Hellenic town here; such remains being found in plenty in almost every bay along the coast, though nowhere so well preserved as here. But at the inland point marked 'Tombs' in the Admiralty Chart, and indicated also by Kiepert, on a ridge with a precipitous face southwards and eastwards towards Ghiöl village, and with a fairly steep slope northwards towards Rumbuköi (Newton's Roumeliköi), is a well-preserved Karian fortified town of a considerable extent, with a partly demolished wall, and many terraces and houses foundations inside". *Three Karian Sites: Telmissos, Karyanda, Taramptos, Journal of Hell. Studies* 14 (1894) 376-7.

Bean and Cook on the site of the present village of Göl. The entry by Scylax (Καρύανδα νήσος Καί λιμήν) fits with the archaeological findings as well as with the geomorphology of the spot¹².

An early Byzantine settlement should have been set up at Torba whose extention cannot be drawn with certainty. Of the extant monuments it is what is conventionally called the mausoleum that preserves most of its primitive shape and decoration. It is an absidal mono-aisled building whose eastern end presents a semicircular apse on the outside. Its outer dimensions are 15,50 by 6,82 m.; inside we have a width of 5,30 m. and a length of 6,30 m. The reduced inner volume is due to the *in antis* narthex which introduces into the building with a mosaic pavement. The inner core of building also had its own mosaic (badly devastated by passers-by) decorated with geometrical patterns. Only the western part of it survives showing a similarity with patterns of meander and interlaced circles discovered also in churches at Knidos and Iasos. Of the church it is the central apse that appears on the ground; it measured 6,60 m. of diameter and its external shape turns out to be polygonal¹³. However, from what one can gather by looking at the various sections of walls partly rising up here and there on the church's area, one ought to imagine the inner core of the church as having roughly 20 m. of width and more than 22 m. of length. The bath's state of conservation is quite bad: half-destroyed by the injury of time, it had two rows of rooms of which some preserve the marble revetment on the walls and a monochromatic mosaic pavement. Although the time has not yet come as to permit a delineated portrait of this part of coastal Caria, one can hardly deny that this territory was endowed with considerable wealth in the late 5th-6th century.

A church of considerable size and beauty is still standing on top of Tavşan Adası: the building is surrounded by scattered remains of cisterns

12 Cf. A. Philippson, *Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien*, *Petermanns Mitt. Ergänz.* 183, VII, 1915, 51-2.

13 This shape calls to mind the apses at Aiakışla; here too the churches had polygonal apses on the outside. I have also been kindly informed by Dr M. Falla Castelfranchi that there is a church in Burgylla which shows the same polygonal feature.

and houses¹⁴. One might presume that the church belonged juridically either to the bishop of Halicarnassus, or possibly to that of Myndos. The church had three aisles and a basilica form. Its dimensions are the following: the length, excluding the narthex, measures 11,90 m.; the narthex stretches 3,05 m. to the west; the width of the central nave measures 5,90 m, while that of the lateral ones is reduced to 2,70 m. A series of three piers on either side divided the aisles and barrel vaults covered the entire structure. To the east, three semi-circular apses closed the church (the semi-domes of the apses show a highly trained technical hand, quite unknown in this area), while to the south, which faced a considerable stretch of level ground, a door opened up. To have a door opening to the south, and entailing two walled segments (at times concave) stretching out from the perimetral wall of the church is something I would like to take as a processional feature embodied in some churches located on coastal Caria. A marble cornice runs along in the main aisle, dividing the central volume into two separate spaces. It is worth mentioning that the profile as well as the quality of the marble resemble those of the marble cornice we found on the ground, attached to the apse of the mausoleum at Torba. That the church on Tavşan was frescoed is attested by full-standing figures in the south aisle¹⁵ accompanied by devotional inscriptions. However it is somehow difficult to ascertain the extent to which the frescoes covered the inner walls of this building. Two panels can be safely read: the first, with two standing figures, represents John the Baptist and Christ Emmanuel; the second, with three standing saints offers a unique piece of Byzantine art. The saints are Ab[ga]ros, the king (as far as one can tell, this seems to be the earliest representation of this king of Edessa), Theodore and George,

14 The precinct of the Byzantine church is superimposed on an ancient Carian one. A similar feature will be noticed while dealing with the church on Monastır dağı (see below). Very little can be said à-propos of the monastic chapel on the slope of Gündoğan hill: reached by a picturesque staircase, the chapel (3, 60 by 1, 80 m) could have had room enough for one or two monks. Remarkable is the frescoed ceiling completely covered by a thick layer of whitewash.

15 We cannot at the moment give a full account of the pictorial layers still discernible in the main apse (certainly two) and on the wall to the north-east of the central nave (certainly two, possibly three). On both jambs of the central apse we have respectively the Archangel Gabriel (to the south) and the Virgin Mary (to the south) painted over an earlier iconographic programme (it goes without saying that the late scene (end of the 11th-early 12th cent.) shows the Annunciation).

the saintly warriors. Local limestone and marble were the building materials¹⁶ (pulvin capitals, marble slabs with crosses [possibly from a chancel barrier] and 3rd century Roman marble fragments). In view of a) the lettering of the inscriptions, b) the style of the frescoes, c) the profile of the cornice; d) the Byzantine marble sculptures the church can be dated between the end of the 6th and the beginning of the 7th century.

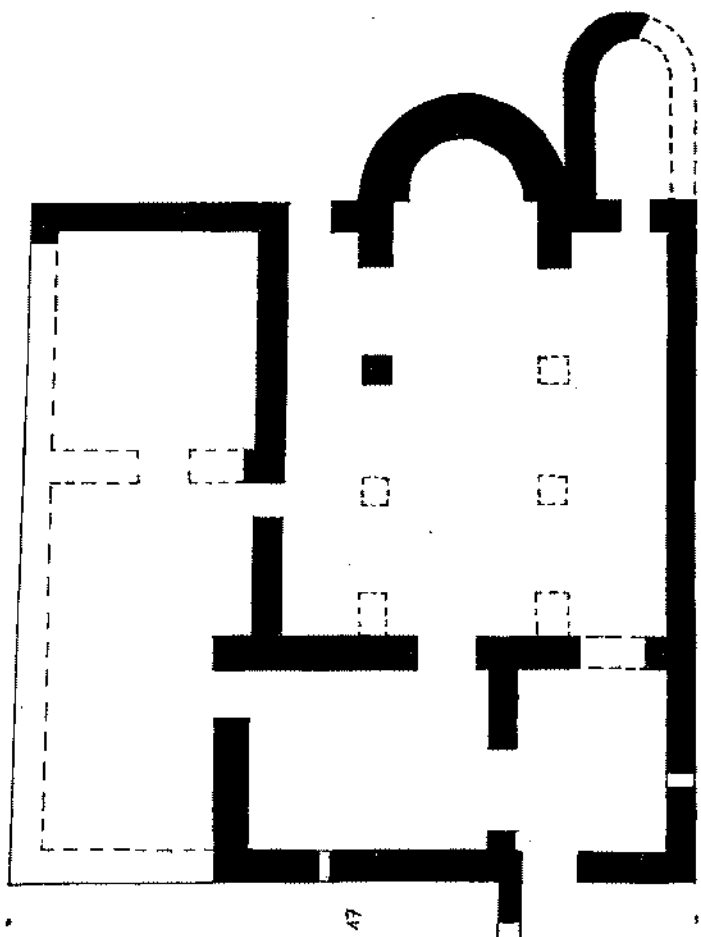
Another splendid building has come up to our investigation on the wooded slope of Monastır Dağ. Although mentioned at the end of last century by Paton and Myres, so far as one can say, no one has surveyed it. The church is superimposed on a Carian site. We have followed to a limited extent the Carian walls whose disposition led us to visualize a fortress on this spot. The church can be rightly understood as being very similar to that on Tavşan Adası and as having slightly smaller dimensions. Here are the dimensions of this church: the central nave is 11,30 m. long, and 5,30 wide; the lateral ones have 11,30 m. of length and 2,30 (south) and 2,50 (north) of width; the narthex is 2,40 m. deep. This basilica church has its naves divided by stone-piers, as happened in Tavşan, and although the semi-domes of the apses do not present the skill in masonry already pointed out in Tavşan, quite the entire setting of the upper galleries is still standing. One last bit of information should be added to the present report: fragments of colourful frescoes are still preserved on certain walls of this building (on the south jamb, on two piers and three intradoses of the piers): their nature is geometric.

To sum up the 1996 campaign, it seems evident that the coasts under investigation were very rich during the early Byzantine period inasmuch as they housed several settlements which, on the main, continued Carian, rather Roman, sites. From an artistic point of view, the frescoes preserved in the churches on Tavşan and Monastır Dağ, on one side, and, on the other, the frescoes saved in the baptistery and mausoleum at Alakışla have expanded the heritage and knowledge of Byzantine art and fresco technique in south-west Asia Minor.

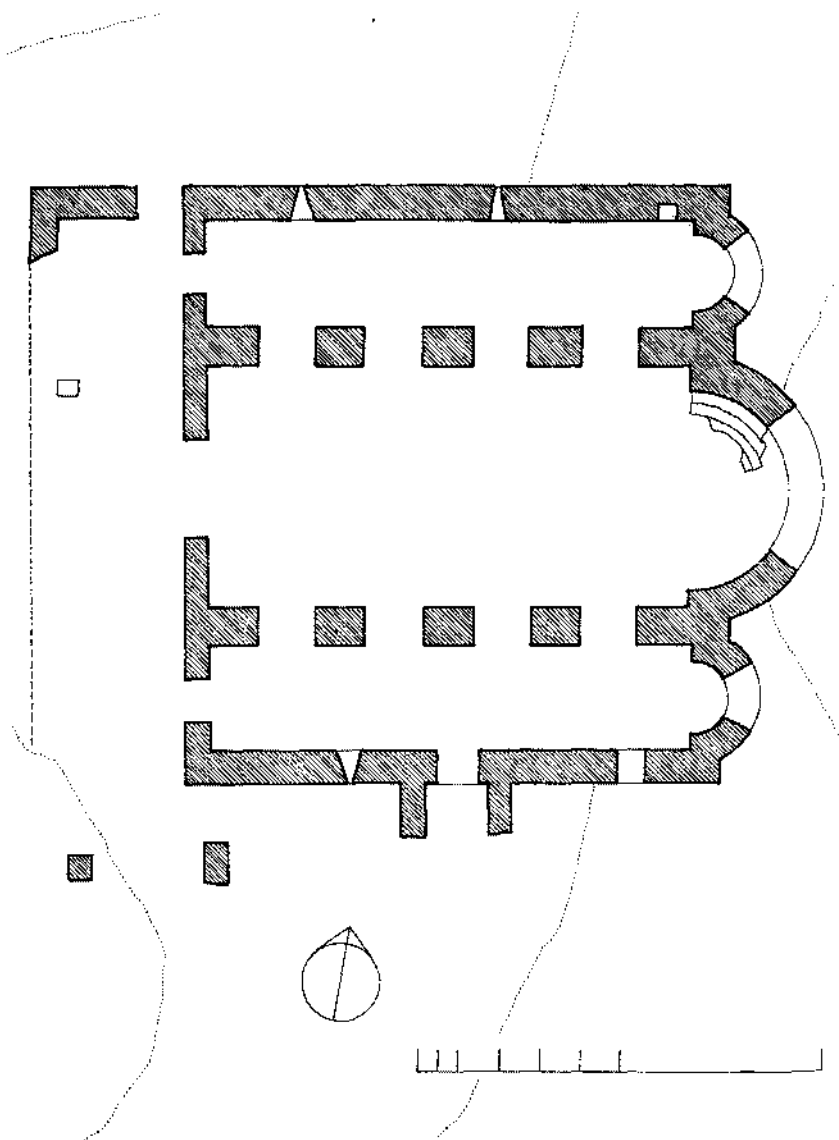
16 We have found some mosaic tesserae within the building, although one cannot say for certain where the mosaic is to be found.

0 5 M

NORDEN

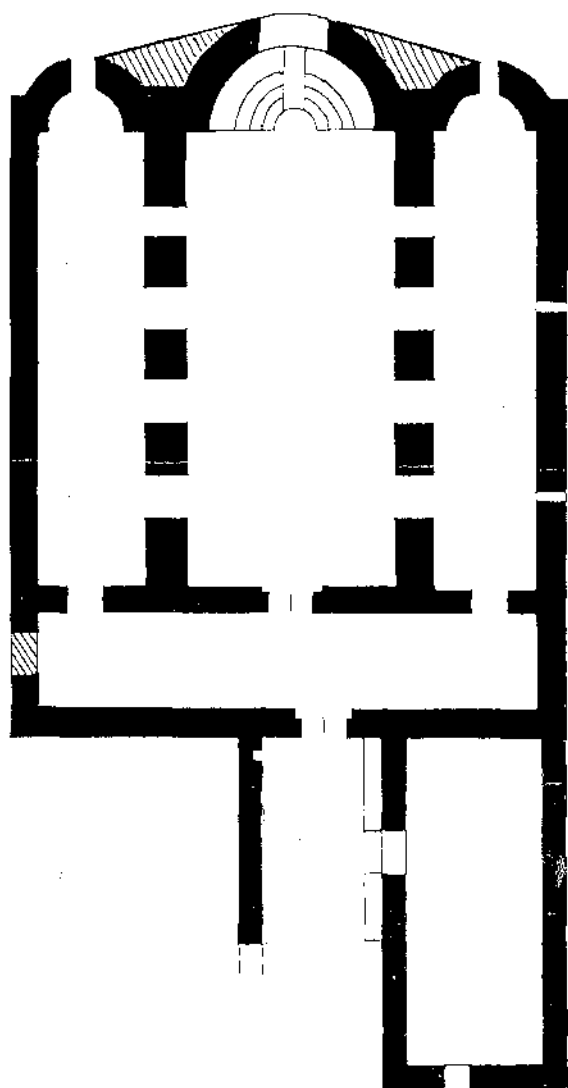
Plan 1: Şeytan Körfezi, the church (after A. Zäh)

Plan 2: Tavşan Adası, the church (after F. giordano)

NORDEN

0 5 M

Plan 3: Monastir Dağ, the church (after A. Züh)

Photo 1: Şeytan Körfezi, the bath from south-east

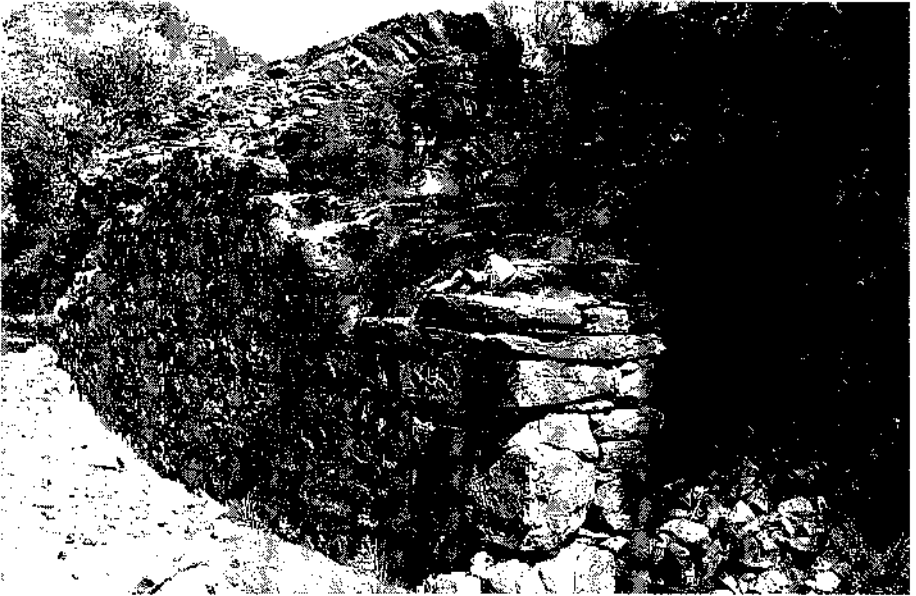

Photo 2: Şeytan Körfezi, the bath from south-west

Photo 3: Torba, the “mausoleum” from south-west

Photo 4: Torba, the mosaic with a kantharos

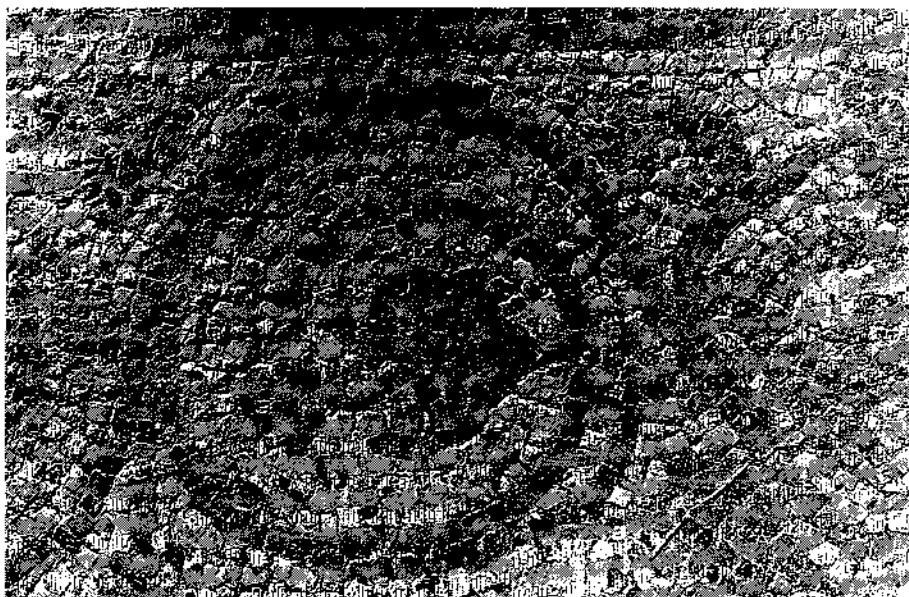

Photo 5: Torba, the mosaic, detail of the decoration

Photo 6: Torba, the bath, a room with mosaic and marble revetment

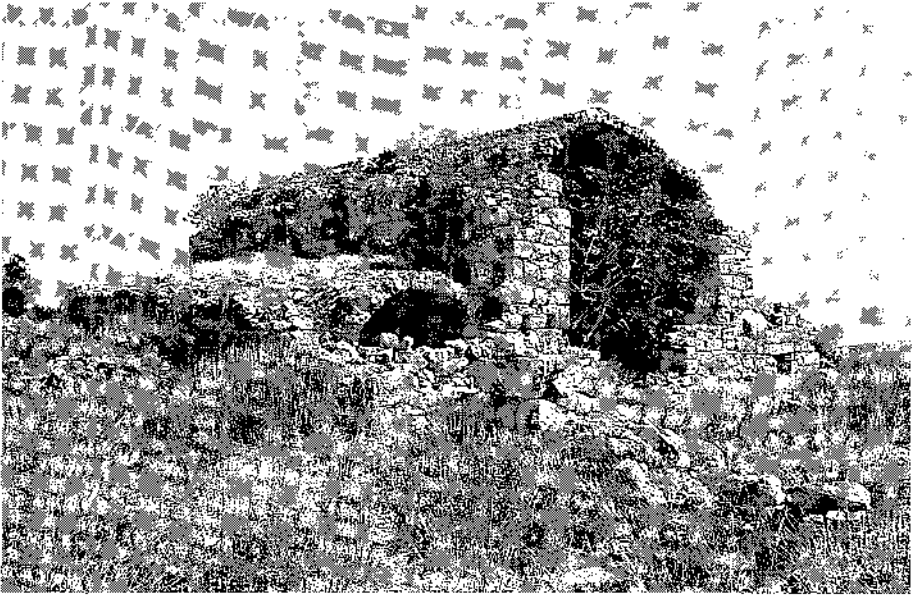

Photo 7: Tavşan Adası, the church from north-west

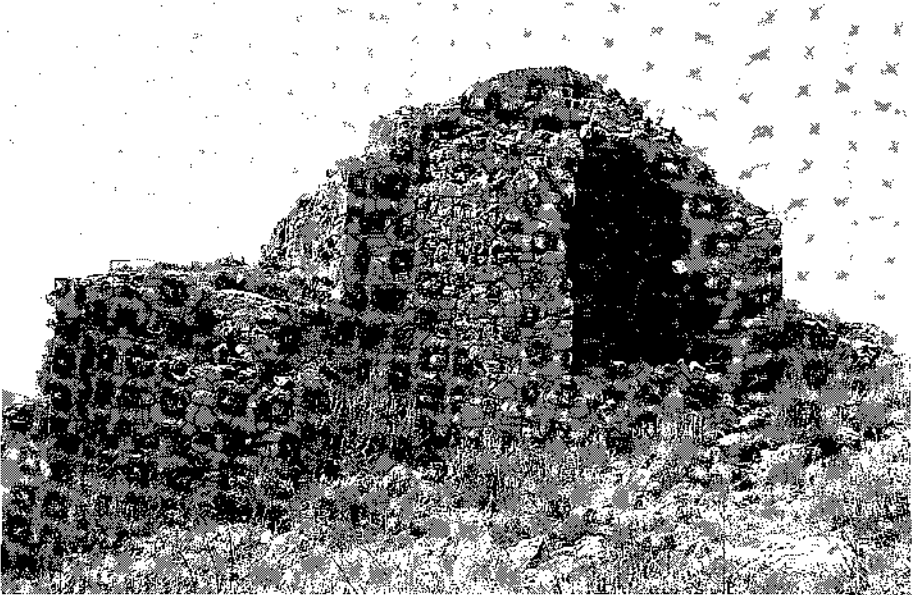

Photo 8: Tavşan Adası, the church from east

Photo 9: Tavşan Adası, the main fresco in the south nave

**Photo 10: Monastır Dağ, the church,
from the narthex into the
church**

**Photo 11: Monastır Dağ, the church,
central nave with the apse**

SURVEY IN VIRANŞEHİR (MOKİSOS)

Albrecht BERGER*

Wir haben unseren Survey in der frühbyzantinischen Ruinenstadt Viranşehir südlich von Aksaray in Inneranatolien im Juli und August 1996 fortgesetzt und mit einer kurzen Abschlußkampagne im Oktober desselben Jahrs beendet. Dabei wurden einige Kirchen näher untersucht und die Planaufnahme der Stadt abgeschlossen. Die wenigen Kirchen von Viranşehir, die so gut erhalten sind, daß sich Vermutungen über eine mögliche Datierung aussprechen lassen, stammen wie die Stadt selbst aus dem 6. und frühen 7. Jh¹:

Die Kemer Kilisesi (*Abb. 1-3*) verdankt ihren relativ guten Erhaltungszustand einmal der stabilen Außenschale aus großen Basaltblöcken, zum anderen der Lage hoch auf einem steilen Hügel, die den Abtransport von Steinen beschwerlich machte. Von den vier Tragebögen der Vierung, die William Hamilton 1837 sah, waren schon um die Jahrhundertwende nur

* Dr. Albrecht BERGER, Deutsches Archäologisches Institut, Ayazpaşa Camii Sk. 48, TR-80090 Gümüşsuyu/ISTANBUL

An dem Survey nahmen Michael Nütto und Gökçen Tuba Temelci (Juli/August) sowie Haydar Çetin (Oktober) teil. Als Vertreter der Antikenbehörde, der wir für die Erteilung der Genehmigung herzlich danken, begleiteten uns Mevlüt Üyümez vom Museum Afyon (Juli/August) und Halis Yenipinar vom Museum Nevşehir (Oktober).

1 Eine Zusammenfassung des bisherigen Forschungsstandes: F. Hild-M. Restle, Kappadokien, *Tabula imperii byzantini* 2, DenkschrWien 149 (1981) 238 f.; A. Berger in: *XIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı* II 109-126..

noch zwei erhalten²; sie haben dem Bau den heutigen Namen 'Gewölberkirche' gegeben. Die Kirche besitzt drei wohl gleich groß gedachte, im Westen und Norden aber stark verzogene Kreuzarme von etwa derselben Tiefe wie die hufeisenförmige Apsis. Wegen der Lage an einem steil ansteigenden Hügel besitzt die Westwand im unteren Bereich keine Öffnung, die Kirche wurde durch zwei Türen im Winkel zwischen Süd- und Westarm betreten.

Unter den aus groben Kleinquadern in einer zweiten Bauphase erneuerten Teilen sind auf der Nordseite des Westarms und an der Nordwestecke des Nordarms noch Reste der alten Außenschale erhalten, die Unregelmäßigkeiten des Grundrisses gehen also vollständig auf die erste Bauphase zurück. Der Wiederaufbau muß die Folge eines Kuppelsturzes gewesen sein, bei dem die Kuppeltragebögen im Westen und Norden zerstört wurden. Das Gewände des einzelnen Fensters auf der Nordseite des Nordarms, das sich im Bereich der neuen Außenschale aus Kleinquadern befindet, ist wiederverwendet; ursprünglich befanden sich hier wie im Südark zwei Fenster, denn die alte Quaderschale an der Nordwestecke endet dort, wo das Gewände des westlichen Fensters eingesetzt gewesen sein muß. In Analogie zur Kızıl Kilise bei Sivrihisar läßt sich darüber in der Mitte der Kreuzarme ein drittes Fenster annehmen. Die Stirnwand des Westarms dürfte nur ein einziges Fenster im Bereich des Tonnengewölbes besessen haben.

Die Kirche wurde von Süden aus durch einen Eingangsbereich im Winkel zwischen Süd- und Westarm betreten; dieser wurde von einer Mauer aus großen, der alten Außenschale der Kirche entsprechenden Basaltblöcken gebildet, die die Wand des Westarms nach Süden verlängerte. Der zwischen dieser Mauer und dem Kreuzarm nachträglich eingebaute Narthex, von dem Gertrude Bell 1907 noch Spuren sah, ist nicht mehr erhalten. Nur an der Tür in den südlichen Kreuzarm befinden sich außen Mörtel Spuren, die zeigen, daß in dieser Phase der rechteckigen Öffnung im oberen Teil ein Hufeisenbogen vorgelegt war.

2 W. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia* (1842) II 228; H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler* (1908) 267; W. M. Ramsay-G. L. Bell, *The Thousand and One Churches of Asia Minor* (1909) 363.

Die Hauptapsis ist mit fünf Achteckseiten ummantelt. Die innere Wölbung geht über die $\frac{5}{8}$ der Ummantelung zu beiden Seiten um 15° hinaus, übertrifft den Halbkreis also um volle 75° . An den Leibungen der Apsisfenster sind in regelmäßigen Abständen kleine Löcher angebracht, die zur Befestigung eines metallenen Fenstergitters gedient haben müssen. An beiden Pfeilervorlagen auf der Ostseite der Querarme befinden sich knapp unter den Kapitellen bogenförmige Aussparungen zum Einsetzen eines hölzernen Templonbalkens von 12 cm. Breite.

Das Kuppelquadrat ist $5,20 \times 5,20 \text{ m.} = 16 \times 16 \text{ Fuß}$ groß, der in sich etwa rechtwinklige Südarkm $3,90 \times 5,20 \text{ m.} = 12 \times 16 \text{ Fuß}$, während die beiden anderen teilweise erheblich abweichen. Der Apsismittelpunkt liegt vom Kuppelquadrat 8 Fuß entfernt. Die Tragebögen, die Kuppelraum und Arme voneinander trennen, sind aber nicht in dieses Maßsystem einbezogen.

Der Innenraum ist unterschiedlich hoch verschüttet, doch kann das Niveau des Bodens am freiliegenden Fußprofil des Nordostpfeilers bestimmt werden. Die Oberkanten der Pfeilerkapitelle, auf denen die Haupttragebögen ruhen, liegen im Nordosten und Südwesten etwa 3,02 m, im Südosten 2,88 und 2,93 m. = 9 Fuß hoch; dieselbe Höhe von 2,93 m. erreichen die beiden erhaltenen Tragebögen darüber. Durch den Gewölbeansatz auf der halben Höhe des Innenraums ergeben sich insgesamt ziemlich gedrückte Proportionen.

Die Kara Kilise (*Abb. 4,5*) steht noch bis zum Gewölbeansatz aufrecht. Sie ist neben der Kemer Kilisesi die am besten erhaltene Kirche von Viranşehir, hat aber in den letzten Jahrzehnten einige Quader der obersten Reihen und der Apsisränder verloren³.

Die Kara Kilise ist heute einschiffig; die Apsis, auf deren nördlicher Außenseite Reste des alten Verputzes erhalten sind, ist vom Schiff durch einen Bogen getrennt und besitzt eine Ummantelung aus fünf Seiten eines

3 Vgl. Ramsay-Bell Fig. 258; M. Restle, *Studien zur frühbyzantinischen Architektur Kappadokiens*, Denkschr. Wien 138 (1979) Taf. 70. 71. 75.

Neunecks. Der jetzige Zustand ist aber, wie Marcell Restle bemerkte⁴, nicht der ursprüngliche, sondern durch einen reduzierenden Umbau aus einer größeren Kirche entstanden. Restle nahm an, die Kara Kilise sei in der ersten Bauphase eine dreischiffige Basilika gewesen, von der zur Zeit der Wiederherstellung nur noch Teile der Apsis aufrecht standen.

Von den neuen Schiffswänden ist die südliche größtenteils aus alten Quadern errichtet, die Nord- und Westwand bestehen dagegen aus nur grob behauenen Steinen. Die Kirche war mit einer Tonne gewölbt, die vielleicht zum ursprünglichen Bestand gehörte, aber auch erst beim Wiederaufbau dazugekommen sein könnte. Um deren Schub abzufangen, wurde die Nordwand verstärkt, die Südwand erhielt zur Abstützung einen hohen Portalvorbau.

Von den vermuteten Seitenschiffen sind nur im Südosten einige Fundamentreste erhalten. Die Existenz des vermuteten Nordschiffs wird nur durch einen Maueransatz neben der Apsis nahegelegt, und seinen Platz nimmt heute ein späterer, halb unterirdischer Gewölberaum ein, der über das Hauptschiff nach Westen hinausragt.

Die Rekonstruktion der Kirche als regelrechte dreischiffige Basilika mit Arkaden ist aus diesem Befund wohl nicht eindeutig beweisbar. Restle erkannte die Dicke der ursprünglichen Mittelschiffswand am Beginn der Nordwand westlich von der Apsis, wo ein sich verbreiterndes Fenstergerüst zwischen der 87 cm breiten Wandvorlage im Osten und der 114 cm dicken Mauer im Westen und über dem Fenster vermittelt. Die Südwand ist dagegen im Unterschied zu den übrigen Teilen bei der Wiederherstellung nicht dicker gebaut worden. Vielleicht ist das ein Hinweis darauf, daß sie im unteren Teil noch alt ist, zumal der Portalvorbau bis zur Höhe der Fensterbänke vor der Südwand des Schiffs steht und erst darüber in sie einbindet. Dann aber waren Schiff und Seitenräume hier schon in der ersten Bauphase durch eine Mauer mit Durchgang getrennt. Möglicherweise besaß die Kirche wegen ihrer Hanglage ähnlich wie die Kemer Kilisesi keinen Eingang vom Westen her, sondern wurde durch den südli-

4 Restle a. O. 46-48.

chen Seitenraum betreten, von dem eine Tür oder ein Bogendurchgang an der Stelle des heutigen Portals in den Hauptraum führte.

Wahrscheinlicher ist es aber, daß der Seitenraum gar nicht so lange wie das Schiff war, denn eindeutige Fundamentreste existieren nur bis zur Höhe des Portals. Unter dem Ostteil des vermuteten Seitenraums liegt eine unterirdische Grabkammer von etwa 1,80 × 2,70 m. Größe, die ein aus Kleinquadern gemauertes Tonnengewölbe und einen Zugang in der Westwand besitzt. Sie war bisher unbekannt und ist erst sichtbar, seit ihre Decke zwischen unseren Kampagnen 1995 und 1996 einbrach. Die Annahme liegt nahe, daß der darüberliegende Raum dem unteren entsprach und nicht wesentlich weiter als dieser nach Westen reichte. Die etwa 1,50 m. breite Öffnung in seiner Ostwand wurde in einer zweiten Bauphase durch eine hufeisenförmige Apsis aus grobem Kleinquadernmauerwerk verschlossen, von der wenige, aber eindeutige Reste erhalten sind. Der südliche Seitenraum besaß, wie der erwähnte Maueranschluß auf der Nordseite zeigt, wahrscheinlich dort ein Gegenstück. Kirchen mit seitlichen Choroī am Ostende des Langhauses, die allerdings sonst vom Schiff aus betretbar sind, erscheinen in Kappadokien in der ersten Hälfte des 6. Jh. mehrfach⁵.

Die dritte Bauphase ist der bereits erwähnte Wiederaufbau des Schiffs; dabei wurde der südliche Seitenraum aufgegeben, denn in den neuen Schiffswänden sind keine Spuren eines Dachansatzes zu erkennen.

Ein weiterer, in Kappadokien höchst ungewöhnlicher Umbau ist im Verhältnis zur zweiten und dritten Phase zeitlich nicht einzuordnen: Vor dem Ansatz der Apsis wurde im Schiff eine niedrige Querwand von etwa 60 cm. Höhe eingezogen, hinter dieser der Fußboden der Apsis erhöht und dort eine Krypta eingerichtet, die durch zwei Türen in der Wand links und rechts von der Hauptachse der Kirche zugänglich war. Die Nordwange der nördlichen Tür ist *in situ* erhalten, die Südwange etwas verschoben und der Türsturz hineingefallen. Eine südliche Tür ist heute nicht mehr vorhanden, muß aus Symmetriegründen aber existiert haben. Zu den beiden Türen führten wohl zwei Treppen hinab, zur Apsis zwischen ihnen einige Stufen

5 Restle a. O. 142.

hinauf. Der nachträgliche Einbau ist daraus ersichtlich, daß die Querwand aus Bruchstein besteht, nicht in die Außenmauern einbindet und daß die heute teilweise bis unter das Niveau des erhöhten Apsisfußbodens sichtbaren Wände hier keinen Absatz aufweisen. Hans Rott und Gertrude Bell sahen noch ein einzelnes tiefliegendes Fenster in der Mitte der Apsis, dessen Scheitel anscheinend gerade unter dem Niveau der Kryptendecke lag⁶; es ist dort wohl nachträglich als Lichtquelle für die Krypta eingebaut worden. Das Fenster wird von Restle bereits nicht mehr erwähnt, und heute ist die völlig zerstörte Mitte der Apsis durch eine neue, grob aufgeschichtete Wand bis auf einen kleinen Durchgang verschlossen. Die darüber befindlichen drei Apsisfenster setzten, nach Bells und Restles Fotos zu schließen, in etwa 1, 50 m.Höhe über dem alten Fußboden an und könnten daher noch zur ersten Phase gehören. Die Krypta war wahrscheinlich flach mit Steinbalken gedeckt, ihr Grundriß ist ohne Grabung nicht klärbar. Kleine, vom Altarraum aus zugängliche Krypten zur Aufnahme von Reliquienschreinen finden sich gelegentlich in frühbyzantinischen Kirchen, treten aber nach dem 5. Jh. kaum mehr auf. Eine Krypta unter einem erhöhtem Altarraum mit Zugang vom Schiff, wie sie hier vorliegt, ist aus dem byzantinischen Bereich sonst nicht bekannt und könnte auf einen wie immer gearteten westlichen Einfluß hindeuten.

Die Schiffswestwand weicht durch ihre besonders grobe Bauausführung von den übrigen Teilen des Wiederaufbaus so stark ab, daß sie vielleicht einer noch späteren, nicht datierbaren Reparatur zugeschrieben werden muß⁷. Ein 85 cm.langer, vorne und hinten abgerundeter Pfeiler, der heute im Schutt liegt, dürfte als Stütze eines ehemals darin angebrachten Doppelfensters gedient haben.

Die mehrfachen Umbauten an der Kemer Kilisesi lassen vermuten, daß sie länger als die übrigen großen Kirchen in der Stadt unterhalten wurde und vielleicht der letzte Bischofssitz von Mokisos war.

Eine weitere Untersuchung des Eshab-ı Khef Hanı, eines kleinen außerhalb von Viranşehir liegenden Klosters, bestätigte unsere 1995

6 Rott 267; Ramsay-Bell 326 und Fig. 258.

7 So schon Restle a. O. 48.

geäußerte Vermutung, daß seine Kirche ein Kreuzkuppelbau war (*Abb. 6 und 7*):

Ein Foto von Gertrude Bell zeigt in der Südostecke der Kirche der Ansatz einer Tonne, die nicht weiter gespannt war als der Bogen um die südliche Apsidiole, den sie umschloß⁸. Ein entsprechender Tonnenansatz ist heute noch in der Südwestecke über dem neuen Gewölbe erhalten, das nach Bells Besuch als Dach eines Ziegenstalls eingebaut wurde. Die Kirche kann also nicht einschiffig gewesen sein, sondern muß als Auflager für die gegenüberliegende Seiten der Tonnen Innenstützen besessen haben. Die Kreuzkuppelform ergibt sich aus dem quadratischen Grundriß und daraus, daß an der dort hoch erhaltenen südlichen Hofmauer noch der Ansatz der Westwand des südlichen Kreuzarms erkennbar ist. Der Typ der einfachen Kreuzkuppelkirche ist im Inneren Kleasiens mehrfach bei größeren gebauten Kirchen aus dem 10. oder 11. Jh. zu finden; Beispiele sind in Kappadokien die Çanlı Kilise, in Lykaonien die Kirchen auf dem Çetdağ, von Fisandon, İbrala und Sille und die Ala Kilise, sowie in Paphlagonien die Kirche von Çeltikdere⁹.

Der Hauptraum dieser Kirche ist im Inneren 5, 56 m. = 18 lang und im Osten 5, 30 m, im Westen 5, 48 m. breit; der Kuppeldurchmesser entsprach mit etwa 2, 70 m. der halben Breite. Die etwas eingezogene, gestelzte Apsis ist 2, 26 m. breit und 1, 96 m. tief. Die Westwand des Hauptraums und der Narthex in der Breite messen zusammen im Süden 2, 78 m, im Norden 2, 68 m, was wieder etwa der halben Breite des Hauptraums entspricht. Auch der Aufbau folgte, soweit sich das noch beurteilen läßt, der bei Kreuzkuppelkirchen üblichen Proportionierung: Der alte Fußboden lag wahrscheinlich auf dem Niveau, das sich aus einer angenommenen Türhöhe von 1, 81 m. ergibt. In diesem Fall entspricht die Höhe der vier inneren Pfeiler dem Kuppeldurchmesser. Sie ergibt sich aus einem zwischen der Apsis und der südlichen Apsidiole erhaltenen Pilasterkapitell, auf dem der vom Pfeiler herführende Bogen unter der Tonne des Kreuzeckraums ruhte. Die Höhe

8 Ramsay-Bell a. O. 465 Fig. 357.

9 Zur Çanlı Kilise vgl. R. Ousterhout im selben Band; zu den übrigen Kirchen M. Restle, *RBK I* (1966) 702-705; K. Belke, *RBK V* (1994) 827-835; Y. Ötügen-R. Ousterhout in: *Studien zur byzantinischen Kunstgeschichte*, Festschr. H. Hallenleben (1995) 85-92.

VİRANŞEHİR (MOKİSOS) YÜZEY ARAŞTIRMASI

Albrecht BERGER*

Orta Anadolu'da, Aksaray'ın güneyinde bulunan erken Bizans yerleşmesi Viranşehir'deki yüzey araştırmamızı 1996 Temmuz ve Ağustos aylarında sürdürdükten sonra, aynı yılın Ekim ayında kısa bir kapanış çalışmasıyla sona erdirdik. Bu çalışmalarla kentin planı tamamlandı, bazı kiliseler de daha ayrıntılı olarak incelenmiş oldu. Bir tarihlemeye izin verecek kadar iyi durumda kalmış olan kiliseler Viranşehir yerleşmesi gibi 6. ve erken 7. yüzyıla aittir¹⁰.

Kemer Kilisesi iyi durumunu, büyük bazalt bloklarından oluşan sağlam dış kabuğuna ve taşların uzaklaştırılmasını güçleştiren dik yamaçtaki konumuna borçludur (*Resim: 1, 2*). William Hamilton'un 1837'de görmüş olduğu dört kubbe kemerinden, yüzyıl başında sadece iki tanesi kalmıştır¹¹;

* Dr. Albrecht BERGER, Deutsches Archäologisches Institut, Ayazpaşa Camii Sok. 48, TR-80090 Gümüşsuyu/İSTANBUL

Yüzey araştırmasına Michael Nutto ve Gökçen Tuba Temelci (Temmuz/Ağustos) ve Haydar Çetin (Ekim) katılmışlardır. Çalışma iznini veren ve bundan dolayı teşekkür sunduğumuz Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğünü temsilen Afyon Müzesi'nden Mevlüt Üyümez (Temmuz/Ağustos) ve Nevşehir Müzesi'nden Halis Yenipınar (Ekim) katılmışlardır.

10 Bugüne kadar olan yayınların durumu: F. Hild-M. Restle, *Kappadokia, Tabula Imperii Byzantini* 2, *DenkschrWien* 149 (1981) 238-239; A. Berger, *XIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, 109-126.

11 W. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia* (1842) II 228; H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler* (1908) 267; W. M. Ramsay-G. L. Bell, *The Thousand and One churches of Asia Minor* (1909) 363.

yapı Kemer Kilisesi olan bugünkü adını bu kemerlerden almıştır. Kilise birbirine eşit olarak tasarlanmış olması gereken, ancak kuzey ve batı yönünde yamuk olan üç haç koluna sahiptir. Haç kolları atnalı biçimli apsisle aynı derinliktedir. Dik bir yamaca yaslanmış olmasından dolayı kilisenin batı duvarının alt kotunda bir açıklık yoktur, giriş güney ve batı kollarının kesiştikleri yerdeki iki kapıdan sağlanmaktaydı.

İkinci bir yapım evresine ait küçük ve kaba blokların altında, batı kolunun kuzey tarafında ve kuzey kolunun kuzeybatı köşesinde, ilk kabuğa ait kalıntılar görülmektedir. Plandaki düzensizliklerin ilk yapım evresinden kaynaklandığı böylece anlaşılmaktadır. Kubbenin çökmesi batı ve kuzeydeki ana kemerleri yıkarak büyük bir onarıma neden olmuştur. Küçük bloklardan yapılmış dış kabuğun içinde yer alan kuzey kolunun kuzey tarafındaki tek pencerenin çerçevesi yeniden kullanılmıştır. Özgün durumda bu noktada ve güney kolda iki pencere bulunmaktaydı. Bu, kuzeybatı köşesindeki eski dış kabuğun, batı penceresinin çerçevesinin yerleştirilmiş olduğu yerde bitmesinde anlaşılmaktadır. Sivrihisar'daki Kızıl Kilise ile karşılaştırınca söz konusu pencerenin üzerinde, haç kollarının ortasında bir pencere daha olduğu düşünülebilir. Batı kolunu sınırlayan duvarda, tonoz bölgesinde bir pencere açılmış olmalıdır.

Kiliseye güney ve batı kollarının birleştiği köşede bulunan bir giriş bölümünden girilmekteydi. Batı kolunun güneye uzatan bu bölüm, kilisenin eski dış kabuğuna uygun olarak bazalt bloklarından örülü bir duvardan oluşmaktadır. Bu duvar ile haç kolunun arasına daha geç dönemde yerleştirilen narteksi Gertrude Bell 1907 yılında görmüş, ancak bugün hiç bir izi kalmamıştır. Sadece güney haç kolunun dışında, kapıdaki harç izleri söz konusu yapım evresinde dikdörtgen açıklığın üst kısmında bir atnalı biçimli kemerin bulunduğunu göstermektedir.

Ana apsis sekizgenin beş kenarıyla çevrelenmiştir. İç kısımdaki örtü dıştaki 5/8'lik bölümü iki tarafta 15'er derece aşmakta ve yarım daireyi de tam 75 derece geçmektedir. Apsis pencerelerinin sövelerinde görülen delikler metalden yapılmış kalan ayak parçalarında, başlıkların hemen altında ahşap templon kirişini yerleştirmek için kemer biçimli bir oyuk bırakılmıştır.

Kubbenin oturduğu kare taban $5, 20 \times 5, 20 \text{ m.} = 16 \times 16$ 'lık ayak ölçüsüne sahiptir; diğer iki kola göre kendi içinde dikdörtgen bir biçime sahip olan güney kol ise $3, 90 \times 5, 20 \text{ m.} = 12 \times 16$ 'lık ayak ölçülerindedir. Apsisin orta noktası kubbe karesinden 8 ayak uzaklığındadır. Haç kollarıyla kubbe karesini birbirinden ayıran kemerler bu ölçü sistemine dahil edilmemiştir.

İç mekan değişik kotlara kadar toprakla örtülü olmasına rağmen, özgün zemin seviyesi kuzeydoğu ayağının açıkta duran profilinden anlaşılabilir. Kubbe kemerlerinin oturduğu paye başlıkları kuzeydoğu ve güneybatıda yaklaşık 3, 02 m, güneydoğuda ise 2, 88 ve 2, 93 m. = 9 ayaklık bir yüksekliğe ulaşmaktadır. Tonoz başlangıcının, iç mekanın yarı yüksekliğine karşılık gelmesi bu mekanın oldukça basık oranlara sahip olduğunu göstermektedir.

Kara Kilise (*Resim: 4 ve 5*) tonoz başlangıca kadar ayakta durmaktadır. Kemer Kilisesi'yle birlikte Viranşehir'de en iyi ayakta kalabilmiş yapıdır. Ne var ki son yıllarda üst sıralardan ve apsis kenarlarından bazı yapı bloklarını kaybolmuştur¹².

Kara Kilise bugün tek neflidir; apsis neften bir büyük kemerle ayrılmakta ve dış çevresi bir dokuzgenin beş kenarından oluşmaktadır. Ayrıca apsisin kuzeyindeki dış tarafında eski sıvadan izler görülmektedir. Yapının bugünkü durumu Marcell Restle Restle'nin doğru olarak gözlemlediği gibi özgün değildir, büyük bir kilisenin bozularak küçültmesiyle elde edilmiştir¹³. Restle'ye göre yeni kilisenin inşaatı sırasında, üç nefli bir bazilika olan ilk yapının sadece apsisinden bazı kısımlar ayakta idi.

Yeni nef duvarlarından güneyde kalanı büyük ölçüde eski bloklardan yapılmış, kuzey ve batı duvarları ise kaba yonu taşlardan örülmüştür. Beşik tonoz çatı örtüsü kilisenin ilk haline veya onarım sonrasına aittir. Tonozun yükünü karşılamak için kuzey duvarları kalınlaştırılmış, aynı amaçla güney duvarı da yüksek bir portalle desteklenmiştir.

12 Bkz. Ramsay-Bell, *a.g.e.*, Resim: 258; M. Restle, *Studien zur frühbyzantinischen Architektur Kappadokiens*, DenkschrWien 138 (1979) lev. 70. 71. 75.

13 Bkz. Restle, *a.g.e.* 46-48.

Muhtemel yan neflere ait sadece güneydoğuda bazı temeller kalmıştır. Kuzey nefin varlığı da apsisin yanında görülen bazı duvar başlangıçlarından çıkartılabilir.

Bugün ise nefin yerinde daha geç devre ait olan yarı gömük ve batıda ana nefi aşan tonozlu bir mekan yer almaktadır.

Arkadlı, üç nefli bir bazilikanın rekonstrüksiyonunu bu kadar az bulguyla tam olarak desteklemek mümkün değildir. Restle apsisin batısında, kuzey duvarının başlangıcında, özgün orta nef duvarının kalınlığını saptamıştır. Burada, doğuda 87 cm. genişliğindeki duvar payandası ile batıda 114 cm. kalınlığındaki duvarın arasında ve pencerenin üstünde bir geniş çerçeve bulunmaktadır. Güney duvarı ise diğerlerinden farklı olarak yeniden yapılanma sırasında kalınlaştırılmamıştır. Belki de bu alt kısımlar daha eski bir yapım evresine işaret etmektedir, çünkü portal yapısı pencere denizlikleri yüksekliğine kadar duvarın önünde durmakta ve ancak bundan sonra duvarla bütünleşmektedir. O durumda, nef ve yan mekanlar daha ilk yapım evresine geçişli bir duvarla bölünmüştü ve belki de kiliseye Kemer Kilisesi'nde olduğu gibi batıdan değil, güneydeki yan mekandan giriliyor, oradan da bir kapı veya kemerli bir geçitten ana mekana geçiliyordu.

Büyük bir olasılıkla yan mekan nef kadar uzun değildi, çünkü temeller sadece portal seviyesine kadar mevcuttur. Olası yan mekanın altında 1, 80 x 2, 70 m. ölçülerine sahip, küçük bloklardan örülü bir tonozla örtülmüş ve batı duvarından girilen bir yeraltı mezarı bulunmaktadır. Şimdiye kadar bilinmeyen bu oda 1995 ve 1996 çalışmalarımız arasında tavanı çökünce ortaya çıkmıştır. Üzerindeki mekanın da aşağı yukarı aynı ölçülere sahip olduğunu ve batı yönünde çok daha fazla uzanmadığını düşünmek yanlış olmasa gerek. Doğu duvarındaki 1, 50 m. lik açıklık ise ikinci bir yapım evresinde kaba ve küçük blok taşlardan örülü atnalı biçimli bir apsisle kapatılmıştır. Apsise ait izler az ancak belirgindir. Güneydeki yan mekanda da kuzeydeki duvar bitiminin karşılığı olmalıdır. Ana nefin doğu ucunda yan koroları olan ve girişin yine buradan sağlandığı kiliseler Kapadokya'da 6. yüzyılın birinci yarısında sıkça görülür¹⁴.

14 Restle, *a.g.e.* 142.

Daha önce bahsedilen nef onarımı yapının üçüncü yapım evresini meydana getirmektedir. Bununla birlikte güneydeki yan mekanın iptal edildiği yeni nef duvarlarında çatıya ait iz bulunmamasından anlaşılmaktadır.

Kapadokya için oldukça yabancı olan bir uygulama da ikinci ve üçüncü yapım evrelerinde olduğu gibi kolayca tarihlenememekte: Apsisin başlama noktasına, nefle 60 cm. lik yükselikte, eksene dik bir duvar eklenmiştir. Bu duvarın arkasında apsis yükseltilmiş ve buraya bir kriptaya yerleştirilmiştir. Kilisenin ana ekseninin sağında ve solunda duvarın içinden buraya iki kapı açılmaktaydı. Kuzey kapısının kuzey kısmı *in situ* olarak kalmıştır, güneydeki ise kaymış ve lento düşmüştür. Simetrik bir düzen içinde beklenilecek bir güney kapısı ise bugün görülmemektedir. İki kapıya iki merdivenle inilmiş, aralarında kalan apsise ise birkaç basamakla çıkılmış olmalıdır. Eksene dik duvarın moloz taşlardan inşa edilmiş olması, dış duvarlarla bağlantısız durumu ve bugün apsisin altındaki bir kotta görünen duvarlarının bir çıkıntıya sahip olmaması yapının daha geç bir ek olduğunu göstermektedir. Hans Rott ve Gertrude Bell¹⁵ apsis ortasında, alçak tutulmuş tek bir pencere görmüşlerdir. Pencere kemerinin tepe noktası kriptaya tavanının herhalde hemen altındadır ve olasılıkla kriptaya ışık sağlaması için oraya yerleştirilmiştir. Söz konusu pencere Restle tarafından görülmemiştir ve bugün tamamıyla harap durumdaki apsis, kaba işçilikli yeni bir duvarla küçük bir açıklık bırakılarak örtülmüştür. Daha yüksekte bulunan üç apsis penceresi Bell ve Rott'un fotoğraflarına göre özgün zeminden yaklaşık 1, 50 m. yüksekten başlamaktadır ve olasılıkla ilk yapım evresine aittir. Muhtemelen taş kirişlerden düz bir örtüsü olduğu düşünülen kriptanın planı kazı yapılmadan anlaşılamaz durumdadır. Apsisin yanından girilen ve röliklerin saklanması yarayan küçük kriptalarla 5. yüzyıla kadar erken Bizans Dönemi kiliselerinde karşılaşılmaktadır. Bu örnekte olduğu gibi neften girilebilen yükseltilmiş apsisin altında bulunan kriptalar Bizans coğrafyasında görülmez, ve bu yüzden bir batı etkisine işaret ediyor olmalıdır.

Nefin batı duvarı kaba inşaat yöntemiyle yapının diğer duvarlarından belirgin şekilde ayrılmakta, bu da bir üçüncü, tarihi belli olmayan bir onarımı akla getirmektedir¹⁶. Bugün molozların içinde yayan 85 cm. uzunlu-

15 Rott, *a.g.e.* 267; Ramsay-Bell *a.g.e.* 326 ve Resim: 258.

16 Bkz. Restle *a.g.e.* 48.

ğunda, iki tarafı yuvarlatılmış bir paye belki de bir zamanlar duvar içinde yer alan bir çift pencerenin desteğini oluşturmuştur. Kemer Kilisesi'nde yapılan çok sayıdaki yapısal değişiklik bu yapının kentteki diğer kiliselerden daha uzun süre kullanılmış olduğunu ve belki Mokisos'taki son piskoposluk merkezi olduğunu göstermektedir.

Viranşehir'in biraz dışında kalan küçük bir manastır olan Eshab-ı Kehf Hanı'nın ikinci kez incelenmesi sonucunda 1995 yılında kilisenin kubbeli ve haç planlı olduğuna dair tahminlerimiz doğrulanmıştır (*Resim: 6 ve 7*).

Gertrude Bell'e ait bir fotoğrafta kilisenin güneydoğu köşesinde bir tonozun başlangıcı görülmektedir¹⁷. Bell'in ziyaretinden sonra bir keçi ağıllının çatısı olarak yapılan yeni tonozun üzerinde, yapının güneybatı köşesinde bir beşik tonoz başlangıcı görülmektedir. Buradan kilisenin tek nefli olamayacağı anlaşılmaktadır, çünkü karşı tarafa rastlayan tonozları taşıyan iç desteklere rastlanmamıştır. Kubbeli haç şeması kare plandan ortaya çıkmaktadır. Ayrıca güneyde yüksek bir seviyeye kadar kalmış olan avlu duvarında güney haç kolunun batı duvarını teşkil eden başlangıç kısmı da bu kanıyı desteklemektedir. Orta Anadolu'da 10. veya 11. yüzyıla ait kubbeli haç planlı kilise tipi sıkça görülmektedir; Kapadokya'da Canlı Kilise, Likaonya'da Çetdağ, Fisandon, İbrala ve Sille kiliseleri ve Ala kilise, ayrıca Paflagonya'da Çeltikdere Kilisesi önemli örneklerdir¹⁸.

Kilisenin ana mekanının uzunluğu içten 5, 56 m. = 18 ayak, genişliği ise doğuda 5, 30 m. ve batıda 5, 48 m. dir; kubbe çapı 2, 70 m. ile mekan genişliğinin yarısı kadardır. Biraz geriye çekilmiş olan apsis 2, 26 m. genişliğe ve 1, 96 m. derinliğe sahiptir. Ana mekanın batı duvarı ve narteksin genişliği bir arada, güneyde 2, 78 m, kuzeyde 2, 68 m. dir. Bu da ana mekan genişliğinin yarısına karşılık gelmektedir. Yapının üst kısmı, anlaşılabildiği kadarıyla kubbeli haç planlı kiliselerin alışılmış oranlarına sahiptir. Özgün zemin büyük bir olasılıkla 1, 81 m. olması gereken kapı yüksekliğinin gösterdiği derinlikte olmalıdır. Bu durumda dört iç ayağın yüksek-

17 Ramsay-Bell *a.g.e.* 465 Resim: 357.

18 Canlı Kilise için bkz. R. Ousterhout bu kitapta; diğer kiliseler için M. Restle, *RBK I* (1966) 702-705; K. Belke, *RBK V* (1994) 827-835; Y. Ötügen - R. Ousterhout, *Studien zur byzantinischen Kunstgeschichte, Festschrift H. Hallensleben* (1995) 85-92.

likleri kubbe çapına denk gelmektedir. Bu l, apsisin güneyindeki, ke-
deki mekanın tonozunun altındaki ayaktan yükselen kemeri taşıyan pilaster
başlığından çıkmaktadır. Apsisin yüksekliği tonoz başlangıcındaki bir sil-
meden 4, 90 m. olarak, ha kollarının yüksekliği de 5, 10 m. olarak sapta-
nabilmektedir. Kubbe bu ölçüleri, alııldığı üzere yarım birim kadar geç-
mekte, dolayısıyla 8 m. ye ulaşmaktadır.

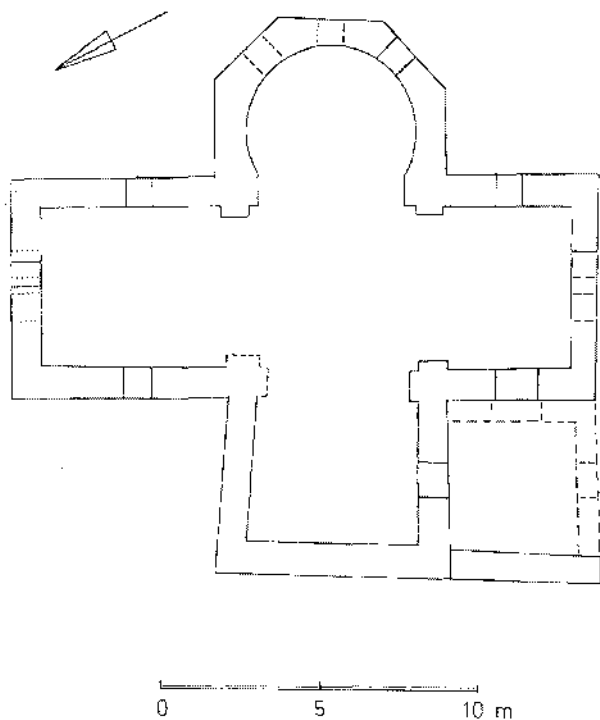

Abb. 1: Kemer Kilisesi: Grundriß, plan

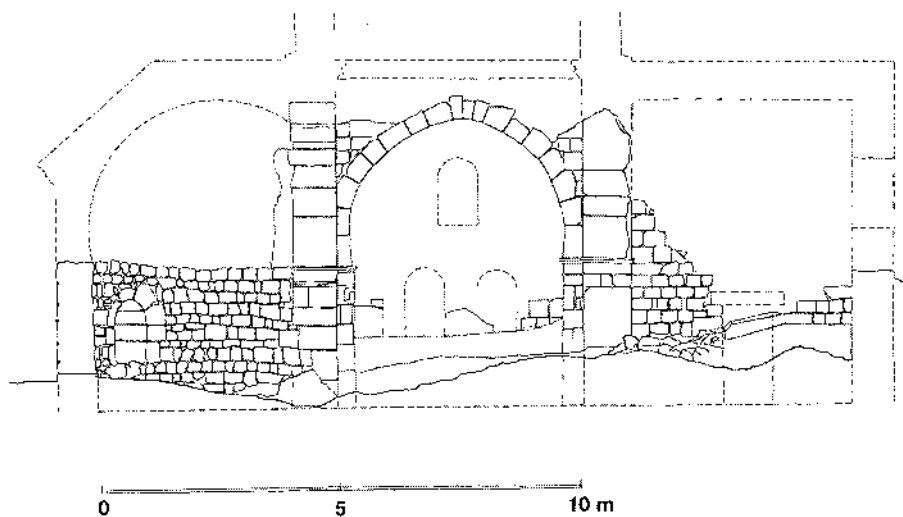
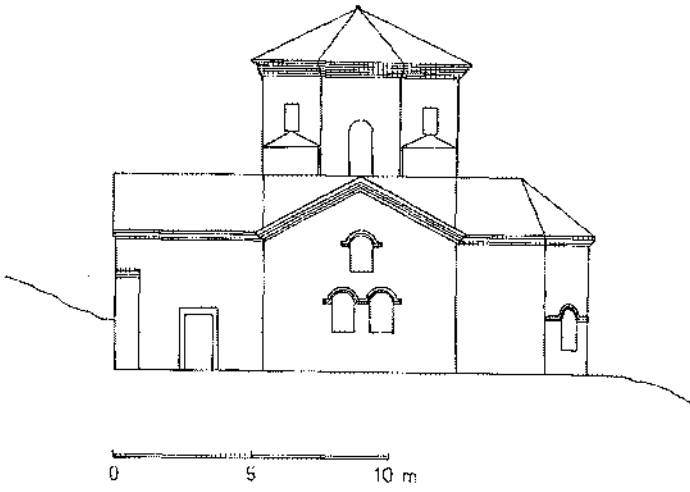

Abb. 2: Kemer Kilisesi: Längsschnitt mit Blick nach Süden, doğu-batı kesiti, güneye bakış

**Abb. 3: Kemer Kilisesi: Rekonstruierte Ansicht von Süden,
Kemer Kilisesi: Rekonstrüksiyon görünüşü, güney**

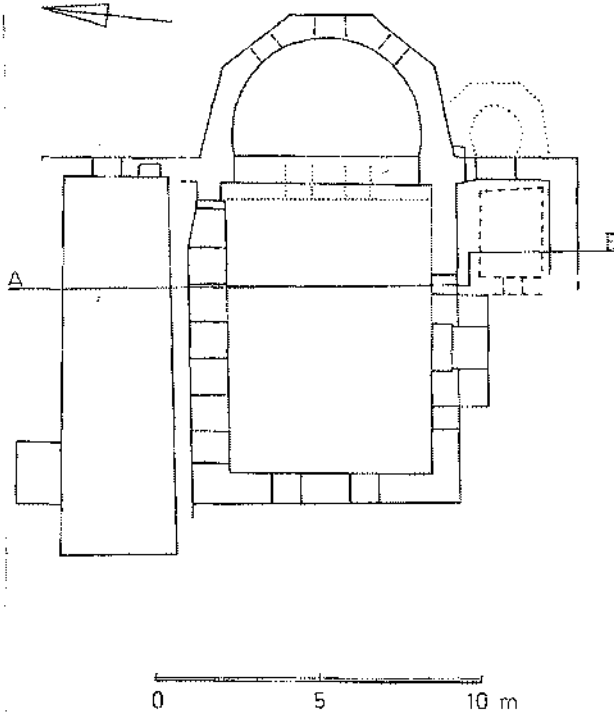

Abb. 4: Kara Kilise: Grundriß, plan

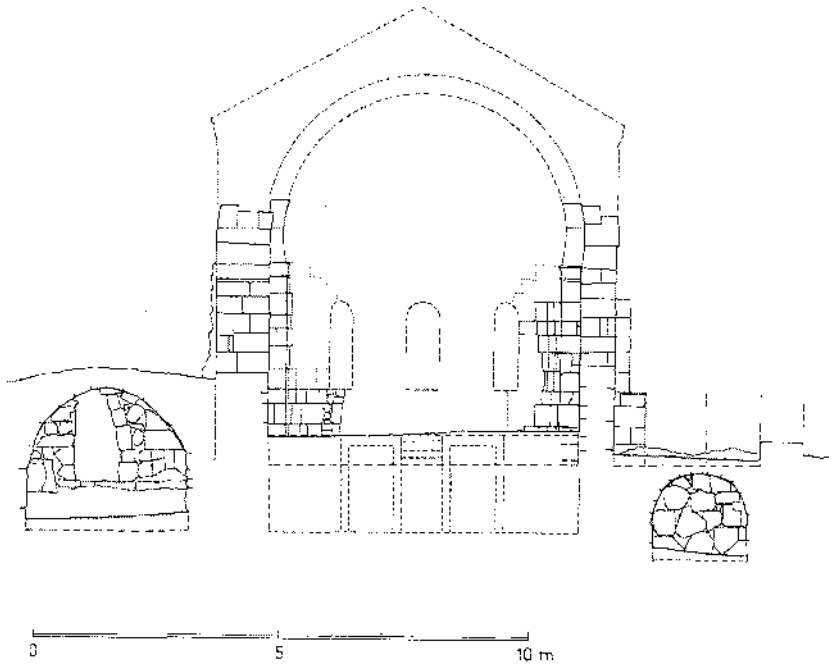

Abb. 5: Kara Kilise: Querschnitt mit Blick nach Osten, Kuzey-güney kesiti, doğuya bakış

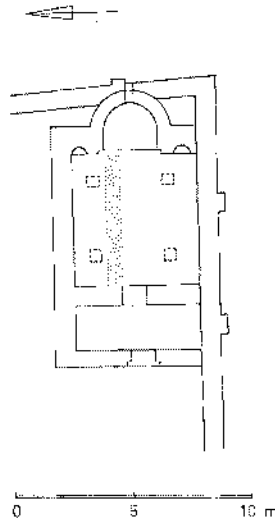

Abb. 6: Eshab-ı Khef Hami: Grundriß, plan

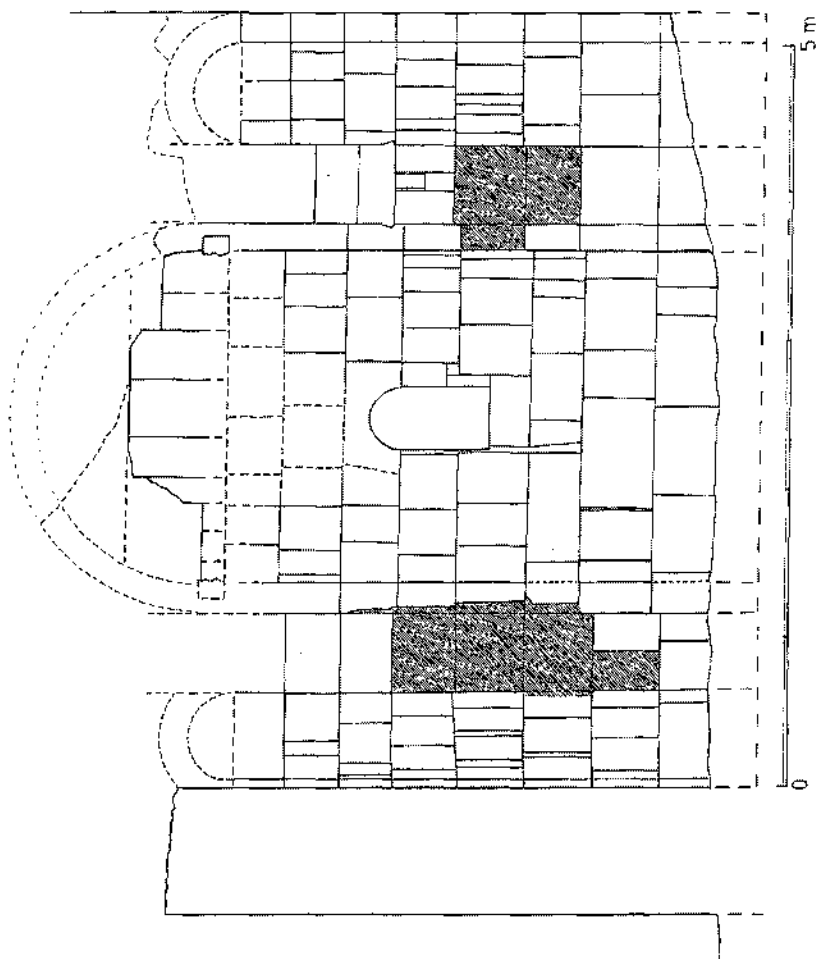

Abb. 7: Eshab-1 Kelf Hami: Querschnitt mit Blick nach Osten-kuzey-güney kesiti,
doğuya bakış

BEYPAZARI TAHİRLER KÖYÜNDEKİ KİLİSELER ÜZERİNE ALAN ÇALIŞMASI

*Peter BROWN**

15 - 18 Haziran, 1996

Eylül 1995’de projenin iki yönetmeni-yani Princeton Üniversitesi’nde tarih profesörü olan bendeniz ve arkadaşım, Durham Üniversitesi’nde “honorary fellow” olan David Barchard-Beypazarı ilçe merkezinin tahminen 15 kilometre güneyinde bulunan Tahirler köyüne 3 kilometre uzaklıkta, “Kiliseler” adıyla bilinen alanda daha önce tespit edilmemiş olan bir Geç Roma mahallini ziyaret ettik.

Haziran 1996’da Kültür Bakanlığı’nın resmi bir temsilcisinin eşliğinde, Princeton ve Durham’dan dört kişilik bir ekip, araştırma yapmak ve yüzeydeki seramikleri toplamak için Tahirler köyüne geldi. Alanda yapılan dört günlük çalışma sırasında araştırma ekibimiz, Tahirler’den güneye giden eski nehir yatağını takip eden modern yolun her iki tarafında esaslı eski kalıntılar buldu.

Kalıntıların keşfedildiği alanın oldukça kompleks olduğu hemen anlaşıldı.

Alan üç farklı alt bölgeye ayrılmaktadır:

* Prof.Dr. Peter BROWN, Princeton University, New Jersey 08544-1017, ABD

Birinci bölge: Eski nehir yatağının ve modern yolun doğusu. Eski Roma ve daha önceki dönemlerden kaldığı anlaşılan ancak M. S. 600 yıllarından sonra ortadan kaybolan bir köye benzemektedir.

İkinci bölge: Birinci bölgenin yaklaşık 700 metre ötesinde, eski nehir yatağının batısında, “Kiliseler” adıyla bilinen tepe üzerinde kademeli platformlar bulunuyor.

Üçüncü bölge: “Kiliseler” tepesinin platformlarından yukarıya doğru yükselen bir sırt vardır. 1982 ya da 1992 yıllarında inşa edilen su pompası istasyonunun su borularını yerleştirmek için yapılan ve Kırbaşı Platosu’na kadar bu alanın ortasından geçen kazılar sırasında kalıntılar ortaya çıkmıştır. Bunlar mermerden kesilmiş büyük bloklar ve diğer küçük fakat zengince süslenmiş bir binaya ait kalıntılar idi.

Her üç bölgede Erken ve Geç Roma Devri’ne ait kalıntılar ve seramikler meydana çıkmıştır.

Birinci Bölge Hakkında

Modern yolun doğu tarafında köylüler tarafından yapılan bir kazıda, yoldan yalnız 40 metre ötede iki büyük taş kilisenin kalıntıları meydana çıkmıştı. Birinci (yani, yola en yakın olan) kilise büyük bir kilise olup kuzey duvarı ve bütün apsisi iki metre kadar yükseklikte muhafaza edilmiş vaziyettedir.

Kuzey duvarının uzunluğu yaklaşık 25 metredir. Apsisinin genişliği ise 10 metredir. Bu, tek yan koridorlu, Geç Roma Devri’ne ait bir bazilika idi.

İkinci kilise, birincisinden ortalama 50 metre uzaklıkta ve daha küçük boyda bir binadır. Daha az korunmuş olmakla beraber yapının çeşitli safhalarını hâlâ ayırt etmemiz mümkündür. Kilise tek yarım kubbeli ve muhtemelen sekizgen şekilli daha küçük bir bazilika idi.

Etraftaki yamaçtan toplanılan seramikler, burada Erken ve Geç Roma dönemleri arasında bir köyün varlığını gösteriyor.

Maalesef, son yıllarda bu kiliselerde ve çevresinde yapılan kaçak kazılar önemli hasara neden olmuştur.

İkinci bölgede (yani modern yolun ve eski nehir yatağının batısında) “Kiliseler” adıyla bilinen tepenin platformları vardır. Hiçbir mimari kalıntı bulunmamasına rağmen bölgede son dönem Roma Devri’ne ait çömlek parçaları serpilmiş bulunmaktadır. 1992 yılından beri alanda kaçak kazılar yapıldığından dolayı geniş çukurlara rastlanmaktadır.

Üçüncü bölgede, su pompası istasyonu ve su borusu için kazılan hendeğin sonu arasındaki alanda kesme beyaz mermerden bloklara ve duvar kaplama kalıntıları olan ince mermer parçalarına rastlanmıştır.

Kuzeye doğru inen nehir yatağında muhtemelen bu binaya ait olmayan küçük sütun başı kalıntıları bulunmuştur.

Her ne kadar kesin bir tanım yoksa da bunların zengince süslenmiş bir kiliseye ait olduğu düşünülmektedir. 1996 sezonunda bu bölgedeki buluntular mermer dış kaplama ve zemin dekorasyon parçaları, çatı kiremitleri ve diğer mimari parçaları kapsamaktadır.

Bölgede yükselen tepenin yaklaşık 50-100 metre yukarısına kadar devam eden alandaki seramikler Geç Roma Devri’ne aittir.

Çevresi 120 cm. kadar olan büyük bir objeden kopmuş benzeyen iki büyük mermer parçası keşfedildi. Bunlardan bir tanesi alanın kuzeyindeki tepenin aşağısından geçen bir patikada bulundu.

Öbürü ise galiba orijinal yerinde, su borusu hendeğine ve yukarıda tarif edilmiş beyaz taş binaya yakındır. Bu mermer nesne her ne kadar Klasik Dönem’e ait kabaca oyulmuş bir çanak şeklinde ise de tanımlanması zordur.

1996 araştırmasının sonuçları şu soruları ortaya atıyor: Söz konusu üç bölge-yani modern yolun hemen doğusundaki iki kilise ve yerleşme kalıntıları ile yolun batısındaki tepede bulunan platform ve sırttaki kalıntılar-köyle birleşik bir Geç Roma manastır kompleksi olabilir.

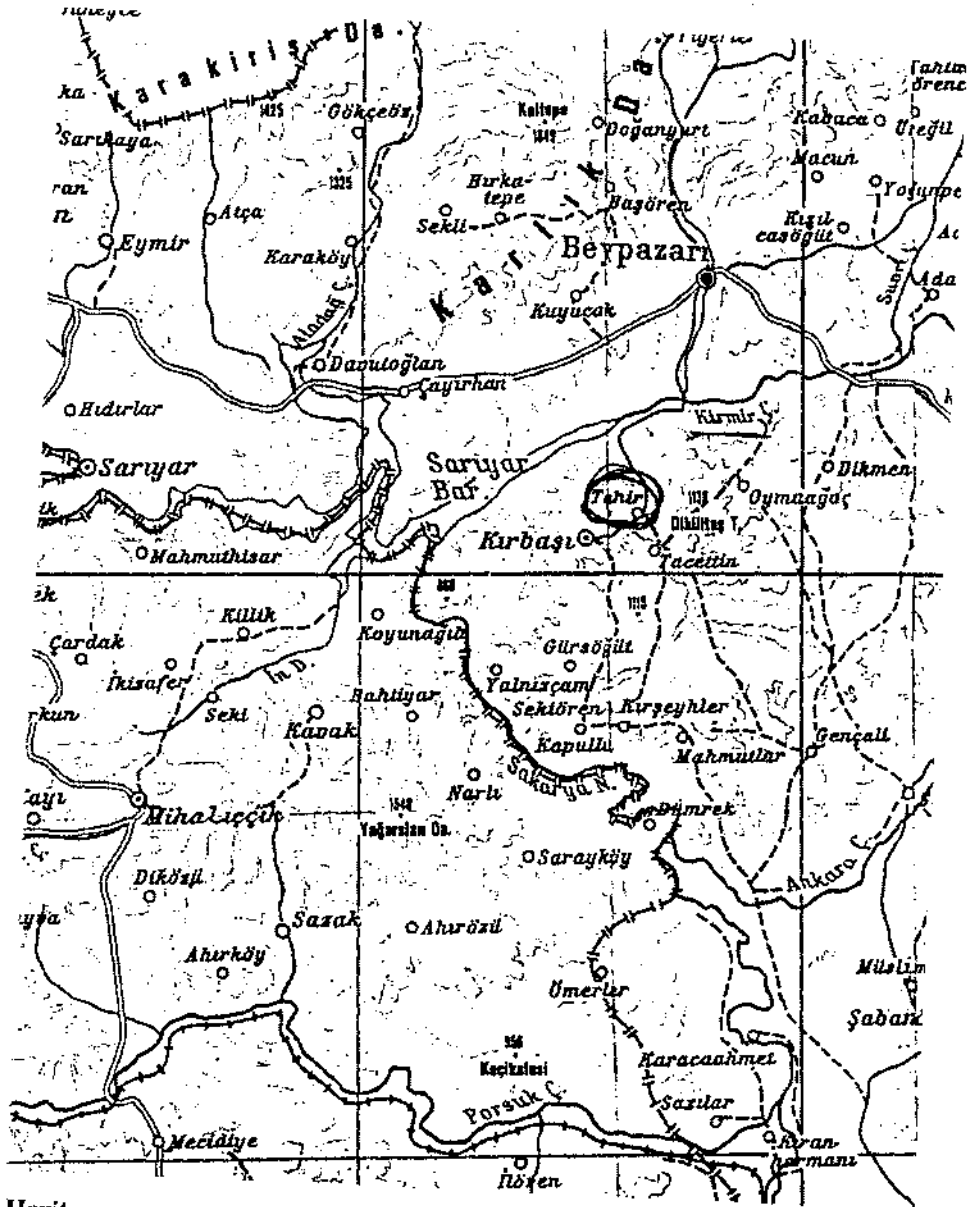
Bundan başka kuvvetli bir ihtimal ile, bu kalıntılar, altıncı yüzyılda yaşayan bir azizin biyografisi olan “Life of Theodore of Sykeon” / *Sykeonlu Rahip Theodor’un Hayat Hikayesi* adlı bir eserde ayrıntılı olarak tanıtılan köy ve kiliseler olabilir.

Bu eser, Geç Roma Devri Galatya ve Orta Anadolu topografisi ve toplumsal tarihi için zengin ve emsalsiz bir kaynak olduğu için, Geç Roma Devri tarihçilerini çok ilgilendiren önemli bir sorunun -Sykeon’u mu keşfettik sorusu- çözümüne de yardımcı olması mümkündür.

Son olarak: Üçüncü bölgenin güney tarafına yakın akan derenin kıyılarının üstünde köylüler tarafından “Kızlar Sekisi” olarak bilinen bir alan daha vardır. Burada bir tapınak veya küçük bir kale olması muhtemel bir yapı vardır.

Burada bulunan çömlek parçalarının Hitit mi yoksa Frig Dönemi’ne mi ait olduklarını tespit etmek için bir çalışma gerekiyor. Bu alanda kaçak kazı izlerine rastlanmamıştır. Galat Dönemi’ne ait bir kale olan Dikmen Kalesi buradan görülmektedir ve bu alanda Galat Dönemi’ne kadar devamlı surette insanların yaşamış olması mümkündür.

Bu dört esas bölgeden başka bir de “Kiliseler” ve su pompası istasyonunun hemen üstünde, Kırbaşı Platosu’nun çevresinde çıplak bir tepe bulunuyor. Bu tepede bulduğumuz ve bizi çok şaşırtan kırmızı çömlek parçaları bu alanın da bir yerleşim bölgesi olduğunu göstermektedir.

Harita

GALATIA BÖLGESİ KALELERİ/YERLEŞMELERİ YÜZEY ARAŞTIRMASI: ANKARA İLİ 1996

*Levent Egemen VARDAR**
Nalan AKYÜREK VARDAR

GİRİŞ

Galat kalelerinin arkeolojik açıdan belirlenmesine yönelik olarak planladığımız yüzey araştırmalarının 1996 yılına ait bölümünü Ankara ilinde gerçekleştirdik. Bugüne kadar maalesef arkeologların pek ilgisini çekmemiş bir konu olarak görünen araştırmamızın arazi çalışmalarına Kültür Bakanlığı iznini aldığımız 24.04.1996 tarihinden hemen sonra başlanmış, 30.04-24.11.1996 tarihleri arasında, toplam 17 gün arazide çalışılmıştır. Galatlar konusundaki en son değerlendirme Strobel, 1996'da yer almaktadır. Yüzey araştırması, fiilen Levent Egemen Vardar (Arkeolog), Nalan Akyürek Vardar (Arkeolog), Şinasi Kılıç (Topograf), Ali Vardar (Şehir Plancısı) ve Ömer Kırıl (Şehir Plancısı) tarafından gerçekleştirilmiştir. Çalışmalar sırasında Ankara'nın 10 ilçesinde, toplam 24 antik yerleşim alanı incelenmiştir (Harita: 1). Araştırma projemizin kısa ve uzun vadeli iki hedefi bulunmaktadır. Beş yıllık uzun dönemde,

* Levent Egemen VARDAR, Arkeolog, Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Kazılar Şubesi, 06100 Ulus/ANKARA
Nalan AKYÜREK VARDAR, Arkeolog, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Gelibolu Yarımadası Barış Parkı, Uluslararası Fikir ve Tasarım ve Yarıştırma Bürosu, 06531 ANKARA

bölgedeki çeşitli dönem kalelerinin belirlenmesi ile bunlar arasındaki Galat kalelerinin, özellikle mimari ve seramik buluntular açısından değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. 1996 sezonunun hedefi ise bir yandan literatürden bilinen veya sözü geçen alanların incelenmesi, mevcut bilgilerin güncelleştirilmesi ve topoğrafik planlarının elde edilmesiyle, diğer yandan bu çalışmaların henüz arkeologlarca saptanmamış alanlarda da sürdürülmesi öngörülmüştür. Bu bakımdan, araştırmanın ilk yılında tarihi coğrafyanın belirlenmesine yönelik çalışmalara ağırlık verilmiştir.

İNCELENEN ALANLAR

A) Literatürden Bilinenler ya da Çeşitli Kaynaklarda Söz Edilenler

1- DİKMENKALE

Beypazarı ilçesi, Dikmen köyü, rakım 1078 m. dir. Köyün 750 m. kuzeydoğusundadır. Yaklaşık 100 m. yüksekliğindeki, konik bir tepenin üzerindedir. Özellikle köye dönük güney yamacı yoğun kayalıktır. Tüm yönlerde, özellikle kuzey ve batıda geniş bir görüş açısı bulunmaktadır. Bu doğrultuda yaklaşık 20-25 km. yarıçapında bir alan görülebilir. Tepenin batısı meşeliktir.

Tepede, bazı arkeologlarca varlığından söz edilen bir kale bulunmaktadır. Kale, doğrusal olmayan hatlarla (Çizim: 1; Resim: 1,2) birbirine bağlanmış, kabaca üçgen biçimlidir. Planın tümü elde edilebilecek kadar iyi korunmuştur. Köşelerin birbirine uzaklığı 20 m. den az değildir. Batı yamacındaki duvar üzerinde, üç yuvarlak burç bulunmaktadır. Giriş, güneydeki burca bitişik olup, 1.40 m. genişliğindedir. Ortalama duvar genişliği 2.20 m. kadardır. Kabaca 200 metre karelik iç alanda, kalenin 1/3'ünü kaplayan bir kaya yüzeyi, zemini oluşturmaktadır. Duvarların yapımında iç ve dış yüzlerde iri bloklar, aralarında daha küçük moloz dolgu kullanılmıştır. Çokgen taşların yüzü kabaca işlenmiştir. Harç veya benzeri bağlayıcı bir malzeme kullanılmayıp, kuru teknikte örülmüştür. Kuzey yandaki duvarların yüksekliği 2.70 m.yi bulmaktadır. Duvar temelleri yer yer kayaya oturtulmuştur. Güneyden ve kuzeyden gelen duvarlar, doğuda iri bir kaya bloğunun üzerinde birleşmiştir. Yapının ortaya

çıkan planı, Galat kaleleri konusundaki tarihsel verilere uygunluk gösterir. Doğal yapısıyla savunma açısından zaten avantajlı bir konumda bulunan kale, anlaşıldığı kadarıyla bir saldırı karşısında korunma ve bölgeyi, özellikle doğu-batı yönündeki antik yolu kontrol amacıyla inşa edilmişti. Çok az sayıdaki seramik örnekler, yapının dışında, güney yönde olmak üzere görülmüştür. İnce cidarlı, koyu ve turuncu astarlı örnekler Hellenistik Evre'ye tarihlenebilir.

Kalenin 1 km. kadar kuzeyinde, yamaçta, kayalık bir terasın altında, kayaya oyma mekanlar belirlenmiştir. Söz konusu mekanlar olasılıkla bir yer altı kentine ve kaya kilisesine ait olmalıdır (Çizim: 2). Kaya kilisesi kapalı Yunan haçı planlıdır. Yapıya, önündeki 1.77 m. enindeki kapıdan girilmektedir, ancak önünde, şimdi yıkılmış olan bileşik başka mekanların da olduğu anlaşılmıştır. Girişin dışındaki üç yanda nişler bulunmaktadır. Tepede, ortada kubbe biçimlendirilmiştir. Mevcut zeminden kubbeye olan yükseklik 4.00 m.dir. Kapıdan itibaren derinliği 5.73 m.yi bulmaktadır. İçerisi, kapıdan ayrı olarak, kapı üzerindeki pencereden aydınlatılmaktadır. Kaya kilisesinin doğusundaki bir kaya oyuğuna girilememekle beraber, bunun bir yer altı kenti girişi olduğu kanısına varılmıştır. Bu alanın, 15-20 km. uzaklıktaki Kırmır Vadisi'nden bildiğimiz benzer yerleşimlerle ilgili ve çağdaşı olduğu düşünülebilir.

2- HİSARLIKAYA

Polatlı ilçesi, Hisarlıkaya köyü. Rakım 1310 m.dir. Köyün 750 m. batısındadır. 50 m. yüksekliğinde, konik bir tepe üzerindedir (Resim: 3). En yüksek noktada, kuzey-güney doğrultusunda uzunlamasına olmak üzere, ovale yakın planlı bir surla çevrili kale bulunmaktadır (Çizim: 3). Kale, özellikle kuzeyine egemen olup, bugünkü Ankara-Eskişehir yolunda olduğu gibi, antik yolu kontrol etmektedir. İç boyutları yaklaşık 25x36 m.dir. 2.20 m.den az olmayan sur kalınlığı, bazı yerlerde 2.50 m.yi bulmaktadır. Kalenin girişi doğuya, bugünkü köye bakmaktadır. 3.05 m. Genişliğindeki kapının söve ve lentoları görülebilir. Bu ana duvarın ortalama 5-6 m. dışında, çevredeki kaya gruplarına uyumlu, süreklilik göstermeyen, daha ince (1.50-1.80 m.) ikinci bir savunma duvarının varlığı belirlenmiştir. Böylelikle, çevredeki kayaların da savunmanın bir parçası olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Bu özellik, Galat tarihinden bil-

diğimiz bir olgudur. Tüm duvarlarda harç kullanılmamıştır. Ana yapının içinde, hemen hemen tüm alanda, gerek dik köşeli gerekse kısmen oval plan gösteren çok sayıda mekanın varlığı anlaşılmıştır (Resim: 4). Böylelikle, en azından bir dönemde kale içinde yerleşimden söz etmemiz olasıdır. Seramik buluntular ise yapıların Bizans Dönemi'ne tarihlendirilmesine yardımcı olabilmektedir.

3- BASRİKALE

Polatlı ilçesi, Basri köyü. Rakım 1100 m.dir. Köyün 1.5 km. kadar güneybatısındadır. 35-40 m.lik konik bir tepe üzerindedir. Özellikle güneyine, şimdiki Polatlı-Sivrihisar yoluna olduğu gibi, antik yola ve batıya, Gordion ile Sakarya Irmağı Vadisi'ne egemendir. Böylelikle stratejik bir önemi olduğu anlaşılmaktadır. Tepenin en üst düzeyine kalenin olması gereken alana BOTAŞ, Basri Röle İstasyonu inşa edilmiştir. Yaklaşık 15x30 m. boyutlarındaki istasyon, birebir kalenin olması gereken alana yapılmıştır. Görünebilir halde bazı yapı taşları bulunmakla beraber herhangi bir mimari özelliğin belirlenmesi olanaksızdır. Ancak seramik buluntular görülebilir. Güneybatı yönde 5-6 m. aşağıda, yaklaşık 3 dönümlük bir teras üzerinde seramik dağılımı izlenmiştir. Ağırlıklı olarak Bizans Dönemi belirlenmiştir. Günlük kullanıma ait kaba hamurlu kaplardır. Ayrıca tepenin Kurtuluş Savaşı'nda mevzi olarak kullanıldığı, boş kovan ve şarapnel parçaları gibi, değişik metal kalıntılardan anlaşılmaktadır. Kalenin güneybatı yönünde, 20-30 m. aşağıda, kaleye 200-250 m. uzaklıkta, dil biçimli bir tepenin üzerine entegre edilmiş, olasılıkla 20-25 m. taban çapında, 10 m. yüksekliğinde bir tümülüs belirlenmiştir. Tümülüs üzerinde 5-6 ayrı noktada ilerlemiş kaçak kazı çukuru görülmüştür. Kaçakçıların çalışmalarını sürdürdüğü, toprağa sakladıkları ancak tarafımızdan bulunan kazmadan anlaşılmıştır. Midas Tümülüsü'nü görebilen bir noktadaki tümülüs üzerinde, kaçakçıların çevreye saçtığı seramikler arasında metal taklidi, gri, İ.Ö. V.-VI. yüzyıllara tarihlenebilecek örnekler de görülmüştür. 02.10.1996 tarihinde durum, bir yazıyla Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ne bildirilmiştir.

4- ÇANAKÇI

Polatlı ilçesi, Çanakçı köyü. Rakım 1029 m.dir. Köyün 1.5 km. güneyindedir. Yaklaşık 100 m. yüksekliğinde bir tepe üzerindedir (Resim: 5). Yörenin en yüksek noktası, Yıldız Dağı'nın (1112 m.) 1.5-2 km. kuzeyindedir. Çevrede yer yer meşe ağaçları görülür. Tepenin batısı dışındaki yönlerde eğimi diktir. 7.5 km. batısındaki Sakarya Irmağı Vadisi'ne ve kuzeyine geniş bir görüş açısı bulunmaktadır. Kuzeybatı yönde görüş 30 km. kadardır. 25 km. kuzeydeki Gordion da görüş alanındadır. Mimari ve seramik kalıntılar tepenin en üst noktasındadır. İki ayrı türde mimari kalıntılar belirlenmiştir (Çizim: 4):

a) Kayanın kesilerek, traşlanarak biçimlendirilmesiyle elde edilen mekanlar: Olasılıkla Hellenistik Dönem.

b) Dikdörtgen (örneğin 0.95x0.45x0.60 m. boyutlarında) bloklardan oluşan, düzgün hatlar izleyen ve sert köşeler yapan sur: Roma Dönemi.

Yüzeyde görülen seramikler de bu iki dönemin varlığına işaret etmektedir. Kayanın kesilmesiyle düzenlenen yapı doğuya yöneliktir. Tümünü açık hava kutsal alanı olarak değerlendirmeye çalıştığımız bu yapıda, aynı yönde, yaklaşık 4.20x7.85 m. boyutlarında bir avlu görülmektedir. Bunun batısında, bitişik ancak görece yüksek platform (yaklaşık 5.30x4.50 m.) ise bir cella izlenimi vermektedir. Yapı grubunun saptanabilen üçüncü mekanı ise, yine bitişik olmak üzere, dörtgen biçimli, doğu yanı içten sekili bir kaya çanağıdır (4.80x4.40 m.).

Bu yapı grubunun doğusunda, yaklaşık boyu 11 ve 14 m. olan iki teras bulunmaktadır. Terasların güney yanı kayalıktır. Kayalığın üzerinde dörtgen blokların oturtulması için, temel işleviyle yataklar oyulmuştur. Söz konusu yataklar 0.50 m. genişliğindedir. Bu, surun kaya üzerinde tek sıra bloklarla inşa edildiğini göstermektedir. Gene kaya üzerinde, bu surun 90 derece dönerek oluşturduğu köşe de görülmektedir. Batı yönden surun uzunluğu yaklaşık 14.70 m. olarak ölçülmüştür. Surun kuzey yönündeki uzunluğunun 70 metreyi aşan bölümü tespit edilmiştir. Doğuda ise surun yaklaşık 25 m.lik bölümü görülebilmektedir. Böylelikle genel olarak yamuk bir plan elde edilmektedir.

Kalenin sarp olan güney yamacında tepeden yaklaşık 15 m. aşağıda, antik taş ocakları belirlenmiştir. Kalenin surlarında kullanılan blokların buradan sağlandığı düşünülmektedir. 2-3 ocak birbirine yakın olarak işletilmiştir. Ocaklarda, taş kesim araçlarının kayada bıraktığı izler açık renk olarak izlenmektedir. Ayrıca yamacın doğusunda, taş ocağı izlenimi veren, kayanın kesilmesiyle oluşturulmuş basamaklar belirlenmiştir. Söz konusu basamakların taş ocağı mı olduğu yoksa tepedeki kutsal alan olarak düşündüğümüz yapı grubu ile mi ilgili olduğu şimdilik belirlenememiştir. Bu tür basamakların benzerleri Karalar'dan tanınmaktadır.

Köyden kaleye doğru toprak yolun üzerindeki köy su deposundan itibaren 500-700 m. boyunca ve yolun her iki yanında, yaklaşık 20 m.lik iki kuşakta yoğun seramik görülmüştür. Örnekler daha çok Roma Dönemi'ne aittir.

5- GÜZELCEKALE

Haymana ilçesi, Güzelcekele köyü. Rakım 1310 m.dir. Köy merkezinin 1250 m. güneybatısında, köyden yaklaşık 160 m. yüksekte, konik, kayalık bir tepe üzerindedir (Resim: 6). Tepe, kuzeyine ve özellikle doğusundaki ovaya hakimdir. Kuzeyinde, batıya doğru bir vadi uzanmaktadır. Bölgedeki antik kalıntıların incelenmesi sonucunda, buluntuların dört grupta değerlendirilmesinin yerinde olacağı anlaşılmıştır.

I- Kale: En yüksekteki terasın kuzeyinde, yaklaşık 60 m. uzunluğunda ve 20 m. genişliğinde bir kaya kümesi bulunmaktadır. Kale, bu kayalığın güneyinde kalan, hafif eğimli, yaklaşık 40x40 m. boyutlarındaki teras üzerindedir (Çizim: 5). Kale, kuzeyindeki kayalık dışında, doğu, güney ve batı yönleri, düz hatlar izleyen, dik/sert köşeler yapan, dörtgen prizmal bloklardan kuru örgüden inşa edilmiş, eni yaklaşık 1.80 m. olan bir surla çevrilidir. Olasılıkla Roma Dönemi'ne ait bu surun üzerinde, daha küçük boyutlu taşlarla, harçla örülmüş, daha geç döneme ait, olasılıkla Bizans, bir sur daha bulunmaktadır (Resim: 7). Kalenin güney yönündeki surları, eğimden dolayı daha fazla tahrip olmuştur. İlk değerlendirmelere göre kale girişi de bu yönde olabilir. Bazı duvarların çağrıştırmasına rağmen, kalenin daha önceki dönemine ait bir mimariyi belirleme olanağımız olmadı. Görebildiğimiz seramikler de Roma Dönemi'ne ve

Orta Çağ'a aittir. Kale içinde bazı yapılara ait mimari özellikler görülse de, bunlardan en belirginini sarnıçlardır. Biri, hemen hemen kalenin ortasında, diğeri kuzeydoğudaki kayalığa ve sura yakın, küçük iki sarnıç görülmüştür. Kayalık yapı, surların inşasında dikkate alınmış, ana plan böylelikle ortaya çıkmıştır. Yoğun kayalık, duvarların 10 m.den fazla sürmesine izin vermez.

II- Kale Çarşısı: Kalenin yaklaşık 20 m. güneybatısında, alttaki terasta, kayanın doğal biçiminden yararlanılarak inşa edilmiş bir dizi mekanın varlığı saptanmıştır. Görülebilen bölümü yer yer 2.000 m.ye yaklaşan, bu birbirine bitişik mekanlar, moloz taşlarla örülmüş duvarlarla inşa edilmiştir. Genişlikleri 5.00 m.yi bulmazken, boyları yaklaşık 7.00-8.00 m.dir. Mekanlar birbirine bitişik olduğundan sayıları 12-14 olarak belirlenmiştir. Girişler, tüm yapıların güneyinde, kayaların geçit verdiği rampalardan sağlanmıştır. Mekanların bu haliyle işlik/atölye veya dükkan olduklarını düşünmekteyiz. Çoğunun ön ve arka bölümleri, ortadan, geçit veren bir duvarla ayrılmıştır. Bu bölümler belki üretimin ve satış/servisin yapıldığı yerler olabilir. Dükkanlardan, doğudan 2. ve 4. sünün önünde birer sarnıç, kaya yüzeyine oyulmuştur. Bu dükkanlar dizisinin ötündeki kayalık yüzey meydan denmese de, genişçe bir alana açılmaktadır. Aynı terasta çevrede de başka yapıların belirtileri görülür. Böylelikle söz konusu alanın bir çarşı olduğu düşüncesi güçlenir. Anılan terasın güney doğusundaki eğimde belirlenen yığma taş grupları ise bir mezarlığın işareti sayılabilir.

III- Kaya Yerleşimi: Kalenin 500 m. batısında Beşinler mevkiindedir (Resim: 8; Çizim: 6). Yerleşim, kuzeydoğuya yönelik olup, kayanın bu yöndeki yüzüne 3 kat halinde inşa edilmiştir.

Zemin Kat: Mevcut toprak zeminle düzayaktır. Bu katta, dışardan iki giriş görülmesine rağmen, girince birinden diğerine geçit olduğunu gördüğümüz iki mekan bulunmaktadır. Bunlardan güneydeki A Mekanı, üst katın altına denk gelmektedir. Genişliği 0.60 m., yüksekliği 1.40 m. olan dikdörtgen bir kapıdan girilir. Odanın boyutları 2.55x2.05 m. olup konglomera kayanın kesilmesiyle elde edilmiştir. Yükseklik 1.66 m.den 1.92 m.ye değişir. Odada bir sekiden ve çevresi kazılarak vurgulanmış bir nişten başka bir mimari düzenlemeden söz edilemez. Zemine bitişik

kayanın kesilmesiyle, 0.60 m. çaplı bir delikle B Mekanı'na geçit sağlanır. Boyu 4.18 m., genişliği 2.20 m. olup, yüksekliği 1.73 m.dir. A Mekanı'ndan 0.60 m. aşağıdadır. Kapının kuzeyinde 2.20 m. uzunluğunda ve 0.60-0.70 m. genişliğinde bir mezar teknesi zeminde görülür. Yerden ortalama yüksekliği 1.15 m. olup, aralıkları 0.25-0.50 m. arasında değişen, 0.03-0.05 m. çapında, derinliği ise 0.07-0.08 m. olan, hemen hemen zeminden aynı yükseklikte çok sayıda, en az 20 tane, dübel benzeri delik dikkat çekicidir. Delikler, kapının da yer aldığı doğu, batı ve kuzey yöndeki duvarlarda görülürken, A Mekanı'nın bulunduğu güney yanda yoktur.

I. Kat: Toprak zeminden yüksekliği 2.5 m. dir. Günümüzde dışardan tırmanılarak ulaşılan girişinde, ahşap bir merdivenin kullanılmış olması gerekmektedir. Kırık bölümleri hariç, 1.00 m. yükseklik, 0.93 m. genişliğindeki girişte, ahşap doğramaların kayadaki monte delikleri belirgindir. Mekanın boyutları, 4.10x2.30 m. olup, yüksekliği 1.55 m.dir. Zeminde 1.70 m. boyunda, 1.05 m. genişliğinde ve 0.15 m. derinliğinde bir mezar teknesi oyulmuştur. Duvardaki niş ve benzeri biçimlendirilmiş bezemeler görülür.

II. Kat, A Mekanı- I. kattaki 0.60-0.70 m. çapındaki delikten, olasılıkla ahşap merdivenle, çıkılır. Bu kattaki mekanların pencereleri doğu yöneliktir. Mekan yamuk biçimlidir. Paralel kısa kenarlar 1.20 ve 2.70 m. iken diagonal uzunluğu 4.00 m.yi aşmaktadır. Köşesinde havalandırma bacasının da bulunduğu batıdaki duvarda, hemen hemen tavana kadar, stilize yapılmış iki bitişik niş görülür. Güneydoğu yöndeki duvarda ise 0.96 m. yüksekliğinde ve 0.83 m. genişliğinde bir pencere görülür. Pencerenin üzerinde yay biçiminde bir niş oyulmuştur. Konturları kırmızı, kiremit renginde boyanarak vurgulamıştır. Bu duvarda şimdi kırılmış, ikinci bir, daha büyük pencerenin varlığı anlaşıyor. Mekanın kuzeybatı duvarında da 1.10 m. yüksekliğinde iki niş dikkati çeker. Önünde ise yüksekliği 0.35 m., genişliği 1.00 m. ve derinliği 0.30 m. olan bir oturma sekisi belirgindir. Bu duvarın kuzeyindeki 1.20 m. genişliğinde ve 1.25 m. yüksekliğinde kapı ile bitişik mekana geçilir.

II. Kat, B Mekanı-A Mekanı'ndan 0.15 m. yüksekliğinde bir basamakla çıkılır. 2.00 m. boyunda ve 1.60 m. genişliğinde olup, yüksekliği

1.42 m.dir. Girişin solunda, batıda 0.15 m. yüksekliğinde, 0.70 m. genişliğinde ve 1.80 m. uzunluğunda bir seki bulunur. Bu seki, mekana dar, uzun bir görünüm verir. Sağ yanda ise şimdi kırılmış olmakla birlikte, 1.10 m. genişliğinde bir pencerenin varlığı anlaşılıyor. Sekinin üç yanı beyaz, kirecimsi bir sıvayla kaplıdır. Sekinin yanında irili ufaklı nişler dikkati çeker.

II. Kat, C Mekanı-B Mekanı'ndan 0.85-0.90 m. genişliğindeki kapı ve 0.25 m. genişliğindeki basamakla geçiş sağlanır. 1.60 m. boyunda, 1.42 m. genişliğinde ve 1.83 m. yüksekliğindedir. Kabaca kübik bu mekanın özelliği, her yöndeki duvarlarında hatta köşelerde gözlenen çok sayıda niştir. Güneydoğusunda 0.55 m. yüksekliğinde ve 0.60 m. genişliğinde bir pencere bulunmaktadır. Üzerinde bir başka seki izlenir. Nişlerin bazılarında görülen dübel delikleri, bazı heykellerin buraya monte edildiğini ifade etmektedir. 0.50 m. yüksekliğinde ve genişliğindeki bir basamakla bitişik son mekana geçilir.

II. Kat, D Mekanı- yüksekliği 1.29 m. olan bu mekanda ayakta durmak güçtür. Girişin sağında, doğu yanda, kırıkları ile birlikte 1.30 m.yi bulan bir pencere/açıklık görülür. Mekan 1.50 m. uzunluğunda ve 0.75 m. genişliğindedir. Mekanın kuzeybatısındaki tuvalet, bu bölümün işlevini tanımlar. Genel görünümüyle alafrangi tiptedir. Bu bölüm, doğrudan kayanın dış yüzüne açılmakta olup, zeminden yaklaşık yüksekliği 8.00 m.dir.

IV- Kaya Mezarı: Kalenin 250 m. kadar güneyindedir (Çizim: 7). Dik kayalık yüzeyde bir oda biçimindedir. Düzayak giriş, 1.84 m. yüksekliğinde, 1.15 m. enindeki üstü kavisli kapıdan sağlanır. Enlemesine kullanılmış mekanda boyutlar 2.70x4.50 m. olup, yüksekliği 1.78 m.dir. Kapının her iki yanında, yerden yaklaşık 1.10 ve 1.20 m. yüksekliğinde pencereler bulunur. Girişin sağında kuzey yönde, kapıdan 0.90 m. içeride, oda derinliğince yerleştirilmiş ve tabana oyularak hazırlanmış mezar görülür. Olasılıkla kapağın yerleştirildiği yatağı ile boyu 2.35 m. genişliği 1.14 m. olan, içi günümüzde su ve taşla dolu olan mezarın görülebilen derinliği yaklaşık 0.40 m.dir. Girişin solunda, güney yanda, tabanda, boyu 0.43 m., eni 0.30 m., mevcut derinliği 0.30 m. olan bir başka gömüt

bulunur. Pencerelelerin bulunduğu duvarın iç yüzlerinde yazıtlı tabula ansata ile niş ve çeşitli plastik haç bezekleri dikkat çeker.

6- TABANOĞLU KALESİ

Beypazarı ilçesi, Tabanoğlu Çiftliği. Rakım 685 m.dir. Çiftliğin 2 km. kadar kuzeyinde, Kırmır Çayı Vadisi'nde, üç yanı çay tabanı olan, bir yarımada biçimli sarp tepelik üzerindedir (Çizim: 8). Akarsudan yüksekliği yaklaşık 130 m.dir. Ulaşım ancak doğu yandan mümkündür. Tepenin doğu yanında iyi korunmuş, yaklaşık yüksekliği 8.00 m. olan sur kalıntıları görölmektedir (Resim: 9). İyi işlenmiş dörtgen iri bloklarla, kuru duvar tekniğinde örölen sur üzerinde kuleler bulunmaktadır. Farklı yapım tekniklerinden dolayı aynı sur ve kulelerin çeşitli dönemlerde onarılarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Erken Roma Dönemi'nden Orta Çağ'a kadar kullanıldıkları anlaşılmaktadır (Resim: 10). Surlar, üç yanda doğal olarak korunan yerleşimin, savunması zayıf doğu yönüne inşa edilerek alanın genel güvenliği sağlanmıştır.

Surun ardında 300-350 m. uzunluğunda ve 50 m.den az olmayan bir genişlikteki teras üzerinde yerleşildiği anlaşılmaktadır. Kabaca 20 dönümlük bir teras üzerinde, hemen hemen ortada, genişliği 15.00 m., derinliği 2.00 m. olan kaya çukuru dikkat çekicidir. Burası olasılıkla bir sarnıçtır. Çevrede belli bir fikir vermeyen yapı kalıntıları izlenir. İlgimizi asıl çeken terasın güneybatı ucundaki düzenlemedir (Çizim: 9). Bu alanda, bir meydana açılan sokak ile bir yapı köşesi belirlenmiştir. Yapı duvarı çift yüzlü olup, harç kullanılmadan, iri, çokgen bloklarla inşa edilmiştir. Yapı, kayalık ile uyumludur. Yüzeyde görölen seramiklerin çoğunluğu Roma ve sonrası dönem özellikleri göstermektedir.

Yerleşimle, ama özellikle sur ve burçlarla ilgili olarak daha önce yapılan değerlendirmeler, bu surların Galat özelliği gösterdiği doğrultusundadır. Ancak ekibimiz, olası Galat kalesinin kuzeybatı bölümde araştırılması gerektiği sonucuna varmıştır.

7- ÇAĞNIK (ÇAĞLAYIK)

Polatlı ilçesi, Çağlayık Çiftliği. Rakım 770 m.dir. Sakarya Irmağı'nın Ankara Çayı ile birleştiği noktanın yaklaşık 4 km. güneyinde, Sakarya Irmağı'nın kuzey kıyısındadır. İrmaktan 110 m. yüksekte, doğu, güney ve batısı sarp kayalık bir tepe üzerindedir (Resim:11). Özellikle doğu ve güney yönlerde Sakarya Irmağı Vadisi'ne hakimdir. Görüş mesafesi bu yönlerde 25-30 km.dir. Tepenin en üst noktasında, boyu 90 m.yi aşan, genişliği ise 48.50 m. boyutlarında bir kale bulunmaktadır (Çizim: 10). Kale alanının kuzey ve batısı, uzunluğu kesintisiz 135 m.yi bulan bir surla çevriliyken, diğer iki yanda çok sarp kayalıklardan oluşan doğal yapı avantajı, savunma için yeterli bulunmuştur. Sur, çokgen, iri bloklarla harç kullanılmadan inşa edilmiştir. Kuzey yönde sur yüksekliği yer yer 2.20 m.yi bulmaktadır. Bu yönde 2.65 m. genişliğinde ve sur kalınlığını aşarak 2.90 m. derinliğinde bir kapı belirlenmiştir. Sur kalınlığı/genişliği ise ağırlıklı olarak 1.80-2.30 m. arasındadır. Surun yer yer kaya bloklarına inşa edilerek sağlamlığının artırılmaya çalışıldığı görülmüştür. Bu ana savunma duvarının yaklaşık 8.00-12.00 m. dışında ve ona paralel olarak inşa edilmeye çalışılmış bir ikinci surun varlığı belirlenmiştir. Bu sur ilkinе göre daha zayıf olup, 0.90 m. genişliğindedir. İki surun arası bir teras biçimindedir. Ana sur içinde, kuzeydeki duvarla güneydeki kayalığı düz bir hatla geçen teras duvarı, kale iç alanını ikiye ayırır gibidir. Bu duvarın doğusunda bir sarnıç belirlenmiştir. Her iki alanda da saptanan kiremit ve basit yapı taşları, buradaki yerleşimin belirtisi sayılmalıdır.

Bu kalenin 750 m. doğusunda, 730 m. rakımda, 15 m. yüksekliğinde bir tepe üzerinde ise, ilkinе göre çok daha küçük, ikinci bir kale belirlenmiştir. Yaklaşık 14.00x4.50 m. boyutlarındaki kale, Büyükkale'ye iki yönden benzemektedir. İlkiyle aynı teknikteki suru, yine öncekine benzer biçimde kuzey ve doğu yönlerde inşa edilirken, batıda mevcut kayalıkların arası örülmekle yetinilmiş, batıda ise yoğun kayalık, sur inşasına gerek bırakmamıştır. İlkinin minyatürü olan bu kalede kapının, doğu yönündeki kaya bloğuna bitişik olduğu düşünülmektedir. Sur kalınlığı 1.60-1.90 m. arasındayken, surun kuzey yöndeki yüksekliği 1.55 m.yi bulmaktadır.

Sakarya Irmağı'nın kuzey kıyısında iki kale arasında yaklaşık 150-200 dönümlük alanda, yer yer kentsel yerleşim izleri görülmüştür. Hem birbirine çok yakın iki kalenin varlığı, hem de kalelerden büyüğünün 100 m.ye yaklaşan boyu, çevredeki yoğun nüfusun göstergesi sayılmalıdır. Seramik buluntular çoğunlukla Bizans Dönemi'ne aittir.

8- HİSARTEPE

Sincan ilçesi, Akçaören köyü. Rakım 1180 m.dir. Köyün 2 km. batısındadır. Yaslandığı yamaçtan kuzey, doğu ve güney yönleri hakimdir. Bu yönlerde Mürted Ovası ve Ovaçay'ı kontrol eder. Batısı ise kendinden yüksek Balaman Sırtları'dır. Kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzunlaşmasına yaklaşık 79.00x31.80 m. boyutlarında, kabaca oval planlı, eğri hatlar izleyen bir surla çevrili kaledir (Resim: 12; Çizim: 11). Kalenin yer aldığı tepe kuzey ve güneyde iki dere ile sınırlanmıştır. Dereler bugünkü köyde birleşmektedir. Duvarlar temel seviyesine kadar yıkılmış olduğundan, duvar örgüsü pek anlaşılamamaktadır, ancak görüldüğü kadarıyla orta boy (yaklaşık 0.40-0.50 m. boyutlarında) kabaca işlenmiş taşlarla, harç kullanılmadan, kuru duvar tekniğinde örülmüştür. Sur kalınlığı 1.40-2.40 m. arasındadır. Kuzeydoğu ve güneybatı yönlerinde iki yarı yuvarlak burç (7.15x4.50 m. ve 6.20x4.50 m.) belirlenmiştir. Batı yönünde de iki benzer burcun varlığından söz edilebilir. Ancak, ovaya yönelik doğu yanda, yedi adet, taban çapları 3.70-6.95 m. Boyları yaklaşık 4.00-5.50 m. birbirlerine uzaklığı ise 0.40-9.00 m. arasında değişen burç benzeri mimari düzenlemenin belirlenmesi dikkate değerdir. Bu mekanların sur gövdesiyle ilişkisi ile surun sağlamlığına yönelik bir düzenleme mi olduğu, yoksa burç adı verebileceğimiz özgün yapısal özellikleri bulunan mekanlar mı olduğu ilerdeki ayrıntılı araştırmalarla anlaşılabilecektir. Ancak her iki durumda da kalenin savunmasına özel önem verildiği bir yönde, savunma yapısının güçlendirilmesine yönelik bir düzenleme yapıldığı şimdiden ortaya çıkmıştır. Kale iç alanı düze yakın bir teras biçimindedir, ancak kuzeybatısı görece alçaktır. Sur üzerinde belirgin bir kapı saptanamamakla birlikte, surun kesiklik gösterdiği bazı yerler ilgi çekmektedir. Bunlardan kuzeybatıdaki kapı olma olasılığı yüksektir. Kale içinde yapı kalıntılarının varlığı, yuvarlak plan izlenimi bırakan temellerden anlaşılmaktadır. Seramik buluntular çoğunlukla Bizans Dönemi'ne aittir.

B) YENİ BELİRLENEN ALANLAR

a) BELİRGİN BİR MİMARİ TESPİT EDİLEBİLENLER

1- KALETEPE II

Çubuk ilçesi, Tahtayazı köyü. Rakım 1350 m.dir. Köyün 1. km. batısında, yaklaşık 100 m. yüksekliğinde bir tepe üzerindedir. Planı hakkında kısmen fikir veren moloz taşlı yapı kalıntıları, Orta Çağ yerleşimine ait olmalıdır. Bu döneme ait seramikler de görülmüştür.

2- KALETEPE

Polatlı ilçesi, Beyobası köyü. Rakım 1035 m.dir. Olukpınar-Beyobası köyleri arasında, her iki köyde de 1.5 km. uzaklıkta, yolun 500 m. batısındadır. Kuzeyine hakim, 40-50 m. kadar yüksekliğinde bir tepe üzerindedir. Çevresinde doğrusal hatlar izleyen, kabaca dörtgen planlı bir sur bulunmaktadır. Roma Dönemi ve Orta Çağ seramiği görülmüştür.

3- KALETEPE

Polatlı ilçesi, Şeyhali köyü. Rakım 1017 m.dir. Köyün 3.5 km. kuzeybatısındadır. Şeyhali-Polatlı yolundan Polatlı-Yunak yoluna dönüldüğünde kuzeybatıda kalır. Yoldan uzaklığı, en yakın yerde, yaklaşık 1 km.dir. 100 m. yüksekliğinde, konik biçimli, kayalık bir tepe doruğundadır. 25 km. doğusundaki Sakarya Irmağı Vadisi'ne bakmaktadır. Yoğun ve çeşitli seramik buluntular, değişik dönemlerin varlığını gösterir (Frig, Roma, Bizans). Çevresinde sur vardır. Kurtuluş Savaşı'nda mevzii olarak kullanılmıştır.

4- ASARKAYA

Sincan ilçesi, Yenikayı köyü. Rakım 1285 m.dir. Köyün 2 km. batısındadır. Yaklaşık 30 m.lik kayalık bir tepe üzerindedir. Kuzey, doğu ve güneyine egemendir. Bugün kullanılmayan, Ankara-Ayaş yolunun geçtiği geçit üzerindedir. Bu bakımdan antik yol güzergahını kontrol ettiği düşünülebilir. Kuzeybatısında Mürted Ovası ve Ovaçay geniş biçimde

izlenir. Kale, tepenin en üst noktasındaki, en geniş boyutları yaklaşık 35x85 m. olan bir teras üzerine inşa edilmiştir (Resim: 13; Çizim: 12). Tepenin kuzeyi 4.00-6.00 m. yüksekliğinde kayalıktır. Teras, bu kayalıktan aşağıya eğimlidir. Tüm yönlerdeki surlar belirgin biçimde izlenebilir. Surun, kuzey yöndeki kayalığın üzerine de inşa edilmesi dikkat çekicidir. Ancak bu bölümde surlar, kayaya oyulmuş yataklardan anlaşılmaktadır. Kabaca 15x56 m. boyutlarındaki kaya bloğunun hemen hemen ortasında bir doğal geçit, kuzey yönde dışarıya açılmaktadır. Burasının, kalenin korunması avantajlı, doğal bir kapısı olduğu düşünülebilir. Tepenin kuzey yamacındaki doğal rampanın da girişle ilgili olabileceği varsayılabilir. Geçitin dış ve iç açıklıkları 1.80 ve 2.20 m. genişliğindeyken, en dar yeri 0.70 m. ye kadar iner. Boyu ise yaklaşık 14.00 m. kadardır.

Belirgin sur, dikkatlice kesilmiş, dörtgen irice bloklar (0.60-0.70 m. boyutlarında) harç kullanılmadan inşa edilmiş, düz hatlar izleyen ve köşeli dönüşler yapan bir plan gösterir. Sur güneybatıda kaya blokları üzerine oturarak köşe yaparken, güneydoğu yönde savunma avantajını yaratmak ve sur dayanıklılığını sağlamak üzere iki dörtgen burç inşa edildiği anlaşılmaktadır. Genişlikleri 5.60 ve 7.00 m. kadardır. Surun bazı yerlerde iki yüzü de belirlenmiş olup, genişliğinin 1.10 m. olduğu anlaşılmıştır. Bu Roma Dönemi'ne ait olduğunu düşündüğümüz surun içinde ve ona paralel, yer yer bir başka surun varlığı görülmüştür. Kabaca işlenmiş görece küçük (yaklaşık 0.40-0.50 m. boyutlarında) taşlarla, harçsız örülmüş, doğrusal olmayan, kavisli hatlar izleyen, topografyaya uygun bir surun, daha önceki Galat Dönemi'ne ait olabileceği düşünülebilir. Zira kale, bir yol güzergahı üzerinde, stratejik bir konumdadır. Seramik buluntular Hitit, O. Frig, Hellenistik, Roma ve Bizans dönemlerine tarihlenebilir.

5- HİSARTEPE

Keçiören ilçesi, Bağlum köyü. Rakım 1327 m.dir. Bağlum'un 1 km. güneybatısındadır. 476. hat sayılı Kızılay-Bağlum belediye otobüsleri ile tepenin yamacına ulaşılabilir. Yaklaşık 80 m.lik konik bir tepe üzerindedir. Tüm yönlerde geniş bir görüş açısı ve mesafesi bulunmakla beraber, özellikle doğu ve güneyine egemendir. Günümüzde güneyinden otoyol

geçmekte olup, arka planda tüm Ankara manzarası, Ankara Kalesi dahil, izlenebilir. Orman Bakanlığı, Bağlum Hisar Parkı İşletmesi alanı içinde kalmaktadır. İşletme görevlileri, tepe yamacındaki görece iri çam ağaçlarının 1974'lerde dikildiğini, alanın 1980'de Ankara Yeşil Kuşak Projesi içine alındığını bildirmişlerdir. Kale, kuzeydoğu-güneybatı yönde inşa edilmiş, yaklaşık 50 m. uzunluğundadır. Ağaç dikimleri sırasında iş makinalarıyla kale üzerinde çalışıldığından, sur ve kale içindeki alanın *in situ* durumu kalmamıştır. Görevliler duvarların yaklaşık 2.00 m. eninde ve 1.00 m. yüksekliğinde, yaklaşık üç sıra taşlı ve dik açılı köşelerde birleştiğini söylemektedirler. Küçük sayılabilecek boyutta, biçimsiz taşlar, sur üzerinden geniş bir alana yayılmış durumdadır. Aralarında iri blokların da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Çok az yerde duvar yüzleri belirlenebilmiştir. Bu bakımdan duvar genişliğini ölçmek mümkün olamamıştır. Duvarlarda harç izi görülmemektedir. Birkaç yerde moloz yığınlarının varlığından kule olasılığı düşünülmüştür. Surda kullanılan, görece hafif taşlar yerli değildir. Yakın çevrede görülmediğinden, bir başka yerden taşındığı ortaya çıkmaktadır. Sur içindeki alanda yapı kalıntılarına ilişkin mimari izler belirlenmiştir. Yamaçlardaki kayalıkların da savunma için bir avantaj sağladığı ve sistemin bir parçası olduğu düşünülebilir. İç alanda çoğunlukla Bizans Dönemi'ne ait seramik örnekler görülmüştür.

6- GERDER

Gölbaşı ilçesi, Yurtbeyi köyü. Rakım yaklaşık 1200 m.dir. Köyün 1.5 km. kuzeydoğusundaki vadinin kuzeyindeki tepe üzerindedir. Buradaki enerji nakil hattı direklerinin tam altına denk gelir. Kale, tepeden güneydeki vadiye doğru eğimli alandadır. Tepenin en üst düzeyinde bir düzlük bulunur. Kalenin kuzey duvarı, bu düzlüğün başladığı yerde, doğu-batı doğrultusunda belirlenmiştir. Kabaca ölçüleri 50x40 m. kadardır. Sur doğudan kuzeye doğru kısmen kavisli bir hat izler, ancak doksan derecelik bir açı yaparak güneye döner. Güneyi ise vadiye bakan bir falez olduğundan, bu yönde bir sur inşasına gerek duyulmamıştır. Doğudan kuzeye yönelen sur hemen hemen aynı kotta giderken, kuzeyden güneye ulaşan batı suru dik bir eğimi aşar. Ancak en iyi korunmuş bölüm buradadır. Bu bölümde sur genişliği 1.80 m. olarak ölçülmüştür. Duvarlarda yerli kayalar kullanılmıştır. İç ve dış yüzlerde iri, bazıları 1.00 m.ye varan boyutta, çokgen bloklar, aralarında dolgu taşları kullanılarak, harçsız,

kuru duvar tekniğinde örülmüştür. Görülebilen yüksekliği 0.50 m.yi geçmez. Kalenin genel planında kuzey yönde bir savunma zaafı var gibiyse de güneyindeki vadiyi ve buradan geçen olası antik yolu kontrol edebilir. Kale iç alanında yoğun kaya blokları görülmektedir. Bu haliyle pek iskana uygun olmadığı düşünülebilir. Yüzeyde hiç seramik görülmemiştir.

7- ASARTEPE

Ayaş ilçesi, Çanılı köyü. Rakım 1040 m.dir. Köyün 1 km. güneyindedir. Kale, kuzeyindeki İlhan Çayı ile güneyindeki Endil Boğazı arasındadır. Batısında ise İlhan Çayı üzerine kurulan Asartepe Barajı'nın gölü yer almaktadır. Çevresindeki akarsulardan yüksekliği yaklaşık 125 m. dir. Böylece doğudan ulaşılabilen bir yarımada gibidir. Özellikle batı ve kuzey yönleri kontrol etmektedir. Kale, tepenin en üst düzeyine, güneybatı-kuzeydoğu doğrultuda inşa edilmiştir. Savunması doğal olarak çok avantajlı olarak güneydoğudaki Endil Boğazı yönünde de sur inşa edilerek, tüm yönler güvenliğe alınmıştır. Kale topoğrafik yapıya uyum göstermektedir. Yaklaşık boyutları 30-50 m. genişliğinde ve 60-70 m. uzunluğundadır. Batıda yüksekliği 2.00 m.yi bulan yapı duvarları etkileyicidir. Bu yüksek duvarlar dışarıya karşı sur gibi kullanılırken, içerde avlu ve çevresindeki yapılardan oluşan düzenlemeyi belirler ancak, görce geç bir evreye ait olmalıdır. Surlar kuzey ve güney yönlerde, topoğrafya ve kayalıkların yarattığı kot farklarına da dikkat ederek düzgün hatlar izler, yer yer kırılmalarla devam eder. İri ve orta boy blokların harçsız inşasıyla yapılmışlardır. Daha erken bir döneme ait olduğunu düşündüğümüz güneye ve batıya yönelik iki yarı yuvarlak kuleli sur, daha iç kesimde, doğuda yer alır. İki kulenin arası düz bir hat izleyen duvarla kapatılmıştır. Kapı, olasılıkla güney kuleye bitişiktir. Ölçülebilen genişliği 1.20 m. kadardır. Aynı biçimde kuzeydoğu uçta, doğuya ve kuzeye yönelik iki kule de anlaşılabilmektedir. Topoğrafyanın ulaşım için olanak verdiği tek yön olan doğuda, kulelerden yaklaşık 60 m. kadar uzaklıkta, ayrı bir sur duvarı, kule, savunmanın bir parçası olarak değerlendirilmelidir. Ayrı bir duvar, bu sura dik olarak, doğuya doğru, hattı baladan devam eder. Bu alan ayrıntılı araştırılamamıştır. Güneydeki uzun kenar, savunma bakımından çok uygun olduğundan, üzerinde kule görülmemesi doğal sayılabilir. Kuzey yönde kule olasılığı bulunmakla beraber henüz gözlemlene-

memiştir. Gerek yamaçlarda gerek kale içinde iri kaya grupları dikkate değerdir. Surlar yer bu kayaların üzerine bağlanmıştır. Bu teknik kuşkusuz, surun sağlamlığına yönelik olarak geliştirilmiştir. Kale içinde, surdan ayrı, çeşitli mekanlara ilişkin yapı izleri belirlenmiştir. Tepenin kuzey yamacı Orman İşletmesi'nce teraslanmış ve ekilmiştir. Ancak tepede yaşlı meşe palamutları görülebilir. Seramik örnekler O. Frig. Hellenistik, Roma ve Bizans dönemlerine aittir.

b) BELİRGİN BİR MİMARİ TESPİT EDİLEMEYENLER

1- KEÇİKALESİ

Çubuk ilçesi, Karadana köyü, Bodurlar Mahallesi. Rakımı 1250 m.dir. Ankara-Çankırı yolu üzerinde, köye gelmeden 750 m. önce, yolun güney, sağ yanında, yoldan 75 m. yükseklikte, konik, kayalık bir tepe üzerindedir. Doğu, güney ve batısında geniş bir görüş açısına sahiptir. Belirgin bir mimari izlenememekle beraber, doruğun doğu yönü elverişli görülmektedir. Çevresinde bir sur saptanamamıştır. Seyrek seramik görülmüştür.

2- KALETEPE I

Çubuk ilçesi, Tahtayazı köyü. Rakımı 1295 m.dir. Köyün 3 km. kuzeydoğusunda iki kayalık tepeden oluşmuştur. Geniş bir görüş açısı bulunmakta olup, özellikle güneybatısına hakimdir. Belirgin bir mimari görülmemekle beraber kayalık yapıya uyumlu bir mekan düzenlemesi izlenimi edinilmektedir. Çok az sayıda seramik görülmüştür.

3- ASARTEPE

Çubuk ilçesi, Tahtayazı köyü. Rakım 1300 m.dir. Kaletepe II'nin 600 m. batısındadır. Batısındaki, şimdi Çubuk II Baraj Gölü olan Çubuk Çayı'na 1 km. uzaklıktadır. 30-40 m. yüksekliğinde bir tepe üzerindedir. Alan, yoğun biçimde kayalıktır. Belirgin bir mimari izlenememiştir. Ancak kayalığa uygun bir düzenlemeyi düşündürmektedir. Seramik görülmemiştir.

4- HISARTEPE

Yenimahalle ilçesi, Alacaatlı köyü. Rakım 1015 m.dir. Köyün 1 km. kadar güneyindedir. Yaklaşık 60-70 m. yüksekliğinde, yer yer kayalık bir tepe üzerindedir. Belirgin bir mimari izlemek olası değildir. Özellikle batı yamaçta Bizans Dönemi'ne ait seramik kalıntılar görülmüştür.

5- KALETEPE

Yenimahalle ilçesi, Alacaatlı köyü. Rakım 1100 m.dir. Hisartep'e'nin 1.5 km. güneydoğusundadır. Yaklaşık 30-40 m. yüksekliğinde, konik bir tepe üzerindedir. Tüm yönlere, özellikle batıya hakimdir. Geniş bir görüş açısı bulunmaktadır. Tarım alanındaki ekinlerden dolayı mimari kalıntılar değerlendirilememiştir. En üst noktada birkaç iri blok dikkat çekicidir. Ancak seramik kalıntılar daha belirgindir. Roma Dönemi'ne ait olmalıdır.

6- BUDUMKALESİ

Polatlı ilçesi, Kayabaşı köyü. Rakım 1135 m. dir. Köyün 1200-1300 m. kuzeybatısındadır. Özellikle doğusundaki vadiye hakim bir kaya terası üzerindedir. Belirgin bir mimari görülememiştir. Seramik buluntular da çok seyrek. Kayaya uyumlu bir mimarinin daha ayrıntılı araştırılması gerekmektedir.

7- KIZILCAKIŞLA

Polatlı ilçesi, Kızılcakişla köyü. Rakım 1045 m.dir. Köyün 500 m. batısında, yolun hemen kuzeyindedir. 25-30 m. yüksekliğinde, konik bir tepedir. Üzerinde tarım yapılmaktadır. Çok yoğun seramik görülmektedir. Höyükteki antik yapılar tarımdan olumsuz etkilenmektedir.

8- KARGALIKALE

Polatlı ilçesi, Kargalı köyü. Rakım 1040 m.dir. Köyün 1.5 km. güneybatısındadır. Yaklaşık 50 m. yüksekliğinde, yoğun kayalık, konik,

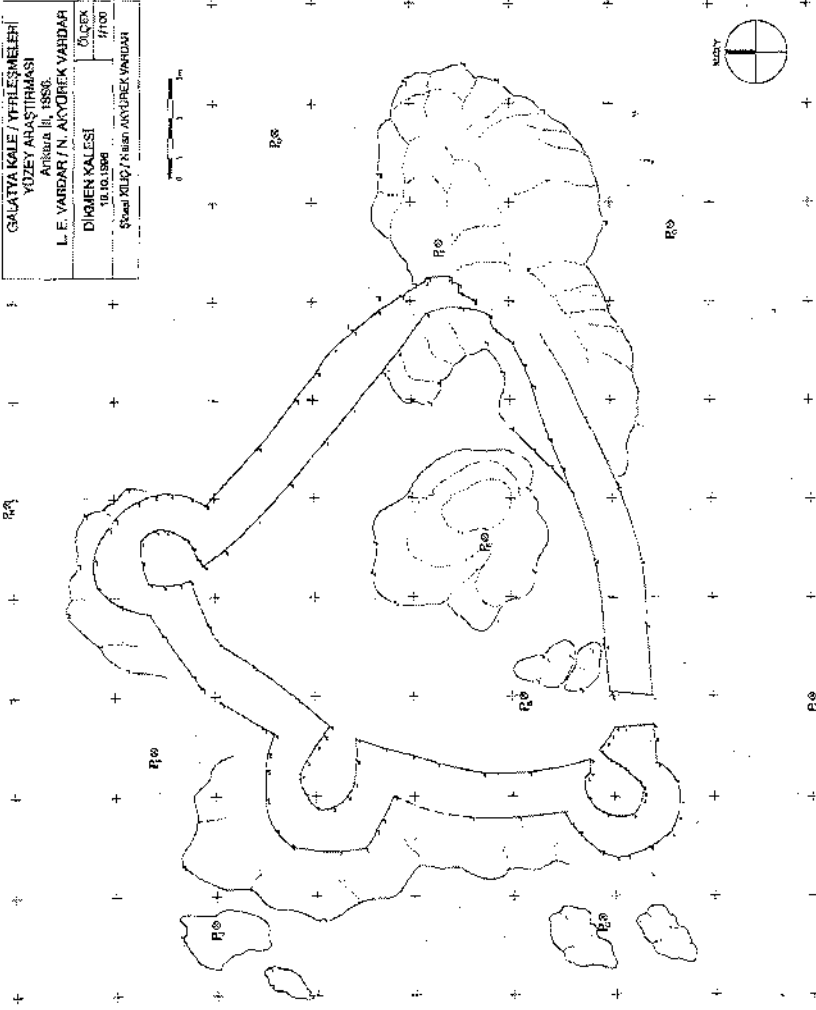
özellikle güney ve batısına hakim bir tepe üzerindedir. Hellenistik ve Roma Dönemi seramikleri yoğundur.

9- ASARKAYA

Kızılcahamam ilçesi, İnceğiz köyü. Rakım 1350 m.dir. Köyün 1.5 km. kuzeyindedir. Dört yanından yüksekliği 100 m.yi aşan kayalık bir terastır. Teras, kuzeydoğu-güneybatı yönde yaklaşık 1.5 km. uzunluğundadır. Güneybatı bölümü topoğrafik ve stratejik olarak önemli görünmektedir. Ancak, bu alanda belirgin bir mimari ve seramik dağılımı saptanamamıştır. Belirlenen mimari kalıntılar ise, terasın hemen hemen ortasındaki en yüksek bölüm aşıldıktan sonra, kuzeyce bakan yanda, vadiye hakim bir noktadadır. Bu bölümde, 6-10 m. Yüksekliğindeki sarp kayalığın üzeri duvarla çevrilidir. Ancak doğusundaki düzlükle birlikte düşünüldüğünde pek kale işlevinde olmayacağı anlaşılabılır. Duvar kalıntı ve temelleri yoğun bitki örtüsü altında kaldığından ayrıntılı incelenememiştir. Ancak 20 m.lik bir uzunlukta ve doğuya doğru kavisli bir hat izlemektedir. Karşısındaki güney duvarı yaklaşık 30-40 m. boyunca doğuya doğru uzanır ve belirgindir. Duvarlarda harç kalıntısı görülememiştir. Görülen seramikler ETÇ II'ye aittir.

SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA

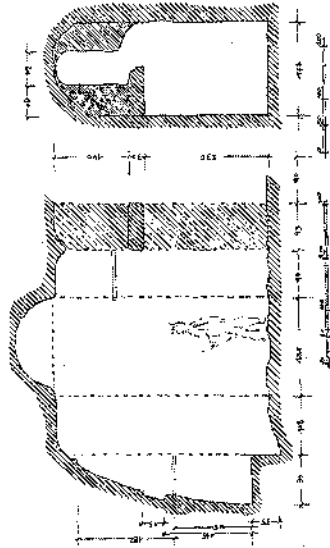
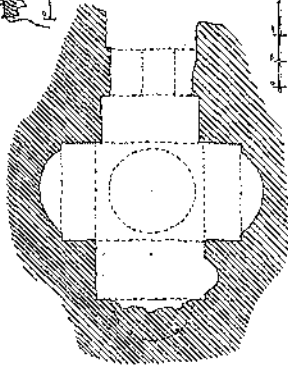
- AINSWORTH, 1842 W.F.AINSWORTH, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, I-II. London 1842.
- ANDERSON, 1910 J.G.C.ANDERSON, "A. Celcüt Cult and Two Sites in Roman Galatia", *JHS* 30 (1910) 163-167.
- ANDERSON, 1899 J.G.C. ANDERSON, "Exploration in Galatia cis Hlym. Part II. Topography, Epigraphy, Galatian Civilization", *JHS* 19 (1899) 52-134, 280-318.
- BARTH, 1860 Dr. H.BARTH'S, "Reise von Trapezunt durch die nördliche Hälfte Klein Asiens nach Scutari im Herbst 1858", (*PGM, Ergänzungsheft* 3). Gotha 1860.
- BELKE-RESTLE, 1984 K.BELKE-M.RESTLE, "*Tabula Imperii Byzantini 4 Galatian und Lykaonien*", Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien 1984.
- BITTEL, 1955 K.BITTEL, "Funde im östlichen Galatien", *Ist. Mitt.* 6 (1955) 22-41.
- BOSCH, 1967 E.BOSCH, "Quellen zur Geschichte der Stadt Ankara im Altertum", (*ITK* VII, 46). Ankara 1967.
- v.DIEST, 1898 W.v.DIEST, "Von Tilst nach Angora" (*PGM, Ergänzungsheft* 125) Gotha 1898.
- ERZEN, 1946 A.ERZEN, *İlkçağda Ankara*, TTK Yayını. Ankara 1946.

Çizim 1: Dikmen Kalesi planı

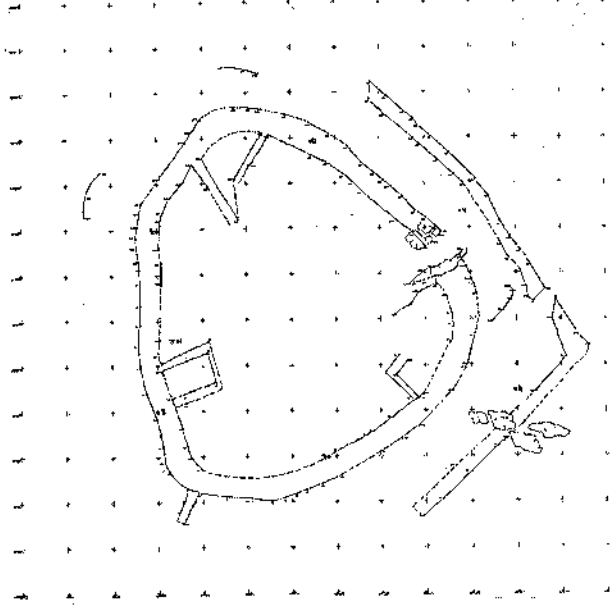

**DİKMEN
İNCİKAYA
KİLİSESİ**
Beyazant - İstanbul
1978 E. Yılmaz

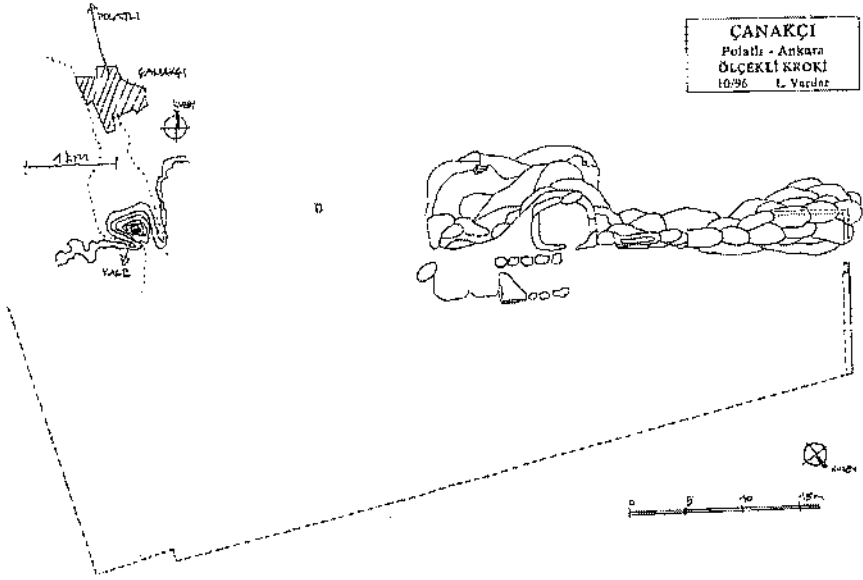

Çizim 2: Dikmen/İncedere Kaya Kilisesi planı

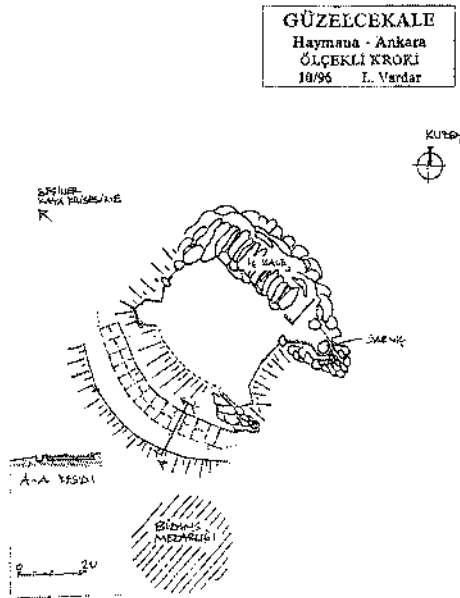
**GAİATYA KALE / YERLEŞİMELERİ
YÜZEY ARAŞTIRMASI**
Aralık II, 1963
L. E. VARDAR / N. ANTOREK VARDAR
HISARLIKAYA KALESİ Çizim
20.12.1965
Bilgi Kütüğü / Hisarlıkaya Vardar

Çizim 3: Hisarlıkaya planı

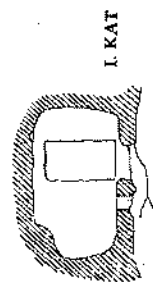
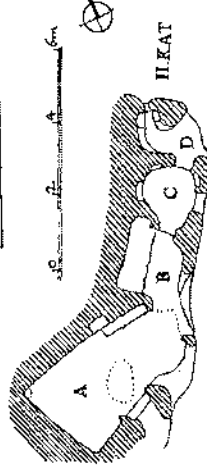

Çizim 4: Çanakçı Kalesi, ölçekli kroki

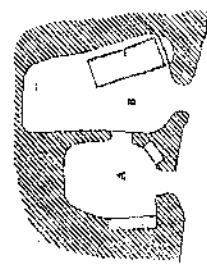

Çizim 5: Güzelcekele, ölçekli kroki

**GÜZELCEKALE
BEŞİNLER**
Haymana - Ankara
10/961 L. Varlık

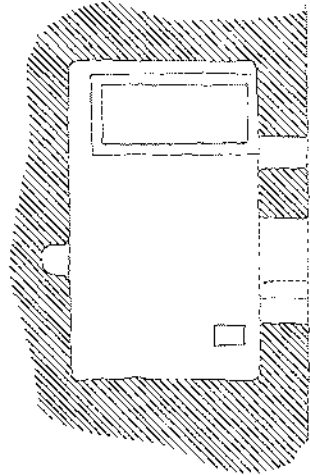
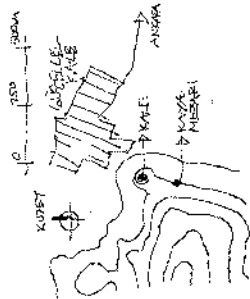

I. KAT

ZEMİN KAT

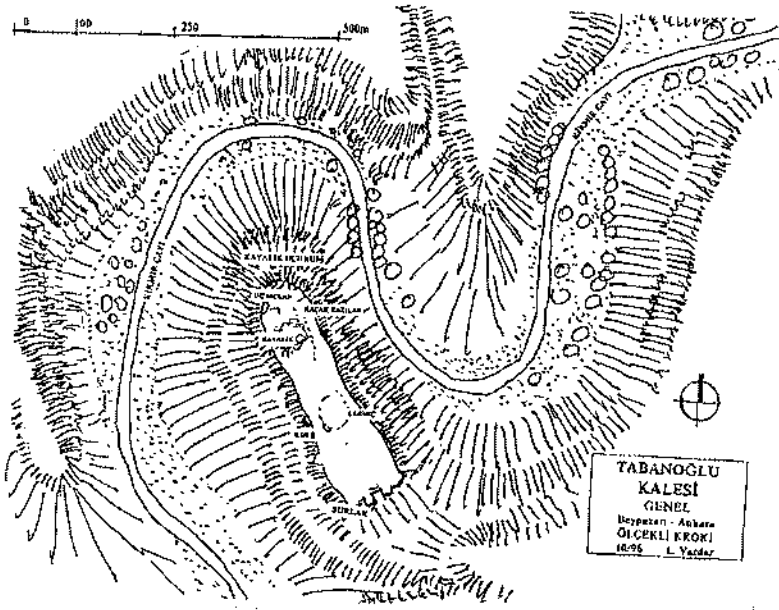
**GÜZELCEKALE
KAYA MEZARI**
Haymana - Ankara
10/96 L. Varlık

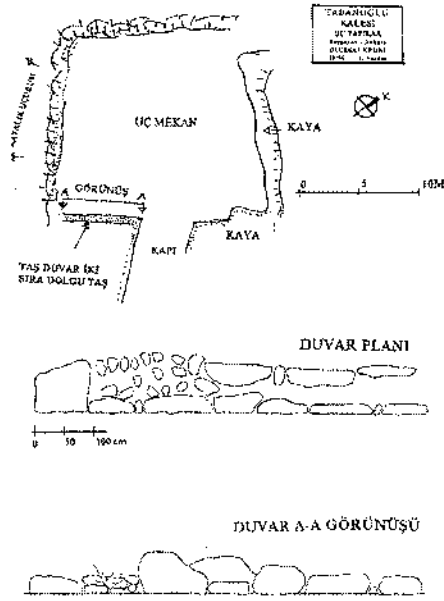
0 5m 10m

Çizim 6: Güzelcekkale/Beşinler, Bizans Kaya Yerleşimi ve mezarları planı

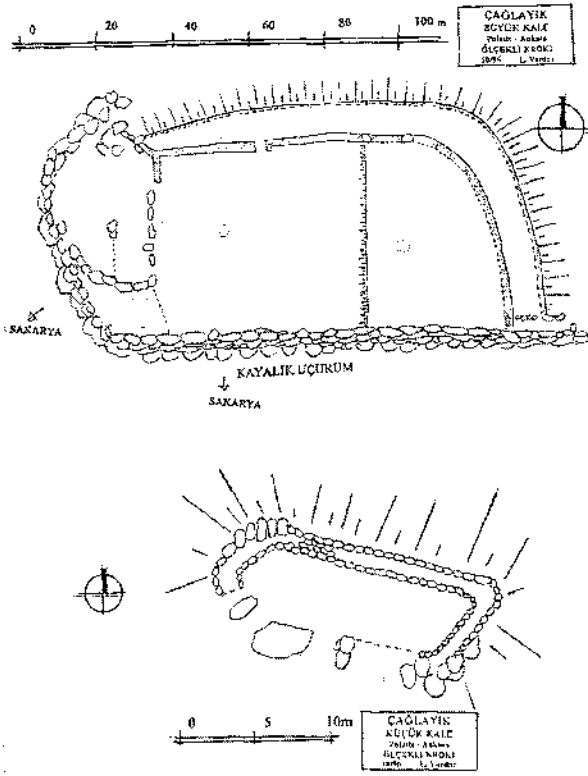
Çizim 7: Güzelcekkale, kaya mezarı planı

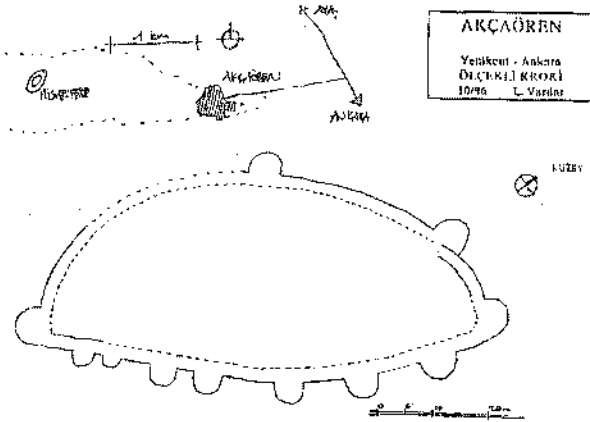
Çizim 8: Tabanoğlu Kalesi, genel, ölçekli kroki

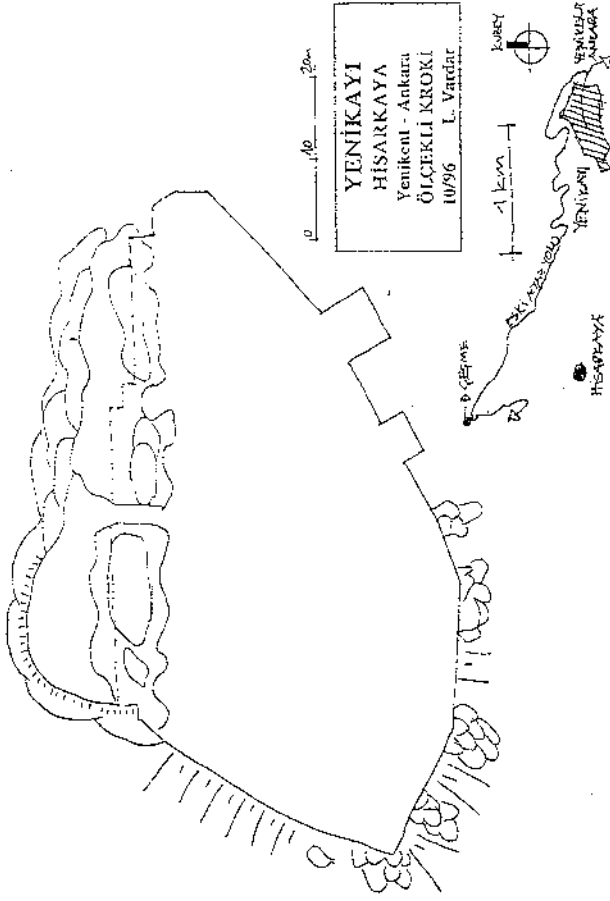
Çizim 9: Tabanoğlu Kalesi, kuzeybatı uçtaki yapılar, ölçekli kroki

**Çizim 10: Çağnık (Çağlayık) büyük ve küçük kale-
ler, ölçekli kroki**

Çizim 11: Akçaören Kalesi, ölçekli kroki

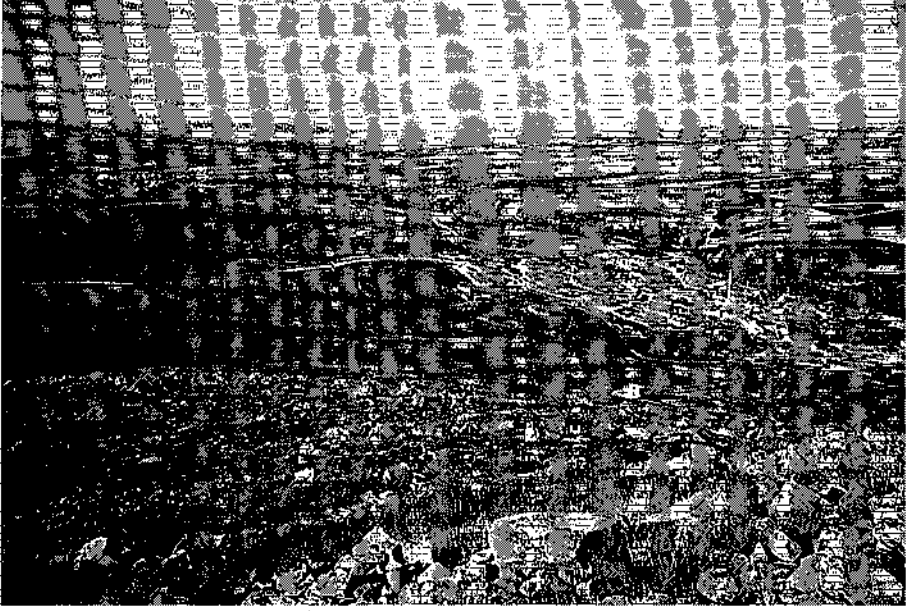
Çizim 12: Yenikayı Kalesi, ölçekli kroki

**Resim 1: Dikmen Kalesi, Güneş Suru (Batıya doğru)
Duvarın sonunda kapı,
ağaçların altında kule
bulunmaktadır.**

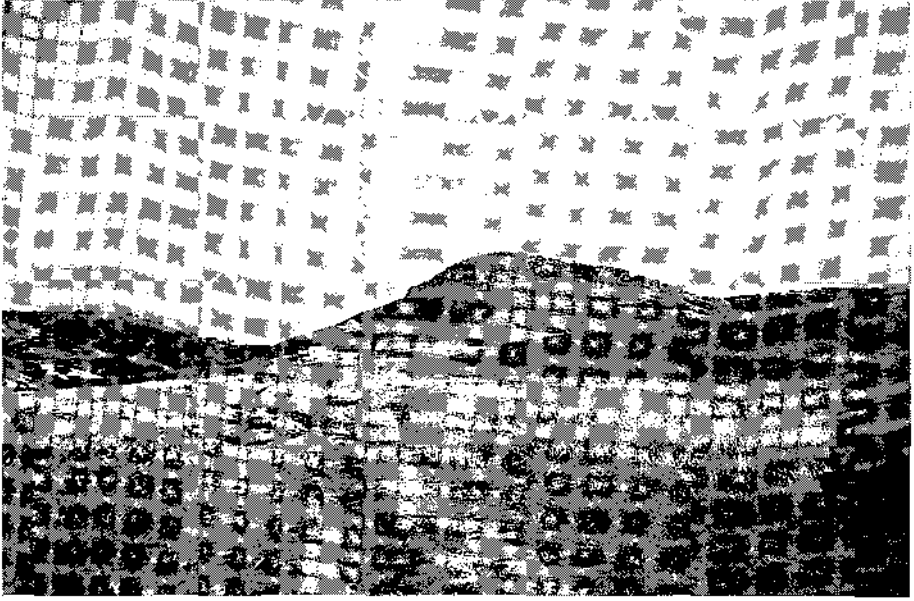
**Resim 2: Dikmen Kale, kuleli batı duvarı (karşıda), kuzey duvarı (sağda), arka
planda Kirmir Vadisi**

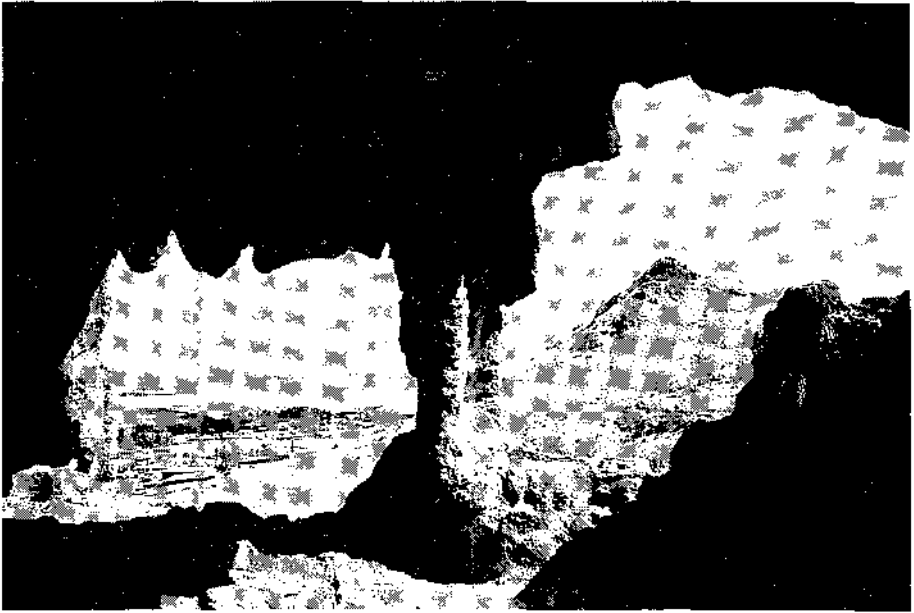
Resim 3: Hisarlıkaya, kalenin kuzeydoğu yönü, önde sur

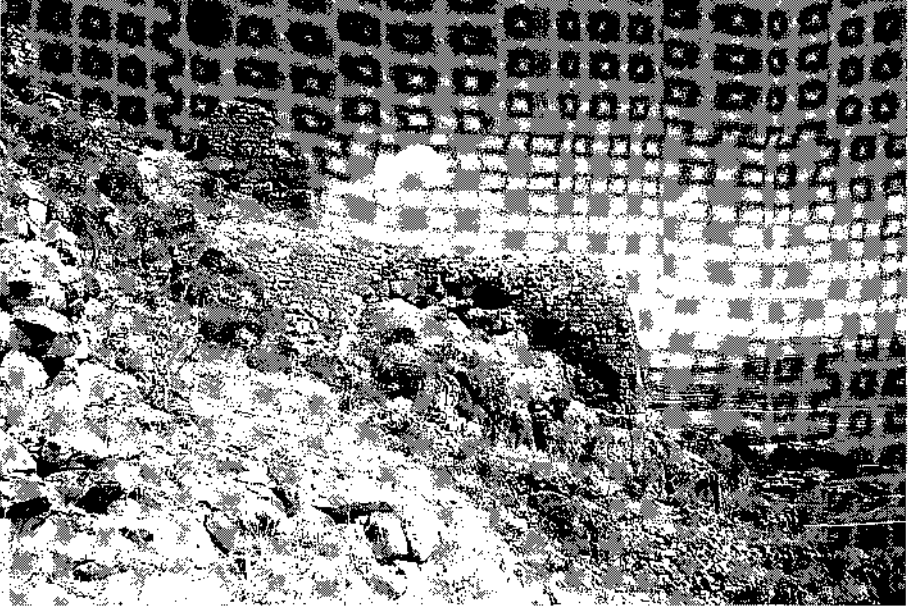
Resim 4: Hisarlıkaya, kale içindeki yapı kalıntıları

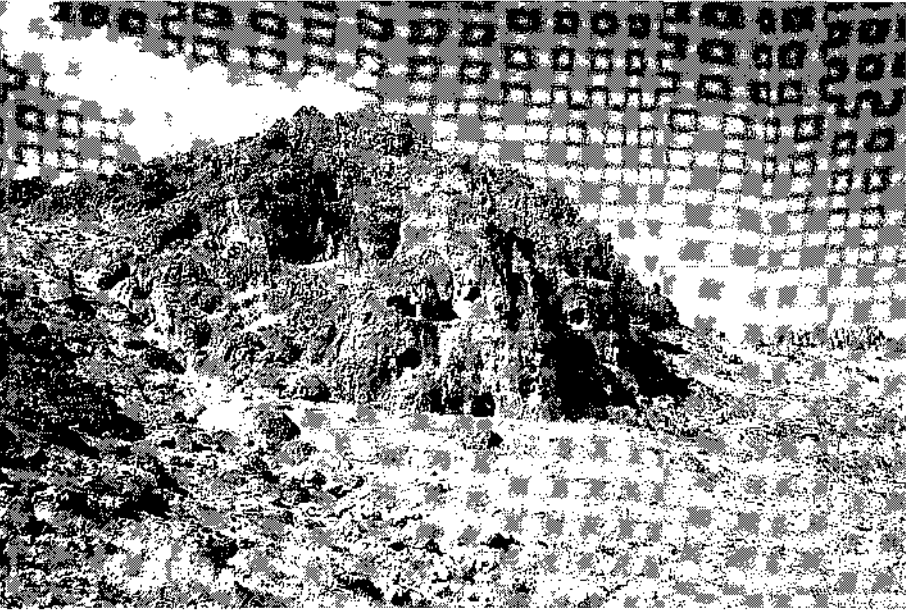
Resim 5: Çanakçı kalesi, kuzeyden, köyden yaklaşırken

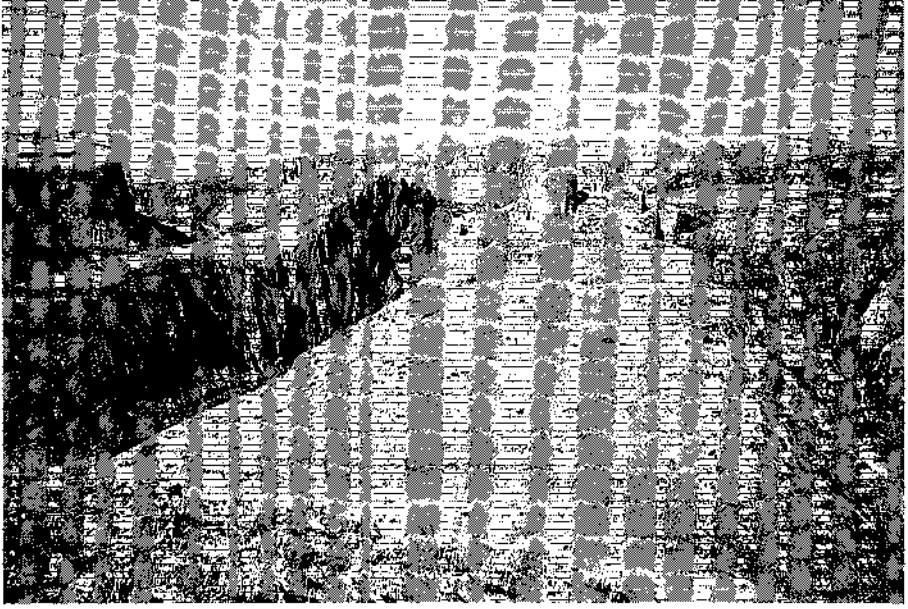
Resim 6: Güzelcekele (arka planda), batıdaki Beşinler'den görünümü, Beşinler, II. Kat, A Mekanı içinden

Resim 7: Güzelcekale, kuzeydoğudaki surlar

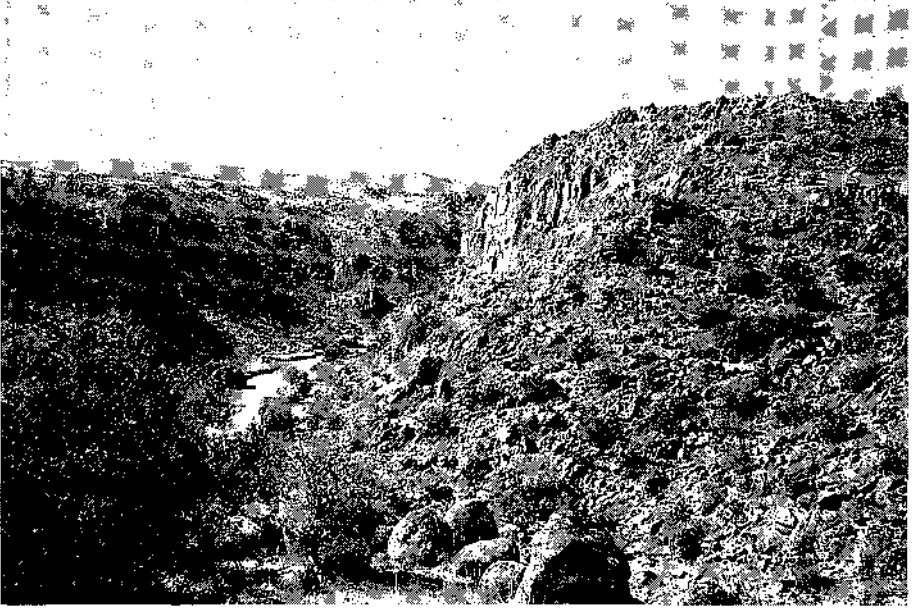
Resim 8: Beşinler, Bizans Kaya Yerleşimi (doğudan)

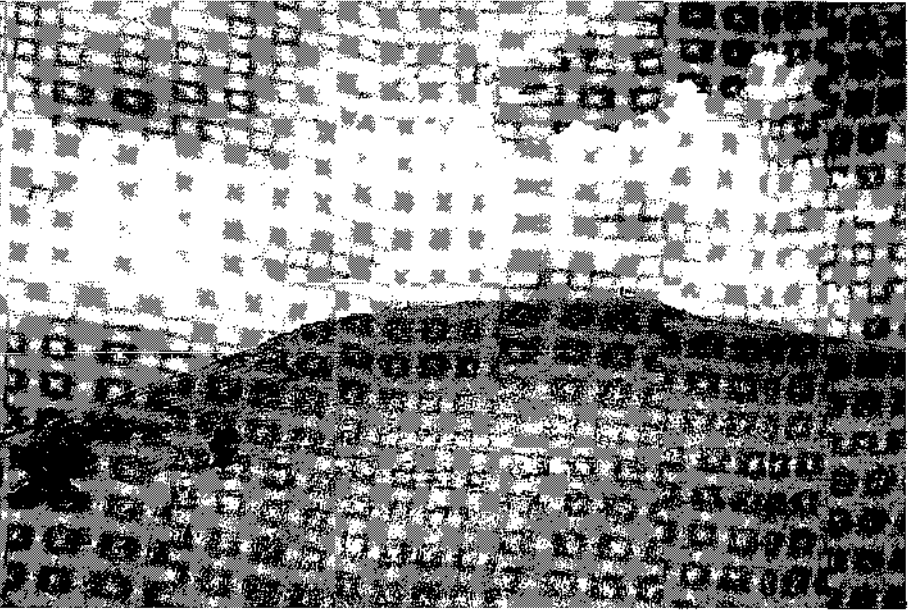
Resim 9: Tabanoğlu Kalesi, Kırmır Çayı ve Vadisi ile doğudan görünüm

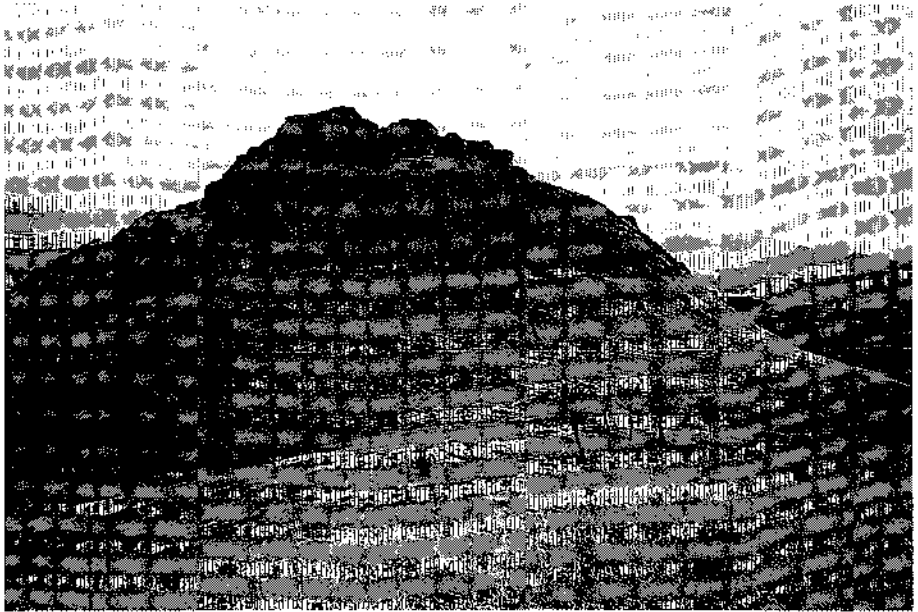
Resim 10: Tabanoğlu Kalesi, kuzeyden köşedeki surlar

Resim 11: Çağlık (çağlayık) Büyük Kale, Sakarya Irmağı ile (doğudan)

Resim 12: Akçaören Kalesi, güney yarı

Resim 13: Yenikaya Kalesi (batıdan)

1996 YILI İÇEL İLİ (ANTİK DAĞLIK KİLİKYA) YÜZEY ARAŞTIRMASI İLE KULELER - KALELER VE YERLEŞİMLERE OLAN İLİŞKİLERİ

*Serra DURUGÖNÜL**

1994 yılından bu yana yürütmekte olduğumuz yüzey araştırmasında, bu yıl da ağırlık, askeri mimarinin incelenmesine verilmiştir. 1994 araştırma sezonunda, Dağlık Kilikya bölgesinin, batıda Göksu (Kalykadnos) Nehri, doğuda Limonlu (Lamos) Nehri ile sınırlandırıldığı kesiminde, poligonal ve izodom duvar tekniklerinde yapılmış olan kule ve kaleler tespit edilmiş ve işlevlerinin üzerinde, çevrelerindeki yerleşimlerle de bağlantılı olarak durulmuştur.

1995 araştırma sezonunda, Alman Deutsche Forschungsgemeinschaft kuruluşunun mali desteği ile bir önceki yıl belirlenmiş olan askeri mimari örneklerinden, belli açılardan özellik taşıyan yedisinin rölöve, rekonstrüksiyon ve aksonometrik çizimleri yapılmıştır. Seçilmiş olan yedi kule planlarına, konumlarına ve duvar tekniklerine göre belirlenmişlerdir.

1996 yılı araştırmalarımız Mersin Üniversitesi, Fen ve Edebiyat Fakültesi, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı öğretim elemanları ile gerçek-

* Doç.Dr.Serra DURUGÖNÜL, Mersin Üniversitesi, Fen ve Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji-Sanat Tarihi Bölümü, Çiftlikköy Kampüsü, MERSİN

leştirilmiştir¹. Bu yıl da araştırmamız, Bonn Üniversitesi, Arkeoloji Enstitüsü Öğretim Üyesi ve hocam Sayın Prof.Dr. Hanns Gabelmann'ın girişimleri ile Deutsche Forschungsgemeinschaft tarafından desteklenmiştir².

1996 çalışmalarımızda, kulelerden sonra, belli özelliklerine göre seçtiğimiz kalelerin çizim ve topografik planlarının çıkarılmasını hedefledik. Topografik planların hazırlanması Erdemli Kadastro Müdürlüğü'nün katkılarıyla gerçekleştirilmiştir³. Topoğrafik planlarının (mülhane/hali-hazır) çıkartılmasındaki amaç ile Meydan, Mancınık, Çatıören ve Emirzeli kalelerinde bu komplekslerin tepeler üzerindeki konumlarının ve plan itibarıyla farklılıklarının ortaya konulması hedeflenmiştir. "X" ve "Y" kod değerleri belli olan poligonların kalelerden oldukça uzakta olmaları nedeniyle, bunların taşınması oldukça zorlu bir çalışmayı beraberinde getirmiş, hatta bu Hisarın Kale için mümkün kılınamadığından, Hisarın'da ancak klasik tarzda, 50 m. ile plan çıkartılmıştır.

Çatıören ve Emirzeli kalelerinin birer akropol oldukları üzerinde, geçen yılki metinlerde durulmuştu. Aşağıda Meydan ve Mancınık kalelerine değinilecektir.

MEYDAN (Resim: 1, 2): Silifke'nin 15 km. kuzeyinde, İmamlı köy sınırları içerisinde yer almakta olan bu kale beş kuleye sahiptir; kuzeyindeki derin vadiye ve diğer yönlerdeki düzlüklere hakim bir konumdadır. Tepenin kuzeyi uçurum olduğundan doğal korunması güçlüdür ve bu yönde sadece bir kule vardır. Bir sur duvarı ile bu kule, düzlüğe hakim

- 1 Öğretim üyesi araştırma görevlileri Murat Durukan ve Ümit Aydınoglu ile Öğretim Görevlisi Fikret Özbay'a araştırmanın organizasyonunda, yürütülmesinde ve çizimlerin yapılmasındaki katkılarından dolayı teşekkür ederim. Bakanlık temsilcimiz, İçel Müzesi'nden Sayın Ayşe Ercan'a ve bu araştırmayı yürütme iznini bana vermiş olan T.C. Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne de teşekkürü borç bilirim.
- 2 Bu kuruluşa, amacının sadece bilimsel çalışma ve yayınları desteklemek olmasından, ideolojik veya diğer bir karşılık beklenmemesinden dolayı teşekkür ederim.
- 3 Mersin Üniversitesi Rektörlüğü ve İçel Valiliği yoluyla T.C. Başbakanlık Harita ve Kadastro Genel Müdürlüğü'nün de onayı ile Erdemli Kadastro Müdürü Sayın Mustafa Özdemir bu çalışmanın gerçekleşmesini sağlamıştır. Hassas ölçüm aleti "Geodimeter 540 A" ile Harita Mühendisi Halil İbrahim Yılmaz ve Teknisyen Zekeriya Baykara'nın zor arazi koşullarına rağmen ilgi ile çalışmaları ve Sayın Mustafa Özdemir'in de çalışmalara bizzat katılmasından dolayı Erdemli Kadastro Müdürlüğü'ne teşekkür ederim.

olan diğer kulelere bağlanmaktadır. Kalenin içinde yaşanıldığına dair ipuçlarını, düzleştirilmiş anakayalardan ve hatıl deliklerinden, ahşap mimariye işaret etmelerinden dolayı anlıyoruz. Ayrıca sarnıçlar ve bir mekanda yerde duran, 30 cm. yüksekliğindeki nişli bir taş blok üzerindeki bir kartal kabartması da buna işaret etmektedir. Kalenin içinde taş temeller veya 50 cm. ye kadar ayakta duran duvarlar da, kalenin içinde en azından koruma güçlerinin yaşamış olduğunu göstermektedir.

Kalenin önemi Olba'ya giden yol üzerinde kurulmuş olmasından kaynaklanmaktadır. Olba, Lamos ile Kalykadnos nehirleri arasındaki territoriumun Hellenistik Dönem'deki dini ve idari mekezi idi. Bu sınırlar içerisindeki yerleşimlerin Olba'ya bağlı olduklarını, Olba sikkeleri üzerinde görünen labut, Dioskur miğferi, kalkan, kılıç veya kerykeion gibi işaretlerin, bu yerleşimlerdeki duvarlarda veya kapı lentolarında tekrarlanmasından anlıyoruz⁴.

Meydankale'de de güneybatıdaki ve güneydoğudaki kulelerin üzerinde labut bulunması, kalenin Olba'ya bağlı ve onu korumak üzere yapılmış olduğunu göstermektedir. Duvar tekniğindeki özen, hem bosajlı, hem bosajsız poligonal tarzın kullanılmış olması ve kapıların üzerlerinde genellikle kemer konstrüksiyonlarının bulunması, Meydankale'de işini bilen taşçı ustalarının iş başında bulunmuş olduğuna ve buraya verilmiş olan öneme işaret etmektedir.

MANCINIK (Resim: 3,4): Mancınıkkale, Silifke'ye bağlı Hasanlıler köyünün çıkışında, kuzeyinde bulunmaktadır. Bir vadi üzerinde bulunan kalenin doğusunda, vadinin diğer tarafında, Kızkalesi'ni Olba'ya bağlayan antik yol ve yol boyunca yerleşim kalıntıları (bugün: Aşağı ve Yukarı Hüseyinler mahalleri) vardır⁵. Mancınık da Olba'ya giden diğer bir yol üzerinde olduğundan ve karşı tarafta da yine Olba'ya giden yolu gözetleyebildiğinden konumu itibariyle önem taşımaktadır.

4 J.Th. Bent, "Cilician Symbols", *CR* 4, 1890, 322.

5 Topografik çalışmalarınız sırasında da değerleri mevcut olan poligouları, karşı yamaçta, Yukarı Hüseyinler'de olduğunu anladık ve ekibimizi ikiye ayırarak geç saatlere kadar, bir tepeden, vadinin diğer tarafına değer taşındık.

Mancınıkkale ile ilgili olarak kalenin surlarını farklı zamanlara tarihlenen A.A. Tırpan'a⁶ karşı, bu kalenin tek bir devresinin olduğuna inanmaktayız. Gerçekten de kalede üç ayrı tipte duvar kullanıldığını görmekteyiz: Tepenin üzerinde, yine Meydankale'de olduğu gibi sarnıçlar ve yerlerde hatıl delikleri vardır. Bu tepenin girişinde bir kapı ve yanında da duvarları mevcuttur. Tırpan tarafından "Akropol" olarak nitelendirilen bu kısımda duvarlar, kabaca yontulmuş poligonal duvarlardan oluşmaktadır. Girişi ön kısmında çevreleyerek, tepenin eğimini takip ederek aşağıya uzanan ikinci bir sur ise düz yüzeyli poligonal duvarlara sahiptir. Bu duvarın seyri iki yöndedir:

Birincisi "Akropol'e dönecek şekilde bir yay yaparak devam etmesi ve bu kısmın da duvarın tekrar "Akropol" duvarına benzemesi; ikincisi daha da aşağıya doğru uzanması, bu sefer de düzgün kenarlı ama bosajlı bir görünüm kazanması şeklindedir.

Farklı duvar tekniklerinin aynı kompleks içersinde olmaktan öte, aynı yapı üzerinde kullanıldıklarını Çatıören Tapınağı'ndan⁷ bilmekteyiz: Düşmana açık batı ile kuzey duvarları bosajlı iken diğer duvarları bosajsız olan tapınağın duvarları şüphesiz aynı zamanda yapılmışlardır. Farklılık daha ziyade tercihe bağlı olarak geliştirilmiştir.

İşlevi açısından kale, "Akropol"ü koruma altına alan ve bunun için de surlarla çeviren bir mimari tarza örnektir. İlerideki çalışmalarımızda burada iskan etmiş olabilecek küçük topluluğun kimliği üzerinde duracağız. Bu kalelerde hep geleneksel bir şekilde askeri yerleşim, yani garnizon beklemek doğru değildir. Küçük hakimiyet alanlarını koruma altına alan, belki kendi adlarına, belki de Olba Hanedanlığı adına var oluşlarını sürdüren feodal beylerin veya rahiplerin arazilerini korumaları için yaptırmış oldukları savunma ve iskan amaçlı birimleri düşünebiliriz⁸. Gerçekten de sur duvarından düşmüş olan bir blok üzerindeki yazıtta, yapının kült amaçlı vakıf edildiği tarzında bir ibarenin bulunduğunu, Doç.Dr.

6 A.A. Tırpan, "Kilikya Tracheia'da Poligonal Taş Örgülü Duvarlar", *II. TTK* (1994) 412 ff. 420.

7 H.Hellenkemper-F.J.Bild, "Neue Forschungen in Kilikien", *ÖAW* 186 (1986) 74 ff.

8 F.F. Winter, *Greek Fortifications* (1971) 31 ff.

Mustafa Sayar sözlü olarak belirtmiştir⁹. Bölgede rahip kralların Tanrı adına yapılar inşa ettirdiklerini biliyoruz. Dinsel amaçlı kullanılmamış olsa bile Olba Hanedanlığı'na bağlı olan rahiplerin iskan ettikleri ve Olba Tapınağı'na bağlı arazilerin denetimini ellerinde tutabilmek üzere yaptırmış oldukları bir kompleks ile karşı karşıya olduğumuzu söyleyebiliriz.

Bu yılki çalışmalarımızda bir yeni kule daha bulunmuştur: Kanlıdivane'nin 2 km. kuzeydoğusunda bulunan, 5,82 x 6,70 m. ebatlarında olan ve Dibisulukule (Resim: 5) olarak nitelendirilen bu kulenin tabanının altı gerçekten de tamamıyla bir sarnıçla kaplıdır. Geçen yıla ait bildirimizde de vurgulamış olduğumuz gibi bu kalelerin savunma dışında, tarıma yönelik işlevleri de bulunmaktadır. İşte bu kulenin altında bulunan sarnıç ile bu yönde bir dayanak noktası daha belirlenmiş bulunmaktadır. Sarnıç, kemerlerin tavani taşımasıyla değil, üç büyük blok taşın üst üste oturtularak, bir sütun oluşturmasıyla yapılmıştır ki, bu da Hellenistik Dönem'e işaret etmektedir. Kulenin sadece ilk katı ayakta durmaktadır ve kapı lentosu üzerinde Olba işaretleri bulunmaktadır. Soldan sağa: Sol baştaki sembol henüz tanımlanamamıştır. Sağında sırasıyla bir kerykeion, bir labut ve iki Dioskur miğferi bulunmaktadır.

Duvar tekniği poligonal tekniğin izodom tekniğine doğru kayması, yani bir geçiş tarzında yapılmış olması gibi nitelendirilebilir. Bu açıdan İmamlı Kulesi ile benzerlik göstermektedir¹⁰. Sarnıcın tekniği, Olba işaretleri ve duvar tekniği kulenin, Hellenistik Dönem'e tarihlendirilmesi gerekliliğini göstermektedir.

Yine bir kule olduğu bize bildirilen, diğer bir yapının yanına ulaşabildiğimizde, bu yapının belki de bir tapınak olabileceğini anladık. "İsmailikale" (Resim: 6, 7) olarak nitelendirilen bu yapı, Olba'nın güneyindeki vadinin Korykos'a uzandığı mevkide bir tepenin üzerindedir ve uzun bir dikdörtgen plana sahiptir. Uzun, yan duvarları nispeten korunmuştur. Batı duvarının iç kısmında bir kemer, duvarın üst kısımlarının ağırlığını daha dengeli olarak taşıyabilmek amacıyla düşünülmüş olmalı-

9 Bu ön bilgi için M.Sayar'a teşekkür ederim. Ancak daha kesin yargılara bu yazıt tam olarak ele alındığında varılabilir ki, bunun en kısa zamanda olması M. Sayar'dan dileğimize dir.

10 F.Hild-Il.Hellenkemper, "Kilikien und Isaurien", *ÖAW* 215 (1990) Abb. 194.

dır. Duvar tekniği, eğri kenarlı dikdörtgenlerden oluşan bir tarzda yapılmıştır. Yerdeki bloklar üzerinde, çok güzel işçilik gösteren, metop ve triglif sıraları, guttae, aslan başlı çörlenlere sahip simalar ve alınlık bulunmaktadır. İleri derecede tahribat görmüş olan bu yapının cephesinde, belki de pronaosunda dört adet lotus başlığı taşıyan sütunun, yapıya girişi sağlamış olduğu anlaşılmaktadır. Bu denli zarif süsleme işçiliğine sahip olan bu yapının, planı da göz önünde bulundurulduğu taktirde bir tapınak olma ihtimali kuvvetlenmektedir. Süslemelerinin karakteri ve duvar tekniği yapıyı Roma Dönemi'ne tarihlenmesini olanaklı kılmaktadır.

Kule ve kalelerin yerleşim yerlerine olan ilişkilerinin saptanması yoluyla, işlevlerinin belirlenmesi yönündeki çalışmalarımız için araştırmamızın diğer bir hedefi de yeni yerleşimler aramak oldu. 1994 ve 1995 araştırma sezonlarında Lamas ve Kalykadnos'un orta kesimlerini inceledikten sonra, bu yıl bu alanın kuzey, doğu ve batı sınırlarını araştırdık. Batıda Silifke-Kırobası (Mağara ya da Mara), Sarıaydın, Karaböcülü; kuzeybatıda Kızıgeçit, Seydilli, Şahmurlu, Gökören; kuzeyde Elbeyli, Yağda; doğuda Güneyli, Köserelli ve Köşkerli.

Sarıaydın'a bağlı Aksuvat mevkiinde Lamas Nehri'nin kaynağını incelereyerek, daha sonra Sarıaydın'da Lamas'ın Romalılar tarafından kanala bağlanmış olduğu yere gidilmiştir. Topboğazı, Bozağacı ve Kotamış mevkilerinden suyun yeraltından veya dağlara açılmış olan kanallar vasıtasıyla Diokaisarea'ya taşınmış olduğu tarafımızdan takip edilmiştir. İkinci bir bağlantının da Kızıgeçit'ten çıkış olarak Seydilli, Şahmurlu, Gökören yoluyla Olba'ya suyu taşımış olduğu anlaşılmıştır. Kayacı Vadisi'ne güneyden girildiğinde 5. km. sinde de üçüncü bir kolun da suyu kıyıya taşıdığını ve daha sonra Lamas-Korykos arasında 7 tane aquadük vasıtasıyla suyu kıyı boyunca taşıdığını tespit ettik. Su, kıyıda Elaiussa Sebaste (Tırtar ve Merdivenlikuyu) ve Korykos sarnıçlarında toplanıyor olmalıydı¹¹.

Karaböcülü, Silifke'nin 10 km. kuzeyinde, Hellenistik ve Roma dönemlerinde iskan edilmiş olan bir yerleşimdir. Yapılardan belli bir plan

11 Su kanalları ve su köprüleri bölümümüz Öğretim Görevlisi Fikret Özbay tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanmaktadır.

elde etmek mümkün olmamıştır. Çünkü planları değiştirilerek tekrar kullanılmışlardır. Kapı lentoları üzerinde labutlar vardır. Roma Dönemi'ne ait arkosol mezarın içerisinde lahit bulunmaktadır. Yerleşimin 2 km. kuzeyinde, anakayaya işlenmiş olan kaya kabartmaları bulunmaktadır. Yan yana duran biri erkek, birisi kadın olan büstler yerel tarzda başlıklar giymişlerdir ve işçilik de pek özenli değildir. Diğer bir kabartma kliné üzerinde yatmakta olan bir erkek figürünü göstermektedir. Sağ bacağına oldukça dik tutmasıyla "batı" yatış tarzını sergilemektedir. Son kabartma yan yana, bir kemer içerisine alınmış olan üç büstten oluşmaktadır: Solda erkek, sağında kadın ve onun da sağında bir çocuk büstü. Alt kısımdaki yazıt hava şartlarının etkisiyle tahrip olmuştur.

Şahmurlu'da, Deli Ali mevkiinde Geç Bizans Dönemi'ne ait bir yerleşim bulunmaktadır. Devşirme taşların yoğunluğu ve tahribat sadece bazı kapı lentolarının ayakta kalmasına izin vermiştir.

Şahmurlu, Eşkin mevkiinde de yine Bizans Dönemi'ne ait bir yerleşim bulunmaktadır. Burada bir evin cephesi iyi korunmuştur: Düzenli kesilmiş, düz yüzeyli dikdörtgen taşlardan yapılmış olan bu evin girişinin üzerinde bir kemer bulunmaktadır. Geç Roma veya Bizans Dönemi'ne ait olan bu yapının büyüklüğü bu girişinden anlaşılmaktadır. Ancak arka planının daha sonraki dönemlerde değiştirilmiş olması daha fazla yorum yapmamıza engel olmaktadır.

Şahmurlu, Yassibağ mevkiinde bir kapı lentosu üzerinde labut ve arkasındaki poligonal duvarlı bir yapı kalıntısının içerisinde de Dor başlıklı bir sütun tespit edilmiştir.

Gökören (Güveren, Çukurbağ) da Bizans Dönemi'ne ait iki büyük yapı korunarak günümüze ulaşmıştır. Büyük blok taşlardan inşa edilmiş olan bu yapılarda harç kullanılmamış, iki blok taşın arasına bir küçük kenet taşı konulmak suretiyle kenet sistemi geliştirilmiştir. Yapılardan birisi bir kilisedir. Apsis yerde, anakayadan oluşturulmuştur. Diakonikon ve prothesis de ayakta durmaktadır¹². Narthex'in hemen önünde büyük

12 Bu ayrıntılar H.Hellenkemper'in (F. Hild-H. Hellenkemper, "Kilikien und Isaurien", *ÖAW* 215, 1990, 261) gözünden kaçmıştır ve kendisi yapıyı bir ev olarak nitelendirmiştir; harç

bir işlik bulunmaktadır. Diğer yapı, sırtını tamamiyle anakayaya yaslamış ve mekanları da kayaların oyulması ile elde edilmiştir. İki katlı olan bu yapıda en az üç bölme tespit edilmekte olup, mekanların içinde işliklerin bulunduğu gözlemlenmektedir. Bu yapıyı bir atölye, bir imalathane olarak nitelendirebilmekteyiz. Hellenistik Dönem'den, hatta öncesinden bu yana teokratik bir yönetim tarzını benimsemiş olan Dağlık Kilikya'nın bu kesiminde, Bizans Dönemi'nde de ekin alanlarını ve işlikleri (ticarethaneleri) elinde bulunduran kilise, yani feodal düzenin yöneticilerine ait bu yerleşim, sosyal yapının tanımlanabilmesi açısından önem taşımaktadır.

Elbeyli'de antik döneme ait hiçbir iz bırakılmamış durumdadır. Sadece hayal meyal seçilebilen bir Roma asker kabartması, burada da antik çağlarda yaşam olduğunun habercisi durumundadır.

Yağda'da sadece büyük bir kapı lentosu üzerinde iki labut ve bir kalkan kabartmasına rastlayabildik. Olba Hanedanlığı'nın sembollerini taşıyan bu yerleşimin de elli yıl öncesine kadar çok daha fazla, geçmiş dönemden izler taşımış olduğu bize aktarıldı. Ancak bu kesimde yerleşim kalıntılarının azlığının bir açıklaması daha vardır: İklimin bu kesimde daha zorlu olması sebebiyle, bugün de yöre halkının haziran-eylül aylarında burada yaşayıp sonra tekrar kıyıya göçmesi, antik dönemde de durumun böyle olabileceği izlenimini uyandırmaktadır. Ekin alanlarının genişliği, halkın bu kesimleri tamamıyla gözden çıkartmasına engel olmaktadır. Nitekim buğday veya nohut gibi ekinler için şartlar çok uygundur. Olba işaretlerinin varlığı, Olba hakimiyetindeki bu yerleşimin de, merkezlerine belli aylarda ekin yetiştirdikleri olasılığını ortaya koymaktadır. Olba işaretleri yönetici sınıfın habercisi olmaktadır. Harap olmuş bu mekanda toprak sahibi yöneticinin iskan etmiş olması düşünülmektedir. Çalıştırılanların ise günümüze ulaşamamış ahşap gibi yok olan malzemelerden yapılmış evlerde oturmuş olmaları gerekir. Belirtilmiş olduğu gibi zaten yoğun ve sürekli bir yerleşim Olba için bir yük olacağından, Yağda'nın sadece üretilen malların toplanması amaçlı kurulmuş olan kuzey yerleşimlerinden birisi olarak yorumlanması gerekir.

kullanılmamış olması dolayısıyla da Roma Dönemi'ne tarihlendirilmektedir. Oysa ki Kilikya'da Bizans kiliselerinde harç kullanılmadığına, başka örneklerde de rastlayabiliyoruz. Örneğin Küstüllu'de Felicek Kilisesi'nde.

Tarafımızdan incelenmiş olan Güneyli, Köserelli ve Köşkerli yerleşimlerinde yoğun tahribat nedeniyle bir sonuç elde edilmemiştir. Güneyli'nin Bayamlı mevkiinde yapılar o denli harap edilmişlerdir ki, taşların hangi mimari parçaya ait oldukları dahi tanımlanamaz durumdadır. Ancak bir kemere ait olan, sağlam kalmış tek bir taş, yerleşimde Roma Dönemi'ne işaret etmektedir.

Köserelli'nin Çukurseki mevkiinde sadece bir kilisenin narthexi ayakta-
yaktadır.

Köşkerli'de de bir kilise, apsis ve narthexi ile birlikte ayakta-
yaktadır.

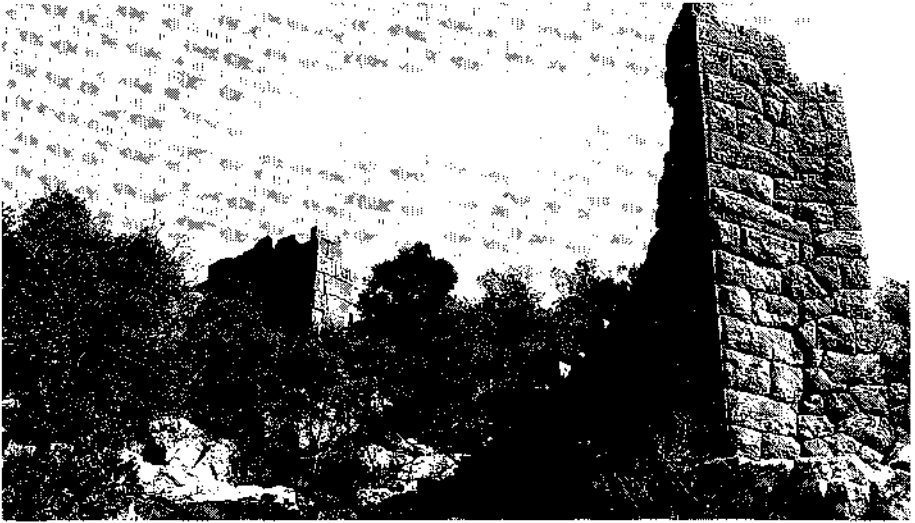
Resim 1: Meydankale; kule no. 5

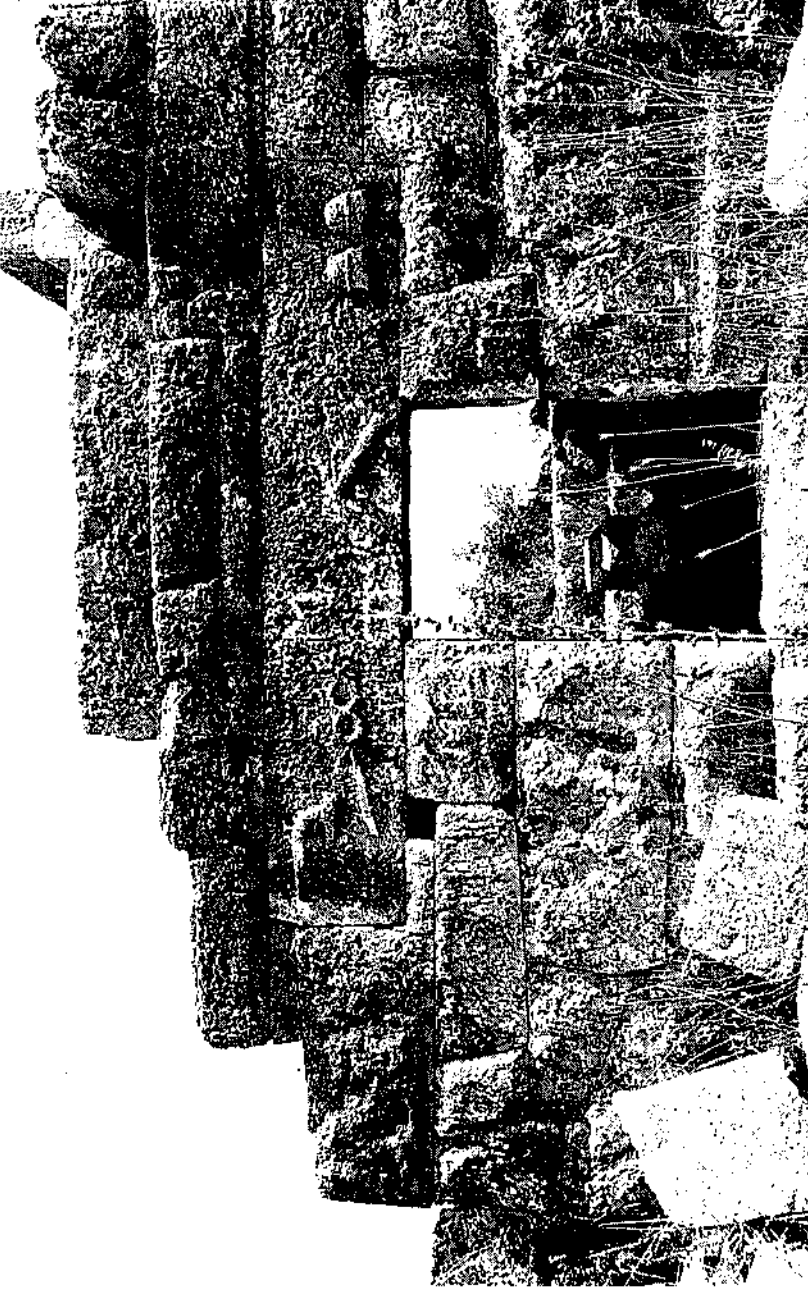
Resim 2: Meydankale; kartal kabartması

Resim 3: Mancınıkkale; genel görüntü

Resim 4: Mancınıkkale; İki no.lu duvar

Resim 5: Dİbisulukule; kule girişı

Resim 6: İsmaili “kale”; genel görüntü

Resim 7: İsmaili “kale”; detay

1996 YILI MARMARA ADALARI YAN TARAMALI SONAR ARAŞTIRMASI EKİNLİK ADASI MERMER BATIĞI

*Nergis GÜNSENİN**

Marmara adaları çevresinde 1993 yılından beri sürdürülen sistemli araştırmalar sonucu, 12 adet batık, iki fırın bölgesi ve bir höyük saptanmıştır (Harita: 1)¹. Üç senedir yapılan bu dalışlar sonucu, özellikle Marmara Adası'nın kıyından itibaren 30-40 m. lik derinliği hemen hemen taramıştır. Su altı araştırmamızı 1996 sezonunda dalınması normal şartlarda zor olan daha derin sularda sürdürmeyi amaçladık.

Derin sularda dalış özel ekipman gerektirdiği için, araştırmayı su üstünden yapmayı uygun bulduk. Diğer bir amacımız da, son senelerde sualtı arkeolojik araştırmalarında faydası tartışılan "akustik sistemleri" denemek, sonarların antik batıkları belirlemedeki hassasiyetini anlamak, bu suretle derinlere yapılacak dalışları daha verimli hale getirmektir².

* Doç. Dr. Nergis GÜNSENİN, İ.Ü., Teknik Bilimler MYO, Sualtı Teknolojisi Programı, Avcılar, B.Ü. Turizm İşletmeciliği Programı, Hisar Kampüsü, Bebek-İSTANBUL.

1 Toplu bilgiler için bkz., N.GÜNSENİN, "1993 Tekirdağ-Balıkesir İlleri Yüzey Araştırması (Hoşköy-Gaziköy Jeofizik (manyetik), Marmara Adaları Sualtı)" *X. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara, (1995), s. 201-220, "1994 Yılı Marmara Adaları Sualtı Araştırması", *XIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, (1994), s. 357-373, "1995 Yılı Marmara Adaları Sualtı Araştırması", *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, (1997), s. 97-105.

2 Başkanlığında yapılan araştırmaya, bakanlık temsilcisi olarak Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nden Sayın Sena Mutlu, kullanılan sonarın teknik işlemlerinde uzman olan Sn. Gürkan

SONAR ARAŞTIRMASI VE TEKNİK ÖZELLİKLERİ

Kullanılan WESMAR SHD700SS side-scan (yan taramalı) sonar, bir adet sonar cihazı, bir adet monitör (Resim: 1), bir adet sinyal almaya ve göndermeye yarayan ve tekne arkasında çekilerek kullanılan sensör (towfish) ve sensör kablosundan (towcable) (Resim: 2) meydana gelmektedir.

Sonar monitörü 1024x768 resolutionda renkli analog RGB video sinyallerini horizontal frekansı 48.2 kHz olmak üzere görüntüleyebilmektedir.

Sonar cihazı, değişik kademelerde 10 ilâ 1000 metreye her iki kanal için de tarayabilir.

Sonar, her iki kanal için % 100 güç konumunda ve iki adet akü ile 24 V da çalıştırılmıştır.

Uygulamalarda her iki kanal 200 ile 300 metre kademelerinde taratılmıştır.

Towfish çalışma frekansı 107 kHz dir. Yatayda 1.5 ve dikeyde 35 derecede yayın yapabilir ve 1300 acoustic watts üretebilir.

Towfish'in "transducer indicator line" açısı 15 ile 25 derece arasında değiştirilerek kullanılmıştır.

110 metre uzunluğundaki towcable, 15 ile 20 metre arasında değiştirilerek kullanılmıştır.

Sonar cihazı aldığı sinyalleri, stereo bir video cihazı ile ses katı üzerinden kaydedebilir ve playback yapabilir.

Kara ve daha önceki araştırmalarımızda da bizlere yardımcı olan, Kaptan Erdoğan Ertaş katılmıştır. Ekibe ve özellikle sonarı kullanmamıza sunan Sayın Selçuk Kolay'a çok teşekkür ederim. Ada Kaynakamlığı ve Belediyesi, her zamanki misafirperverliğini ve desteğini göstermiştir. Kendilerine bir kez daha teşekkür ederim.

Marmara Adası'nın kuzey yarısı boyunca alınan görüntülerin bir kısmı video banda kaydedilmiş ve GPS (Global Positioning Systems) (Resim: 3) ile yer koordinatları işaretlenmiştir.

Teknik özelliklerini açıklamaya çalıştığım sonar araştırması, yukarıda da belirttiğim gibi, 1993 yılından beri adalar etrafında sürdürülen dalışlara destek vermek amacıyla yapılmıştır. Sonar, dalış koordinatları dahilinde 50-60 m.lik derinlikleri tarayacak biçimde çekilmiştir. Kısa sürede de olsa, deneme imkânı bulduğumuz sonar taraması sonucu, Marmara Adası, Ocaklar Burnu, Tahirağa Limanı ve Yalancı Palatya bölgelerinde sinyaller alınmıştır. Alınan sinyallerin niteliği, tabii ki, yapılacak dalışlar sonucu anlaşılacaktır.

EKİNLİK ADASI MERMER BATIĞI

Adadaki çalışmalarımız sırasında, yıllardır ekibin bir üyesi haline gelen Erdoğan Ertaş, Ekinlik Adası'nın kuzey yüzünde derinde olmayan bazı "blok taşlar" gördüğünü söyledi. Anlatıklarının büyük bir olasılıkla mermer sütunlar taşıyan bir batığa ait olacağını düşünerek bölgeyi araştırmaya karar verdik³.

Yapılan iki dalış sonucu, 12 m. derinlikten başlamak üzere, yoğunluğu 14-16 m.lerde toplanan, kıyıya paralel halde dağılmış, çok sayıda sütun ve sütun başlığı olabilecek parçalar bulundu (Resim: 4). Sütunlar iki farklı boy ve biçim göstermekte ve bir bölümü kırıktır. (Çizim: 1). Buluntuların üzeri tamamıyla Marmara Denizi dip yapısına özgün, midye ve deniz yıldızı kaplı olduğu için, sütunların, sütun başlıklarının ve mimari parçalar olabilecek diğer döküntülerin malzemesini ve işleniş detaylarını tam olarak belirleyemedik (Çizim: 2).

Ekinlik Adası Batığı'nı tarih içinde yorumlamak için, doğal olarak ilk akla gelen, Marmara Adası'nın Geç Antik Devir'de kullanılmış mermer yatakları ve yarı işlenmiş mimari malzeme ihracatı oldu. Bugüne kadar adalar civarında söz konusu ihracata ait, araştırılmış bir batık, lite-

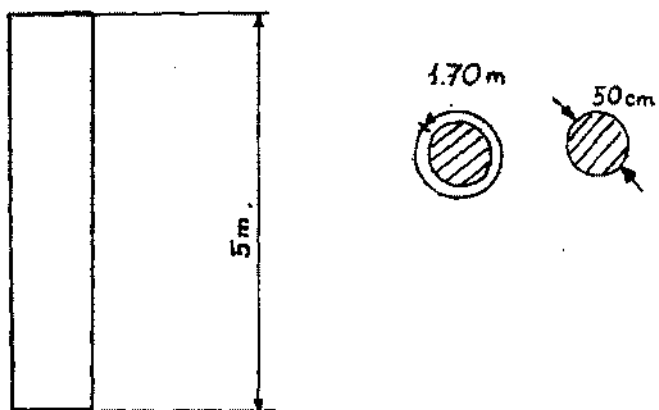
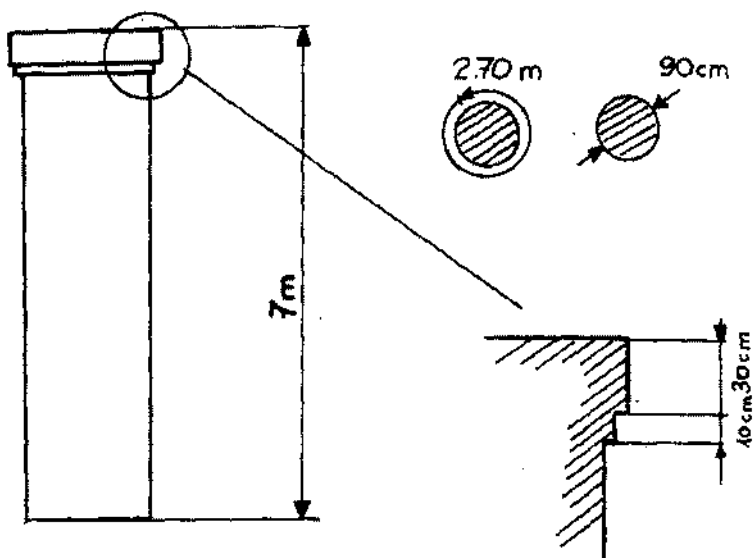
3 Dalış ve çizimlerde yardımcı olan, Marmara adaları sualtı ekibi üyesi Korhan Bircan'a teşekkür ederim.

ratürde yer almamakta. Teknenin, batığın konumunu ve malzemenin adanın Saraylar Limanı'ndan yüklendiğini göz önüne alarak, batıya doğru olduğunu söyleyebiliriz. Belki de Ekinlik Adası Batığı, Sicilya'nın güneydoğu ucunda batan ve söz konusu yüke en yakın buluntulara sahip, "Marzamemi" Batığı'nın diğer bir örneğidir⁴.

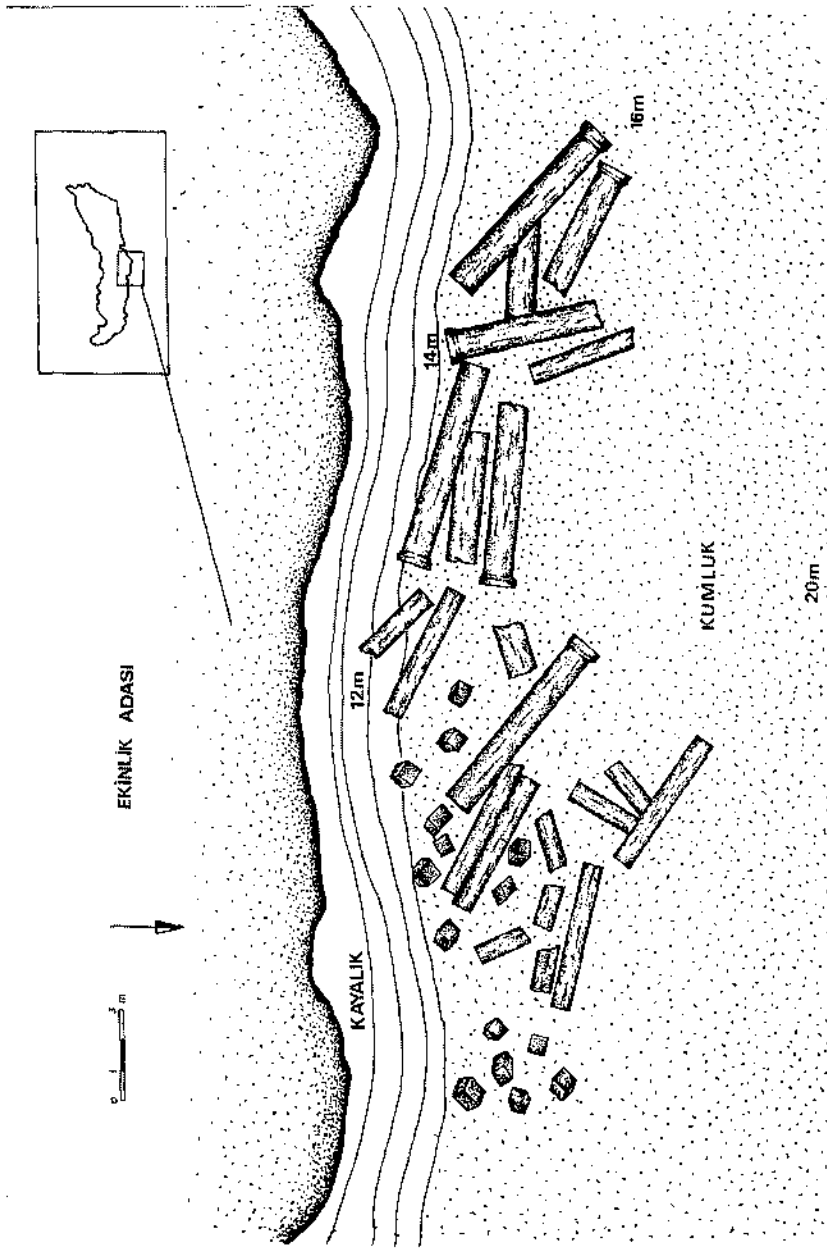
Buluntuların tarihlenmesinde iki dalış sonucu gözlemleyebildiğimiz en belirgin yardımcı elemanlar, bir sütun başlığı ve batığa ait olduğu düşünülen iki amphoraydı. Söz konusu sütun başlığı Dr. Nuşin Asgari'ye göre adanın Jüstinien Dönemi'nde çok sayıda ihraç ettiği (yarı işlenmiş) "sepet başlıkların" bir örneğidir (Resim: 5)⁵. Amphorolar da M.S. 5-7. yüzyıllar arasına tarihleyebileceğimiz Geç Roma Devri özellikleri taşıyan tipler olduğu için (Resim: 6a-b), batığı "şimdilik" M.S. 6. yüzyıla tarihleyebiliriz. İleriki yıllarda batık üzerinde yapılacak kapsamlı çalışmaların, adanın Geç Antik Devir mermer ihracatına tamamlayıcı bilgiler katmasını diliyoruz.

4 Bkz. J.P.Sodini, "Le Commerce des Marbres à l'Époque Protobyzantine", *Hommes et Richesses dans l'Empire Byzantin*, Paris, (1989), Tome I, s. 167-168.

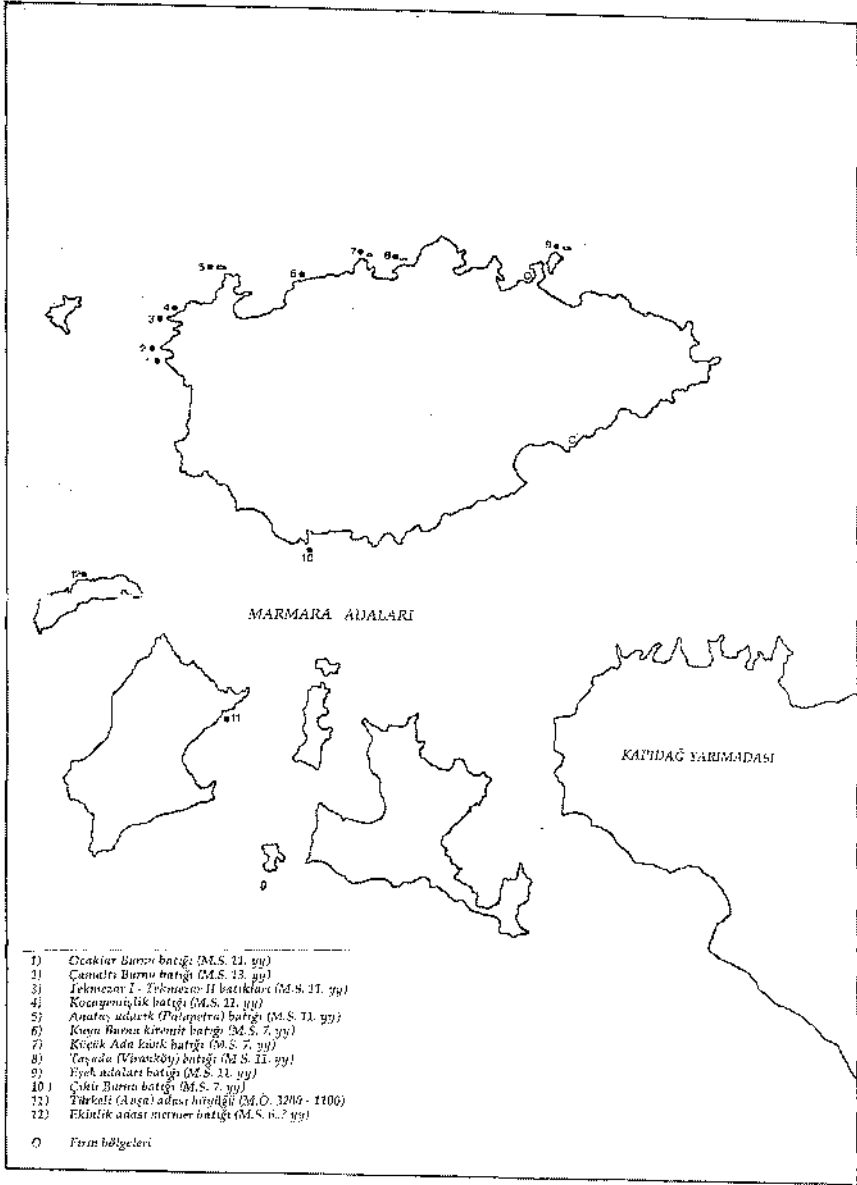
5 Sayın Dr. N. Asgari'ye her zamanki aydınlatıcı bilgileri için teşekkür ederim. Konu için bkz. N.Asgari, The Proconnesian production of architectural elements in late antiquity, based on evidence from the marble quarries, C.Mango et G. Dagron ed. *Constantinople and its Hinterland, Variorum*, (1995), s. 281-285.

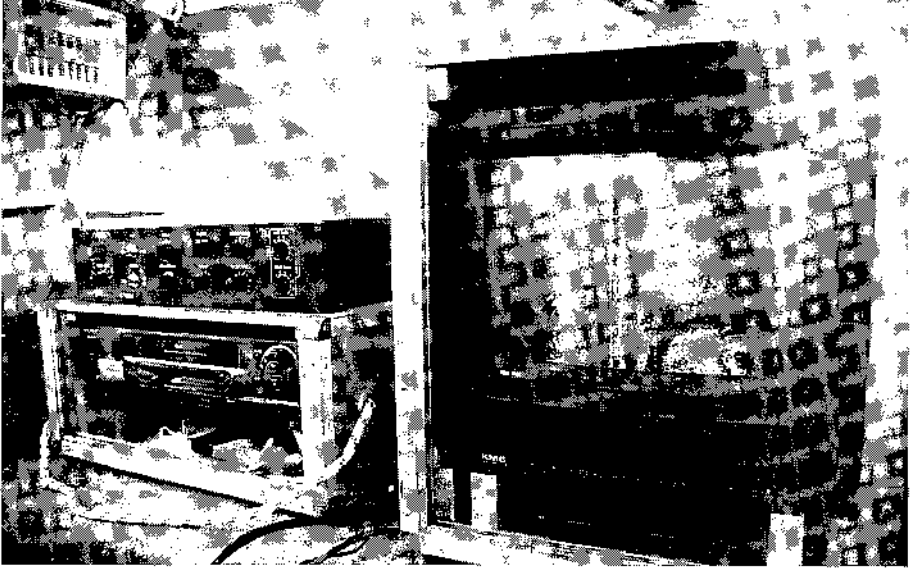
Çizim 1: Ekinlik Adası mermer batığı sütunlarının *in situ* çizimi

Çizim 2: Ekinlik Adası mermer batığının su altındaki konumu

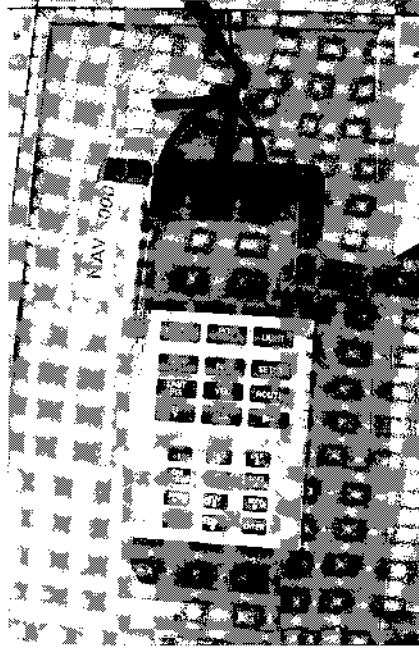
**Harita 1: 1993/94/95/96 yılları, Marmara adaları araştırması toplu bulun-
tuları**

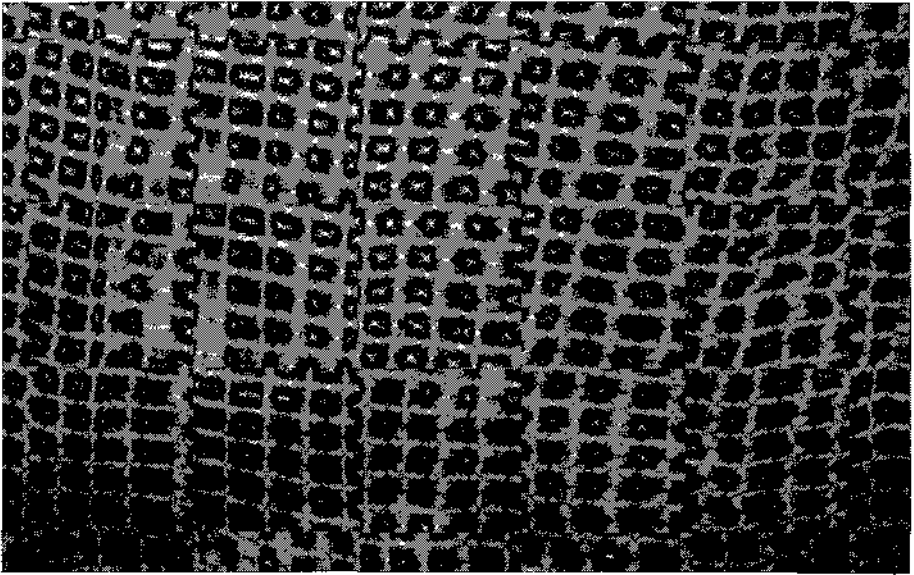
Resim 1: WESMAR SHD 700SS *side-scan* (yan taramalı) sonar cihazı ve moni-tör

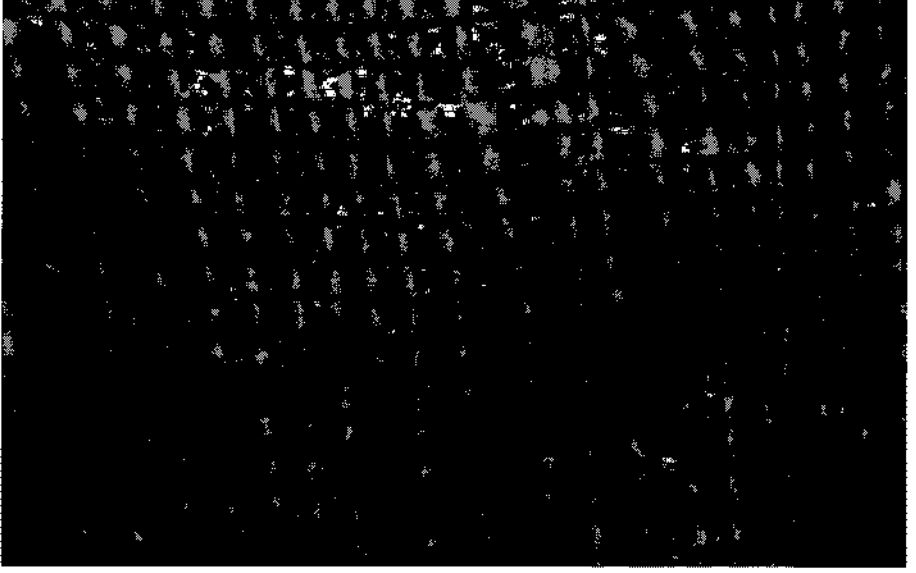
Resim 2: Sensör (*towfish*) ve sensör kablosu (*towcable*)

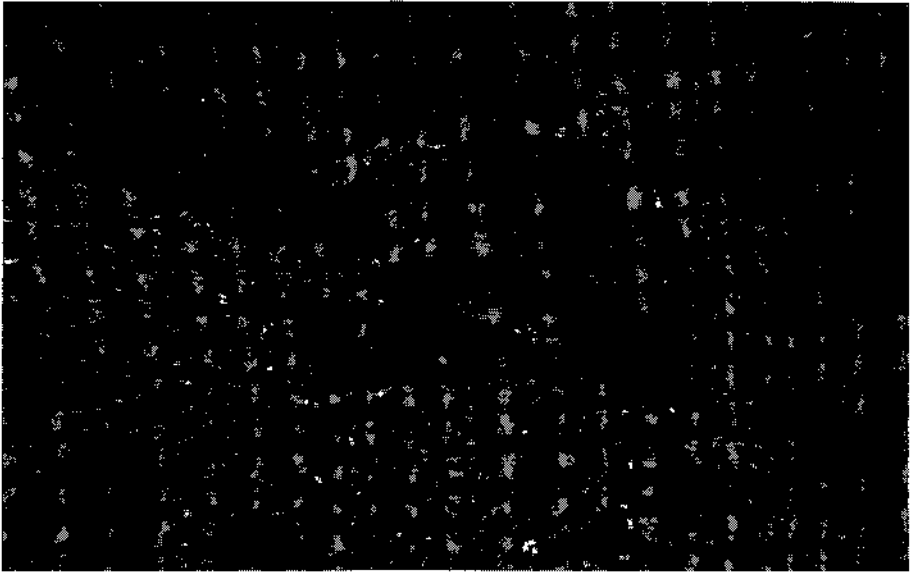
Resim 3: GPS (*Global Positioning Systems*) / küresel yön belirleme sistemi

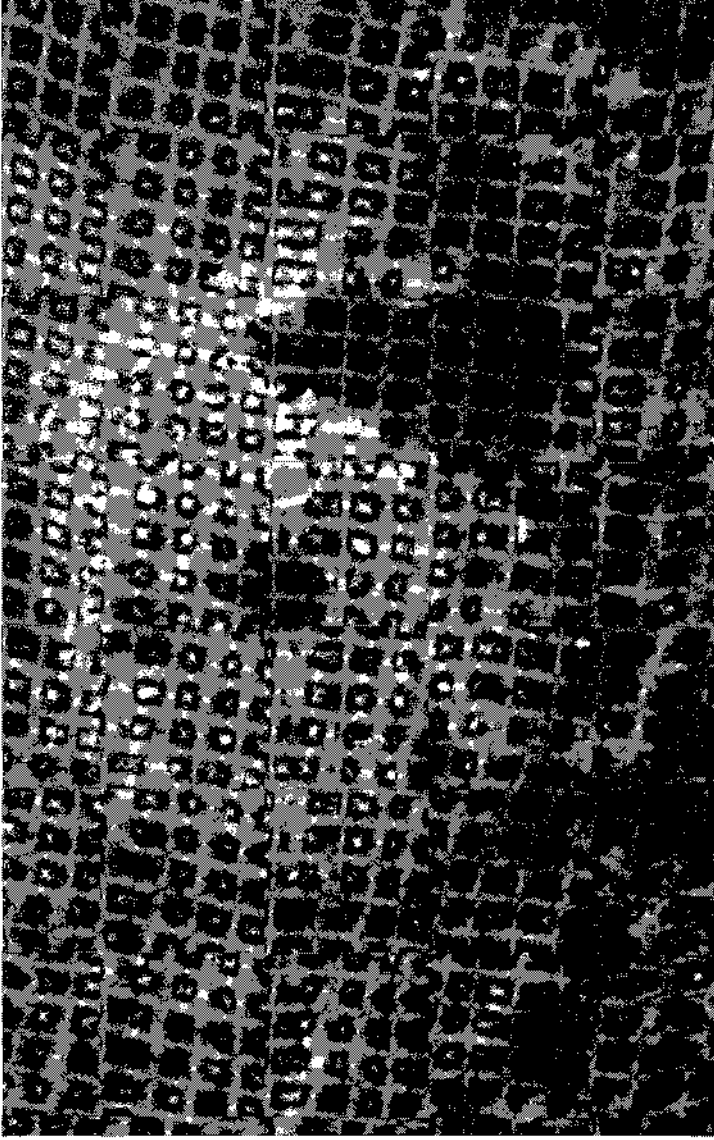
Resim 4: Ekinlik Adası mermer batığından bir görüntü

Resim 5: “Sepet başlık” olduğu düşünülen parça

Resim 6a: Geç Roma Devri amphoraları

Resim 6b: Geç Roma Devri amphoraları

1996 SUALTI ARAŞTIRMASI

Cemal PULAK*

Sualtı Arkeolojisi Enstitüsü'nün (INA) 1980 yılından beri aralıksız sürdürmekte olduğu sualtı araştırmaları, 1996 sezonunda dört etapta gerçekleştirilmiştir. Söz konusu etaplar ve kapsadıkları bölgeler şöyledir: Birinci etap, 25-29 Haziran, Muğla ili kıyıları; ikinci etap, 12-22 Temmuz, Antalya ili kıyıları; üçüncü etap, 29 Temmuz-15 Ağustos, Muğla ili kıyıları; dördüncü etap, 25 Ağustos-13 Eylül ile 11-18 Ekim, Aydın ili kıyıları; Cemal Pulak başkanlığındaki araştırmanın Bakanlık temsilciliğini Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi'nden Bahadır Berkaya yapmıştır.

Birinci Etap (25-29 Haziran)

Enstitünün Bodrum'dan hareket eden *Virazon* adlı araştırma gemisi, Datça Yarımadası'ndaki Knidos antik kentinin Küçük Liman'ı yakınlığında demirlemiştir. Araştırmanın amacı, süngercilerden 1982 yılında alınan bazı eski bilgilerin değerlendirilmesine yöneliktir. Bu bilgilere göre Knidos "Triopium" unun kuzeybatı ucunu oluşturan Deveboynu Burnu'nun açıklarında, tahminen 60-65 metre derinlikte, 150 kadar amphoradan oluşan bir batık bulunmaktaydı. Ancak, sert hava koşullarının elverişsizliği ve *Virazon*'un demirli bulunduğu koyun kuzeybatı rüzgarına tamamen açık olması nedeniyle, geminin emniyeti açısından Bü-

* Cemal PULAK, Institute of Nautical Archaeology, P.O. Drawer H.G. College Station, Texas 77841-5137 ABD

yük Liman'ın doğusunda yer alan ve Kıyrak Liman olarak anılan ufak koyda barınmak zorunlu olmuştur.

1973 araştırması sırasında Kıyrak Liman girişinin batı yakasında 36 metre derinlikte tespit ettiğimiz M.S. 5. veya 6. yüzyıl Erken Bizans Dönemi'ne ait ve kısmen soyulmuş durumdaki kiremit yüklü bir batığın durumunu kontrol etmek üzere dalış yapılmasına karar verildi¹. Dalışlar sırasında, dağınık durumdaki düz (*stegaster*) ve kapak (*kalypter*) kiremitleri arasında M.Ö. 2. veya 1. yüzyıla ait, birkaçı sağlam olan bir miktar parçalanmış durumdaki külikslere rastlanmıştır. Bunlardan sağlam olan iki adet külik ile rölyefli bir kap parçası (envanter No: 96/B/1-3; Resim: 1) batığın daha kesin tarihlenebilmesi için Bodrum Müzesi'ne teslim edilmiştir. Aynı alanda en az iki değişik döneme ait malzemenin yer alması, bu konuda en az iki ayrı batığın bulunduğu işaret etmektedir. Söz konusu külikler, 1973 araştırması sırasında Kıyrak Liman girişinin karşı (doğu) yakasında tespit edilen M.Ö. 2. veya 1. yüzyıla ait külik yüklü diğer bir batığın malzemesine yakın benzerlik göstermektedir². Bu kalıntıların iki ayrı batık mı, yoksa parçalanarak liman girişinin her iki yakasına dağılan tek bir geminin kalıntıları mı olduğunu aydınlatmak amacıyla üçüncü etap bitiminde bu bölgede yine bir seri dalışın yapılmasına karar verilmiştir. Bu dalışlar özellikle Kıyrak Liman'ın doğu yakasında yer alan ve batık yüzeyinde görünür durumdaki malzemenin tamamen soyulmuş olduğu Hellenistik Dönem külik batığının tekrar tespitine yönelik olmuştur. Dalışlar sonucunda, batık alanından çıkarılan birer adet külik ile yağ kandili (Envanter No: 96/H/1-2; Resim: 2), ilk batık alanından çıkarılan malzeme ile karşılaştırılmış, ancak iki grup arasında herhangi belirli bir fark saptanamamıştır.

Her ne kadar yapılan çalışmalar Kıyrak Liman girişinin batı ve doğu yakasındaki küliklerin aynı gemiye mi veya iki ayrı gemiye mi ait ol-

1 G.F. Bass, "Underwater Survey-1973," *Türk Arkeoloji Dergisi* 22.2 (1975) 33-38; s. 34, Batık E. Raporda, kiremitler Hellenistik Dönem'e tarihlenmişse de, sonraki incelemeler kiremitlerin büyük olasılıkla M.S. 5. veya 6. yüzyıl Erken Bizans Dönemi'ne ait olduklarını göstermektedir (M.M. Cowin, *Artifacts Recovered off the Southwestern Turkish Coast by Institute of Nautical Archaeology Shipwreck Surveys in 1973 and 1980* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Texas A&M University 1986] 40-42).

2 Bass (supra n.1) 33-34, Batık D, Resim: 4-7.

duklarını kesin olarak açıklığa kavuşturamamışsa da, bu kalıntıların iki ayrı gemiye ait olduğu düşüncesi şimdilik ağır basmaktadır. Durumun aydınlığa kavuşması için, bölgenin daha detaylı biçimde incelenmesi ve bazı kısımlarda sınırlı sondajların yapılması gerekmektedir.

Kıyrak Liman çevresinin kapsamlı olarak taranmasına rağmen bölgede herhangi başka bir batığa rastlanmamıştır. Kuzeybatı rüzgarlarının dinmemesi nedeniyle Deveboynu Burnu açıklarında yapmayı plânladığımız çalışmalar gerçekleştirilemeden Bodrum'a dönmüştür.

İkinci Etap (12-22 Temmuz)

İkinci etap çalışmaları Side ile Manavgat Nehri ağzı arasındaki geniş bir bölgede gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın amacı, 1906 veya 1907 yılında Yunanistan'ın Kalimnos Adası'ndan yola çıkan süngercilerin rastlantı sonucu buldukları bir Tunç Devri batığının yerini tekrar tespit etmektir.

1958 yılında Bodrum'a gelerek süngerciler üzerinde yaptığı araştırmalarının yayınlanmasıyla, dolaylı olarak Türkiye ve dünyada sualtı arkeolojisinin başlamasını sağlayan gazeteci Peter Throckmorton, 1961 yılında Kalimnos Adası'ndaki süngercilerle yaptığı bir söyleşi sırasında Manavgat Nehri yakınlarında olduğu iddia edilen bir batık hakkında bazı bilgiler elde etmişti. Throckmorton, Kalimnoslu süngercilerden duyduklarının, 1959 yılında tespit ettiği Gelidonya Burnu açıklarındaki Tunç Devri batığında bulunan malzemeye çok benzediğini fark etmişti. Süngerciler, Manavgat açıklarındaki bir banko üzerinde üç ayrı küme halinde bakır külçe ve birkaç büyük kazan içinde çivi veya bıçak olduğunu sandıkları cisimlere rastlamışlar, batığa iki gün boyunca yaptıkları dalışlar sonucunda her iki teknelerini de bakır külçe ile doldurduktan sonra Kalimnos'a geri dönmüşlerdi. Teknelerine yükledikleri iki ton kadar bakır külçenin, batıktaki toplam külçe miktarının en fazla beşte biri olduğunu hesaplayan süngerciler, Manavgat'ta daha on ton civarında külçe bulunduğunu iddia etmekteydiler. Bu külçelerin hurda olarak satılmasıyla büyük kar edeceklerini hesaplayan süngerciler, geri kalan külçeleri de almak üzere birkaç ay sonra daha büyük bir filoyla tekrar Manavgat açıklarına gelmişler, ancak kıyıdan açılan ateş sonucunda dalış yapama-

dan bölgeyi terk etmek zorunda kalmışlardı. Bilindiği kadarıyla, bu olaydan sonra hiç bir Kalimnos'lu süngerci bir daha Manavgat'taki batığa gitmemişti³.

Peter Throckmorton'un, Sualtı Arkeolojisi Enstitüsü'nün kurucusu Prof. George Bass'ı Manavgat batığını aramaya ikna etmesiyle, batığı tespit etmeye yönelik çalışmalar 1973 yılında gerçekleştirilmiş, ancak bu zahmetli çalışmalardan herhangi bir sonuç elde edilememişti. Araştırmacının güçlüğü, taranacak bölgenin kıyıdan yarım mil açıkta ve yedi veya sekiz mil uzunluğundaki çok geniş bir alanı kapsamasından kaynaklanmaktaydı. Bu denli geniş bir bölge ancak sonar cihazı ile aranabileceğinden, enstitü tarafından satın alınan bir sonar Manavgat'a getirilerek çalışmalara başlanmıştı. Bir hafta süren sonar taramalarından sonra herhangi bir kalıntıya rastlanmamış, o zamanki sonar teknolojisinin Manavgat batığını bulmak için yetersiz olduğuna kanaat getirilerek araştırmaya son verilmişti.

Son beş yıldır enstitümüzün kullanımı için yeni bir sonar teknolojisi geliştirilmiş olup, bu sonarın prototip modeli önceki araştırmalarımızda denenmiş ve gerekli değişiklikler yapılmıştı. Yeni sonardan çok iyi sonuçlar elde edilmeye başlanmasından sonra Manavgat projesi tekrar gündeme getirilerek 1996 sezonu sualtı araştırmaları kapsamına alınmıştır.

1996 araştırmasında Manavgat Nehri ağzı ile Side'nin hemen doğusundaki yaklaşık 8 mil uzunluğundaki ve 0,7 mil genişliğindeki toplam 5,6 mil karelik bir alan yeni sonar ile tamamen taranmıştır. Söz konusu çalışmalar sırasında bazı olası hedefler tespit edilmişse de, yapılan dalışlarda bunların çoğunlukla kaya parçası veya kum cepleri oldukları anlaşılmıştır. Manavgat ile Side arasındaki alanın taranması sırasında herhangi bir gemi kalıntısına rastlanmamasına rağmen, batığın bulunduğunu düşündüğümüz bölgenin ancak üçte biri taranabilmiştir. Bu çalışmalara önümüzdeki araştırma sezonunda da devam edilecektir.

3 P. Throckmorton, *Shipswrecks and Archaeology* (Boston 1969) 217-219.

Üçüncü Etap (29 Temmuz-15 Ağustos)

Üçüncü etabın ana hedefi Kalkan açıklarında tahminen 42 metre derinlikte çamur bir zemin üzerinde bulunduğu iddia edilen büyükçe bir batığın yerini tespit etmektir. Bu bilgiler doğrultusunda, Kalkan'ın batısındaki Çatal Adalar olarak bilinen iki adadan Yılan Ada açığında dalışlara başlandı. Bölgede yapılan geniş kapsamlı araştırmalarda aradığımız batık bulunamamasına rağmen beş ayrı batığa ait bazı kalıntılar tespit edilmiştir. Araştırılması gereken alanın oldukça geniş ve derin, zeminin ise çamur olması, bölgenin yeni sonar cihazı ile araştırılmasına olanak sağlamaktadır. Bu nedenle bölgede ileri bir tarihte sonar ile yeni bir çalışma yapılmasına karar verilmiştir.

Batık No. 1 (Tarihlenememiştir)

Söz konusu batığın aranması için Yılan Ada çevresinde yaptığımız dalışlarda pek belirgin olmayan üç batığa rastlanmıştır. Bunlardan ilki, Yılan Ada ile Sıçan Ada arasındaki akıntılı boğazın 16 metre derinliğinde yer alan çok dağınık durumdaki seramik malzemeden oluşan bir batıktır. Çoğunlukla kayalara kaynamış olan seramik parçalar arasında ancak köşeli bir kapak kiremidi (*kalypter*), bir amphora boynu ve geminin kuzinesine ait olduğu sanılan birkaç ocak tuğlası tanınabilir durumdadır. Söz konusu malzemenin küçük ve belirsiz parçalardan oluşması nedeniyle batık tarihlenememiştir.

Batık No. 2 (Geç Roma-Erken Bizans Dönemi)

İkinci batık, Yılan Ada batısında, kayalık bir yamacın 16 ila 35 metre derinliğinde yer alan çok dağınık ve parçalanmış malzemeden oluşan bir Bizans batığıdır. Yaptığımız incelemelerde, 42 metre derinlikteki kum zemin üzerinde batığa ait herhangi bir kalıntı saptanamamışsa da, kayalık yamaca kaynamış durumdaki malzemenin yanı sıra kayaların arasındaki kum cepleri içinde nispeten korunmuş bir miktar seramik malzemenin bulunduğu anlaşılmıştır. 16 metre derinlikte, geminin kuzinesine ait bazı ocak tuğlaları, 20 metre derinlikte ise kayaya tamamen kaynamış durumdaki sağlam bir amphora tespit edilmiştir. Bodrum Müze-

si'ne teslim edilen üç adet etütlük amphora parçasının (Envanter No: 96/C/1-3; Resim: 3,4) başka benzeri bilinmemekle birlikte, amphoraları yapı, hamur ve tipolojik nedenlerden dolayı şimdilik çok genel olarak Geç Roma-Bizans Dönemi'ne tarihlemekteyiz.

Batık No. 3 (M.S. 11.-13. Yüzyıl Bizans Dönemi)

Yılan Ada'nın kuzeybatısında, 4-5 metre derinlikte, iri ve köşeli taşlardan oluşan dağınık durumdaki bir safra yığını tespit edilmiştir. Batık alanında görülen sınırlı sayıdaki Geç Dönem Bizans amphora parçalarını, safra taşlarına kaynamış olmaları nedeniyle incelemek mümkün olmamıştır. Turistik tekneler için işlek bir demirleme bölgesi içinde bulunan batığın üzerindeki seramik malzemenin koya gelen ziyaretçiler tarafından zamanla toplanarak götürüldüğü sanılmaktadır. Saffra taşları altında ortaya çıkan etütlük bir amphora parçası ile bazı ufak kaplara ait parçalar (Envanter No: 96/F/1-3; Resim: 5), batığı genel olarak M.S. 11.-13. yüzyıla tarihlemektedir⁴.

Batık No. 4 (M.S. 11.-13. Yüzyıl Bizans Dönemi)

Çatal Adalar grubundan Sıçan Ada'nın batı kıyısında yapılan dalışlarda 44 metre derinlikte, nispeten sağlam olan üç adet amphora ile boyun, kulp ve diğer kırık amphora parçalarından oluşan dağınık durumdaki bir batığa rastlanmıştır. Batık alanında bulunan "Y" biçimli iki adet demir çapa ile amphoralar, kalıntıların Geç Bizans Dönemi'ne ait olduğunu belirtmektedir. Ayrıca, amphora parçaları arasındaki kumluk bir zeminde sağlam durumda siyah veya koyu kahverengi cam bir bilezik

4 Kulp ve omuz kısmından oluşan büyükçe bir amphora parçasının yakın benzerleri Saraçhane kazısında ele geçmiştir (J.W. Hayes, *Excavations at Saraçhane in Istanbul*, vol. 2: *The Pottery* [Princeton 1992] 73-75, figs. 9-11). Diğer benzer örnekler ve bibliyografya için bakınız: J.P. Garver, *Byzantine Amphoras of the Ninth Through Thirteenth Centuries in the Bodrum Museum of Underwater Archaeology* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Texas A&M University 1993) 61-94, levha 24-33, sınıf II olarak belirtilen amphoralar. N. Günsenin, *Les Amphores Byzantines (Xe-XIIIe Siècles): Typologie, Production, Circulation D'après les Collections Turquies* (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Université Paris, 1990, iki cilt) bu tüpteki amphoraları IV. gruba sokmakta ve XII. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar kullanım gördüklerini belirtmektedir. Yılan Ada batığından çıkan amphora parçası, bu tipin XII.-XIII. yüzyıllara tarihlenen örneklerine benzemektedir.

(Envanter No: 96/I/1; Resim: 6) ele geçmiştir. Bulunan malzemenin batmış bir gemiye ait olduğu kesinlik kazanmış ise de, kalıntıların ufak bir tekneye mi, yoksa dalgaların etkisiyle batarken dağılan daha büyük bir gemiye mi ait olduğu tam olarak anlaşılamamıştır. İkinci durum söz konusu ise, batığın diğer bir bölümü büyük olasılıkla daha derinlerde yatmaktadır.

Batık No. 5 (Tarihlenememiştir)

Yine aynı bölgede, 10 metre derinlikte, kayalara kaynamış olan 6-7 cm. kalınlığında kiremit parçalarına rastlanmıştır. Kiremitlerin denize dökülen hurda malzemeden çok batık bir gemiye ait olduğu, çevredeki koyu renkli büyük safra taşlarından açıkça anlaşılmaktadır. Safra taşlarına kaynamış bir miktar seramik parçası tespit edilmişse de, bu parçaların çok ufak olmaları nedeniyle batığı tarihlemekte bir yararı olmamıştır.

Batık alanının yakınında yer alan, ancak batık ile bir ilişkisi bulunmadığını düşündüğümüz 45 cm. yüksekliğinde, 41.6 cm. eninde, 13.5 cm. kalınlığında ve 25.5 kilogram ağırlığında üç gözlü (delikli) bir taş çapa (Envanter No: 96/E/1; Resim: 7) çıkarılarak Bodrum Müzesi'ne teslim edilmiştir.

Çatal Adalar'daki çalışmaların tamamlanmasından sonra kayıtlarımızda yer alan diğer bazı eski batık raporlarının değerlendirilmesi için Kekova bölgesine geçilmiştir. Kekova'nın girişinde olduğu belirtilen yeni bir batığın tespiti ve önceki sezonlarda tüm aramalarımıza rağmen yerini saptayamadığımız diğer bazı batıkların bulunması için bölgedeki dalışlar tekrarlanmıştır. Söz konusu dalışlar çerçevesinde, 1983 araştırması sırasında tespit ettiğimiz ve Uluburun (M.Ö. 14. yüzyıl sonu) ile Gelidonya (M.Ö. 13. yüzyıl sonu) batıklarından sonra bildiğimiz en eski batıklardan birinin durumunda bir değişikliğin olup olmadığını kontrol etmek amacıyla bazı dalışlar yapılmıştır. Batık, 15-25 derinlikleri arasındaki kayalık bir yamaç üzerinde yaklaşık 30 x 40 metrelik bir alanı kaplamaktadır. Tamamı kırık olan, en az 60 kadar sepet kulplu amphora arasında 10-15 adet kadar farklı tipteki amphora parçası dikkati çekmektedir. Batığı daha iyi tarihlemek amacıyla etütlük malzeme olarak toplanan amphora parçaları arasında M.Ö. 7. yüzyıl sonu veya 6. yüzyıl başına

ait Korinth A ve Erken Samos tipleri (Envanter No: 96/D/2-3, 83/24; Resim: 8) yer almaktadır⁵.

Dördüncü Etap (25 Ağustos-13 Eylül)

1996 araştırmasının son etabı Ege sahillerinde gerçekleştirilmiştir. Etapın amacı, Aydın'ın Sığacık kasabasının doğusunda yer alan İnceburun mevkiinde 1993 araştırmasında tespit edilen batıkları kesin olarak tarihleyebilmek, yine aynı bölgede yer alan ve gemiler için son derece tehlikeli bir burun olduğu anlaşılan Teke Burnu çevresinde geniş kapsamlı araştırma dalışları yapmaktır.

Batık No. 6 (M.Ö. 3. Yüzyıl Hellenistik Dönem)

Araştırma ekibi, İnceburun mevkiinde 1993 kampanyasında tespit edilen batıklar üzerinde inceleme dalışları yapmıştır. Bu dalışlar sonucunda, incelenmekte olan batıklar grubunun yaklaşık 75 metre doğusunda 50 veya 60 kadar amphoradan oluşan yeni bir batığa rastlanmıştır. Kayalık bir yamacın üzerinde, 25 metreden başlayarak 32 metre derinlikteki kum zemine kadar uzanan, 13 x 7 metrelik bir alana dağılmış olan amphoralar, genellikle birbirine kaynamış durumda, üst üste iki veya üç sıradan oluşmaktadır. Batık alanında amphoralar dışında her hangi başka bir seramik malzemeye rastlanmamıştır. Batıkta aynı döneme ait, ancak kökenleri henüz saptanamayan en az dört değişik amphora tipi bulunmaktadır. Amphoraların hemen yanında yer alan iki adet demir Bizans çapasının batık ile bir ilgisi bulunmamaktadır. Çıkarılan iki amphoranın (Envanter No: 1996/I/1; Resim: 9) morfolojik özelliklerine dayanarak batığı çok genel olarak M.Ö. 3. yüzyıla tarihlemektediriz.

5 Korint A tipi amphoralar için bakınız: C.G. Koehler, "A Brief Typology and Chronology of Corinthian Transport Amphoras," *Grecheskie Amfory*, S. Ju. Monakhov ve V.I. Kats, eds. (Saratov: Saratov University Press 1992) 265-279 (Rusça). Samos amphorasının bir benzeri V. Grace, "Samian Amphoras," *Hesperia* 11 (1971) 71, levha15.2. Grace (supra n. 5) de verilmektedir.

Batık No. 7 (M.S. 4.-5. Yüzyıl, Geç Roma-Erken Bizans Dönemi)

Sığacık kasabasının batısında, İnceburun'un doğusunda yer alan Tekke Burnu'nun doğu kıyısında yapılan dalışlarda, dağınık amphora parçalarından oluşan bir batık tespit edilmiştir. Kayalık bir yamaç üzerinde bulunan parçalanmış durumdaki malzeme 35, 39 ve 51 metre derinliklerdeki kaya düzlükleri üzerinde üç ayrı yığın halinde yer almaktadır. En derindeki iki yığın içinde sağlamca olan birkaç amphoraya rastlanmıştır. Amphoralar genel olarak Yassıada 4. yüzyıl batığında bulunan amphoralara benzemeleri nedeniyle, Tekke Burnu batığını genel olarak M.S. 4. veya 5. yüzyıla tarihlemekteyiz⁶.

Batık No. 8 (M.Ö. 5. Yüzyıl Ortası Klasik Dönem)

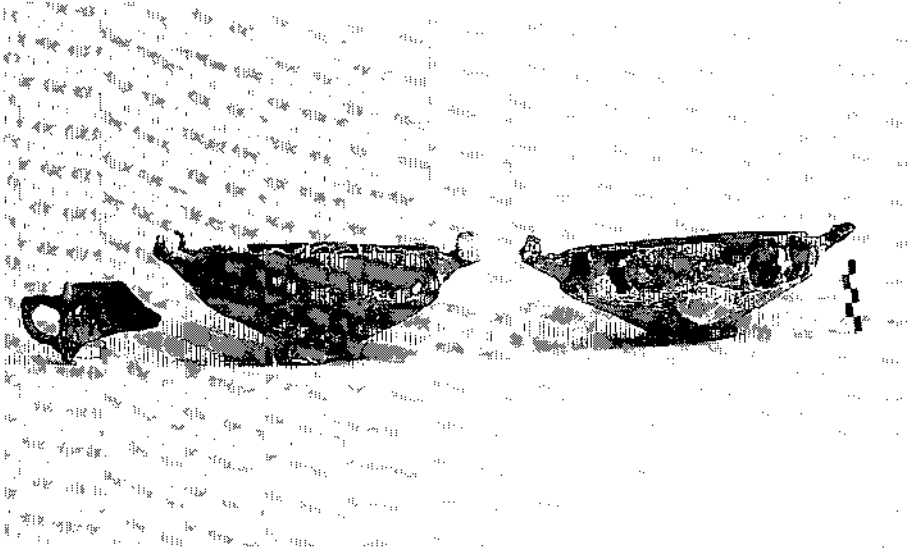
İnceburun'un batısında yer alan ve Tektaş Ada olarak bilinen bir kayalığın kuzeyinde, 38 ila 42 metre derinlikleri arasında, kısmen kaya kısmen de kum üzerinde, 9 x 4 metre karelik bir alana yayılmış olan bir batık tespit edilmiştir. Batık alanında yaklaşık 65 kadar birkaç değişik tipe ait amphora görülmektedir. Amphoraların büyük çoğunluğu 40 metre derinlikteki batık merkezinde yer almakla beraber, amphora parçalarının 42 metredeki kum zemine kadar uzandığı görülmektedir. Bu zemin üzerinde yapılan incelemeler, kumun altında da bir miktar amphoranın bulunduğunu göstermektedir. Batıkta, amphora dışında başka bir malzemeye rastlanmamıştır.

Örnek olarak çıkartılan amphoralardan, batığın M.Ö. 5. yüzyıl ortalarına ait olduğu anlaşılmaktadır. Amphoralardan bir kısmı Mende kökenlidir, ancak bu tipteki amphora sayısı oldukça sınırlıdır. Etütlük malzeme olarak çıkarılan bir Mende amphorasının (Envanter No: 1996/K/3; Resim: 10) tamamen kızılçam katranı ile dolu olduğu görülmüştür. Batıktaki diğer amphora tiplerinin kökeni henüz saptanamamakla birlikte, bunlardan en az birinin büyük olasılıkla Anadolu kıyılarında, ve özellikle Milet, Efes, Urla, vs. gibi merkezlerde üretilmiş ve Doğu Avrupalı arke-

6 G.J. Bass ve J.H. van Doorninck, Jr., "A Fourth-Century Shipwreck at Yassı Ada," *American Journal of Archaeology* 75 (1971) 34, tip I, Levha 2.8.

ologlar tarafından yapay-Sisam (Pseudo-Samos) olarak anılan tipte olduğu sanılmaktadır (Envanter No: 1996/K/1; Resim: 11). Bu tipteki amphoralar tipik Samos tipinden dudak profili, kısa silindirik boyun ve detaylı tutamakları sayesinde ayırt edilebilmektedir⁷. Bu batık, kıyılarımızda klasik döneme ait olduğu bilinen ikinci ve en iyi korunmuş örnek olması bakımından büyük önem taşımaktadır. Batığın kazısını gelecek kazı programımıza dahil etmeyi amaçlamaktayız.

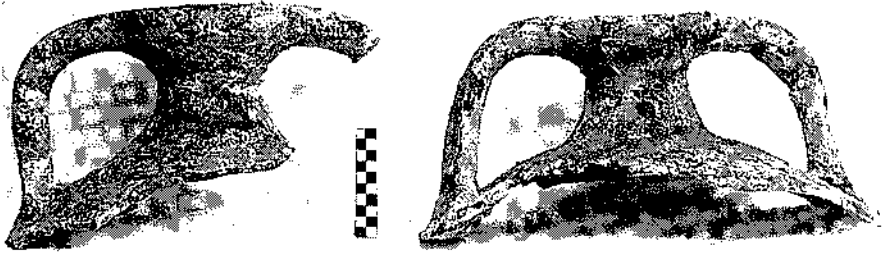
7 Bu bilgiler için Sayın Mark Lawall'a teşekkür ederim. Batığımızdaki amphoranın daha sivri omuzlu ve M.Ö. 5. yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlenen bir benzeri için bakınız Grace (supra n. 5) 76, şekil 3.1

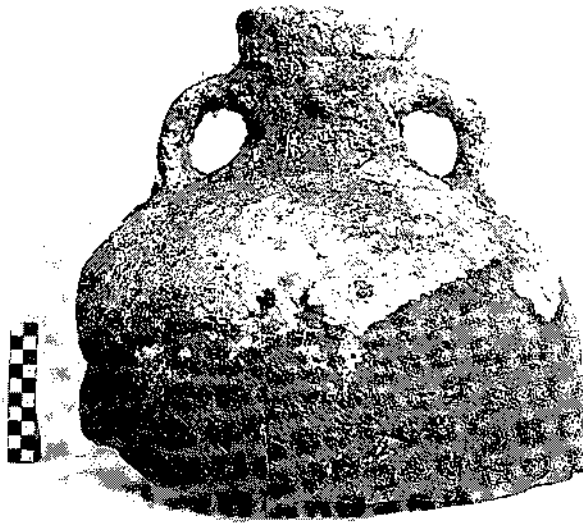
Resim 1: Kıyrak Liman M.Ö. 2.-1. yüzyıl Hellenistik batığından iki küliks (sağ: 96/B/1, orta: 96/B/2) ile bir kulplu kaba ait parça (96/B/3)

Resim 2: Kıyrak Liman M.Ö. 2.-1. yüzyıl Hellenistik batığından çıkarılan bir kandil (sol: 96/H/2) ve küliks (96/H/1)

Resim 3: Yılan Ada Geç Roma-Erken Bizans Dönemi'ne ait batıktan alınan iki amphora örneği (96/C/1 ve 3)

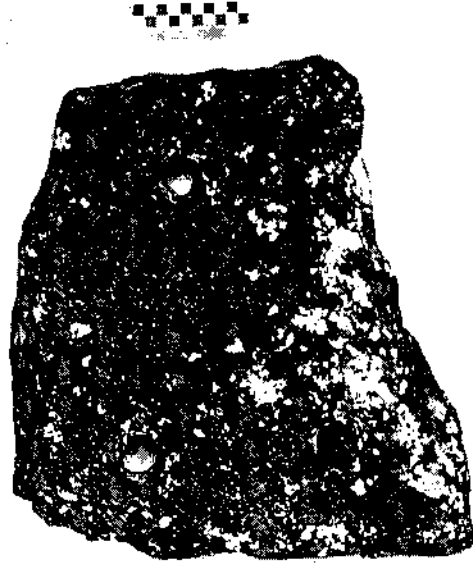
Resim 4: Yılan Ada Geç Roma-Erken Bizans batığından çıkarılan bir amphora parçası (96/C/2)

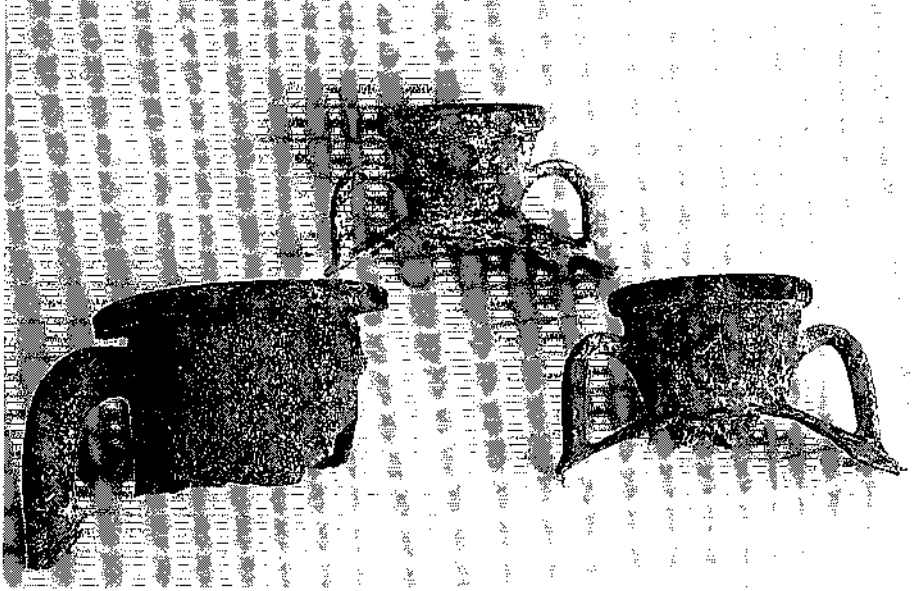
Resim 5: Yılan Ada M.S. 11.-12. yüzyıl Bizans batığına ait amphora parçası (sol: 96/F/4) ve ufak kap parçaları (96/F/1-3)

Resim 6: Sıçan Ada 11.-13. yüzyıl Bizans batığında bulunan cam bilezik (96/U/1)

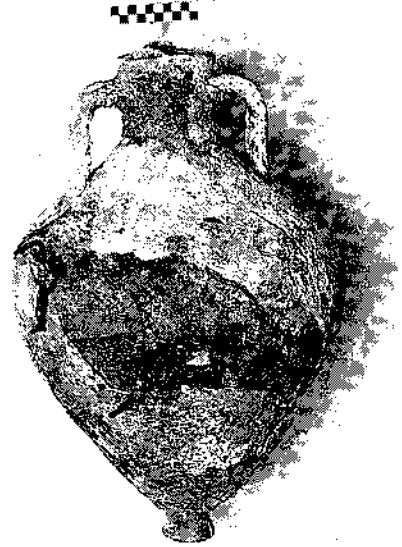
Resim 7: Çatal Adalar çevresinde bulunan üç delikli taş çapa (96/E/1).

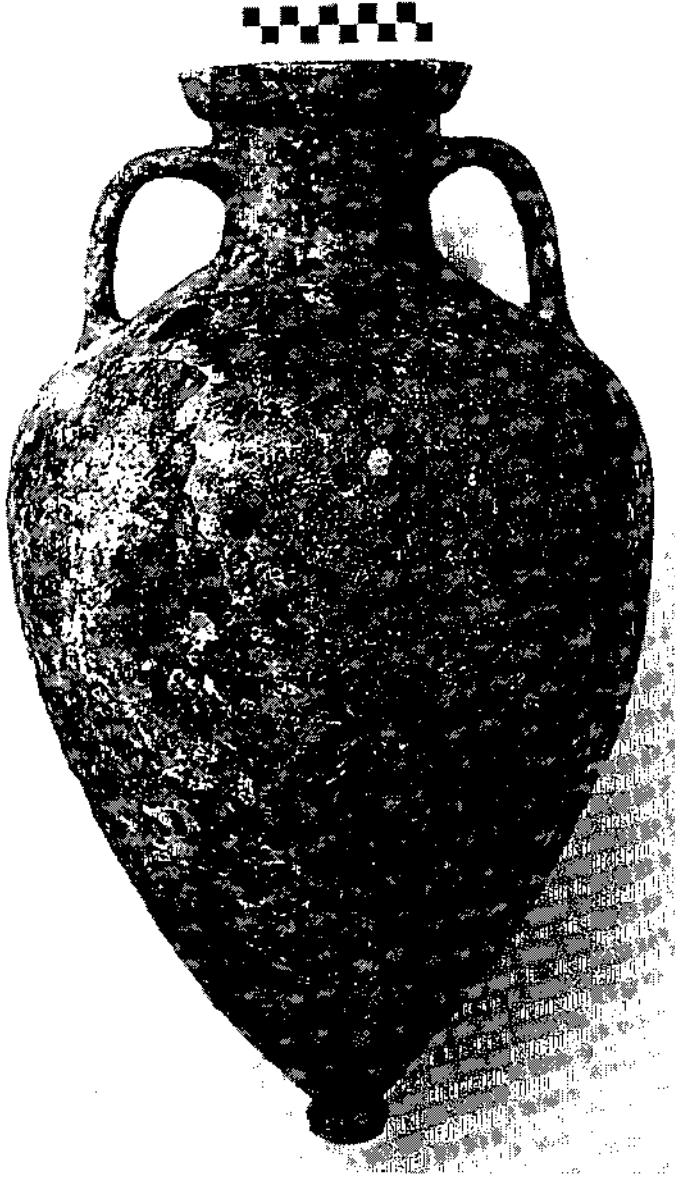
Resim 8: Arkaik Dönem'e ait iki Samos (üst: 83/24, sağ alt: 96/D/3) ve bir Korint A tipi (96/D/2) amphora

Resim 9: İnceburun M.Ö. 3. yüzyıl Hellenistik Dönem batığından tipik bir amphora örneği (96/I/1).

Resim 10: Tektaş Ada, 5. yüzyıl Klasik Dönem batığından katran dolu Mende amphorası (96/K/3).

Resim 11: Tektaş Ada 5. yüzyıl Klasik Dönem batığındaki yapay-Samos (pseudo-Samian) tipinde bir amphora (96/K/1)

DOĞU TRAKYA'DA EPIGRAFI VE TARİHİ-COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI 1996

*Mustafa H. SAYAR**

2-9 Eylül tarihleri arasında yapılan 1996 yılı Doğu Trakya çalışmaları İstanbul, Tekirdağ, Çanakkale ve Kırklareli illerindeki ören yerleri ve bu ören yerlerinden söz konusu illerin müzelerine getirilmiş olan antik yazıtlar üzerinde sürdürülmüştür¹.

1996 yılı Doğu Trakya araştırmaları kapsamında toplam 6 yazıt saptanmış olup bunlardan 2'si arazide, 4'ü müzelerde incelenmiştir.

Araştırmalarımızın ilk bölümünü Tekirdağ ili, Marmara Ereğlisi ilçesinde lokalize edilen Perinthos antik kentinde (Resim: 1 Perinthos) yapılan incelemeler oluşturdu (Harita). Bu araştırmalar sırasında ilçe merkezi içinde bulunan bir evin bahçe duvarı üzerindeki Roma İmparatorluk Devri'ne ait bir yazıt parçası ile ilçenin Geren Mahallesi'ndeki inşaat atıkları arasında görülen ve üzerindeki kabartmaların niteliği tam anlaşılamayan bir mermer blok parçası (Resim: 2 Kabartmalı parça) ve aynı yerdeki şematik girlandlı bir lahit (Resim: 3 Lahit) incelendi. Lahdin kapağı kaybolmuş olup, tabula ansatası da yazıtsız olarak, kaba bırakılmıştır.

* Doç.Dr.Mustafa H.SAYAR, Institut für Alte Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik, Universität Wien, Dr.Karl Lueger Ring 1.A-1010 Wien/AVUSTURYA.

1 Bu araştırmalara izin veren T.C. Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne ve Bakanlık Temsilcisi Müberra Günel'e özverili çalışmalarından ve katkılarından dolayı teşekkür ederim.

Ayrıca akropolün kuzeybatı ucunda yapılan yol genişletme çalışması sırasında tuğla duvar tekniği ile yapılmış bir tonoz ve bunun biraz batısında bir başka duvarın meydana çıktığı görülmektedir (Resim: 4). Bu duvar kalıntıları büyük bir olasılıkla akropolün batı ucunda bulunan bir yapıya ait olmalıydılar. Bu yapının işlevinin ne olduğunu anlamak toprak üzerinde bulunan kalıntılarla mümkün olmamaktadır. Ancak burada 19. yüzyılda bulunan bir kilisede yapı malzemesi olarak kullanılmış olan bir arşitrav bloğu üzerindeki yazıtta, Roma İmparatoru Hadrian ve karısı Sabina'ya zengin bir Trakyalı kadın tarafından sunulan bir tapınaktan bahsedilmektedir². Eğer söz konusu kilise bu arşitravin ait olduğu tapınağın üzerine yapılmış ise, burada bir Hadrian Tapınağı'nın inşa edildiğini ve 1996 yılında ortaya çıkan duvarların da bu tapınağın alt yapısına ait kalıntılar olduklarını göstermektedir.

Tekirdağ ilindeki çalışmalar sırasında Tekirdağ Müzesi'ne Malkara ilçesinin Kermeyan köyünde (Resim: 5 Kermeyan) lokalize edilen Apri antik kentinden getirilmiş olan yazıtlı bir mezar steli incelendi (Harita). Stelin sağ kenarı ve sol üst köşesi kırılmış olduğundan mezar sahibi ve mezara gömülen diğer kişilerin adlarını öğrenemiyoruz. Apri'de bulunan başka birçok mezar steli gibi bu stel de Bizans Devri'ne aittir. Apri'de bulunan mezar stelleri devir ve içerik yönünden iki farklı grup oluşturmaktadırlar. Bunlardan biri Apri'nin İmparator Claudius Dönemi'nde kurulduğu sırada buraya yerleştirilmiş olan emekli Roma askerlerinin mezar taşlarıdır. Diğer grubu ise Bizans Devri'nde burada oluşan ve oldukça geniş bir alana yayılan Erken ve Orta Bizans yerleşmesinde oturanların mezar stelleri oluşturmaktadır. Bu yazıtlı çeşitli nitelikteki Apri epigrafik buluntularının sayısı 14'e yükselmiştir³. Bunların beşi Latince mezar ve onur yazıtı, ikisi mil taşı ve yedisi Bizans Devri mezar yazıtıdır⁴.

2 Bu yazıt hakkında bkz. E.Kalinka, Die Cathedrale von Herakleia, *Österreichische Jahreshfte* I, 1898, Beiblatt, 9 vdd.

3 Apri'de önceki yıllarda yapılan çalışmalar hakkında bkz. M.H.Sayar, "Doğu Trakya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları", *LX. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Çanakkale 27-31 Mayıs 1991. Ankara 1992, 173 vd.; ay.yaz. "Doğu Trakya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları", *X. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 25-29 Mayıs 1992. Ankara 1993, 157.

4 Apri epigrafik buluntularının bazıları yayınlanmıştır. Bunlar hakkında bkz. Z.Taşlıklıoğlu, *Trakya'da Epigrafi Araştırmaları II*, İstanbul 1971.

Çalışmalarımızın daha sonraki bölümünü Kırklareli Müzesi'ne bu il merkezinin çevresinden getirilmiş olduğu sanılan üç adet yazıtlı adak steli üzerindeki incelemeler oluşturdu. Adak stelleri üzerindeki atlı tanrı kabartmaları Trakya'nın diğer bölgelerinde görülen aynı tür adak stellerinde olduğu gibi tanrıyı soldan sağa hareket halinde göstermektedir.

1996 yılı çalışmalarımızın son bölümünde Gelibolu Yarımadası üzerindeki örenyerleri ve çevrelerinde önceki yıllarda başladığımız tarihî-coğrafya araştırmalarını sürdürdük⁵ (Harita). Bu çalışmalar kapsamında Gelibolu ilçesi sınırları içinde kalan Çimpe Kalesi güneyindeki Namazgah mevkiinde, üzerindeki antik kabartma ya da yazıt kazınarak, Osmanlıca yazıt işlenerek yeniden kullanılmış olan mermerden silmeli bir stel gördük (Resim: 6).

Ayrıca Bolayır beldesi, Bakla Burnu'nda lokalize edilen Kardîa⁶ antik kenti alanında yapılan incelemelerde yüzeyde çok sayıda keramik parçası olduğu görülmüş, ancak herhangi bir epigrafik buluntuya rastlanmamıştır (Resim: 7 Kardîa). Kardîa bilindiği gibi bir Milet kolonisi olup Miltiades tarafından M.Ö. 560 yılında yeniden iskan edilmiştir. Gelibolu Yarımadası'ndaki şehirleri Trak kabilelerinin saldırılarından korumak amacıyla yaptırılan 36 stadia uzunluğundaki duvar, Kardîa'nın kuzeyinden geçmekteydi⁷. M.Ö. 309 yılında Kardîa, Kral Lysimachos tarafından Lysimacheia'nın kuruluşu sırasında tahrip edilerek halkı Lysimacheia'ya getirilmişti⁸.

5 Gelibolu Yarımadası'nda önceki yıllarda yapılan araştırmalar hakkında bkz. M.H.Sayar, "Doğu Trakya'da Epigrafi ve Tarihî-Coğrafya Araştırmaları", 1992, *XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 24-28 Mayıs 1993. Ankara 1994, 130 vd.

6 Kardîa'nın yeri hakkında bkz. U.Kahrstedt, *Beiträge zur Geschichte der thrakischen Chersones*, Baden-Baden 1954, 14.

7 Herodot VI 36; bu duvarın yeri hakkında bkz. M.Özdoğan, "Doğu Marmara ve Trakya Araştırmaları 1982", *I. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, İstanbul 23-26 Mayıs 1983, 65; ay.yaz.Prehistoric Sites in Gelibolu, *Bahadır Alkım Anı Kitabı, Anadolu Araştırmaları* 10, 1986, 67 Harita I.

8 Kardîa tarihi hakkında bkz. E.Oberhummer, *RE* X/2 (1919) 1932 vd. s. v. Kardîa; Chr. Danov, *Kl. Pauly* III (1969) 117 vd.

Resim 1: Perinthos'un ve limanın kuzeyinden görünümü

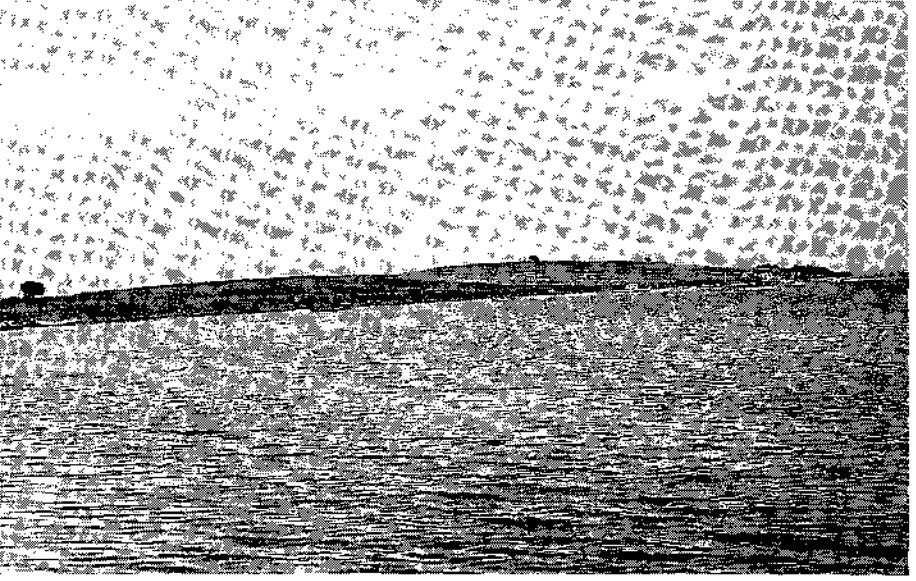
**Resim 2: Perinthos Geren düzlüğünde bulunmuş
olan kabartmalı mermer blok parçası**

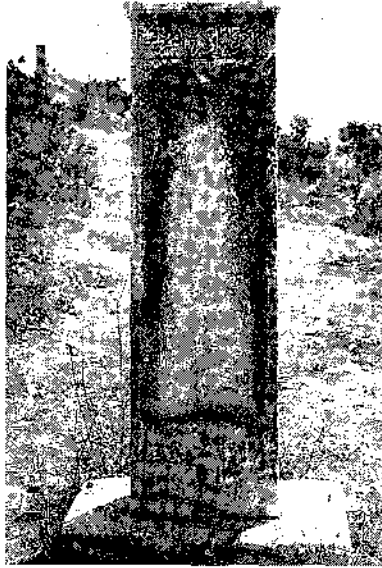
Resim 3: Perinthos Geren düzlüğünde şematik girlandlı lahit

Resim 4: Akrapolün kuzeybatı ucundaki tonoz ve duvar

Resim 5: Kandia antik kentinin yer aldığı Balda Burnu ve limanı

**Resim 6: Gelibolu Namazgah
meklinde bulunan Os-
manlıca yazıtlı yeniden
kullanılmış stel**

Resim 7: Kermeyan köyünün ve civarındaki Apri antik yerleşim yerinin bulunduğu arazinin görünümü

KİLİKYA'DA EPİGRAFI VE TARİHİ-COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI 1996

*Mustafa H. SAYAR**

1996 yılı Kilikya epigrafik ve tarihi-coğrafik yüzey araştırmaları Adana, Hatay, İçel ve Antalya illeri ören yerleri ve bu ören yerlerinden söz konusu illerin müzelerine getirilmiş olan antik yazıtlar üzerinde sürdürülmüştür¹.

1996 yılı çalışmaları kapsamında bulunan yazıt sayısı 76'sı arazide, 3'ü müzelerde olmak üzere toplam 79'dur. Ovalık, orta dağlık ve batı dağlık olmak üzere Kilikya'nın birbirinden farklı topoğrafik özellikler gösteren üç değişik bölgesinde yapılan 1996 yılı araştırmasının epigrafik ve tarihi-coğrafik sonuçlarının bu bölgelere göre dağılımı aşağıda sunulmaktadır.

Ovalık Kilikya Çalışmaları

(Harita) 1996 yılı Ovalık Kilikya çalışmalarımıza her yıl olduğu gibi Roma İmparatorluk Devri'nde Çukurova'nın başkenti ve en büyük şehri konumunda olan Anazarbos'ta yaptığımız incelemelerle başladık (Resim:

* Doç.Dr.Mustafa H. SAYAR, Institut für Alte Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik, Universität Wien, Dr.Karl Lueger Ring 1.A-1010 Wien/AVUSTURYA.

1 Bu araştırmaya izin veren T.C. Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne ve aynı Genel Müdürlük'te görevli Arkeolog Bakanlık Temsilcisi Vahap Kaya'ya özverili çalışmalarından ve katkılarından dolayı teşekkür ederim.

1). Bu alışmalar kapsamında Anazarbos antik kenti ve çevresinde önceki yıllarda incelenmiş olan tüm yazıtlar, Anazarbos yazıtlar kataloğu yayını için yeniden gözden geçirilmiştir. Ayrıca Anazarbos'ta 15'i mezar, biri adak yazıtı olmak üzere toplam 16 adet yeni epigrafik buluntu saptadık.

(Harita) Anazarbos çevresinde yaptığımız araştırmalar sırasında da daha önceki yıllarda, bazı epigrafik buluntular saptadığımız Yassıalı kynde² incelediğimiz bir sunağın yazıtından Yassıalı'nın antik devirde *Kudeivadeoiular'ın köyü* adını taşıdığını öğrenmekteyiz. Yazıt Anazarbos takvimine göre M.S. 224 yılının *Hyperberetaios* ayına³ tarihlenmektedir. Yazıtın adandığı tanrının adı, bu adı içeren satırların tahrip olması nedeniyle okunamamaktadır.

Bu bölgedeki incelemelerimiz sırasında Yassıalı köyüne komşu, Pekmezci köyünün güneyindeki höyüğün tümüyle tesviye edilmiş olduğunu belirledik (Harita). Herhangi bir belgeleme çalışması yapılmadan tümüyle ortadan kalkan bu ren yerinde çok sayıda Roma Devri keramiği ve bazı mimari parçalar saptadık.

(Harita) Anazarbos arazisinin kuzey yönünde yayılma alanını ve bu bölgedeki antik kırsal yerleşmeleri saptamak üzere yaptığımız araştırmalar sırasında, 1994 yılında incelediğimiz Uzunoğlan Tepesi⁴ civarında iki yeni epigrafik buluntu belirledik (Resim: 2). Söz konusu buluntular, civarındaki köylerin sakinleri tarafından Uzunoğlan Tepesi'nden aşağıya yuvarlanmış olan iki adet yazıtlı değirmen taşıdır.

Bunlardan birinin üzerindeki yazıttan eserin Anazarbos takvimine göre M.S. 238 yılının *Xandikos* ayına⁵ tarihlendiği ve yazıtta adları belir-

2 Yassıalı köyünde önceki yıllarda yapılan araştırmalar hakkında bkz. M. H. Sayar, "Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları 1994", *XIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı* I (1996) 59.

3 Makedonya takviminde bir ay olan Hyperberetaios, ekim ayının karşılığıdır.

4 Uzunoğlan tepesinde 1994 yılında yapılan incelemeler hakkında bkz. M. H. Sayar, "Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları 1994", *XIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı* I (1996) 60 vd.

5 Makedonya takviminde bir ay olan Xandikos, nisan ayının karşılığıdır.

tilen köyün önde gelenleri tarafından vakfedildiği anlaşılmaktadır. Bu şahısların isimlerinin başında Roma vatandaşı olduklarını gösteren *Aurelius* isimleri görülmekle birlikte, *Tarkondimotos* adı gibi Anadolu isimleri taşımaları bu kişilerin yerli halka mensup olduklarını göstermektedir. Yazıtın son satırlarında bu değirmen taşı yapan ustaların adları okunmaktadır.

Diğer değirmen taşı ise büyük olasılıkla bir kilisede, aynı zamanda o kilisenin sunağı olarak da kullanılmaktaydı. Üzerindeki haç kabartmasında yukarıdan aşağıya eski Yunanca'da ışık anlamına gelen *fos*, soldan sağa eski Yunanca'da hayat anlamına gelen *zoe* okunmaktadır. Bu büyük bir olasılıkla hayat veren ışık anlamına gelmekteydi. Haçın sol ve sağ üstü ile sol altında kutsal anlamına gelen *hagios* yazısı okunmaktadır. Sağ altta ise *Yüce Sabaoth* yazılıdır⁶. Yani tanrı, İbranice yan ismi olan *Sabaoth* ile anılmaktadır.

Uzunoğlan Tepesi'nde bulunduktan sonra civarındaki köylerden birinin çeşmesine inşa edilmiş olan yuvarlak bir sunak üzerindeki yazıtın ilk satırından bu sunağın *Hygieia*'ya adanmış olduğu anlaşılmaktadır. Yazıtın eski Yunanca'da *ve* anlamına gelen *kai* sözcüğü ile başlaması bu sunağın *Hygieia*'dan başka bir tanrıya daha adanmış olduğunu göstermektedir. Adı ya başka bir sunağın üzerinde ya da bu sunağa boya ile yazılmış olan bu tanrı, büyük bir olasılıkla *Asklepios* idi. Bu bölgede Eski Mantaş'ın birkaç km. batısındaki Andıl Tepesi'nde 1994 yılında *Asklepios* ile birlikte *Hygieia* kültünün bulunduğu bir kutsal alan saptamıştık⁷.

Anazarbos arazisinin kuzey yönünde yayılmasını incelemek üzere yaptığımız araştırmalar sırasında, Kozan ilçe merkezinin batısındaki Güneri köyü, Tekçam mevkiinde (Harita) Roma İmparatorluk Devri'ne

6 Sabaoth hakkında bkz. Beer, *RE I A 2* (1920) 1533-1535. Sabaoth, şahıs ismi olarak da Akrai'da bulunan bir yazıtta belgelenmektedir, bu yazıt hakkında bkz. J. und L. Robert, *Bulletin Epigraphique* 1950, 242 ve *Bulletin Epigraphique* 1954, 19.

7 Andıl Tepesi üzerindeki kutsal alanın buluntu haberi hakkında, bkz. M.H.Sayar, "Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları 1994", *XIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı I* Ankara 1996, 59 vd.

tarihlendiğimiz ve anakayaya oyulan mezar odalarından oluşan bir nekropol alanı saptadık (Resim: 3).

(Harita) Anazarbos arasizi içinde kaldığı, burada bulunan yazıtlar sayesinde bilinen Akören I ve II yerleşmelerinde Dr.Gabriele Mietke başkanlığında yapılan çalışmalar⁸ sırasında saptanan Akören I yerleşmesi civarındaki mezar odalarının yazıtları incelendi. Koni biçiminde inşa edilmiş olan kubbeli mezar odalarının giriş kapılarının önünde, genellikle karşılıklı konmuş iki blok taşın üzerine bir diğer bloğun yatay konulmasıyla ortaya çıkan bir bölüm bulunmaktadır. Bazı mezarların girişinde ise sütunlar bulunmaktadır (Resim: 4). Yaptığımız incelemeler sırasında mezar odalarından beşinde oldukça aşınmış durumda yazıtlar olduğu ve bunların girişin hemen üstündeki yatay blokta bulundukları anlaşılmıştır.

Bu yazıtlardan biri ait olduğu mezar odasının önüne devrilmiş ve yazıtlı yüzü de toprağa bakar durumda olduğundan, yazıtı diğerlerine oranla daha iyi korunmuştur. Bu yazıt sayesinde mezar odasının Anazarbos takvimine göre M.S. 140 yılına tarihlendiği anlaşılmaktadır.

1996 yılı Akören çalışmaları kapsamında bu yazıtlardan başka Akören I Kilisesi içinde bulunan üç adet yazıtlı sütun incelendi. Bu yazıtlardan adları geçen *Prooikos Johannes*, *Diakon Olunpis* ve *Rahip Johannes*'in kilisenin çeşitli bölümlerinin tamir ettirilmelerine katkıda bulundukları anlaşılmaktadır. Hiyerarşisine mensup iki kişinin adları ve ünvanları geçmekteydi. Bu kişiler büyük bir olasılıkla kilisenin bazı bölümlerinin yaptırılmasını ya da onarılmalarını sağlamışlardı.

Ayrıca Akören II yerleşmesinde iki parça halinde bulunan yuvarlak bir taş üzerindeki yazıtta da bu kilisenin yöneticilerinden biri olan *Antonius*'un adı okunmaktadır.

8 Akören'de yapılan çalışmalar hakkında bkz. G.Mietke, "Survey der römisch-frühbyzantinischen Siedlung bei Akören in Kilikien 1994", XIII. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*. I.Cilt. Ankara 1996, 35-48; ay.yaz. "Survey der römisch-frühbyzantinischen Siedlung bei Akören in Kilikien 1995", XIV. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* I.Cilt. Ankara 1997, 423-434; ayrıca bkz. 1996 yılı *Araştırma Sonuçları* yayınında G. Mietke'nin bildirisi.

Akören'de 1996 yılında incelenen 11 yeni yazıt ile burada bulunan toplam yazıt sayısı 24'e yükselmiş oldu.

Akören'in kuzeyinde yaptığımız yüzey araştırmasında ise Mazılık Dağı (Resim: 5) üzerinde bulunan Mahsiret Yaylası'nda (Harita) saptadığımız iki adet mezar odasından birinin (Resim: 6) girişindeki lento üzerindeki yazıt metninde, mezar odasının sahibinin ve buraya gömülmesi öngörülen akrabalarının adları belirtilmektedir.

Mahsiret Yaylası'nın kuzeyinde bulunan Yeniköy mevkiinde ise Mahsiret Yaylası ile Kayabaşı arasındaki geçiti kontrol ettiğini tahmin ettiğimiz bir Orta Çağ kalesi saptadık (Resim: 7).

(Harita) Anazarbos'un çevresindeki 1996 yılı çalışmalarımızı böylece tamamladıktan sonra, Anazarbos komşu antik kentlerden Flaviopolis ve Kastabala çevresinde çalışmalarımıza devam ettik. Bu kentlerden Kadirli ilçe merkezinde bulunan *Flaviopolis*'te daha önceki yıllarda saptanan yazıtlara ilaveten, iki adet yazıtlı yuvarlak mezar sunağını inceledik. Ayrıca ilçe merkezinde Ala Camii bahçesinde bulunan tüm yazıtlar Flaviopolis yazıtlar kataloğu yayın çalışmaları için bir kez daha gözden geçirildi.

(Harita) Anazarbos'un doğu komşusu olan Kastabala antik kentinde ise geçen yıl bulunan damgalı kap kenarlarını inceledik. Üzerlerinde eski Yunanca'da *uğurlu olsun* anlamına gelen ve ayak tabanı biçimli bir damganın içinde bulunan *Eytychos* yazıtlı bu tür buluntulara önceki yıllarda da rastlamıştık.

Kastabala antik kenti çevresinde yaptığımız araştırmalar sırasında Nergis mevkiinde bulunan su yolu köprüsünü inceledik (Resim: 8). Ceyhan Nehri'nin doğusunda Düziçi ilçesi arazisinde bulunan kaynaktan çıkan su, üstü açık kanallarla, Ceyhan Nehri üzerindeki su yolu köprüsüne sevk edilmekte ve buradan da taştan yapılmış kapalı su boruları sayesinde sağlanan basınçla Kastabala'ya iletilmekteydi (Resim: 9).

(Harita) Ovalık Kilikya araştırmalarımızın daha sonraki aşamasında Çukurova'nın güneyinde önceki yıllarda başladığımız çalışmalara devam

ettik. Bu çalışmalar kapsamında önce Karataş ilçe merkezinin 4 km. kadar güneybatısında Dördirek mevkiinde lokalize edilen *Magarsos* ve Karataş'ın Kızıлтаhta köyü civarında, Ceyhan Nehri'nin batı kıyısında lokalize edilen *Mallos* antik kenti ve çevresinde çalışmalarımıza devam ettik⁹.

Ovalık Kilikya'nın en eski kentlerinden olan Mallos civarında yaptığımız araştırmalar sırasında, Helvacı köyünün yaklaşık 2 km. güneyinde, yaklaşık bir yıl önce tümüyle düzlenmiş bir höyük görüldü. Burada yaptığımız incelemelerde haç kabartmalı bir blok ile (Resim: 10) Hellenistik Devir'den Bizans Devri'ne kadar kesintisiz devam eden keramik buluntu saptandı. Böylece Çukurova'da sayısını dahi bilmediğimiz höyüklerden biri daha, her yıl bu bölgede birkaç kez karşılaştığımız gibi, hiçbir belgeleme çalışması yapılmadan tamamen yok olmuş bulunmaktadır.

Ayrıca Helvacı köyünde Karataş'tan getirilmiş olduğunu belirlediğimiz Hellenistik Devir'e tarihlenen yazıtlı bir heykel kaidesi ile Karataş ilçe merkezindeki Kültür Evi bahçesinde bulunan yazıtlı bir heykel kaidesini inceledik. Her iki yazıtta da Mallos antik kenti yerel yönetim kurumları tarafından, kente hizmetleri geçen hemşehriler onurlandırılmaktadırlar.

Magarsos civarında yaptığımız çalışmalar kapsamında Karataş Burnu'ndaki fenerin güncyinde bulunmuş olan iki tarafı yazıtlı bir blok parçasını inceledik. Her iki yüzünde de Hellenistik Devir'e tarihlediğimiz yazıt metinleri görülmektedir. Bir yüzdeki yazıt diğerine oranla daha eskidir. Oldukça aşınmış olan bu metnin ilk satırında *prytanie* kurumundan söz edilmektedir. Bu metin büyük bir olasılıkla, kentin yerel yönetim organları tarafından kente yararlı hizmetlerde bulunan bazı şahıslara vatandaşlık hakkı verilmesi ile ilgiliydi. Diğer yüzdeki yazıt ise M.Ö.2. yüzyılda adı, *Pyramos Kıyısı'ndaki Antiocheia* olarak değiştirilen Mallos şehri yerel yönetim organları tarafından alınan bir karar ile ilgili olmalıy-

9 Mallos ve Magarsos civarında daha önceki yıllarda yapılan araştırmalar hakkında bkz. M.İl.Sayar, "Kilikya'da Epigrafi ve Tarihî-Coğrafya Araştırmaları", XII. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1995, 44 vd.

dı. Her iki metinden de çok az bir bölüm kaldığı için yazıtların içerikleri hakkında daha fazla bilgi edinmek maalesef mümkün olamamaktadır.

(Harita) Ovalık Kilikya'da Ceyhan Nehri üzerindeki diğer bir önemli antik kent olan ve Yakapınar beldesinde lokalize edilen *Mopsuestia* antik kenti ve çevresinde yaptığımız araştırmalar sırasında Geç Bizans Devri'ne tarihlediğimiz yazıtlı bir mezar stelini inceledik. Mopsuestia antik kentindeki araştırmalar sırasında kentin, üzerinde bulunduğu höyükte oluşan yerleşme yerinde saptanan yazıtlar, Mopsuestia antik kenti yazıtlar kataloğu yayın çalışmaları için yeniden gözden geçirilmişlerdir. Ayrıca Mopsuestia antik kentinin birkaç km. güneyindeki bir çiftliğe getirilmiş olan tiyatro oturma sıraları ve mimari parçalar incelendi.

(Harita) Ovalık Kilikya çalışmalarımızı daha sonra Doğu Akdeniz'in en önemli liman şehirlerinden biri olan ve Yumurtalık ilçe merkezinde lokalize edilen *Aigeai* antik kenti ve çevresinde sürdürdük (Resim: 11). Liman girişindeki adacığın üzerinde yaptığımız incelemelerde, dalgaların aşındırması nedeniyle ön yüzünde sadece birkaç harf kalıntısı görülebilen yazıtlı bir blok saptadık. İçeriği anlaşılamayacak kadar tahrip olmuş olan bu yazıt belki de bir adak ya da onurlandırma yazıtı idi.

Aigeai çevresinde incelediğimiz diğer bir yazıt ise, Yumurtalık ilçesinin birkaç km. kuzeyindeki Demirtaş köyüne, Aigeai Nekropolü'nden getirilmiş olduğunu öğrendiğimiz şematik girlandlı bir lahdin uzun yüzündeki tabula ansata içindedir. Yazıt metnin lahit sahibi, karısı ve kızının adları belirtilerek bunlar dışında hiç kimsenin bu lahde gömülmesinin mümkün olmadığına ve buna kalkışacakların imparatorluk veznesine ceza ödemek zorunda kalacaklarına değinilmektedir.

Aigeai civarında 1996 yılında saptadığımız diğer bir epigrafik buluntu ise, Zeytinbeli köyünde bir evde saptadığımız ve kesin buluntu yeri belli olmayan yazıtlı bir levhadır. Arka yüzeyi dışbükey ve kaba bırakılmış olan eserin ön yüzündeki yazıtın ilk iki satırından bu yazıtın Seleukos Kralı III. *Antiochos* için yaptırıldığı anlaşılmaktadır. M.Ö. 223 yılında 187 yılına kadar 36 yıl hüküm süren Büyük İskender'den esinle-

nerek M.Ö. 204 yılında "büyük kral" ünvanını almıştır¹⁰. Yazıtın 2. ve 3. satırlarında kralın oğlu olarak adı geçen Antiochos ise M.Ö. 210 yılından, öldüğü 193 yılına kadar babasıyla birlikte hüküm süren "Genç Antiochos"tur.

Yazıtın daha sonraki satırlarında adı geçen Kraliçe *Laodike* ise III.Antiochos'un M.Ö.222-192 yılları arasında evli kaldığı ilk karısıdır¹¹. 4.satırda isim verilmeden sadece kralın çocukları olarak bahsedilenler herhalde Antiochos ve Laodike'nin, diğer oğulları *IV.Seleukos Philopator*, daha sonra ağabeyinin ölümü üzerine Antiochos adını alan *Mithridates* ile 5 kızından adları bilinen *Laodike*, *Antiochis* ve *Kleopatra* ile adı bilinmeyen iki kızıdır.

Büyük Antiochos ve ailesine bu adağı yapan kişi yazıtta adı kralın yeğeni olarak geçen *Themison*'dur. Polybios'un 5. kitabının 79. paragrafından öğrendiğimize göre, M.Ö. 217 yılında Mısır'da Ptolemaios Krallığı'na karşı Raphia'da yapılan ve Antiochos'un yenilgisiyle sonuçlanan savaşta 2000 suvariye komuta eden *Themison* adındaki bir kişiden bahsedilmektedir. Polybios'un sözünü ettiği Themison ile bu yazıtta adağı sunan Themison büyük bir olasılıkla aynı şahıs idi¹². Ancak Themison'un Antiochos ile bir akrabalık bağı olduğu bugüne kadar bilinmemekteydi. Ancak burada Themison'un yazıtta değinildiği gibi kralın yeğeni olduğunu söylemek olanaksız. Çünkü ne Antiochos'un erkek kardeşi III. Seleukos'un ve ne de kızkardeşinin bir oğlu vardı. Themison büyük bir olasılıkla III. Antiochos'un kuzeni idi.

Yazıtın son satırında ise adağın yapıldığı tanrının adı görülmektedir: *Zeus Kasios*. Kasios, Zeus ile özdeşleştirilmiş olan semitik bir tanrıdır¹³.

10 H.H.Schmitt, *Untersuchungen zur Geschichte Antiochos des Grossen und seiner Zeit*, Wiesbaden 1964, 92 vdd.; L.Robert, *Fouilles d'Ambron en Carie*, Paris 1983, 164.

11 Laodike'nin eşi ve çocuklarıyla birlikte onurlandırıldığı lasos'ta bulunmuş bir yazıt hakkında bkz. *OGI* 237.

12 S.Polybios, V, 79 ve 82; Themison hakkında ayrıca bkz. F.Schermeyer *RE* *VA*. 2 (1934) 1632 Themison maddesi.

13 Bu tanrı hakkında bkz. A. Salac, *ΖΕΥΣ ΚΑΣΙΟΣ*, *BCH* 46, 1922, 160 - 189; A. Adler, *RE* *X* 2 (1919) 2265 vdd.; H. Schwabl, *RE* *XA* (1972) 320 f.; E. Weber, "Zeus Kasios und Zeus Sarapis", *Wiener Studien* 8, 1974, 204 vdd.; Y. Hajjar, "Divinités oraculaires et rites divinatoires en Syrie et en Phénicie à l'époque gréco-romaine", *ANRW* II 18. 4 (1990) 2264

(Harita) Zeus Kasios kültünün en eski ve en önemli merkezi Hatay ilimizde bulunan ve Ziyaret Dağı adıyla bilinen *Kasion* Dağı'dır. Roma imparatorları Traian, Hadrian ve Julian Apostata'nın bu kült yerini ziyaret etmeleri, burasının Roma İmparatorluk Devri'nde ve Geç Antik Devir'de önemini sürdürdüğünü göstermektedir.

Zeus Kasios'un diğer bir önemli kült yeri de Mısır'da bulunan Pelusion'dur¹⁴. Ayrıca Kasios kültü Yunanistan, Ege Adaları, Kuzey Afrika, İsrail'de bulunan çok sayıda epigrafi ve numizmatik buluntu sayesinde bilinmektedir¹⁵. Anadolu'da ise Kasion Dağı'nın adı ilk kez Keramos'ta bulunan bir mezar şiirinde geçmekle birlikte¹⁶, Zeus Kasios'a doğrudan adak yapılması Anadolu'da ilk kez bu adak yazıtı ile belgelenmektedir.

(Harita) Zeus Kasios'a III. Antiochos ve ailesi için yapılan bu adağın neden Kilikya'nın bu bölgesinde sunulduğunu araştırmak için bölgenin bu kral dönemindeki politik tarihine bir göz atmak gerekmektedir. Ancak her şeyden önce yazıtın kesin buluntu yeri bilinmediğinden yazıtın görüldüğü Zeytinbeli köyü civarında Zeus Kasios için diktirilmiş bir sunak üzerinde bulunduğu varsayımından çok bu yazıtın Aigeai antik kentinde adanmış olabileceği ihtimali ağırlık kazanmaktadır. Çünkü stratejik önemi çok büyük olan Aigeai büyük bir olasılıkla III. Antiochos'un M.Ö. 197 yılı baharında 5. Suriye savaşının akışı içerisinde Mısır Krallığı'na karşı başlattığı büyük deniz hareketinin başlangıç noktasıydı. Titus Livius ve diğer antik yazarlardan öğrendiğimize göre, Antiochos bu hareketin ilk aylarında Kilikya sahil kentlerini Ptolemaios hakimiyetinden kurtarmıştı. Livius kurtarılan şehirler olarak *Mallos*, *Zephyrion*, *Soloi*, *Aphrodisias*,

vdd.; W. Fauth, "Das Kasion-Gebirge und Zeus Kasios", *Ugarit-Forschungen* 22, 1990, 105 vdd.

14 Salac, gös.yer. 166 ff.; P. Chuvin-J. Yoyotte, "Documents relatifs au Culte de Zeus Kasios", *RA* 1986, 41 ff.; Fauth, gös.yer. 110 ff.

15 Salac, gös.yer. 161 ff.

16 E. Varinlioğlu, "Ein Epigramm aus Keramos", *Epigraphica Anatolica* 3, 1984, 133-135; ders. "Die Inschriften von Keramos", *IK*. 30. Bonn 1986, 22-24 No. 11 satır 7. Burada Kasion Dağı Mısır'daki Pelusion ile özdeşleştirilmektedir. Ancak burada herhalde Antakya civarındaki Kasion Dağı söz konusu edilmektedir, bu hususta krşl. Fauth, gös. yer. 112.

Anemurion, *Selinus* ve *Korakesion*'a ismen değinmektedir¹⁷. Bu şehirlerden sadece Korakesion direniş göstermiş diğerleri kendiliklerinden teslim olmuşlardır¹⁸.

Bu tarihi olay dikkate alındığında burada incelediğimiz adak yazıtı III. Antiochos'un bir akrabası ve komutanı olan Themison tarafından bu hareketin başarısı için donanmanın çıkış noktası olan Aigeai'da diktirilmiş idi. Adağı yapan Themison da büyük bir olasılıkla bu harekate katılmıştı. Böylece ilk kez Polybios sayesinde M.Ö. 217 yılındaki Raphia Savaşı'nda tanıdığımız Themison'un bu savaştan 20 yıl sonra M.Ö. 197 yılında halen hayatta olduğu ve III. Antiochos'un en yakın akraba çevresinde bulunduğu anlaşılmaktadır.

(Harita) Ovalık Kilikya'daki son durağımız ise Hatay ili Erzin ilçesinin 8 km. güneybatısında bulunan *Epiphaneia* antik kenti idi. Burada yaptığımız araştırmalar sırasında ören yerinde bulunup Erzin kasabasındaki çeşitli evlere getirilmiş olan lahit ve yazıtlar incelendi. Bunlar arasında Epiphaneia ören yerinin güneyinde bulunarak civarındaki bir çiftlik evine getirilmiş olan üçgen alınlıklı ve köşe akroterli bir stel dikkati çekmektedir. Alınlığın altındaki çukurlaştırılmış alan boş bırakılmıştır. Bu alanın hemen altındaki yazıtta "Amykasis Sunağı'nın Tanrısı Keraunios Helios Serapis'in bilicisi Protogenes (sundu)" yazılıdır. Yazıtın üzerindeki boş bırakılmış alanda belki de bu sunağın boya ile yapılmış bir betimlemesi yer almaktaydı. Adakta bulunulan Tanrı Zeus olup burada Suriye'de çok görülen *Keraunios* epithetonu ile anılmaktadır. Ancak bununla yetinilmeyip *Zeus Kerunios* bu yazıtta *Helios Sarapis* ile de özdeşleştirilmektedir. Bilindiği gibi Sarapis Mısır kökenli bir tanrıdır. Helios ta doğu kökenli bir tanrı olup birçok arkeolojik ve epigrafik buluntu sayesinde bu tanrıya *Zeus-Helios-Sarapis* şeklinde tapınımında bulunduğu belgelenmektedir¹⁹. Bildiğim kadarıyla bu yazıt Zeus Keraunios

17 Livius XXXIII 20, 4-6; *Hieronymus in Dan.* XI 15; Porphyrios, *FGH* 260 F 46; L. Robert, *Pouilles d'Amizon en Carie*, Paris 1983, 156.

18 Schmitt, gös. yer 286.

19 Bu örneklerden bazıları için bkz. G.J.F. Kater-Sibbes, *Preliminary Catalogue of Sarapis Momuments*, Leiden 1973, 151 No. 802 (Mermer Zeus-Helios-Sarapis heykeli) ve 186 Nr. 948 (Bronz Zeus-Helios-Sarapis heykelciği); Ayrıca bazı Zeus-Helios-Sarapis adak yazıtları için bkz. W.Honbostel, *Sarapis*, Leiden 1973, 23 f., 197 und 234.

ile Helios Sarapis'in özdeşleştirildiği ilk epigrafik buluntudur. Böylece Anadolu'nun bu kesiminde sıkça rastlanan doğu ve batı kültlerinin kaynaşması (=synkretizm) bir kez daha belgelenmektedir. Yazıtın diğer ilginç bir yönü de *Zeus Keraunios Helios Sarapis*'in burada *Amykasis Sunağı*'nın tanrısı olarak tapınım görmesidir. Amykasis'in bugünkü Amik Ovası'nın adından da anlaşıldığı gibi bu bölgede kullanılan bir toponym yani bir yer ismi ile ilişkili olduğunu tahmin etmekteyiz²⁰. Eğer bu varsayım doğru ise Amykasis Sunağı'nın tanrısı olan *Zeus Keraunios Helios Sarapis* Amanos Dağları'nın güneyinden, kuzeyde Ovalık Kilikya içlerine kadar yayılan bir alanda tapınım görmekteydi.

1996 yılı Ovalık Kilikya çalışmalarımızın daha sonraki aşamasında Adana il merkezinin 16 km. kuzeyinde bulunan ve artık tamamen Seyhan Baraj Gölü altında kalmış Augusta antik kenti çevresinde sürdürdük²¹. Seyhan Baraj Gölü seviyesinin bir miktar alçalması sonucu Augusta kentinin yerinde yaptığımız gözlemler sırasında antik kente ait duvar kalıntıları (Resim: 12) ve mermerden, silmeli bir heykel kaidesi parçası görülmüştür²² (Resim: 13).

(Harita) 1996 yılı Ovalık Kilikya çalışmalarımızın son bölümünü ise, Kilikya'nın en eski şehirlerinden biri ve Roma eyaleti Kilikya'nın başkenti olan Tarsus ve çevresinde sürdürdük. Tarsus'un güneyinde antik adı *Kydnos* olan Tarsus Çayı'nın doğu kıyısının boyunca yaptığımız incelemeler sırasında, Tarsus Çayı'nın denize döküldüğü yerin birkaç km. kuzeyinde ve Egemen köyü güneyinde, Mine şehri denilen bölgede bazı antik yapı kalıntıları saptandı (Resim: 14). Bu kalıntılar arasında gördüğümüz ve büyük bir olasılıkla bir hamama ait olan kalıntılar (Resim: 15), Roma İmparatorluk Devri'nde gemilerin seyrine elverişli olan Kydnos'u

20 Zeus βρομοσ kültü Suriye'de bulunmuş olan bir adak kültü sayesinde tanınmaktadır. Bu yazıt hakkında bkz. IGLS II (1939) 310 f. Nr. 569. Zeus βρομοσ kültü hakkında bkz. H. Schwabl, *RIE X A* (1972) 293 s. v. Zeus ἰερίκλες.

21 Augustanın yeri ve tarihi hakkında bkz. M.H. Sayur, *Neue Pauly*, Cilt 2 (1997) 291 "Augusta" maddesi; F. Hild-H. Hellenkemper, *Kilikien und Isaurien*, Wien 1990, 290 vd. "Augusta" maddesi.

22 M. Akok tarafından Augusta antik kentinde yaklaşık 40 yıl önce yapılan çalışmalar sırasında bazı yapı kalıntıları saptanmıştı. Bu çalışmalar hakkında bkz. M. Akok, "Augusta Şehri Harabesi", *Türk Arkeoloji Dergisi* 7/2 (1957) 15-20.

kullanarak eyalet başkentine ulaşmak isteyen gemilerin duraklama yaparak gerekli gümrük ve sağlık formalitelerini yerine getirdikleri tesislerin bir parçasıydı.

(Resim: 16) Tarsus ilçesinin güneyinde yaptığımız araştırmalar sırasında ayrıca Çatalca köyü arazisinde bulunan Sal Höyüğü'nün doğu yarısının (Harita) tesviye işlemi yapılarak imha edildiğini saptadık.

Orta Dağlık Kilikya Çalışmaları

(Harita) Dağlık Kilikya çalışmalarımıza Korykos antik kentinin arazisinde yaptığımız incelemelerle başladık²³. Korykos'un batısında Cennet ve Cehennem obruklarının kuzeyinde sürdürdüğümüz çalışmalar sırasında Gözcü Tepesi ya da Göztepe diye bilinen mevkide (Resim: 17) bazı yapı kalıntılarının bulunduğu yerde saptadığımız 4 yazıttan ikisi sunaklar üzerinde olup bunlardan biri *Zeus Korykios*'a adanmıştır. 1890 yılında İngiliz araştırmacı Theodor Bent tarafından burada görülerek yayınlanmış olan bu yazıt ve civarındaki antik yapılardan birinin duvarına kazınmış olan *Zeus Korykios* grafitto yazıtı nedeniyle bazı araştırmacılar burada bir Zeus tapınağı olduğunu tahmin etmektedirler²⁴.

Cennet ve Cehennem obruklarının güneyindeki kilise yapısının duvarlarında kullanılmış olan bloklar üzerindeki şahıs isimlerinin Zeus Korykios kültürünün rahipleri oldukları²⁵ ve bu blokların Gözcü Tepesi'ndeki yapıdan kilise inşasında kullanmak üzere buraya getirilmiş oldukları tahmin edilmektedir²⁶.

23 Bu bölgedeki araştırmalarımız sırasında bizlere büyük yardımı olan Konya Selçuk Üniversitesi Arkeoloji Bölümü mensuplarından Bilal Söğüt'e de burada özellikle teşekkür etmek isterim.

24 Th. Bent - E.L. Hicks, "Inscriptions from Western Cilicia", *JHS* 12, 1891, 242 Nr. 26; *JGRR* III 860; G.Dagron-D.Feissel, *Inscriptions de Cilicie*. Paris 1987, 44 Nr. 16; Zeus Korykios kültü hakkında bkz. H. Schwabl, *RE* XA (1972) 328 s.v. Zeus I. Epiklesen; ve aynı yaz. *RE* Suppl. XV (1978) 1170 ff.; Th. S. MacKay, Major Sanctuaries of Pamphylia and Cilicia, *ANRW* II 18.3 (1990), 2106 vd.

25 Bu konu hakkında bkz. R. Heberdey - A. Wilhem, *Reisen in Kilikien*. Wien 1896, 72; J. Keil - A. Wilhelm, "Denkmäler aus dem Rauhen Kilikien". (*AMM* 3), Manchester 1931, 216.

26 Bu varsayımın isim bkz. bu ciltte S. Durugönül'ün bildirisi.

Çok eski devirlerden beri zelzele, fırtına ve yanardağ patlaması gibi doğa olaylarına sebep olduğuna ve Zeus tarafından Cehennem Obruk-ğu'nun dibindeki mağaraya kapatıldığına inanılan *Typhon* isimli yaratığın efsanesinin antik dünyanın birçok yerinde olduğu gibi Kilikya'nın bu bölgesinde de yerel bir söylence olarak anlatılması bu bölgede Zeus'la ilgili çok eski bir Anadolu kültürünün varlığını kanıtlamaktadır²⁷.

Gözcü Tepesi'nde bulunan diğer sunağın yazıtından ise bunun *Zeus Kolonaios*'a adandığı anlaşılmaktadır. *Kolonaios*, Zeus'un bugüne değin bilinmeyen bir epithetonu olup, büyük bir olasılıkla eski Yunanca'da *yükselti* yada *tepe* anlamına gelen *kolonos* sözcüğünden türetilmiştir. Buluntu yerinin adından da anlaşılacağı üzere burasının denize hakim bir tepe olması, yüksek yerlerin hakimi olarak tanımlanan Tanrı Zeus *Kolonaios*'a adanmış bir sunağın burada bulunmasının nedenini açıklamaktadır. Adağın, adı yazıtta belirtilmeyen bir şehrin archontluğunu yapan iki memurun zamanında yaptırıldığı yazıtın son dört satırında belirtilmektedir. Burada söz konusu olan şehir büyük bir olasılıkla Korykos idi.

Hem Zeus Korykios ve hem de Zeus *Kolonaios* adak yazıtlarında *Philadelphia* sözcüğünün kazınmış olması bunun, Septimius Severus'un ölümünden sonra Caracalla'nın kardeşi Geta'yı 212 yılında öldürtmesiyle ilişkili olduğunu akla getirmektedir. Eğer bu varsayım doğruysa her iki yazıt da M.S. 3. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenmekteydi ve M.S. 212 yılından sonra her iki metinde de Geta'nın adını çağrıştıran *Philadelphia* sözcüğü kazınmıştır.

Gözcü Tepesi'nde Zeus'un biri obruklarla, diğeri dağ tanrısı olarak farklı iki epithetonla tapınım görmesi, burada Zeus'a adanmış bir kült yerinin varlığını belgelemektedir²⁸. Bu kült yerinin niteliği hakkında ay-

27 M.S. 1. yüzyıl başlarındaki antik dünyanın coğrafi tanımını yapan Pomponius Mela, Cennet ve Cehennem obrukları ile Typhon efsanesine ayrıntılı olarak değinmektedir, bkz. *Pomponius Mela* I 76; ayrıca bkz F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien und Isaurien*. Wien 1990, 314 vd. "Korykion Antron" maddesi. Typhon hakkında bkz. J.Schmidt, *Roscher Lexicon* V. Cilt 1916 - 1924, 1426 - 1454. Typhon maddesi.

28 Th. S. MacKay de burada Zeus Korykos'a adanmış bir tapınak olduğu görüşündedir, bkz. MacKay gös. yer 2107.

rıntılı bilgi edinmek ancak Gözcü Tepesi'nde bulunan yapı kalıntıları üzerinde yapılacak mimari ve arkeolojik incelemelerden sonra mümkün olabilecektir.

(Harita) Korykos antik kentinin kuzeyinde sürdürdüğümüz araştırmalar sırasında Alören Vadisi'nde (Resim: 18) bir kısmı doğal mağara ve bir kısmı da kayalara oyulmuş çok sayıda niş saptadık (Resim: 19). Bu nişlerden birinin içine kırmızı boya ile işlenmiş olan yazıttan, burasının Erken Hristiyanlık Dönemi'nde bir manastır yeri olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu vadiye incelediğimiz çok sayıda nişin içinde de kayalara oyulmuş Roma İmparatorluk Devri'ne ait kült yazıtları ve Erken Hristiyanlık Devri'ne tarihlenen grafitli yazıtlar gördük. Tüm bu buluntular sayesinde Alören Vadisi'nin Roma İmparatorluk Devri'nde mağara kültü ile ilişkili tanrıların tapınım yeri olduğu ve Erken Hristiyanlık Devri'nde de bir ibadet yeri olma özelliğini sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

Alören Vadisi'nde bir de kaya mezarı saptadık (Resim: 20). Bu kaya mezarı girişinin yaklaşık 4-5 m. kadar üzerinde klineye uzanmış bir erkek kabartması görülmektedir.

(Harita) Araştırmalarımızın daha sonraki bölümünde Hacıhamzalar köyü civarındaki Roma Devri nekropolünde kayalara oyulmuş lahitlerin yanı sıra akroterli ve üçgen alınlıklı bir mezar stelini inceledik. Stelin alınlığında hilal kabartması olup, alınlığın altında niş biçiminde derinleştirilmiş olan alanda, ayakta durur vaziyette sağda başı örtülü durumda bir kadın solda bir erkek kabartması görülmektedir.

(Harita) Yine aynı bölgede bulunan Kızılısalı köyü civarında yaptığımız incelemeler sırasında Tülü Tepesi mevkiinde oldukça geniş bir alana yayılan Roma Devri yerleşme yeri saptadık. Burada yaptığımız incelemeler sırasında bir tapınağın girişine ait olduğunu sandığımız bir lento üzerinde Herakles lobutu, çelenk ve bir phallos kabartması gördük (Resim: 21). Aynı yerleşme yerinde bir mezara ait olan oturan kadın heykeli ve yazıtlı bir mezar sütununu inceledik (Resim: 22). Büyük bir olasılıkla kadın heykeli sütunun üzerinde bulunmaktaydı. Yine aynı yerleşme yerinin ekonomik hayatı ile ilgili bilgi edinmemizi sağlayan şarap üretilen havuzlar da dikkati çekmektedir (Resim: 23).

(Harita) Kızıllısalı köyü civarında bulunan bir Roma nekropol alanında ise kayalara oyulmuş çifte lahit ve yanındaki özgün yerinden devrilmiş olan yazıtlı ve kabartmalı bir mezar sunağını inceledik.

(Harita) 1987 yılında Prof.Dr.Levent Zoroğlu tarafından bulunan Mancınıkkale ören yerinde²⁹ (Resim: 24) yaptığımız incelemeler sırasında, kalenin batı giriş kapısı üzerindeki lentoda gördüğümüz çok silik yazıttan başka, kalenin hemen altına düşmüş olan ve büyük bir olasılıkla kale ile ilişkili olan Hellenistik Devir'e ait adak yazıtlı bir bloğu inceledik (Resim: 25). Çok silik olan yazıttan bunun demiurgosluk memuriyeti yapan ve ismi okunamayan bir yerel yönetici zamanında, adı tahrip olmuş bir tanrıya adandığı anlaşılmaktadır. Mancınıkkale'den diğer bir epigrafik buluntu da Hellenistik Devir'e tarihlenen bir mezar odasının doğusundaki yazıttır. Mezar sahibinin adından Anadolu yerli halkına mensup olduğu ve *oikodomos* sözcüğünden dolayı mesleğinin mimarlık olduğu anlaşılmaktadır.

(Harita) Orta Kilikya araştırmalarımızın daha sonraki bölümünü ise *Elaiussa-Sebaste* antik kentinde Roma Üniversitesi'nden Prof. Equini-Schneider başkanlığında yapılan kazılar sırasında bulunan yazıtlar üzerindeki çalışmalar oluşturdu³⁰. Bu yazıtlardan bir tanesi yarımada bir blok üzerinde olup, İmparator Septimius Severus'un, oğlu Caracalla ile ortak hüküm sürdüğü döneme ait bir yapının yazıtı olmalıydı.

Diğer iki yazıttan biri tiyatronun hemen arkasında kayaya oyulmuş durumda görülen bir mezar yazıtıdır. Yazıtın sonundaki selamlama sözcüğü Alype'nin sadece Suriye'de geçmesi, bu mezar sahibinin Suriyeli bir göçmen olabileceği varsayımını akla getirmektedir. Diğer ilginç bir epigrafik buluntu ise limanın batı kıyısında düzleştirilmiş bir kaya üzerine üç kez alt alta kazınmış olan *Eis Theos* yazıtıdır. *Eis Theos* önceleri bazı tanrı adlarının ve geç antik devir imparator isimlerinin önünde hitap olarak görülmekteydi. Daha sonra Hristiyan dininin yayılmaya başladığı

29 Mancınıkkale buluntu haberi hakkında bkz. L.Zoroğlu, "Doğu Dağlık Kilikya 1987 Yılı Araştırması", VI.Araştırma Sonuçları Toplantısı. Ankara 1989, 397.

30 Elaiussa-Sebaste kazı çalışmaları hakkında bkz. E.Equini-Schneider, 1996 yılı Kazı Sonuçları Toplantısı bildirilerinin yayınlandığı 1997 sempozyumu bildirileri.

dönemlerde görülmeye başlayan bir akklamasyon olup özellikle Suriye ve Filistin yazıtlarında birçok kez kullanılmıştır³¹. Kilikya'nın başka bölgelerinde bulduğumuz bazı Hristiyanlık öncesi yazıtlarda da *Eis Theos* akklamasyonuna rastlamaktayız.

Batı Dağlık Kilikya Çalışmaları

(Harita) Batı Dağlık Kilikya'nın en önemli liman kentlerinden biri olan Anemurion civarında yaptığımız incelemeler sırasında Anamur Müzesi'ne, Titiopolis antik kentinin lokalize edildiği Kalınörenden getirilmiş olan bir mezar yazıtı parçasını inceleme fırsatını bulduk. Yazıtın metninde geçen *Vet(e)ramus* sözcüğü nedeniyle emekli bir Romalı askerın mezar taşı olduğu anlaşılan bu stel sayesinde, bölgede emekli askerlerin iskan edildikleri anlaşılmaktadır.

(Harita) Araştırmalarımızın son bölümünü Alanya ilçesi içinde yaptığımız çalışmalar oluşturdu. Bu çalışmalar kapsamında önce Alanya Müzesi'nce kazı çalışmaları yürütölen *Syedra* antik kenti sütunlu caddesinde bulunan onur yazıtlarını inceledik. Bu yazıtlar genellikle M.S. 2. yüzyıl sonu ve 3. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenmekte olup, bir kısmı sütunlu caddenin iki tarafından daha sonraki yüzyıllarda devşirme malzeme olarak kullanılmış olan heykel kaideleri ya da podyumlar üzerindeydiler. Yazıtlarda kentin imarına katkıda bulunmuş ya da kente başka bir şekilde yarar sağlamış olan zengin Syedralılar onurlandırılmaktaydılar.

(Harita) Araştırmalarımızın son durağı olan ve Cebel İres Dağı üzerinde bulunan *Laertes* antik kentinde yaptığımız incelemeler sırasında da burasının defineciler tarafından büyük ölçüde tahrip edildiğini gördük³². Özellikle *Zeus Megistos* ve *Apollon Tapınağı* arasında kalan alan, büyük hasar görmüştür. Burada rastladığımız bir heykel kaidesi üzerindeki onur

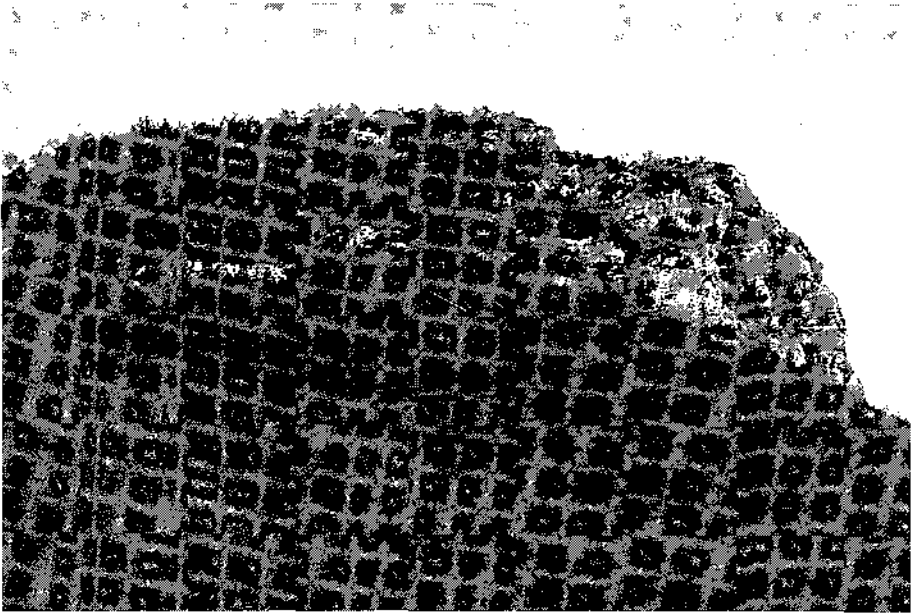
31 E.Peterson, ΕΙΣΘΕΟΣ, *Epigraphische, formgeschichtliche und religionsgeschichtliche Untersuchungen*, Göttingen 1926, 304 vdd.

32 Laertes kentinde daha önce yapılan epigrafik araştırmalar hakkında bkz. G.F. Bean-T.B. Mitford, *Sites Old and New in Rough Cilicia* 12, 1962, 195 - 206; aynı yazarlar, *Journeys in Rough Cilicia* 1964 - 1968. Wien 1970, 95 - 105 Nr. 71 - 91.

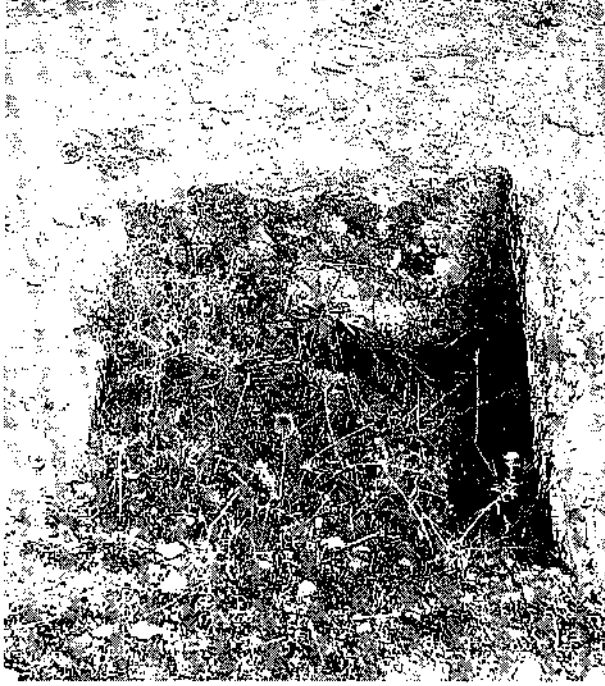
yazıtında kentin önemli memuriyetlerinde bulunmuş olan bir hemşehrîsinin halk meclisi tarafından onurlandırıldığından bahsedilmektedir. Kent hamamının kuzey nişinde gördüğümüz diğer bir yazıtta da kentin diğer bir hemşehrîsi yerel yönetim organlarınca onurlandırılmaktadır.

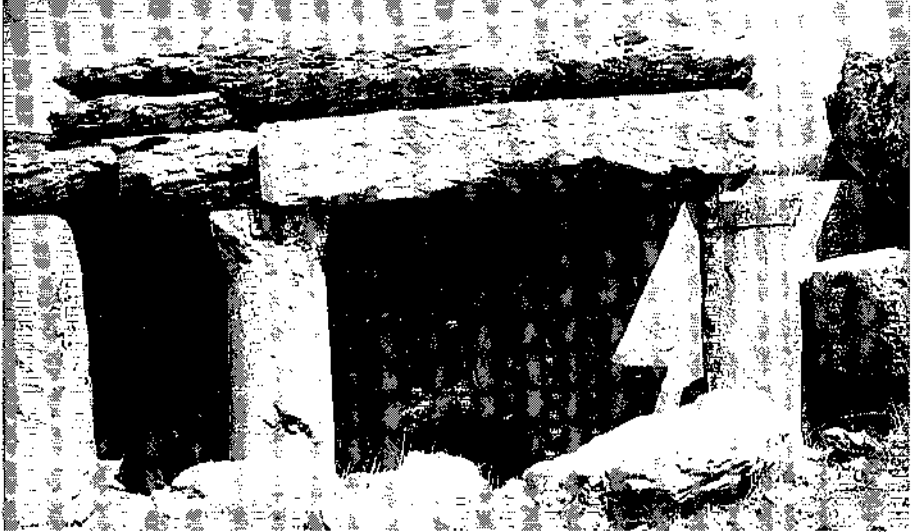
Resim 1: Anazarbos'un batıdan görünümü; ön planda su yolu kahntıları

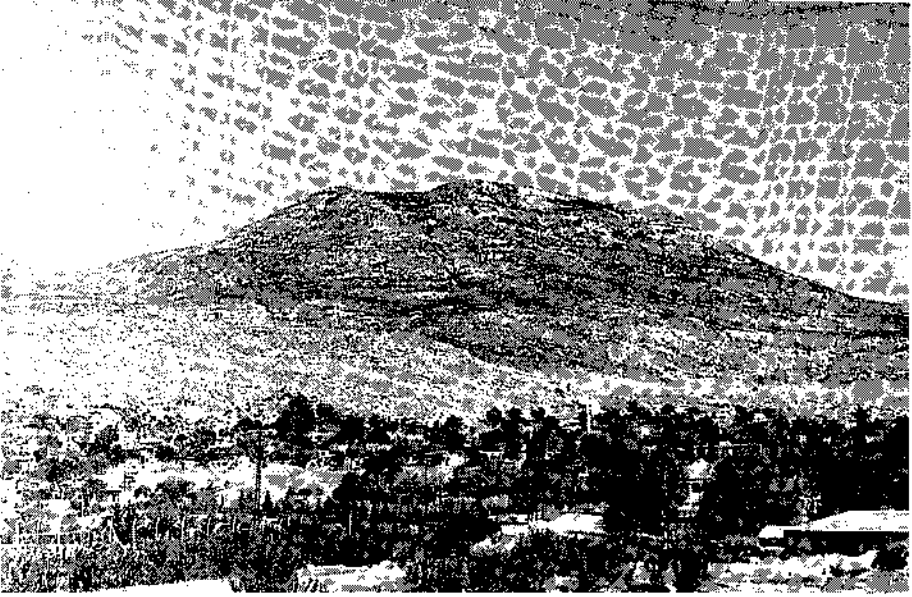
Resim 2: Uzunoğlan Tepesi'nin kuzeybatıdan görünümü

Resim 3: Tekçam nekropol alanında anakayaya oyulmuş yeraltı mezar odalarından birinin girişi

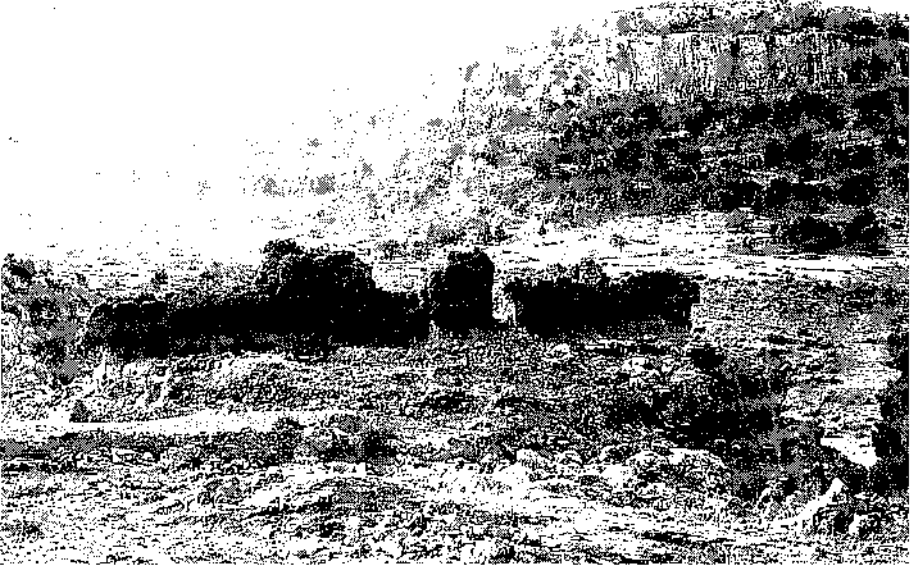
Resim 4: Akören I yerleşmesinde bulunan girişi sütunlu ve yazıtlı mezar odalarından biri

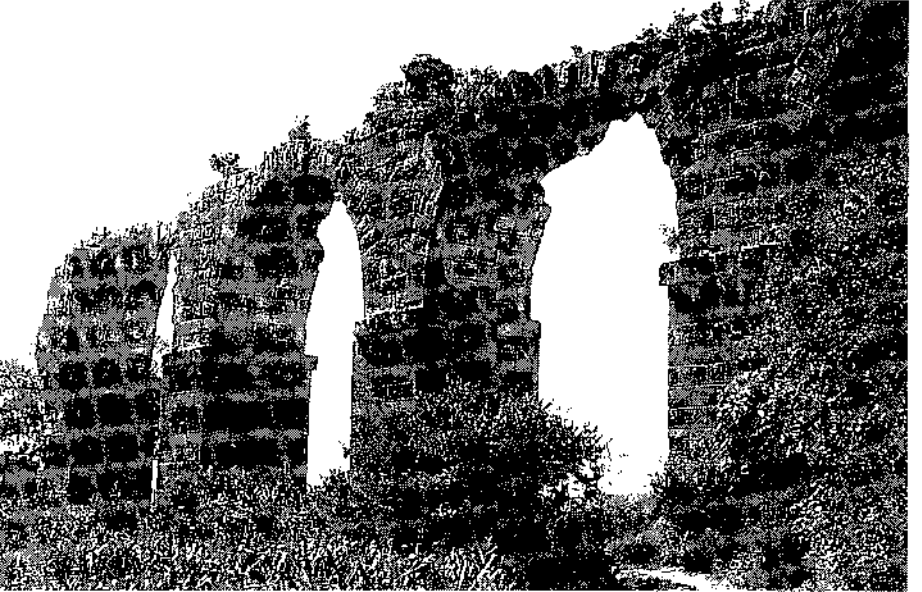
Resim 5: Mozaik Dağı'nın güneyden görüntüsü

Resim 6: Mahsiret Yaylası'ndaki mezar odasından birinin girişi

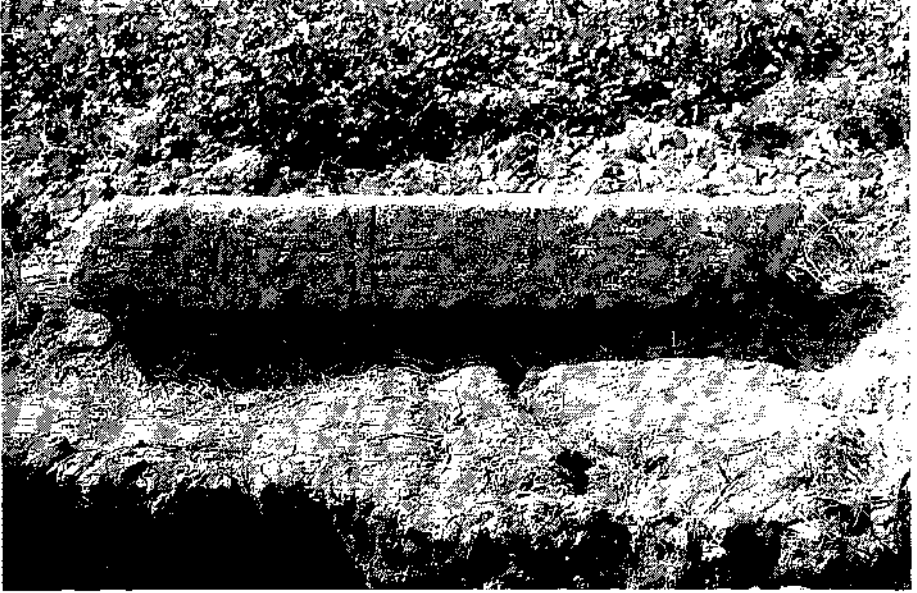
Resim 7: Yeniköy Kalesi

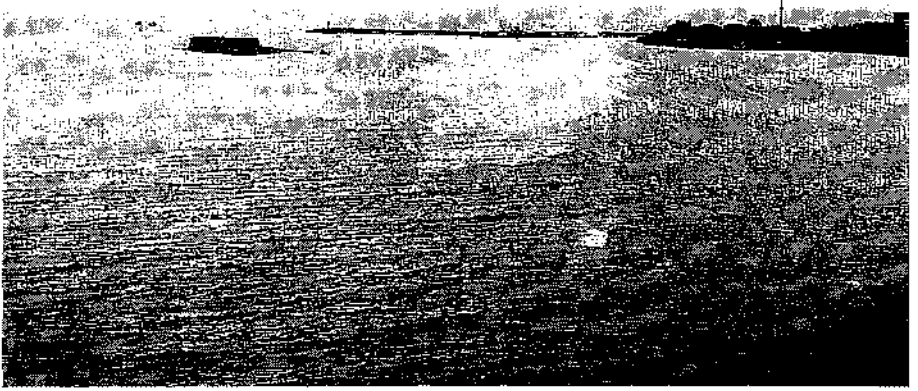
Resim 8: Kastabala, su yolunun Ceyhan Nehri üzerinden geçmesini sağlayan kemerli su yolu köprüsü

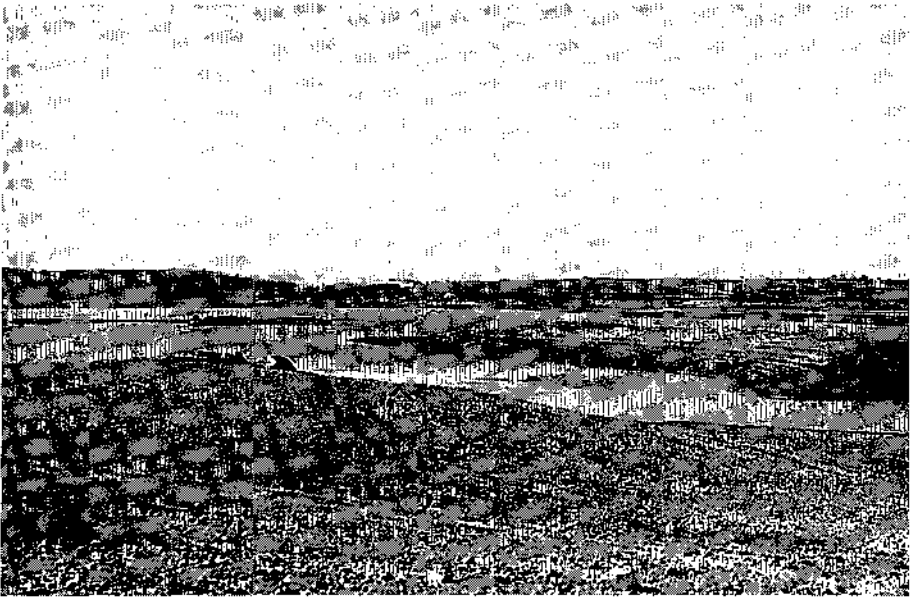
Resim 9: Kastabala su yolunda kullanılan ve basınçla su sevk eden taş borulardan biri

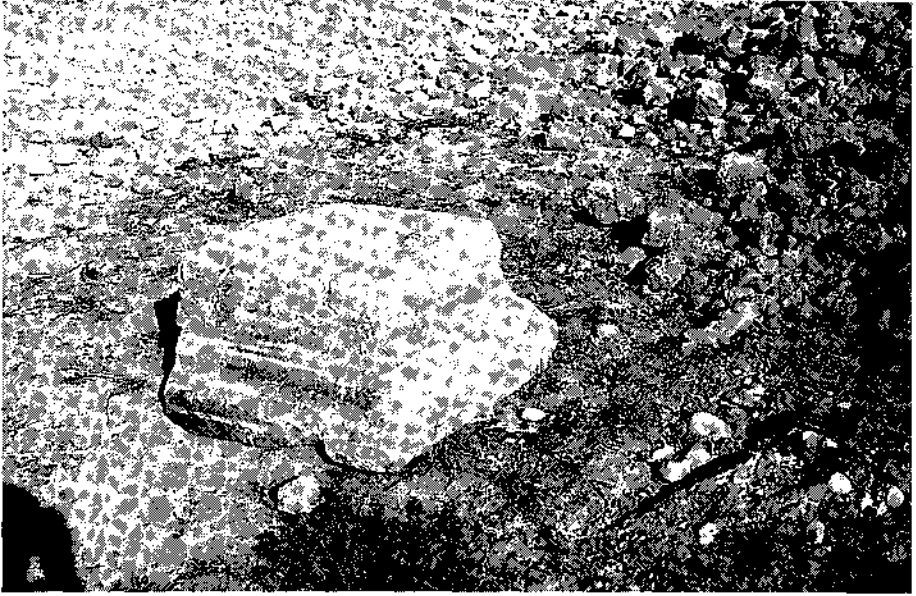
Resim 10: Helvacı Höyük'ten tesfiye sonucu ortaya çıkan haç kabartmalı blok

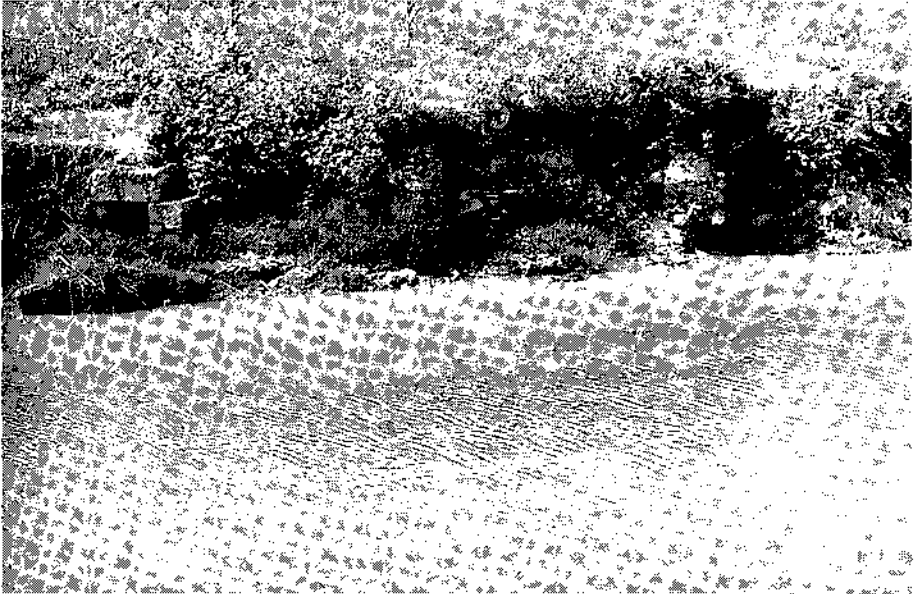
Resim 11: Aigeai Limanı ve önündeki adacığın kuzeyden görünümü

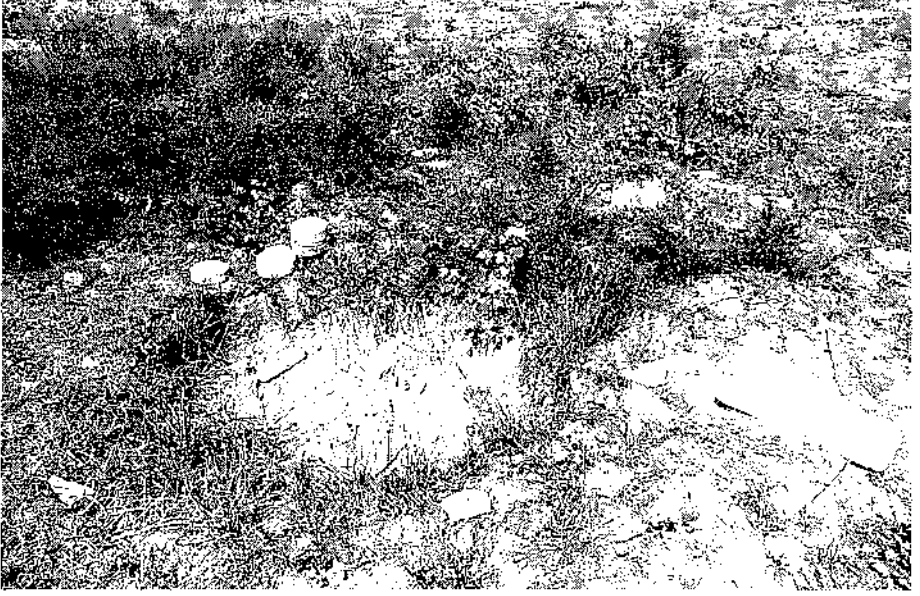
Resim 12: Seyhan Baraj Gölü altında kalan Augusta antik kentinin ön planda görünen bazı antik duvar parçaları

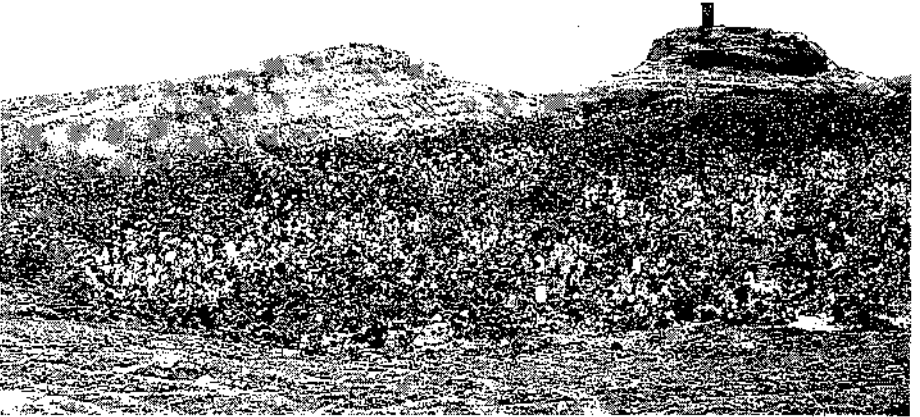
Resim 13: Augusta şehrinden bir heykel kaidesi parçası

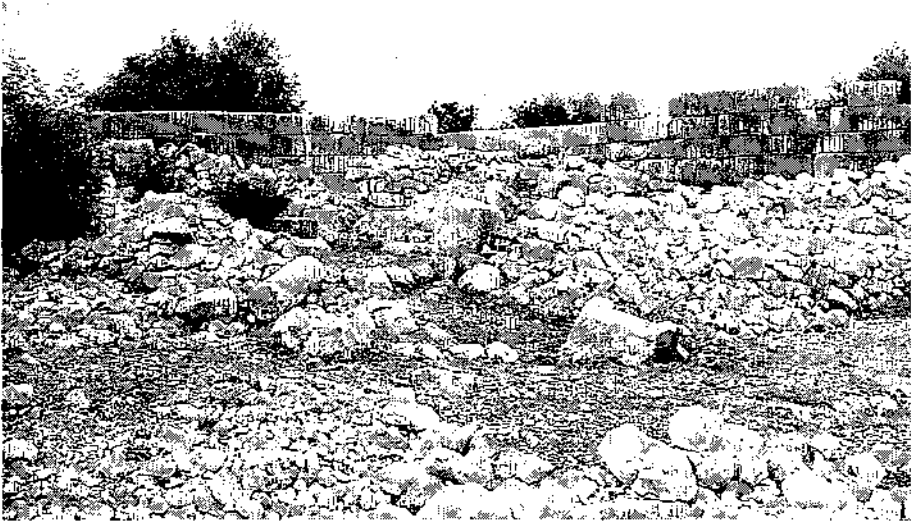
Resim 14: Tarsus Çayı kıyısında Mine şehri mevkiinde görülen kalıntılar

Resim 15: Mine şehri mevkiinde Roma hamamı kalıntıları

Resim 16: Sal Höyük'ün tesviyeden arta kalan kısmı

Resim 17: Göztepe mevkiinde görülen antik yapı kalıntıları; Zeus Tapınağı.

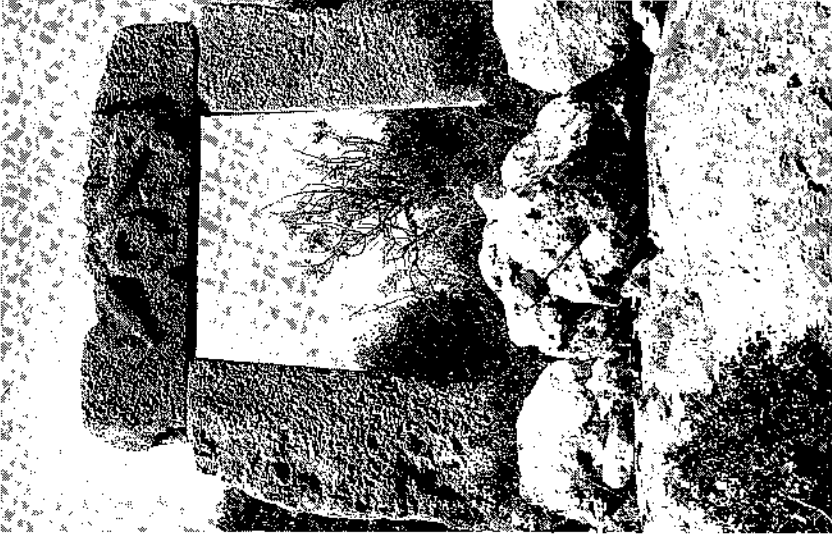
Resim 18: Alören Vadisi

Resim 19: Alören Vadisi'nde kaya kiliseleri

Resim 20: Alören Vadisi kaya mezarı

**Resim 21: Tülü Tepesi'nde oturan kadın
heykeli ve yazıtlı mezar sütun**

**Resim 22: Tülü Tepesi'nde Herakles labutu,
çelenk ve phallos kabartmalı yapı
girişi**

Resim 23: Tülü Tepesi yerleşmesinde bulunan şarap üretme havuzları

Resim 24: Mancınıkkale

Resim 25: Mancınıkkale girişinde çok silik yazıtlı kapı lentosu

PİSİDİA ANTİOKHEİA'DAN YENİ YAZITLAR

Thomas DREW-BEAR*

Konuşmama başlamadan önce, her zaman olduğu gibi, 1996 yılı epigrafik araştırmalarım için gereken izin ve kolaylığı sağlayan genel müdürlüğün tüm yetkililerine ve Yalvaç Müzesi Müdürü Sayın Dr. Mehmet Taşlıalan'a teşekkür etmeyi borç bilirim.

Önce, bildiri konusu oluşturan ve antik Pisidia bölgesi içinde yer alan Antiocheia'nın bir görünüşü görelim (Resim: 1). Bu caddeden bir kaç yazıt elimize geçti.

Bu yıl, Yalvaç'ta düzenlenen Birinci Uluslararası Antiocheia Sempozyumu'na bir hazırlık olmak üzere, Sorbonne Üniversitesi'nde yürüttüğüm *Epigraphie grecque et latine et géographie historique de l'Asie Mineure*'deki seminer çalışmalarımı Antiocheia yazıtları üzerinde yoğunlaştırdım. Böylece, gerek yüzey araştırmalarım da bulduğum ve gerekse Yalvaç Müzesi Müdürü Sayın Dr. Mehmet Taşlıalan'ın uzun süredir yürüttüğü başarılı çalışmalarda bulduğu yazıtları yayına hazırlamış bulunmaktayız. Bu konuşmamda size, bu yazıtları kısaca tanıtmaya çalışacağım.

Antik Antiocheia'nın en önemli özelliklerinden biri, kent yakınındaki Karakuyu Dağı'nın zirvesinde yer alan Men Tapınağı'dır. Université Lumière - Lyon II profesörlerinden Marie-Thérèse Le Dinahet'in bu tapı-

* Prof.Dr. Thomas DREW-BEAR, 31 rue Royale 69001 Lyon FRANSA

nağın arkeolojisi üzerindeki çalışmaları halen sürdüğü için, biz burada, Antiokheia kentinden tapınağa giden yol boyunca kayalar üzerine işlenmiş olan anıtlar üzerinde duracağız. Bu anıtlar sayesinde, Kutsal yolun izlediği güzergahı saptamak da mümkün olabilmektedir.

Université Lumière - Lyon II'den Dr. Guy Labarre tarafından incelenmiş olan bu kutsal yol boyunca 103 kadar saptanan adak şteli (Resim: 2) üzerlerinde bulunan hilal motiflerinin sayısından da anlaşılacağı gibi, tek bir kişi tarafından ya da aynı ailenin birkaç üyesi tarafından adanmıştır. Örneğin, Quintus Quinctius adının yazılı olduğu bir adak görebiliriz, ki bu *nomen* Antiokheia'da henüz saptanmamıştır.

Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü üyesi Sayın Virginie Blondeau tarafından tanıtılacak olan diğer bir yazıtta okunan Nerutia adı gibi, Antiokheia'da çok nadir görülen Romalı adlarına rastlanmaktadır. Nerutius ismi, yalnızca J. R. S. Sterrett tarafından 1888 yılında Yalvaç yakınlarında kopya ettiği bir yazıttan bilinmektedir. Bu adı kaydeden başka herhangi bir kaynak yoktur. Şimdi bu yeni mezar taşında, Nerutia Matrona ve kocası Quintus Kallinikos'un adları okunmaktadır. İsimlerden anlaşıldığına göre, bu kadının kocası Romalılaşmış bir Yunanlı idi. Ama bu Yunanca mezar taşı diktiren karısı Neroutia ise Hellenleşmiş bir Romalı idi.

Sözünü etmek istediğim diğer önemli bir buluntu da, Colonia Caesarea'nın kuruluşundan hemen sonraya tarihlenen, Statius Anicius adındaki bir *decurio*'nun mezar taşıdır. Geçen yıl Yalvaç yakınındaki araştırmam sırasında bulduğum bu taş üzerinde çalışan Sorbonne Üniversitesi'ndeki seminerim üyelerinden Christine Hoët-van Cauwenberghe'e göre, Anicius, vasiyetinde mezarının yapılması için 400 Dinar para bırakmış ve onun adını taşıyan azatlısı bu paraya 400 Dinar daha eklemişti. Bunun ne kadar önemli bir miktarda para olduğunu anlamak için, aynı yörede bulduğum, ama biraz daha sonraki bir döneme tarihlenen ve daha alt tabakaya ait olan birin mezar taşındaki para miktarına bakmamız yeterlidir: burada belirtildiğine göre, tipik Phrygialı adları taşıyan Papas ile İman, babalarının mezarı için yalnızca 10 Dinar harcamışlardı.

Antiockheia'da bulunan diğler bir yazıt grubu da, şehir meclisi kararları gereğince diktirilen onur yazıtlarıdır. Paris'teki seminerime katılan, Pisa Üniversitesi'nden Dr. Domitilla Campanile tarafından Antiockheia Sempozyumu'nda sunulacak olan bir yazıtta Titus Flavius Maximianus'un oğıu Titus Flavius Salgurius Maximianus Fronto diye biri onurlandırılmaktadır. *Sergia tribus*'una bağı olduğına göre, o bir Antiockheia vatandaşıydı. Öte yandan, Men Tapınağı'nda bulunan ve 1913 yılında J. G. S. Anderson tarafından yayınlanan diğler bir yazıtta da Maximianus adındaki bir *aedilis* ve *duumvir*'in onurlandırıldığını görüyoruz. Hiç kuşku yok ki o, yazıtımızdaki kişi ile aynı aileye mensuptu. Bizim yazıtımızdaki Salgurius ile Fronto adları ona anne tarafından gelmiş olmalıydı. Her şeyden daha önemlisi, Salgurius şeklindeki isim ilk kez bizim yazıtımızla ortaya çıkmaktadır.

Yalvaç Belediyesi Başkanı Sayın Tekin Bayram tarafından geçen yıl Antiockheia Akropolisi'nin eteğinde başlatılan çalışma sırasında, sürpriz bir şekilde, Antiockheia kent surunun bir kısmı ortaya çıktı. Bu duvarda dolgu olarak kullanılmış olan diğler mimari elemanlar, sütunlar ve yazıtlar da bulunmaktadır. Université de Haute Alsace'dan Dr. Emmanuelle Collas-Heddeland tarafından Antiockheia Sempozyumu'nda tanıtılacak olan Latince bir mezar yazıtında, L. Malius Flaccus ile C. Malius Maximus adındaki iki kardeşin ve bu kardeşlerden birinin L. Malius Maximus IS adındaki çocuğunun adları okunmaktadır. Peki öylese, I ve S harflerinden oluşan bu tuhaf kısaltmanın anlamı nedir? Çok mutlu bir rastlantıda, Yalvaç Müzesi'ndeki Grekçe bir mezar taşı üzerinde kesinlikle aynı kişilerin adları okunmaktadır. Bu ailenin hem Latince ve hem de Grekçe konuşup yazdığını söyleyebiliriz. Grekçe metinde, bu çoğunun bir *nomikos*, yani hukukçu olduğı yazılıdır. Onun genç yaşta öldüğü dikkate alınırca, Latince yazıttaki IS şeklindeki kısaltmayı *iuris studiosus*, yani "hukuk öğrencisi" diye çözümlemek mümkün olmaktadır.

Aynı duvarın diğler bir yerinde, yine dolgu malzemesi olarak kullanılmış bir başka yazıt daha ele geçti. Bu, Bibliothèque Nationale'dan Sayın Frédérique Largy tarafından incelenmekte olan Grekçe bir mezar şiiiridir. Şiirinin korunan kısmında, mezara zarar veren kişi şöyle korkutulmaktadır: "Adaletin gözü ve her şeyi gören ve işiten Tanrı'nın gözü

herkesin üzerindedir. Eğer biri bu taş'a zarar verirse, toprak ona bereketli bir hayat ve kolay bir ölüm vermesin!" Bu formülde, geç antik devrin birçok unsurunu bir arada bulmaktayız. Son satırda, tipik Phrygia lanetlerinin bir variantıdır. Antiokheia şehri sınırları içinde bulduğum Frigçe bir yazıtın da gösterdiği ve Strabon'un da belirttiği gibi, bu kentin yerli halkı Pisidia değil, Phrygia kökenli idi. Ama lanetlemenin başındaki bazı ifadeler, çok iyi tanınan klasik şiirlerden adapte edilmiştir. Örneğin Homeros, "her şeyi gören ve bilen" Güneş üzerine yemin ederken, Hesiodos "Zeus'un Gözü'nden" söz etmiştir. Ama bizim yazıtımızda Zeus'un yerini Theos, yani Tanrı, Güneşin yerini de Adalet almıştır. O halde, yazıtımızda paganizimden Hristiyanlığa geçişin izleri görülmektedir.

O halde biraz da Antiokheia'da Hristiyanlık Dönemi'nden söz edelim. Kentin ana caddesinin temizlenmesi sırasında, daha sonraki dönemde döşeme olarak kullanılmış olan bir yazıt parçası bulundu. Her ne kadar yazıtın çok az bir kısmı kalmışsa da, bu Sorbonne Üniversitesi'nden Prof. Michel Christol ile bana, Antiokheia kenti ile Sergii Paulli ailesi arasındaki ilişki konusundaki tartışmayı yeniden gündeme getirme imkanı vermektedir. İncil'e göre, St. Paul yeni dini yaymak üzere Kıbrıs'ı ziyaret ettiğinde, adanın valisi olan Sergius Paullus ile arkadaş oldu. Sergius Paullus ona, yeni dini yaymak üzere Pisidia'daki Antiokheia'ya gitmesini söyledi. Yine İncil'de anlatıldığına göre, orada Yahudiler onu dinlemeyi reddettiler. Bu nedenle St. Paul ilk kez Antiokheia'da artık Yahudi olmayan topluluklara hitap etmeğe karar verdi.

Bu yüzyılın başında W. M. Ramsay, J. R. S. Sterrett tarafından yayınlanan ve Paulla adındaki bir Romalı kadını onurlandıran bir yazıtı ele alarak tamamladı ve bu kadının adına Sergia şeklinde bir *gentilicium* ekledi. Bu kadın, Antiokheia'da tanınmış biri olan ve Vespasianus tarafından senatörlüğe yükseltilen Gaius Caristanus Fronto ile evliymiş. Caristanii ailesi bu şekilde yükselmesini, bu evlilik sayesinde Sergii Paulli ailesiyle dost olmasına borçluydu. Nitekim bu varsayım bugün herkesçe kabul edilmektedir.

Fakat Caunos kazılarında bulunan ve meslektaşımız Prof. Chr. Marek tarafından yayınlanacak olan bir yazıtta yine Gaius Caristanus

Fronto'dan söz edilmektedir. Ancak bu adamın karısı olan Paulla'nın sülale adının - Ramsay'ın tamamladığı gibi - Sergia değil, Vipstania da değil, Calpurnia olduğunu tamamlamaktayız. Sterrett'in yazıtında da aynı ismi tamamlamak gerekir. Ramsay'ın yaptığı yanlış tamamlama tüm modern literatüre geçmişse de, Sergia Paulla diye biri hiçbir zaman mevcut olmamıştı. Yine bu gördüğümüz yeni yazıt parçası, Sergius Paullus ailesinin Antiokheia şehri ile bağlantılı olduğunu göstermektedir.

İncil'de, Antiokheia'daki Yahudi cemaatinden söz edildiğini belirtmiştik. İlginçtir ki, W. M. Ramsay ve W. M. Robinson'un Antiokheia'da yaptıkları kazılar da dahil olmak üzere, Antiokheia'da günümüze kadar Yahudiler'den söz eden hiçbir yazıt bulunamamıştır. Bu nedenle, şehir hudutları içinde bulduğum bir yazıt buradaki Yahudi nüfusunun varlığını göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Bu taş üzerinde Yahudilerin simgesi olan bir menorah, yani yedi kollu şamdan motifi bulunmakta ve şöyle bir yazıt okunmaktadır: *"Alexandros burada yatıyor. Tanrı halkı takdis etsin."* Harf karakterinden hareketle, bu yazıtın St. Paul'un Antiokheia'yı ziyaretinden çok sonralara ait olduğu kesindir. Öyleyse, İncil'de de belirtildiği gibi, St. Paul kentteki tüm Yahudileri Hristiyan olmaya ikna edememişti.

Resim: 1

Resim 2

KIBYRA 1996

*Thomas CORSTEN**

Die Arbeit an dem Inschriftencorpus von Kibyra hat sich im vergangenen Jahr hauptsächlich auf die engere Umgebung des modernen Gölhisar erstreckt, bei dem die Ruinenstätte von Kibyra gelegen ist. In den Ruinen selbst verfolgten wir zwei Ziele, nämlich zunächst die Kontrolle schon bekannter Texte und die Suche nach noch unpublizierten Inschriften. Vor allem im Großen Theater wurden einige wichtige Texte revidiert, wobei sich herausstellte, daß die Publikationen eines von ihnen mit zahlreichen Fehlern behaftet sind; so ist sehr oft die Zeilenbrechung falsch, und an einer Stelle hat ein Herausgeber eine Zeile eingeschoben, die überhaupt nicht auf dem Stein steht, und dieses Addendum wird seitdem in einigen nachfolgenden Publikationen mitgeschleppt¹.

Bei einer Begehung der Ruinen fanden wir einige weitere noch unbekannte Inschriften. Am ergiebigsten war aber das Gelände der Forstverwaltung, auf welches wir vom Ruinenwächter aufmerksam gemacht wurden. Dort war z. B. ein noch unpublizierter Grabaltar aufgestellt mit der Inschrift: Νέαρχε Κλεονόμου τοῦ Μέγητος, ἡρώς ἀγαθὲ πάτερ, χαίρει. Wie alle anderen Funde stammt auch dieser Stein aus der Kaiserzeit. Überhaupt sind bisher in und um Kibyra fast keine hellenistischen Inschriften gefunden worden.

* Priv.-Doz. Dr. Thomas CORSTEN, Institut für Altertumskunde, Universität zu Köln, Albertus-Magnus-Platz, 50923 KÖLN, DEUTSCHLAND

1 IGR IV 915.

In der Umgebung von Kibyra habe ich die meisten der Dörfer zwischen Gölhisar und Çavdır besucht. Eine Reihe interessanter und noch unpublizierter Grabsteine steht in Çavdır vor einer Moschee, darunter ein Rundaltar mit einer langen Inschrift, die drei Männer ihren Eltern aufstellten; beteiligt ist aber auch ein ὀπαστός, der nach dem Tod der dort Bestatteten offenbar freigelassen worden war - doch der Text ist hier schwer zu verstehen.

Ein besonders glücklicher Fund gelang in der weiteren Umgebung. In einem kleinen Tal nahe dem Dorf Anbarcık, südöstlich von Kibyra, wurden wir auf einen Berg aufmerksam gemacht, in dem sich zahlreiche natürliche Höhlen befanden. Eine dieser Höhlen hat wohl kultischen Zwecken gedient, und zwar schon in vorgriechischer Zeit, wie an einigen phrygischen Scherben zu erkennen ist, die vor dem Eingang lagen. In eine etwa 4 m hohe Felswand vor der Höhle war eine große Tafel mit giebelförmigem Abschluß eingemeißelt, auf der eine lange Inschrift steht. Die auf den ersten Blick gut erhaltene Inschrift war dennoch schwer zu lesen. Schließlich fiel auf, daß die Zeilenanfänge dem Alphabet folgten; es handelt sich um ein Buchstabenorakel, bei dem jeder Vers einen in sich geschlossenen Orakelspruch enthält. Solche Buchstabenorakel waren im südwestlichen Kleinasien verbreitet, und damit in demselben Gebiet, in dem auch zahlreiche Würfelorakel gefunden worden sind. Beide Orakelarten dienten den einfachen Menschen dazu, sich durch die Einholung eines Orakelspruches der wohltuenden Illusion hingeben zu können, einer Lebenshilfe teilhaftig geworden zu sein. Da die bisher bekannten Buchstabenorakel auf wenige verschiedene Fassungen zurückgehen, läßt sich unser Text mit großer Sicherheit lesen und ergänzen. Ein Vers scheint aber von den bekannten Formularen abzuweichen, indem er einen Text bietet, der bisher noch nicht belegt zu sein scheint². Neben dem Text des Orakels ist ein Relief zu sehen, welches eine männliche Figur zeigt, die in der erhobenen Linken wohl eine Keule oder einen szepter-ähnlichen Stab hält. Wegen des Orakels ist wohl an Hermes zu denken, den Gott der Losorakel, die als „niedere“ Orakel angesehen waren. So wurden auch die Blöcke, die den Text von

2 Die Inschrift ist inzwischen in *Epigr. anat.* 28, 1997, 41-49 veröffentlicht.

Würfelorakeln trugen, oft von einer Statue des Hermes gekrönt. Unter der Figur des Gottes sind zwei kleine, runde Löcher durch die an dieser Stelle nur dünne Felswand gebohrt, über deren Sinn und Zweck ich mir aber noch völlig im Unklaren bin.

Durch die Reisen der Jahre 1995 und 1996 ist die Anzahl der Inschriften von Kibyra beträchtlich vermehrt worden. Aber da ich immer noch weniger als die Hälfte des vermutlichen antiken Stadtterritoriums bereist habe, sind noch weitere Inschriften zu erwarten, denen zukünftige Reisen gelten sollen.

TERMESSOS VE EGEMENLİK ALANI EPIGRAFIK-TARİHİ COĞRAFI YÜZEY ARAŞTIRMALARI (1992-1996 ÇALIŞMALARI)

Bülent İPLİKÇİOĞLU*
Güler ÇELGİN
Vedat ÇELGİN

Anıyalya Şehir merkezinin 34 km. kuzeybatısında yer alan ve antik Pisidia b6lgesinin 6nemli kentlerinin başında gelen Termessos ve egemenlik alanında yapılan araştırmalar, 1899 yılından itibaren, o zamanki adıyla Viyana Bilimler Akademisi (Şimdiki Avusturya Bilimler Akademisi) adına 6alıŐmalar yapan Rudolph Heberdey'le yeni bir d6n6m noktasına ulaşmıştı. Heberdey, kent ve egemenlik alanında toprak 6st6nde bulunduğu yazıtları toplamıŐ, bunlara daha 6nceki araştırmacılar tarafından keşfedilen yazıtları da ekleyerek, 944 yazıtlık, zengin bir *repertorium* oluŐturmuŐtu. S6z konusu yazıtlar, kendisinin 1936 yılındaki 6l6m6nden sonra, 1941 yılında, Viyana Bilimler Akademisi tarafından yayımlanmakta olan *Tituli Asiae Minoris* = TAM (= "K66ukasya Yazıtları") adlı *corpusun* Pisidia b6l-

* Prof. Dr. B6lent İPLİKÇİOĞLU, Marmara 6niversitesi Fen-Edebiyat Fak6ltesi Eski6aĐ Tarihi Anabilim Dalı Başkanı, İSTANBUL
Prof. Dr. G6ler 6ELGİN, İstanbul 6niversitesi Edebiyat Fak6ltesi Yunan Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı 6Đretim 6yesi, İSTANBUL
Do6. Dr. A. Vedat 6ELGİN, İstanbul 6niversitesi Edebiyat Fak6ltesi Yunan Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı 6Đretim 6yesi, İSTANBUL

gesi yazıtlarına ayrılan üçüncü cildinin (*Tituli Pisidiae*) birinci fasikülünü (*Tituli Termessi et agri Termessensis*) meydana getirmek suretiyle topluca bilim dünyasına sunulmuştur. Gerek A. Vedat Çelgin'in 1975 yılından itibaren Termessos nekropollerini konusundaki araştırmaları, gerekse 1987 yılında yapılan ekip çalışması sırasında kent alanında yayımlanmamış bazı yazıtlara rastlanması, Termessos'ta başlı başına bir epigrafya projesinin uygulanmasını gündeme getirmiş ve Avusturya Bilimler Akademisi Küçükasya Komisyonu'nun finans desteğiyle 1989 yılında kent ve egemenlik alanında bir epigrafik-tarihi coğrafi yüzey araştırmaları projesinin uygulanmasına başlanmıştır. Böylece, Termessos yazıtları üzerinde kapsamlı bir biçimde son araştırmaları yapan R. Heberdey'den yaklaşık doksan yıl sonra, ilk kez bir Türk epigrafya ekibinin, aynı geleceğin devamı niteliğinde giriştiği bu çalışmalar, bu sempozyum çerçevesinde, son kez hakkında bilgi verdiğimiz 1991 yılı çalışmalarından sonra da sürdürülmüş ve sürdürülmeye devam etmektedir. Bu çalışma yılları içinde kent alanının çeşitli yerlerinde gerçekleştirilen çalışmaların yanı sıra, egemenlik alanı sınırları içinde ve yakın çevresinde şimdiye dek, Yukarıkaraman, Çığlık, Doyran, Güzle, Keklice köyleri ile Ahırtaş, Üçtepe, Pamukalanı, Sakızlıklıalan, Bükdereleri (Teketaşı Tepesi ve Höriyurdu), Dervent, Yumrutepe, Ağzıaçık/Ağzıyukarı (Başköy), Delikinler (Sımandır köyü) mevkileri öncelikli araştırma yerleri olarak belirlenmiş ve taranmıştır. Başlangıçtan bugüne, geride kalan sekiz sezonluk çalışma sonucu onur yazıtları, listeler, adak ve mezar yazıtları gibi, çeşitli tür ve nitelikte 250 kadar yeni yazıt keşfedilerek, Termessos yazıtları *repertorium*'una katılmıştır. Araştırma ekibimizin elde ettiği bilimsel sonuçlar, çalışmanın finans kaynağı Avusturya Bilimler Akademisi'nin "Sitzungsberichte" serisi ve adı geçen akademinin Küçükasya Komisyonu'nun yayın programı çerçevesinde, proje ekibi üyeleri tarafından *Epigraphische Forschungen in Termessos und seinem Territorium* başlıklı bir dizi halinde yayımlanmaktadır. Şimdiye dek, 75 yazıt kapsayan üç cilt yayımlanmış olup, bunlardan, 1991'de basılan birinci cilt, ilk çalışma yılı 1989'un sonuçlarını kapsamaktadır; 1992 ve 1994'te basılan ikinci ve üçüncü ciltlerse, 1990 ve 1991 sezonlarında gerçekleştirilen çalışmalara ilişkindir. Heberdey'in *TAM*

III,1'de bir araya getirmiş olduğu yazıtlara ilişkin *addendum* ve *corrigendum*'lar da dahil olmak üzere, toplam 186 yazıtın bulunduğu, ki bunlardan 145'i kent alanına, diğerkleriye *polis*'in teritoryumuna aittir. 1992-1996 yılları ve daha sonrasındaki araştırma sonuçlarını içerecek şekilde hazırlanmakta olan dördüncü ve beşinci ciltlerle ilgili çalışmalarsa sürdürölmektedir. Yazıt buluntuları arasında çoğunluğu oluşturan mezar yazıtları, özellikle, ilk kez belgelenen ve burada ayrıntılarına giremeyecek kadar çok olan epikorik şahıs adları dolayısıyla dikkat çekicidir. 1996 yılı çalışmaları, Termessos egemenlik alanının da, kent alanı gibi, epigrafik açıdan verimli olduğunu ortaya koyduğu için; söz konusu projeyle ilgili araştırmaların, gelecek yıllarda, ağırlık noktasını egemenlik alanı oluşturmak üzere sürdürölmesi plânlanmakta; fakat kent alanında da bundan böyle "yeni" yazıtlar bulunabileceği olasılığı daima göz önünde tutulmaktadır. İleride yapılacak daha geniş kapsamlı araştırmaların, özellikle Termessos egemenlik alanının sınırlarının daha sağlıklı bir biçimde belirlenmesine yardımcı olacak yeni ipuçları sağlayacağı umudunu taşımaktayız.

1993 yılında araştırma ekibimiz tarafından Termessos Tiyatrosu'nun batı (üst) girişinin yakınlarında ele geçirilen, bir heykel kaidesine ilişkin onur yazıtını, bazı yeni yerleşme ve mevki adları içermesi dolayısıyla burada özellikle zikretmek istiyoruz. Halen yayına hazırlamakta olduğumuz, kentin tarihî coğrafyası açısından önem taşıyan yirmi bir satırlık yazıtın metni ve çevirisi şöyledir:

- Περικλέα Οβριμοτου Ἑρμαίου Πα[δα]-
μουριος, φιλόπατριν, υἱὸν πόλεως, [δι]-
αἰῶνος γυμνασίειρχον, προήγορον
4 τῆς πόλεως αἰεὶ γενόμενον, ἄρξαντα[α]
τὴν ἐπώνυμον τῶν ἀρχιπροβούλων ἀρ-
χήν, ἐπιμελῶς καὶ διαφερόντως πολει-
τευσάμενον, τὰς δύο ὁδοὺς βασιλικὰς[ς]
8 κατὰλιπόντα τῇ πόλει, εἰς λόγον θεωρία[ς]
× ξτ' (ἑξακισμύρια τριακόσια), εἰς δὲ λόγον γυμνασιαρχίας καὶ
ἀγώνων ἐννεετηρικῶν δόντα κληρόν
τε τὸν ἐν Κερυανδοῖς καὶ κτήσιν τὴν ἐν
12 Νέα Κώμῃ τῇ κάτω καὶ τὴν ἐν Ναιβοῖς, ἐν
ταῖς δὲ Οατυησσου ἀμπέλοις καὶ κτήσ-
εις τὰς ἐν Κοβαυνοῖς καὶ τὰς ἐν Κλυα-
μοῖς αὐτοῦ ὅλας καὶ κτήσιν τὴν ἐν Κο-
16 λονταις, πολλὰ καὶ ἄλλα ἀγαθὰ διαπρα-
ξάμενον τῇ πόλει· Τὸν δὲ ἀνδριάντα
ἀνέθηκε Ἑρμαῖος Οβριμοτου Ἑρμαίου
Παδαμουριος, φιλόπατρις, υἱὸς πόλεως,
20 ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ, κατὰ τὴν τοῦ Περικλέους
διαθήκην.

“Yurtsever”; “Kentin Oğlu”; yaşam boyu gymnasiarkhos; daima kentin savunuculuğunu (sözcülüğünü) yapmış olan; arhiprobulos'ların eponymos makamını işgal etmiş olan; yararlı ve kusursuz biçimde yurttaşlık görevlerini yerine getirmiş olan; geriye iki görkemli (krala yakışır) cadde bırakmış olan; şenlik elçiliği hesabına 60.300 denarion, gymnasirakhos'lık ve dokuz yılda bir yapılan yarışmaların hesabınaysa hem Keryanda'daki gayrimenkulünü, hem de Aşağı (deniz kıyısındaki?) Yeni köy ve Naiba ve Oatyessos bağlarındaki mülklerini ve Kobaua ve Klyama' daki mülklerinin tümünü ve Kolontai'daki mülkünü bağışlamış olan; kent için çok sayıda ve değişik türde iyi işler yapmış olan; Padamuris oğlu Hermaios'un torunu, Obrimotes oğlu Perikles'in onuruna). Heykeli, “Yurtsever”, “Kentin Oğlu”, (Perikles'in) kardeşi, Padamuris oğlu Hermaios'un torunu, Obrimotes oğlu Hermaios, Perikles'in vasiyeti üzerine diktirdi.

Başka Termessos yazıtları¹ vasıtasıyla da tanıdığımız ve Heberdey tarafından Termessos'un A kodlu ailesinin mensubu olarak gösterilmiş olan Perikles, kentin B kodlu ailesinden, *Μαμωτασις* kızı *Μαμωτασις* ile evlenmiş ve onunla birlikte M.Ö. 212'den önce, tam olarak belirlenemeyen bir yılda ἀρχιερέυς'luk, yani imparator kültü rahipliği görevini üstlenmiştir. Perikles'in M.Ö. 180'den önce de Termessos'ta 13 numara ile tanımlanmış olan *agoni* kurduğunu görüyoruz. Mamotasis, Perikles'in ölümünden sonra yalnızca kocası ve kendisi için bir *heroon*² yaptırdığı için, çocukları olmamış görünmektedir. Perikles'in, yeni bulunan yazıttan anlaşıldığı gibi, belki de varlığının tümünü Termessos kentine bağışlamış olması da bu durumu doğrular niteliktedir.

Yeni yazıtın Termessos'un tarihi ve tarihî coğrafyası açısından doğrudan doğruya ilgili olup, önem taşıyan yanı, kentin egemenlik alanı içinde yer alan, fakat şimdiye kadar belgelenememiş yedi mevkinin adlarını vermesidir: Keryanda, Aşağı (deniz kıyısındaki?) Yeni köy, Naiba, Oatyessos, Kobauna, Klyama, Kolontai. Şimdilik lokalize edilemeyen bu yer adlarından Keryanda, Oatyessos ve Kolontai'nin, içerdikleri -nd-, -ss- ve -nt- son ekleri dolayısıyla kökleri çok eskilere, Luvilere kadar uzanan yerleşme yerlerine ya da mevkilerine ait olduklarında şüphe yoktur. Gene anılan adlar arasında özellikle biri, "Aşağı Yeni köy", bizi yakından ilgilendirmekte olup, ἐν Νέᾳ Κώμῃ τῇ κάτω şeklinde geçmektedir. Burada akla gelen soru; κάτω zarfının, coğrafi olarak "aşağı" anlamını ifade etmek için mi; yoksa sözcüğün, gene coğrafi açıdan, "güneye doğru (olan)" ya da -κάτω οἰκεῖν (= "kıyıda yaşamak") ve οἱ τῇν μεσόγειον κοτρωκήμενοι (= "iç kısımlarda oturanlar") ifadesinin karşılığı olan οἱ κάτω (= "deniz kıyısında oturanlar")³ örneklerinde görüldüğü gibi, "deniz kıyısında" anlamlarında mı kullanıldığıdır.

Yazıtlardan anlaşıldığına göre, Termessos egemenlik alanı yönetim bakımından πόλις (= kent alanı) ve περίχωρος (= çevre, teritoryum) ol-

1 TAM III,1 no. 14, 87, 151, 586.

2 Bu mezar yapısının yazıtı için bk. TAM III,1 no. 586.

3 H. G. Liddell - R. Scott (der.), *A Greek-English Lexicon, With a Supplement* 1968, yay. E. A. Barber ve diğ., Oxford 1978, 930.

mak üzere iki ana bölüme ayrılmıştır⁴. Egemenlik alanında yer alan çeşitli büyüklükteki yerleşmeler ya doğrudan doğruya πόλις'e ya da περίχωρος'a bağlı bulunuyordu. Περίχωρος denilen çevre de, bir yazıtta⁵ anlaşıldığına göre, yönetim açısından bölgelere ayrılmıştı. Bu bölgelerde, αἱ ἄνω κομᾶι ve ὀρυμὸς adı verilen daha küçük bölgelerden (mıntikalardan) oluşuyordu.

Antalya kent merkezinin kuzeybatısındaki dağlık alanda, bugünkü Saklıkent yolu üzerinde, Ahırtaş (veya Ağırtaş) olarak adlandırılan mevkide⁶ bulunan ve ilk kez, İtalyan araştırmacılar R. Paribeni'yle P. Romanelli tarafından keşfedilen büyük yerleşme yerinin, sözünü ettiğimiz yazıtta anılan αἱ ἄνω κομᾶι bölgesiyle ilgili olduğu sanılmaktadır. Termessos'a kıyasla deniz yüzeyinden daha yüksekte, bir tepe üzerinde ycr alan, etrafı surlarla çevrili yerleşmenin, *agora* olarak kabul edilmesi gereken bir meydanı ve iki nekropolü bulunmaktadır. Diğer bölgenin (mıntikanın), yani ὀρυμὸς'unsa yeri kesin olarak belirlenememiştir. R. Heberdey, bu sözcüğün özel bir isim olması olasılığı üzerinde durmakta ve söz konusu bölgenin en önemli yerleşmesinin adı olarak kabul etmektedir. Araştırmacı, bu ismin "meşe ormanı" ya da genel olarak "orman" anlamını taşımasını göz önünde tutarak, ὀρυμὸς bölgesi için ormanlık bir alan aramaktadır. Αἱ ἄνω κομᾶι bölgesi ormanlık bir alan olduğundan ὀρυμὸς'un da ona yakın bir yerde bulunması gerektiği görüşünü savunan Heberdey, en uygun yer olarak, αἱ ἄνω κομᾶι'nın kuzeyine; Termessos'unsa kuzeybatısına rastlayan ve İncirli su Çayı'nın kaynağı dolaylarını kapsayan yöreyi önermektedir⁷. Böylece αἱ ἄνω κομᾶι bölgesinin Karaman Çayı'nın kaynağı çevresindeki yerleşme yerlerini kapsadığını düşünen, ὀρυμὸς bölgesininse kuzeybatıdaki ormanlık alana tekabül etmesi olasılığı üzerinde duran ve Termessos egemenlik alanındaki yönetim bölgelerinin (mıntıkların) sayısını belirlemenin imkânsız olduğunu ifade eden Heberdey, ancak, en azından bir üçüncüsünün oyada,

4 R. Heberdey, *Termessische Studien*. Wien—Leipzig 1929, 11.

5 TAM III, 1 no. 104.

6 Bu mevkii, aslında Karatepe köyünün yaylası olan, fakat idarî açıdan Doğan köyü sınırları içinde bulunan Alınpınarı (veya Alınpınarı) mahallesinin güneydoğusuna düşmektedir.

7 R. Heberdey, *ibid.*: 11.

yani Pamphylia düzlüğünde bulunduğunun kabul edilmesi gerektiğine de işaret etmektedir.⁸

Bu itibarla, yeni bulduğumuz yazıtta geçen ἐν Νέᾳ Κόμῃ τῇ κάτω ifadesindeki κάτω sözcüğü, αἱ ἄνω κόμαι'ın (= "yukarı köyler", "yüksekteki köyler") karşılığı gibi düşünülürse, topoğrafik açıdan aşağı düzeydeki, ovalık bir yere işaret ettiği anlamı çıkartılabilir. Deniz düzeyine göre oldukça yüksek, dağlık bir bölge olan αἱ ἄνω κόμαι'ın aksine, böyle nispeten alçak, düzlük bir alansa, esas itibarıyla bugünkü Yukarıkaraman köyü çevresinde, yani Termessos egemenlik alanının doğu kesimine tekabül eden ve Heberdey'in işaret ettiği muhtemel üçüncü bölge olan düzlükte aranmalıdır.

Yazıttaki κάτω sözcüğünden, Termessos egemenlik alanının denize, yani Akdeniz'e kadar ulaştığı anlamının ise çıkartılamayacağı kanısındayız: Her ne kadar, Termessos'ta 1964 yılında ele geçen bir decretum'a ilişkin fragmandan⁹ kentin M.Ö. 281/280 yıllarında Ptolemaios'ların egemenliği altında bulunduğu ve Ptolemaioslar Krallığı'nın esas itibarıyla denizlerde güçlü bir devlet olma özelliği ve çoğunlukla, Anadolu'nun batı ve güney bölgelerindeki kıyı kentleriyle ilişki kurmaları nedeniyle— Termessos egemenlik alanının da o çağlarda denize kadar uzanmış olabileceği anlamı çıkmakla birlikte, Ptolemaioslar egemenliğinden yaklaşık yüzyıl sonra, M.Ö. 150 yılları civarında, Pergamon Kralı Attalos II Philadelphos tarafından Antalya Körfezi kıyısında Attaleia kenti kurulmuş olup, bu kentin arazisinin, körfez çevresindeki toprakları kapsadığı ve Termessos egemenlik alanını doğu ve kısmen güneydoğudan sınırladığı kabul edilmektedir. Öte yandan, Attaleia'nın batı-güneybatısında, varlığı M.Ö. IV. yüzyıldan itibaren bilinen ve Strabon tarafından "Phaselis'le Katarrhaktēs (Düden) Nehri ve Attaleia (Antalya) arasında, Pamphylia'nın başlangıcı ve büyük bir kale" olarak anılan¹⁰ Olbia bulunuyordu. Ayrıca, gene Attaleia'nın batı-güneybatısında, Sivridağ'ın eteğinde, bugünkü Çağlarca köyü yakınlarında Tre-

8 R. Heberdey, *ibid.*; *RE* V A,1 (1934) 766.

9 L. Robert, *Documents de l'Asie Mineure méridionale, inscriptions, monnaies et géographie*. Genève-Paris, Droz 1966, 53-58.

10 Strab. xiv. 667.

benna kenti bulunmaktadır. Trebenna'nın arazisi de Termessos egemenlik alanını güneyden sınırlıyordu. Bu hususları dikkate alırsak, Termessos arazisinin denize kadar uzandığını kabul etmek çok zordur. Gerçi *lex Antonia de Termessibus* olarak anılan ve kentin Roma'yla ilişkilerini düzenlemesi açısından büyük önem taşıyan, M.Ö. 71/68 tarihlerine ait yasada¹¹ bir deniz vergisi (*portoria marituma*), ayrıca adalardan (*insulae*) söz edilmesi, Termessos'un denizle ilişkisini düşündürmektedir. Ancak, Antalya Körfezi çevresinde önemli bir ada bulunmamasından hareketle, söz konusu yasanın Termessos'a özgü olmayıp, genel bir niteliğe sahip bulunduğu ve denizle ilgili maddelerinin de yalnızca kıyı kentleri tarafından uygulandığı; dolayısıyla kentin arazisinin denize dek uzanmadığı görüşü yaygındır. Nitekim, Termessos egemenlik alanının Roma İmparatorluk Çağı sınırlarıyla ilgili ilk denemeyi ortaya koyan R.Heberdey'in kentin topraklarını denize kadar uzandırmadığını görüyoruz.

Ekibimizin gene Termessos tarihi ve tarihî coğrafyası açısından bugüne dek vardığı en somut sonuçlardan biri de, egemenlik alanının en büyük yerleşme yeri olan, Antalya –Saklıkent yolu üzerinde, Ahırtaş mevkiindeki *katoikia*'nın (kasabanın) özel adının saptanmasıdır. Yukarıda sözünü ettiğimiz αλ'ἄνω κῶμος bölgesi içinde yer alan ve yazıtlarda τὸ περιπόλιον die nitelendirilen, ancak özel adı İtalyan araştırmacılar R.Paribeny ve P.Romanelli'den, hatta R.Heberdey'dan bu yana belirlenemeyen söz konusu yerleşmenin ismi, 1996 yılı çalışmaları sırasında bulunan, sekiz yazıt yardımıyla, kesin bir şekilde, "Kelbessos" olarak tespit edilmiştir. Ele geçen yazıtlardan özellikle biri, bu hususta hiçbir kuşkuyla yer vermeyecek kadar açıktır. Sözünü ettiğimiz yazıtın metni ve çevirisi şöyledir:

Κελβησσέων τὸ περιπόλιον
ἐτείμησεν Ἀρτεϊμαν Μολεὺς
'Ερμαίου Ἀνγβαλαοῦ εἰκόνη
4 χαλκῇ καὶ χρυσῷ στεφάνῳ.

*Kelbessos'lu*ların *peripolion*'u,
Angbulaos oğlu *Hermaios*'un torunu,
Molex oğlu *Artemias*'ı, bronz (bir) heykel
ve altın (bir) çelenkle onurtandı.

11 CIL II 589.

P. Romanelli, ören yerindeki iki onur yazıtında geçen τὸ περιπόλιον sözcüğünü “sitadel” (— “kale”) olarak yorumlamış ve aslında önemsiz olan yerleşme yerinin övünmek için kendi adı yerine büyük komşu kentin, yani Termessos’un kalesi olduğunu belirtmesiyle açıklamıştı¹². Fakat Heberdey, τὸ περιπόλιον sözcüğünün etimolojik açıdan “kale” anlamına gelemeyeceğini; öte yandan, bu yerleşme yerinin, ana yollardan uzakta, dağlarda yer alması dolayısıyla coğrafi konumu bakımından, Termessos’un kalesi olamayacağını ileri sürerek, Romanelli’nin önerisini reddetmektedir. Heberdey’a göre, bölgenin topoğrafik konumu ve nekropoldeki lâhitlerden birinin yazıtında¹³ Termessos’un baştanrıları Zeus Solymeus’la Artemis’in adlarının geçmesi, ören yerinin ὄνω κῶμαι’la ilişkisini göstermekte; yazıtlarda yerleşmenin kendi özel adına rastlanmaması da bunu ayrıca kanıtlamaktadır. Heberdey, diğer taraftan, ὄνω κῶμαι’la περιπόλιον’un eşitliği üzerinde durmaktadır. Araştırmacıya göre, περίχωρος sözcüğü nasıl kenti çevreleyen toprakları (teritoryum) nitelendiriyorsa, περιπόλιον kelimesi de, siyasî hukuk açısından bu yörede yer alan tüm yerleşmeleri nitelendiriyor olmalıdır¹⁴. Heberdey, bu yerleşmelerin τὸ περιπόλιον kolektif adı altında birleşerek, bağımsız kararlar¹⁵ veren, yarı özerk bir topluluk, bir siyasî birlik¹⁶ oluşturduklarını kabul etmekte ve κῶμαι denilen köylerin her birinin ayrıca kendi özel adlarının da olması gerektiğini, ancak bu konuda elde belge bulunmadığını vurgulamaktadır¹⁷.

Dikkat edilirse, yeni bulunan yazıtta, Arteimas adındaki şahıs “Kelbessosluların *peripolion*’u” tarafından onurlandırılmaktadır. Anlaşılabacağı üzere, burada τὸ περιπόλιον, πόλις’in onur payeleri veren *bule* ve *demos*’unun yerini almıştır. Daha doğrusu, τὸ περιπόλιον; ἡ πόλις’in,

12 R. Paribeni – P. Romanelli, «Studi e ricerche archeologiche nell’Anatolia meridionale», *Monumenti Antichi* 23 (1914) 186 v.dd.

13 *TAM* III,1 no. 904.

14 R. Heberdey, *Termessische Studien*, Wien–Leipzig 1929, 6 v.d.

15 Araştırmacı hakkı olarak, bu kararlardan sadece onurlandırılmaları tankı olunduğuna dikkati çekmektedir (R. Heberdey, *RE* V A.1 [1934] 756).

16 Heberdey’in Termessos’ta bulunan bir *decretum*’un (*TAM* III,1 no. 1) tahrir olmuş kısmını tamamlamasına göre, söz konusu topluluğun τὸ κοινόν olarak da nitelendirildiği anlaşılmaktadır (R. Heberdey, *ibid.*, 766).

17 R. Heberdey, *Termessische Studien*, Wien–Leipzig 1929, 7.

yani “kent”in karşıtı olarak “çevre” anlamında kullanılmakta ve “Kelbessos halkının meclisi” şeklinde algılanması gerekmektedir. Bilindiği gibi, kentler tarafından yapılan onurlandırmalarda bazen kentin adı zikredilmeksizin, ὁ δῆμος ἐτείμησε(v)... yahut ἡ βουλή καὶ ὁ δῆμος ἐτείμησαν... gibi, sadece, onurlandırma kararını alan meclis veya meclislerin anıldığı kalıp ifadeler kullanılmaktadır. Nitekim, ören yerinde ele geçen diğer dört onur yazıtında¹⁸, yerleşmenin özel adı zikredilmemekte; yalnızca τὸ περιπόλιον ἐτείμησεν... ifadesi geçmektedir. Söz konusu yazıtlardan çoğunda yerleşmenin özel ismi anılmadığına göre, τὸ περιπόλιον’un, tek başına da, buranın meclisi anlamını taşıdığı söylenebilir. Yerleşmenin kuzey nekropolünde tespit ettiğimiz bir mezar yazıtında, açıklanan 2.000 *denarion*’luk mezar cezasının tahsilinde peripolion’un yetkili kılınmış olması, bunun diğer bir kanıtıdır. Öte yandan, *bule* ve *demos* gibi meclislerin adlarının yerine τὸ περιπόλιον sözcüğünün kullanılması, Kelbessos’un πόλις’ten daha küçük, fakat Heberdey’in da işaret ettiği gibi, kendi başına (bağımsız olarak) kararlar alabilecek kadar gelişmiş bir yerleşme yeri olduğunu göstermektedir. Yukarıda sözünü ettiğimiz, peripolion’un tahsilinde yetkili kılındığı mezar cezasının dışında ayrıca, gene araştırma ekibimizce keşfedilen bazı mezar yazıtlarında cezaları toplama yetkisinin yerel tanrıça Artemis Kelbessis’in tapınağına verilmesinden de, Kelbessos’un, yönetim açısından kente bağlı bulunmakla birlikte, iç işlerinde bağımsız (yarı-özerk) bir statüye sahip olduğu hükmüne varmaktayız.

Bütün bunları göz önünde tutarsak, Kelbessos’u, τὸ περιπόλιον’un sözcük anlamına da uygun bir şekilde, katoikia veya demos, yani “kasa-ba” düzeyinde bir yerleşim birimi olarak kabul edebiliriz. Bu durumda, τὸ περιπόλιον’un da, söz konusu yerleşmeye bağlı bulunan daha alt düzeydeki yerleşmeleri (*kome*’leri) içine alan bir bölge ve aynı zamanda, onun yöresel nitelikteki meclisi olması gerekmektedir. Öte yandan, Heberdey’in τὸ περιπόλιον’un αἰ ἄνω κῶμοι’ı karşıladığı şeklindeki düşüncesine de katılıyoruz. “Yukarı köyler” anlamına gelen αἰ ἄνω κῶμοι, taşıdığı bu anlama uygun olarak, Karaman Çayı’nın kaynağı

18 Bu yazıtlardan iki tanesi daha önce yayımlanmıştır (*TAA* III,1 no. 895 ve 897); diğer ikisiyse, ekibimiz tarafından keşfedilmiş olup, yayına hazırlanmaktadır.

çevresindeki yüksek, dağlık yörede kurulmuş köyleri kapsayan bölgeyi nitelendiriyor olmalıdır. Başka sözcüklerle, bir Termessos yazıtında geçen ve daha çok coğrafi bir anlam taşıyan αἰ ἄνω κόμῃ ile söz konusu ören yerindeki yazıtlarda rastladığımız, siyasî-idarî anlamı ağır basan τὸ περιπόλιον, aslında aynı yönetim bölgesini kastetmek üzere kent (Termessos) ve çevrenin kullandığı alternatif ifadeler olarak görünmektedir. Saptayabildiğimiz kadarıyla Termessos egemenlik alanındaki en büyük yerleşmeden birini¹⁹ oluşturan ve adı bugüne dek kesin bir şekilde belirlenmiş tek yerleşme yeri özelliğini haiz Kelbessos'un, anılan yönetim bölgesinin merkezi olduğunda şüphe yoktur. Ayrıca, τὸ περιπόλιον sözcüğünün "askerî karakol" anlamını dikkate alarak, çevreye egemen bir konumda bulunan Kelbessos'un aynı zamanda, Termessos kentinin, Kuzeydoğu Lykia arazisinin kontrolü için bir ileri karakol işlevine de sahip olduğunu tahmin edebiliriz.

19 Diğeriyse, Antik Çağ'da "Anydros"; Bizans Devri'nde de "Eudokias" adını taşıdığı sanılan, bugün çevresinde Yukarıkaraman köyünün bulunduğu yerleşme yeridir.

KARYA'NIN KUZEYDOĞUSUNDA YÜZEY ARAŞTIRMALARI

*Ender VARİNLİOĞLU**

1996 yılında Karya'daki yüzey araştırmalarım, Bodrum Yarımadası'nda Karakuzu Tepesi'ndeki küçük buluntuyu saymazsak, 1) Akçay Vadisi'nde Çamlıdere (Haydere) Asarı ve çevresinde, 2) Menderes'in güneyinde Yenipazar'a yakın Orthosia kentinde ve 3) Dandalaz Çayı'nın doğusunda Karacaören'de oldu.

1) Geçen yıllardan bilindiği gibi, Akçay Vadisi'nin (Harpasos) batı yamacında yüksek bir tepe üzerinde kurulmuş olan Çamlıdere (Haydere) Asarı'nın antik adı araştırmalarımızın başlıca konularından biridir. Burada Aydın Müzesi'yle birlikte katılımlı olarak iki yıldır yapmakta olduğumuz kazılar, kentin adıyla ilgili kesin bir yargıya varabileceğimiz bir sonuca ulaşmadı. Geçen yıl Piginda Zeusu'nun tapınağında yapmış olduğumuz kazılarda çıkan Hellenistik yazıt parçaları, 1996 yazında yüzeyde karşılaştığımız yeni yazıtlarla karşılaştırıldığında, kentin Roma Dönemi'nde de önemini koruduğunu göstermektedir. Topografik ölçümlerimiz sırasındaki gözlemler, kentin Hellenistik Dönem'den başlayarak bir tiyatrosu olduğunu göstermiş; daha sonra parodosta ve caveanın içinde gerçekleştirdiğimiz kazılarda ortaya çıkan *in situ* duvarlar ve oturma sıraları, bu gözlemin doğruluğunu ortaya koymuştur. Kutsal alanda ve tiyatrodan, akropolde ve akropolün eteğinde yapmış olduğumuz kazılarla (açmalar)

* Prof.Dr. Ender VARİNLİOĞLU, Akdeniz Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Eski Çağ Dilleri ve Kùltürleri Bölümü Öğretim Üyesi, ANTALYA.

ilgili olarak kazılar oturumunda bilgi verilecektir. Kentin güney ve batısında derin vadinin içinde yaptığımız yüzey araştırmalarında karşılaştığımız tonozlu mezarlar; kentin su kaynağıyla ilgili olarak gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmaları; topografik ölçümler sırasında gözlemlenen kent yapılarının dağıldığı alan, bu kentin önemini artırmıştır. Önümüzdeki yıl da yüzey araştırmalarımızı ve kazıları sürdürmeyi istiyoruz.

Yeri gelmişken, yüzey araştırmalarında neden kazı yapma (açma) gereksinimini duyduğumuza kısaca değinmek istiyorum. Yüzey araştırmalarımız sırasında önemli bulduğumuz kentlerin, giderek kimi yapıların, yerleşmelerin topografik ölçümlerini gerçekleştiriyoruz. Ülkemizde yapılan yüzey arkeolojisiyle ilgili araştırmalarda bu, pek alışılmamış bir uygulamadır. Hareket halindeki ekibin bir yerde durup günlerce, haftalarca süren ölçümler yapması, yüzey araştırmasıyla çelişen, onu yavaşlatan bir yöntem gibi görülebilir. Ne yazık ki, durağan arkeolojik araştırmalarda bile, bu uygulama çoğu kez yoktur. Ölçümler sırasında bir yapının, duvarların niteliği, yönü, tarihi konusunda kuşkuya düşüldüğünde ya da kesin bir yargıya varılmadığında, belirli noktalarda açma açmak zorunluluğu doğmaktadır. Bunu ilk olarak Harpasa kentinde uyguladık, iyi sonuçlar elde ettik. Örneğin, Harpasa'nın duvarlarının Arkaik Çağ'a değin gittiğini, bu duvar çevresinde açtığımız açmalarla kesin olarak (seramiklerle) saptadık.

Bunlara geçen yıl kazılar oturumunda değinmiştik.

2) Bu yöntemi, topografik ölçüm yapmayı, Orthosia kentinde de uyguladık. Ekibimizden bir topografla bir mimar arkadaşımız, kentte ölçümler yaptılar. Bu arada ekibin öteki elemanlarının bu kent ve çevresinde gerçekleştirdikleri yüzey araştırmalarında, Orthosia'nın görünenden çok daha geniş alanlara yayıldığı gözlemlendi. Bu nedenle, kentin en düşük düzeyiyle, en yüksek noktası arasında büyük farka karşın, ölçümlerimiz önümüzdeki yıl da kesintisiz sürecektir. Kimi ciddi araştırmacıların bile bu kentin tarihi ve yayıldığı alan konusunda yanılmış olduklarını görmemiz, bizim bu kentte bir süre daha çalışmamız gerektiğini ortaya koymuştur. Menderes'in kuzeyinde, örneğin Nysa gibi mermer yapılarıyla ayakta kalmış bir kentin karşısında Orthosia'nın bu nitelikte yapılarının azlığını, tarihini Hellenistik Çağ'ın başlarına koyduğumuz bu kentin

sonradan önemini yitirdiğine yormamalıyız. Kentin batısındaki tepe üzerinde yoğunlaşmış olan Bizans Dönemi Orthosia'sı, mermerin ve kent yapılarının kireç olarak nerede kullanıldığının kanıtıdır. Aynı durum, daha da acıklı olarak Karya Antiokheia'sında (Başaran) görülmektedir.

3) Aphrodisias Müzesi Müdür Yardımcısı Sayın Mahir Atıcı'dan aldığımız bilgi üzerine, Karacaören köyünden çıkan Zeus Neapolites'e adanmış bir yazıttan, çevrede Neapolis diye bir kent olabileceğini düşündük. Kısa araştırmalarımız süresinde kenti bulamadık, ancak Karacaören yakında Körin denen mevkide kayaya oyulmuş su kanalı aqueductus bulduk. Yüksekliği yaklaşık 1.60 m, genişliği 0.73 m, olan kanalın, yakınlarda bir kente su götürdüğü anlaşıyordu. Bu yılki araştırmalarımızda bu kentin yerine bakacağız.

Geçen yıl Yazır'da görüp sahibinin katı direnciyle karşılaştığımız yazıtı, müzeye getirmeyi başarmış olan yetkililere burada teşekkür ederiz.

4) Bu yıl eylül ayında Roma'da yapılacak olan XI. Epigrafi Kongresi, Karya'da uzun süredir yapmakta olduğumuz epigrafik, arkeolojik ve tarihi coğrafyaya ilişkin çalışmaları gözden geçirmemize vesile oldu. Rodos Perası'nın özellikle Hellenistik Çağ'da, Kerme Körfezi'nden Kuzey Karya'ya değin uzanan yol üzerinde önemli bir yer tuttuğunu bir daha görmüş olduk. Biz Güney Karya'dan Hyllarima (Kapraklar), Kys (Çamyay-la) ve Kysytis (Körteke) üzerinden Akçay Vadisi'ne (Harpasos) indik. Yukarıda sözünü ettiğimiz Çamlıdere (Haydere) Asarı'ndaki adı bilinmedik kent de bu yolun sonundadır.

Sekiz yıldır kalabalık bir ekiple sürdürmekte olduğumuz Türk-Fransız yüzey araştırmalarına, kazılara teknik eleman ve maddi destek sağlayan Fransız Ulusal Bilimsel Araştırmalar Merkezi ile İstanbul Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü'ne burada teşekkür ederim. Ortadoğu Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Öğretim Üyesi Sayın Suna Güven'e, çalışmalarımıza büyük katkısı olan değerli mimarlık öğrencileri için teşekkür etmek isterim. Bordeaux Üniversitesi'nin araştırmalarımıza göstermiş olduğu ilgi, katılım ve desteği burada özellikle anmak istiyorum. Ekim ayında jüri üyesi olarak katıldığım Bordeaux V. Arkeolojik Filimler Festivali'nde, bu kentin dünya kültür mirasına olan sıcak ilgisine tanık

oldum. Festivalin bu dönem konusu Küçük Asya idi. Bir hafta süren festivale Türkiye'den gelen film sayısı ancak iki seanslık süreyi dolduracak kadardı (bir günde iki seans oluyordu). Bu nedenle festivalde gösterilen filmlerin konusu büyük çoğunlukla başka ülkelerde yapılan arkeolojik araştırmalar oldu. Gene de, jüri 10 ödülünden birini, arkeolojik film olmasına karşın, "kültürel mirasa göstermiş olduğu ilgi ve duyarlılıktan ötürü" bir genç yönetmenimizin yıkılmakta olan Midas Yazılıkayası ile ilgili kısa metrajlı filmine verdi.

Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne araştırma ve kazı izni verdiği için teşekkür ederim.

EPIGRAPHISCHE FORSCHUNGEN IM WESTEN KARIENS 1996

*Wolfgang BLÜMEL**

Auf der Forschungsreise 1996¹ habe ich ein weiteres Fragment des Kultgesetzes aus *Bargylia* (cf. *Epigraphica Anatolica* 25, 1995, 35–39 Nr. 1) aufnehmen können, das über einen Sammler in das Museum von Milas gelangt war.

Intakter Wandquader aus weißem Marmor, an den Kanten bestoßen, auf Vorder- und Rückseite Spuren jüngster Zerstörung (Furchen von Baggerzähnen). An den Seitenflächen Anathyrose, oben Zapfenlöcher. Fundort nicht bekannt, aber wahrscheinlich in der Nähe von *Bargylia*; jetzt im Milas Müzesi (Inv. Nr. 2398). Maße: H 0,532 m; B 0,755 m; T 0,282 m; BH (linke Kolumne) 0,009–0,011 m, (rechte Kolumne) 0,012–0,015 m. – Kopie, Abklatsch, Photo.

Zeit: Ende 2. – 1. Jh. v. Chr. Unediert.

[Ἐπὶ στεφανηφόρου
Ἑρμῶ[νακ]τος τοῦ [Με]γίππου· πρυτα[νευ]-
[όντων
τοῦ Ἀπολλων[ίου, Νε]υ-
μηνίου τ[ο]ῦ Δράκον[τ]ος, Κασσάνδρου τοῦ Ἑρ-

* Prof. Dr. Wolfgang BLÜMEL, Institut für Altertumskunde, Universität zu Köln, Albertus-Magnus-Platz, 50923 Köln, ALMANYA.

1 Ich danke der Generaldirektion für Altertümer und Museen im Kultusministerium der Republik Türkei für die Forschungsgenehmigung und dem Repräsentanten der

- [μ-] Ποσειδωνίου τοῦ
Μενάνδρου· μηνὸς Θεσμοφοριῶνος εἰκάδι·
- 4 [γραμματεύνοντος τοῦ] Μενάνδρου· πρυ-
τάνεων γνώμη· ἐπειδὴ συγκρίνε-
[ται βουθυτῆσαι τῇ 'Αρτέμιδι δοῦναι ἀπὸ τῶν τῆς θεᾶς
χρημάτων δραχμὰς ἑκατὸν καὶ τοῖς μετοίκους, ἵνα καὶ ὑ-
[πὸ τούτων κοσμηθῇ] ἡ θυσία καὶ
ἐπισηματέρᾳ γίνηται βουτροφούντων καὶ τούτων· καὶ
[ὑπὸ τούτων θύηται τῇ 'Αρτέμιδι τῇ Κινδυά]δι ἐν τῇ δευτέρᾳ
τοῦ Στρατε[ίου] μηνὸς ἐν ᾗ ὁ δῆμος ἐπιτελεῖ
- 8 [τὴν θυσίαν τῇ προγεγραμμένη θεᾷ,
δεδοχθαι τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ· κυρωθέντος
[τοῦδε τοῦ ψηφίσματος τοὺς πρυτάν]εις τοὺς τε ἐνεστῶ-
τας καὶ τοὺς αἰεὶ γινομένους προβάλλεσ-
[θαι τοῦ μηνὸς τοῦ . . . εἰκ]άδι ἐκ τῶν μετοίκων
πέντε τοὺς ἐπιτηδεοτάτους εἰς τὴν
[βουτροφίαν ἐξ]έστω δὲ καὶ ἄλλοι
τῷ βουλομένῳ προβάλλεσθαι· ἐκ δὲ τῶν
- 12 [προβεβλημένων χειροτονεῖσθαι] τρεῖς· τοῖς δὲ αἵρε-
θεῖσιν ἐπ'ἀνάγκης ἔστω λαβοῦσιν τὰς
[ἑκατὸν δραχμὰς ὡς ἄριστα βουτροφεῖν καθότι περὶ τῶν
βουτροφούντων ὁ δῆμος προενήφισται· οἱ δὲ ταμί-
[αι τελούντων τὰς ἑκατὸν δραχμὰς τοῖς μετοίκ]οις ἀπὸ τῶν τῆς
θεᾶς [χ]ρημάτων ἐν ᾧ περ χρόνῳ καὶ τοῖς ἄλλοις
[πολίταις εἰ]στέλουσιν· περὶ δὲ
τ[ῇ]ς δοκιμασίας καὶ περὶ τῆς κρίσεως τῆς περὶ
- 16 [τῆς βουτροφίας καὶ τῆς διανεμήσ]εως τῶν γερῶν κα[ὶ]
τῶν ἀναπραμάτων καὶ τῶν ἄλλων ἀπάντων γίνεσθαι ἕκαστα
[καθάπερ καὶ τοῖς πολίταις]· τὰ δ[ὲ] ἀπὸ τῆς [θυ]-
σίας ταύτης κρέα διανείματ'ωσαν ἐν τῇ τρί-
[τῃ τοῦ μηνὸς τοῦ Στρατείου]ν τοῖς μετοίκους π[ᾶ]-
σιν ἵνα καὶ οὗτοι μετέχωσιν τῶν παρὰ τῆς θεᾶς
[εὐεργεσιῶν οἱ δὲ χειροτονηθέντες εἰς]
τὴν προγεγραμμένην λειτουργίαν ὑπαρχέ-

- 20 [ῥωσαν ἀτελεῖς ἀκολουθῶς τοῖς ψηφίσμασιν τοῖς
 περὶ τῆς βουτροφίας γεγραμένοις· φερέτωσαν
 [τὰ ἱερεῖα π]ομπευέτωσα[ν δὲ]
 καὶ οἱ βουτροφοῦντες τῶν μετοίκων μετὰ
 [τῶν πολιτῶν καθάπερ προεψηφίσ]ται· ἐὰν δέ τις
 τῶν χειροτονηθέντων μετοίκων μεταλλάξῃ τὸν
 [βίον οἱ] πρυτάνεις ἐν τῇ
 πρώτῃ ἐκκλησίᾳ ἄλλον ἐλέσθωσαν ὃς διοικήσει
- 24 [τὴν βουτροφίαν Ιν· ἀναγραφάτωσαν
 δὲ καὶ τόδε τὸ ψηφισμα ἐν τῷ αὐτῷ
 [τόποι οἱ νεωποῖαι καὶ ὁ] ἀρχιτέκτων
 καθότι[ι ψη]φίσματος αὐτοῖς ἐπιτε-
 [δῆμου ἐν τῷ Ἑρμαιῶνι
 τῇ εἰκ[άδι]· τελεσάτωσαν δὲ οἱ ταμί-
 [αι τοῖς ἐνεστῶσιν νεωποῖαις τὸ γεν]όμενον ἀνήλωμα
 εἰς τὴν ἀνα[γρα]φὴν τοῦδε τοῦ ψηφίσματος
 [} vacat

(1 Vielleicht stand vorweg der Ratifikationsvermerk, ἔδοξε τῷ δήμῳ, und dann nur ἐπὶ mit dem Namen des Jahresbeamten, cf. Nr. 609).

„1 Als NN. Sohn des Hermonax des Sohnes des Menippos Stephanephoros (Jahresbeamter) war,

1 Prytanen (Mitglieder des leitenden Kollegiums) waren NN. Sohn des Apollonios, Neumenios Sohn des Drakon, Kassandros Sohn des Herm - - - Poseidonios Sohn des Menandros;

3 am 20. Thesmophoriῶn;

4 [Sekretär (Schriftführer) war NN. Sohn des] Menandros;

4 Antrag der Prytanen: Da beschlossen worden ist, [der Artemis ein Rinderopfer darzubringen . . .] sollen aus den Mitteln der Göttin auch den Metöken 100 Drachmen [gegeben werden], damit das Opferfest auch [von diesen geschmückt und . . .] glänzender werde, wenn auch diese (dafür) Rinder aufziehen;

7 [und damit auch von diesen geopfert werde der Artemis Kindyas] am 2. Strateios, an welchem Tag der Demos vollbringt [das Opfer . . .] der vorbezeichneten Göttin,

8 mögen Rat und Volk beschließen:

8 [wenn das (jetzt beantragte) Dekret] angenommen wird [. . .], sollen die jetzt im Amt befindlichen Prytanen und die es später sein werden vorschlagen [. . . jeweils am 20. des Monats . . .] fünf von den Metöken, die am besten qualifiziert sind für die [Rinderzucht . . .];

11 es soll aber auch jedem anderen, der dies wünscht, freistehen, Vorschläge zu machen;

11 und aus den [Vorgeschlagenen . . . sollen gewählt werden] drei;

12 und die Gewählten sollen die Pflicht haben, wenn sie erhalten haben [die 100 Drachmen . . . Rinder großzuziehen] wie es der Demos vorher für die beschlossen hat, die Rinder großziehen;

13 und die Schatzmeister [sollen die 100 Drachmen auszahlen an die Metöken] aus der Kasse der Göttin zu derselben Zeit, zu der sie es den anderen [den Bürgern . . .] auszahlen;

15 aber was die Prüfung und die Entscheidung über den Erfolg der [Rinderaufzucht . . . und die Verteilung] der Ehrengaben und der ἀνὰπράμια und alle anderen angeht, so soll alles geschehen [wie bei den anderen, den Bürgern (oder: am 2. Strateios?) . . .];

17 aber das Fleisch von diesem Opfer sollen sie verteilen am dritten [Strateios . . .] an alle Metöken, damit auch diese Anteil haben an der Göttin [Wohltaten . . .];

19 aber die Männer, die zu dem vorbezeichneten Dienst gewählt sind, sollen haben [(bestimmte Befreiungen) entsprechend] den Dekreten, die über die Rinderaufzucht geschrieben sind; sie sollen bringen [die Opfertiere . . .];

21 es sollen aber in der Prozession mitgehen die von den Metöken, die Rinder aufziehen, mit [den anderen, den Bürgern, im Monat Strateios, wie früher beschlossen];

22 wenn aber einer von den gewählten Metöken stirbt [(vor dem Opferfest), dann sollen . . . die] Prytanen in der nächsten Volksversammlung einen anderen wählen, der das Amt versieht [eines Rinderzüchters . . .];

24 es sollen aufschreiben auch diesen Beschluß an demselben [Platz . . . die Tempelbaumeister und der] Stadtbaumeister, wie es ihnen auch [im Fall des vorigen] Beschlusses vorgeschrieben ist;

26 [. . .] des Demos (oder Name: des - - - demos) am 20. Hermaion;

26 aber die Schatzmeister sollen [der jeweiligen Tempelbaubehörde . . .] den Aufwand ersetzen, der durch das Aufzeichnen dieses Dekrets entstanden ist.“

16 ΑΝΑΠΠΑΜΑΤΩΝ *sic* der Stein. Das Wort fehlt in den Wörterbüchern. Zum Stamm *πρα-* (ἀνάπρασις) zu stellen?

Die Fundstelle der beiden Quader mit dem Kultgesetz ist noch immer unbekannt. Bei einer Begehung des Gebiets zwischen *Bargylia* und *Kemikler* ergab sich ein weiterer Neufund (der zur Aufbewahrung in das Museum von *Milas* gebracht wurde).

Es handelt sich um einen Quader mit einer Inschrift, die durch neuzeitliche Zerstörung weitgehend unlesbar gemacht ist. Es ist die Rede von drei Königen, Antiochos, Philippos und einem weiteren, dessen Name mit Π[beginnt, also höchstwahrscheinlich Antiochos III., Philippos V. und einem Ptolemaios, wobei unsicher bleibt, ob Ptolemaios IV. Philopator oder Ptolemaios V Epiphanes gemeint ist: τὸν] νῦν βασιλεύοντα, wie es in der Inschrift heißt. Es geht um Ereignisse der Jahre 204/203, in denen Antiochos in Karien Angriffe auf ptolemäisches Hoheitsgebiet unternahm. „Die von König Antiochos geschickten Truppen haben die Orte [---]a und Thōdasa vor denen von

- προαιρουμέ]-
- νοις χάριν ἀξίαν καὶ τιμὴν ἀ[πονέμοντες· ἀγαθῇ τύχῃ· δε]-
 δόχθαι· ἐπὶ τούτοις ἐπηνή[σθαι καὶ ὑπάρχειν αὐτῷ]
 12 τε καὶ ἐγγόνους πολιτήαν [καὶ μετουσίαν πάντων ἐφ' ἴσῃ]
 καὶ ὁμοίαι τοῖς ἄλλοις Ὀλυ[μεῦσιν· καὶ ἐπειδὴ ἄξιός ἐστιν]
 μείζονος τιμῆς, στεφαν[ῶσαι αὐτὸν χρυσῷ στεφάνῳ]
 ἀρετῆς καὶ εὐεργεσίας ἔ[νεκα· γράψασθαι δὲ καὶ συν]-
 16 γενείας ἧς ἂν αὐτὸς βούλ[ηται· ἵνα δὲ ἐκφανεστέρα γίνηται]
 ἡ τοῦ πλήθους εὐχαριστία [πρὸς τοὺς φιλοδοξεῖν προαιρου]-
 μένους, τοὺς ἐνεστῶτα[ς ταμίας ἀναγράψαι τόδε τὸ ψήφισ]-
 μα ἐπὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλ[λωνος]

In der Stadt *Milas* selbst und ihrer näheren Umgebung sind 15 Neufunde zu verzeichnen. Es handelt sich um Inschriften aus verschiedenen Epochen: Fragmente von Pachturkunden, Grabschriften und Weihinschriften, von denen eine hier vorgestellt sei.

Statuenbasis aus Marmor, gefunden beim Ausheben einer Baugrube in der Stadt, jetzt im Milas Müzesi (noch ohne Inv. Nr.). Unediert.

Zeit: imp.

- Διὶ Ὅσσοι· τὴν Ἀθηνᾶν
 ἱερατεύων Ἀριστέας Βλάστου
 Ἀλβανὸς καθ' υἱοθεσίαν Ἀλβα-
 4 νοῦ τοῦ Εὐφροσύνου προενό-
 ησεν ἀποτεθῆναι

Von besonderem Interesse ist, daß in der Kaiserzeit der Kult des karischen Gottes Ὅσσοι wieder stärker in den Vordergrund tritt. Der Priester Ἀριστέας trägt einen – offenbar von dem Adoptivvater übernommenen – römischen Beinamen, Ἀλβανός. Das Verbum ἀποτίθημι (Z. 5) wird hier in derselben Bedeutung wie ἀνατίθημι gebraucht.

Nach der Veröffentlichung des Corpus der Inschriften von *Knidos* bin ich weiter, dank des freundlichen Entgegenkommens von Prof. Dr. Ramazan Özgan (Konya), mit der Bearbeitung der bei den alljährlichen Ausgrabungen gefundenen Inschriften betraut. Während der Kampagne 1996 wurden neue Inschriften gefunden, darunter eine vollständige Ehreninschrift.

Statuenbasis aus Kalkstein, gefunden bei den Ausgrabungen 1996, jetzt im Depot. Kaiserzeit. Unediert.

- Ἀνδρόνεικον Εὐκρατίωνος
 δαμιουργήσαντα εὐσεβῶς
 καὶ μεγαλοψύχως καὶ γυμνασια[ρ]-
 4 χήσαντα τῶν νέων μετὰ τοῦ υἱοῦ]
 ἐνιαυτῶν δωρεὰν καὶ τὰς γερουσί-

 ας καὶ πρεσβεύσαντα ὑπὲρ τῆς πόλε-
 ως πλεονάκις δωρεὰν καὶ ἐκδικίας
 8 τελέσαντα δωρεὰν καὶ τὰς λοι-
 πὰς λειτουργίας μεγαλοψύχως
 Δαμονεΐκη Καλικράτους ἐκ τῶν
 ἰδίων φιλοστοργίας χάριν τὸν ἐ-
 12 αὐτὰς ἄνδρα· θεοῖς

Auf Grund eines Hinweises, der mir von verschiedener Seite vorlag, konnte in einer abgelegenen Örtlichkeit in der Nähe von Knidos, Murdala mevkii, eine Inschrift aufgenommen werden.

Statuenbasis aus Marmor, verbaut in einem Schuppen. Inschrift auf der linken Schmalseite. Schrift des 4. oder frühen 3. Jahrhunderts. Abklatsch.

Σαγησιδος

Die nächstliegende Deutung ist: Genitiv zu einem – bisher nicht bezeugten – femininen Personennamen Σαγησις, der sich zu den häufigen Namen aus Abstrakta wie Αἰσθησις, Ἐπαύξεισις, Νόησις, Πρόκλησις, Φρόνησις stellen läßt. Aber ein Verbalstamm σαγη– ist im Griechischen nicht nachweisbar, lediglich σαγ– in σάπτω „versorgen, ausrüsten“ (vgl. σαγή „Ausrüstung“). Es ist also nicht zu entscheiden, ob der Name griechisch oder einheimisch ist; ähnliche Probleme stellten sich bereits bei dem Namen Αρωσις (Sinuri, Ep. Anat. 25, 41–42 Nr. 4).

Bei den Ausgrabungen in *Datça* (Leitung: Prof. Dr. Numan Tuna, Ankara) und *Nysa* (Leitung: Prof. Dr. Vedat İdil, Ankara) waren keine Neufunde von Inschriften zu verzeichnen.

Im Rahmen des Surveys von Prof. Dr. W. Koenigs (München) wurden in *Priene in situ* verbliebene Inschriften kollationiert und ihre Lage auf einem Steinplan vermerkt. Diese Arbeit soll in diesem Jahr zum Abschluß gebracht werden.

Mit freundlicher Unterstützung durch Prof. Dr. Hasan Malay und Dr. Cumbur Tanrıver wurden im Archäologischen Museum *Izmir* Inschriften aus Priene, Teos und verschiedenen Orten Nordkariens identifiziert und kollationiert. Diese Arbeit steht in Zusammenhang mit der Vorbereitung von Inschriftencorpora und soll nach Möglichkeit in diesem Jahr fortgesetzt werden.

THE MADRA ÇAY DELTA ARCHAEOLOGICAL PROJECT 1996 SEASON: ARCHAEOLOGICAL AND GEOMORPHOLOGICAL SURVEY AT ALTINOVA IN NORTHWEST ANATOLIA

*Kyriacos LAMBRIANIDES**
Nigel SPENCER

The Madra Çay Delta Archeological Project is a five-year collaborative venture with the Geography Department of Ege Üniversitesi, İzmir, the Department of engineering of Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, and the Anthropology Department of Binghamton University, New York, carrying out inter-disciplinary research into the delta of the Madra Çay (Harita 1)¹. The project began in 1995 with geomorphological studies,

* Dr. Kyriacos LAMBRIANIDES, Institute of Archaeology, 36 Beaumont Street, Oxford OX 12 PG, İNGİLTERE
Dr. Nigel SPENCER, Institute of Archaeology, 36 Beaumont Street, Oxford OX 12 PG, İNGİLTERE

1 We would like to give our thanks to the General Directorate for permission to continue the survey which we began in 1995, and also to acknowledge the great assistance given by our representative in 1996 Bayan Neside Gençer (İzmir Museum). Of the collaborative team from the Ege Üniversitesi in İzmir, sincere thanks are due to Prof. Dr. İlhan Kayan who is directing the geomorphological fieldwork and analysis, and the authors wish to express their sincere thanks to Prof. Kayan and his team (led by Dr. Hasan Güntüş and mr. Serdar Vardar) for their assistance in the project. Thanks are also due to Miss Lynda Carroll

including boreholes down to 36 m., examining the delta's formation processes which have created an alluvial coastal plain between Ayvalık and Dikili (which measures some 40 x 7-8 km.) on the northwest coast of Turkey opposite the Aegean island of Lesbos². The preliminary conclusions reached suggested a major marine transgression had taken place in the delta during early prehistory (although for the precise dating of this transgression we are awaiting the results of C14 analysis being conducted in Heidelberg by Prof. Bernd Kromer)³.

Overall aims of the season

The overall aims of the second season of fieldwork (which took place from 2nd September-2nd October 1996) were the continuation of the geomorphological research, but also the introduction of intensive archaeological surface survey for the first time in the delta which would

(Binghamton University, New York) for her indispensable assistance and vital contribution throughout the season, supervising the team of Earthwatch/Centre for Field Research volunteers. Equally, we would also like to thank the Earthwatch/Centre for Field Research volunteers themselves, for their enthusiasm and hard work in demanding conditions. We are also indebted to the Directorates of Balıkesir Archaeological Museum and İzmir Archaeological Museum for their cooperation, to the Vali and sub-Vali of Balıkesir, the Kaymakam at Ayvalık and Altınova, Küçükköy Belediyesi, the local police and Jandarma units in the Ayvalık/Altınova/Dikili area, and the Muhtar of Bahçelikköy. For logistical support we are grateful to the British Institute of Archaeology in Ankara, especially to Dr. Roger Matthews, Bayan Gülgün Kazan, Dr. Yaprak Eran and miss Penny McParlin. The research was made possible by Nigel Spencer's Fellowship in Near Eastern Archaeology from the Gerald Averay Wainwright Fund (Oxford) and generous grants from The Institute for Aegean Prehistory (INSTAP) (New York), The British Institute of Archaeology in Ankara (London/Ankara), The Leverhulme Trust (London), The British Academy (Applied Science in Archaeology Committee) (London), The Craven Committee (Oxford), The Meyerstein Fund (Oxford) and Earthwatch (Watertown, USA).

- 2 For the reports on the initial 1995 season of the Madra Çay Delta Archaeological Project, see N. Spencer, 'Geomorphological survey in the Madra Çay Delta near Altınova in north-west Turkey', *Anatolian Archaeology* 1 (1995), 21; N. Spencer, 'Where East Meets West', *Worcester College Gazette* (1996), 5; K. Lambrianides, N. Spencer, H. Güntüş and S. Vardar, 'The Madra Çay delta archaeological project, first preliminary report: geomorphological survey and borehole sampling of the Altınova coastal plain on the Aegean coast of Northwest Turkey', *Anatolian Studies* 46 (1996), 167-200; N. Spencer and K. Lambrianides, 'Geomorphological survey at Altınova in northwest Turkey', in *XII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı* (Ankara, 1997), 177-99.
- 3 Lambrianides et al. (supra n. 2), fig. 8; Spencer and Lambrianides (supra n. 2 [1997]), fig. 4.

examine the cultural context of the environmental change detected in 1995⁴. The archeological survey therefore intensified our examination at specific locations in the delta, but we also wished to expand exploration into the hinterland behind the delta. This wider investigation was begun in the form of a geological survey in order to ascertain both the relationship of the Neogene and Andesite formations which underlie the deltaic alluvium, and also find the contact zones of the rocks strata, a survey carried out by Dr. Hasan Gümüş and Mr. Sedat Vardar of the Geography department of Ege Üniversitesi, İzmir.

Another major facet of the 1996 season was the use of a Total Station/electronic Distance Measurer (EDM) in order to carry out a detailed topographical survey of two tells in the delta (Yeni Yeldeğirmen-tepe and Hüyük-tepe, see Harita 1), a survey which was carried out expertly by Mr. Ahmet Çatalbasoğlu and his team from İzmir, to whom we are also extremely grateful. It was considered especially important to create detailed plans of these two tells (which were also to be the focus of the 1996 archaeological survey) because as yet there was no record of these important, and now threatened, archaeological sites. In fact, serious damage had been caused to both mounds by illicit treasure-hunters before they were registered as official archaeological sites by the present authors, and therefore in 1996 two 1: 500 scale maps with 0.5 m. contours were created (Harita 2 shows the plan of Hüyük-tepe).

Archeological Research

We began the season by focusing upon the mound of Hüyük-tepe (Harita: 2), which was subjected to a first-ever systematic and intensive collection of surface cultural artefacts. This especially large artificial mound, built up over thousands of years by human occupation debris, lies on the south side of the Madra Çay near the village of Bahçelîköy, rising 9 m. above the plain (22.9 m. above sea-level) and measuring in total some 220x150 m. (Harita: 1,2). A 10 m. grid was established over the dense scatter of cultural remains (visible largely as an extensive

4 For a much more summary account of the 1996 season, see N. Spencer and K. Lambrianides, 'Madra Çay', *Anatolian Archaeology* 2 (1996), 25-6.

scatter of predominantly hand-made pottery) and within each grid square all cultural materials including stone, flint and metal objects as well as the pottery, were systematically picked up, examined and counted. Diagnostic pieces (i.e. rims, handles, bases and decorated body sherds) were removed from the site and catalogued by grid-square and individual sherd number, whilst non-diagnostic items were left behind in their original grid-square. The detailed 1:500 plan of the mound (shown in Harita 2) was also related to the archaeological grid and to the nearest triangulation points.

The surface survey found Hellenistic and Roman material (Resim: 1,2 together with Byzantine/Ottoman sherds over the lower parts of the mound, but the predominant remains on its upper slopes were the result of Early Bronze Age (henceforth EBA) occupation. Material reminiscent of the EBA repertoires found at Thermi on Lesbos⁵, in the Bakır Çay valley further south⁶ and as far inland as the well-known EBA cemetery site of Yortan near Soma⁷ was easily recognisable (Resim 3-13), with the predominance of certain forms suggesting closer affinities with the ceramic tradition of the Bakır Çay valley. Also recovered were heavily corroded bronze implements (Resim 13, bottom), large fragments of mill-stones (Resim 14), a number of stone flakes (Resim 15) (including some obsidian, Resim 16), worked bone tools (Resim 17) and two spindle whorls (Resim 7 (bottom left), Resim 18), one with incised decoration. Another notable feature of the mound of Hüyüktepe (now approximately 4 kms from the sea) was the substantial deposits of shells (*Cardium* sp.) found in discrete areas (which in some collection units nearly outnumbered the sherds), suggesting that the inhabitants had certainly exploited marine food resources.

From the project's research so far at Hüyüktepe, two important conclusions have been reached. First, the 1996 archaeological survey

5 W. Lamb, *Excavations at Thermi in Lesbos* (Cambridge, 1936), 73-135.

6 J. Driehaus, 'Prähistorische Siedlungsfunde in der unteren Kaikosebene und an dem Golfe von Çandarlı', *IstMitt* 7 (1957), 77-101.

7 T. Kamil, Yortan cemetery in the Early Bronze Age of western Anatolia (*JAR International Series* 145, Oxford, 1982).

indicated that the EBA component of the mound (measuring between 2.5-3 hectares) is particularly large, but further details of the occupation and its relations in this period must await excavation, action which is becoming pressing given the illegal digging of deep pits and even a large trench in the mound during the recent past. And second, after analysis of the palaecogeographical data gained from 1995 by Prof. Kayan and Mr Serdar Vardar at Ege Üniversitesi, it is clear that this large settlement at Hüyüktepe was not far from the sea in the EBA. It may have been only 1 km from the shore of that period⁸, and very close to the river which was then depositing substantial amounts of alluvium rich in farming potential around the early settlers of the mound. The relationship of these settlers on Hüyüktepe to their fields, their river and the sea will be explored in greater detail by systematic excavations in future seasons.

The lower slopes of the mound and especially the neighboring fields to the west and south of the west and south of the main mound were found to have significant amounts of later pottery on the surface, particularly Hellenistic and Roman material, with some evidence for a Byzantine and Ottoman presence also. It may well be that some farmsteads were established here in the Greco-Roman period, and activity seems to have continued into Medieval times.

The strong presence of Roman and post-antique settlement here is further borne out by the findings of our wider surface investigation in the vicinity of Hüyüktepe in 1996 which revealed the existence of dense scatters of Roman, Byzantine/Ottoman ceramics and even structural remains in the fields beside the Ayvalık-Dikili-Bergama road, approximately 1 km. northeast from the mound. It may not be a coincidence that immediately across the road above the village of Bahçelîköy is a Hellenistic acropolis site (Pandır Tepe)⁹, of which these smaller sites may have been outlying settlements.

The second major focus of the 1996 archaeological work was the related artificial mound of Yeni Yeldecîrmentepi on the north side of the

8 See note 3 above.

9 Lambrianides et al., 180, figs 2-3.

Madra Çay in the fields near Altınova (Harita: 1,3) which is in even greater need of special study by excavation in view of the serious damage suffered by it during recent years. This mound lies c. 2.5 kms from the present-day sea-shore, rises 8 m. above the surface of the delta (13.3 m. above sea-level), and in total has dimensions of c. 100x90 m. Continuous disturbance of this mound by the municipality of a nearby village, who have built a water-pumping station on the mound¹⁰, made archaeological analysis of this tell a priority in 1996 since its surface was to be levelled and covered by gravel within the next few weeks. Also, before the topographical context of the mound was altered any further, it was deemed important to conduct a topographical (EDM) survey of the mound similar to that carried out at Hüyüktepe, and the resulting plan seems to clearly indicate that up to half the mound has been lost to the west (see Harita 3, damage which probably accounts for the large numbers of ceramic, shell and bone fragments in the cotton field on this side).

The potential of Yeni Yeldeğirmen-tepe for telling us about the history of human occupation during the past 5000 years in this area cannot be overestimated. Intensive surface collection using exactly the same method as that employed at Hüyüktepe (see above), including the establishment of a 10 m. grid, revealed a large amount of EBA material similar to that at Hüyüktepe (Resim 19), although the quality of the pottery appears to be higher than that found at Hüyüktepe, and compares well with that from Thermi and Yortan¹¹. A large quantity of Byzantine and Ottoman wares were found also on the slopes of the mound, and among these was a nearly complete 13th/14th century AC Zeuxippos ware stemmed bowl (Resim 20-21), similar to pieces in the deposit published recently from Troy by John Hayes¹². These deposits of Medieval pottery were found to extend over a wide area in the surrounding fields

10 Lambrianides et al. (supra n. 2), pl. 22., Spencer and Lambrianides (supra n. 2 [1997]), Resim: 13-17.

11 A number of exceptionally finely burnished red and grey/black sherds were found, again largely from bowls typical in form with those found elsewhere in the area at Thermi, the Bakır Çay valley and at Yortan.

12 J. Hayes, 'A Late Byzantine and Early Ottoman assemblage from the Lower city at Troy', *Studia Troica* 5 (1995), 197-210. We are grateful to Dr. Pamela Armstrong for identifying this piece.

(in total, more than 1 km²), especially to the northwest where the dense scatters of Medieval pottery together with structural remains including ruined wells and cisterns seem to indicate the presence of a substantial village, probably dating to the Ottoman period of c. 1400-1800.

This latter evidence is now beginning to suggest that in the Medieval and Early-Modern periods there was a gradual shifting of settlement in this region north of the river which led from the EBA mound of Yeni Yeldeğirmen-tepe through the cotton fields of today, eventually resulting in the present-day villages of Altonva and Selimiye. These two mahalleler have merged during the course of the twentieth century to form the municipality of Altınova which is now a substantial town lying beside the main Ayvalık-Bergama road. In Altınova today there is clear evidence of settlement in the Selçuk period, with one small mosque dating perhaps to the fifteenth century. Apart from this monument, however, the rest of the old quarter of town dates mainly from the late eighteenth and nineteenth centuries, when a prosperous community manufacturing soap, oil and food is evidenced by some well-preserved rich house structures. It is hoped to investigate aspects of the Medieval and Early-Modern period here in future seasons. We are particularly interested to ascertain when the processes of shifts in settlement away from the mound and the cotton fields began and when the earlier sites were finally abandoned in favour of the location of the present-day villages.

Geomorphological Research

In 1996 geomorphological drilling was carried out beyond the archaeological area of the Yeni Yeldeğirmen-tepe mound in order to ascertain the mound's geomorphological relationship to the sea, the Madra Çay and the main plain of the delta (Harita 4). The most striking result of the 1995 drilling (Borehole 2 on Harita 4) had been the discovery that the mound seemed to have been located on the shore in the EBA,¹³ and the 1996 drilling (Borehole 3 on Harita 4) was intended to clarify this finding

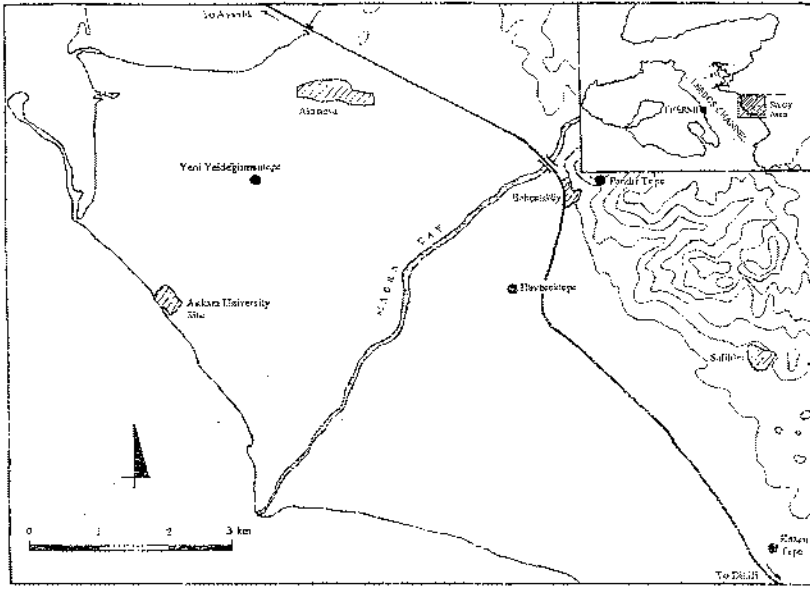
13 This conclusion was made more clear by the data from the 1991 Borehole (number 1 on Harita 4), and drilling by the local village Belediye (Boreholes 4 and 5 on Harita 4). Cf. Lambrianides et al. (supra n. 2), 184-190.

and add detail to the picture. The research this year found that, while the mound was indeed surrounded on three sides by sea (to west, north and south) in the EBA, there was a terrestrial formation forming a corridor or causeway linking the settlement to dry land.¹⁴ This causeway included a palaeo-beach barrier (with decaying organic remains) and a palaeo-terrestrial swamp in contrast to the marine deposits found around the rest of the site.

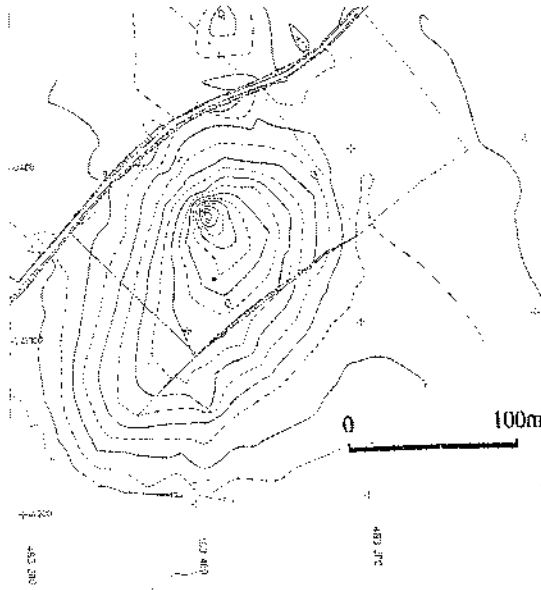
Summary and Prospects

Analysis of samples from the geomorphological work has continued under the direction of Prof. İlhan Kayan at Ege Üniversitesi throughout the winter of 1996-97 and carbon dating of samples to establish absolute dates for the geomorphological processes detected in the delta is being conducted at the Heidelberg Laboratory by Prof. Kromer. More intensive archaeological survey and geomorphological research is planned for the 1997 year together with a first season of remote sensing work (under the direction of Dr. Mahmut Drahör, Dokuz Eylül Üniversitesi) and carefully-planned, limited excavation at Yeni Yeldeğirmenitepe. We believe that knowledge of the region's long-term history will benefit enormously by such remote sensing and excavation, both on the EBA mound and in the dense scatters of Ottoman ceramics in the cotton fields near Altınova. In the latter case, the possibility of bringing to light a farmstead of the relatively recent past offers exciting opportunities for historical archaeology to augment the prehistoric and classical research, and thus achieve a truly diachronic understanding of social and cultural change in this region.

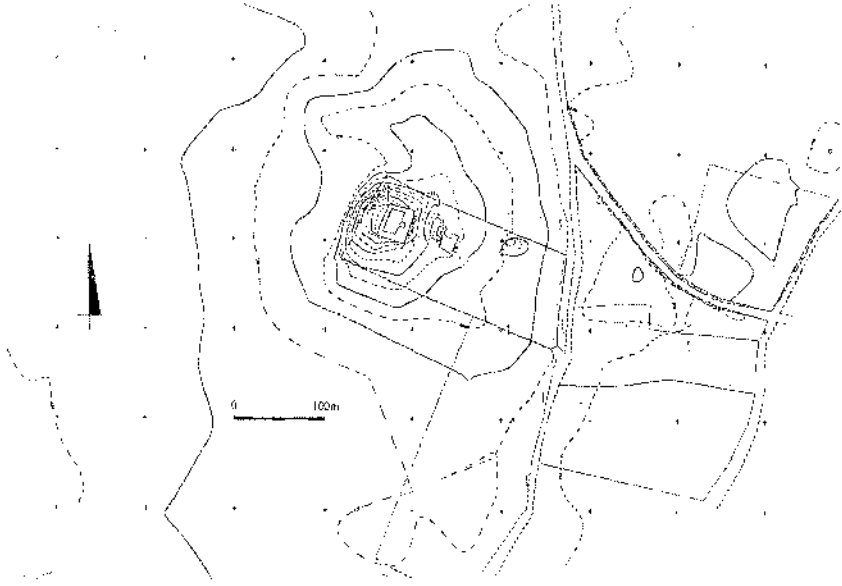
14 K. Lambrianides and N. Spencer, 'Archaeological survey in an alluvial delta on the Aegean coast of Turkey: methodological problems and solutions', in P. Betancourt (ed.), *INSTAP Festschrift* (in press), fig. 5; idd., 'Some reflections upon the origins and development of Early Bronze Age settlement and some new evidence from Western Anatolia', in C. Doumas and V. La Rosa (eds.), *Poliochni and the Early Bronze Age in the North Aegean* (in press), fig. 9.

Harita 1: The Madra Çay Delta

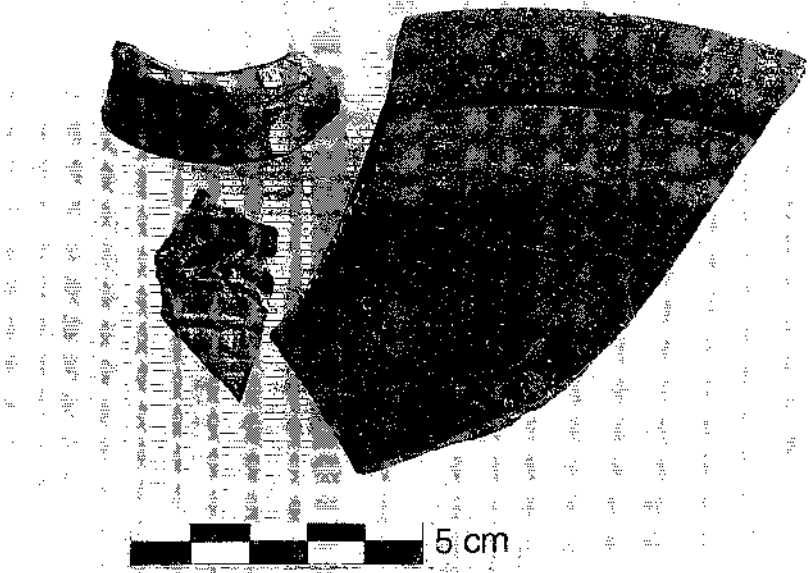
Harita 2: The mound of Hüyüktepe on the south side of the Madra Çay (Ahmet Çatalbaşoğlu)

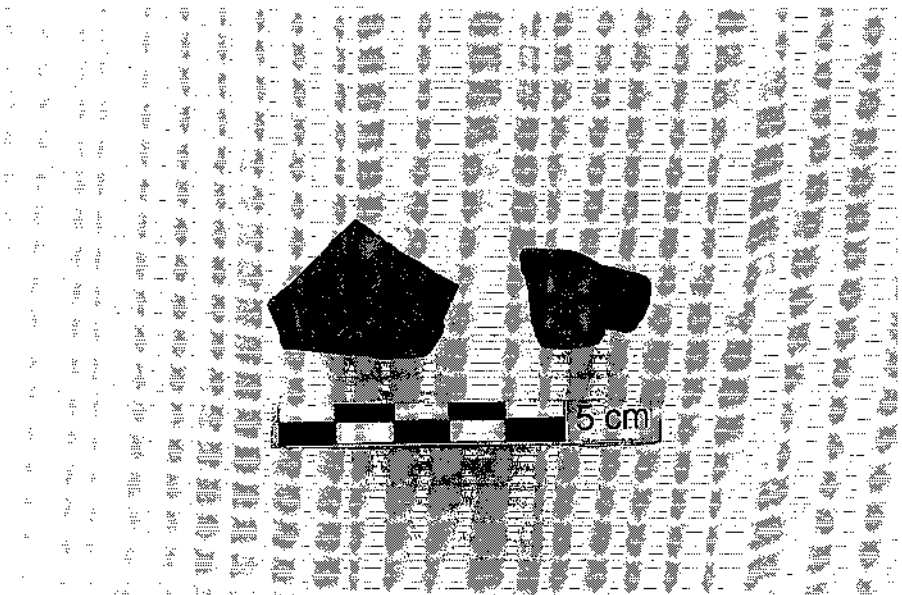
Harita 3: The mound of Yeni Yeldeğirmen Tepe on the south of the Madra Çay (Ahmet Çatalbaşoğlu)

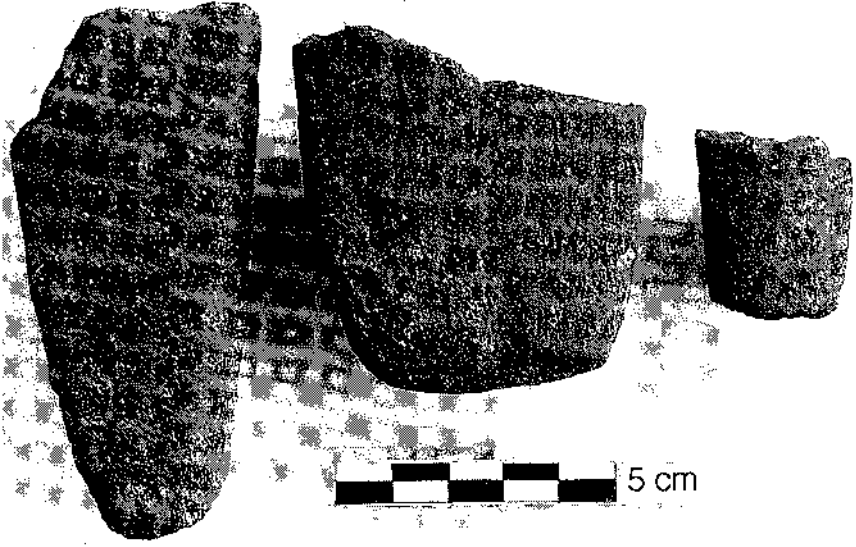
Harita 4: The mound of Yeni Yeldeğirmen Tepe with paleocoastline and borehole locations. (Ahmet Çatalbaşoğlu) Borehole number 1=1991; Borehole number 2=1995 drilling; Borehole 3=1996 drilling; Boreholes 4 and 5=Belediye drillings)

Resim 1: Hellenistic sherds from the 1996 survey of Hüyüktepe (Nigel Spencer)

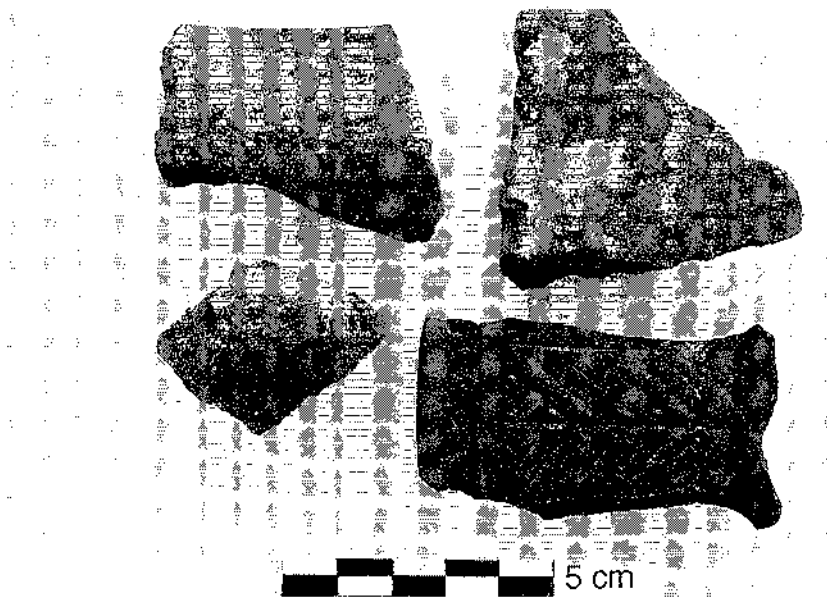
Resim 2: Hellenistic sherds from the 1996 survey of Hüyüktepe (Nigel Spencer)

Resim 3: Early Bronze Age sherds from the 1996 survey of Hüyüktepe

Resim 4: Early Bronze Age sherds from the 1996 survey of Hüyüktepe

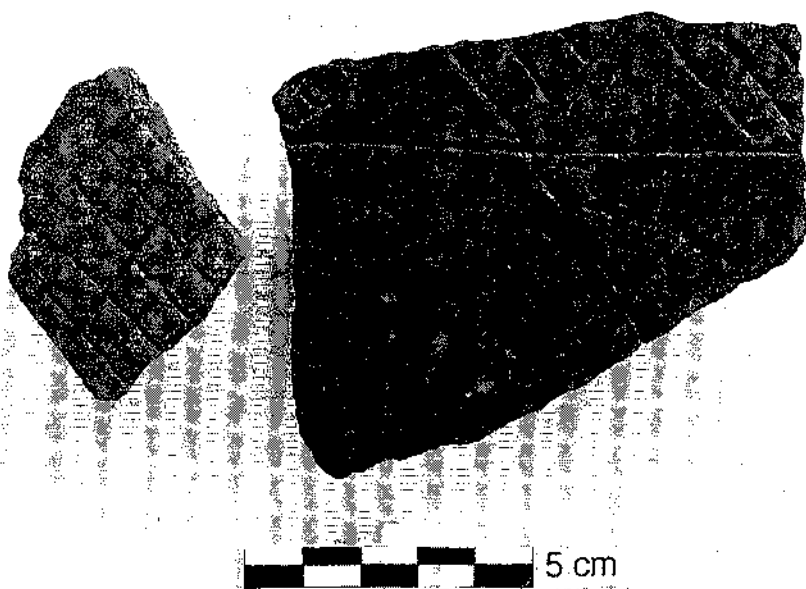
Resim 5: Early Bronze Age sherds from the 1996 survey of Hüyüktepe

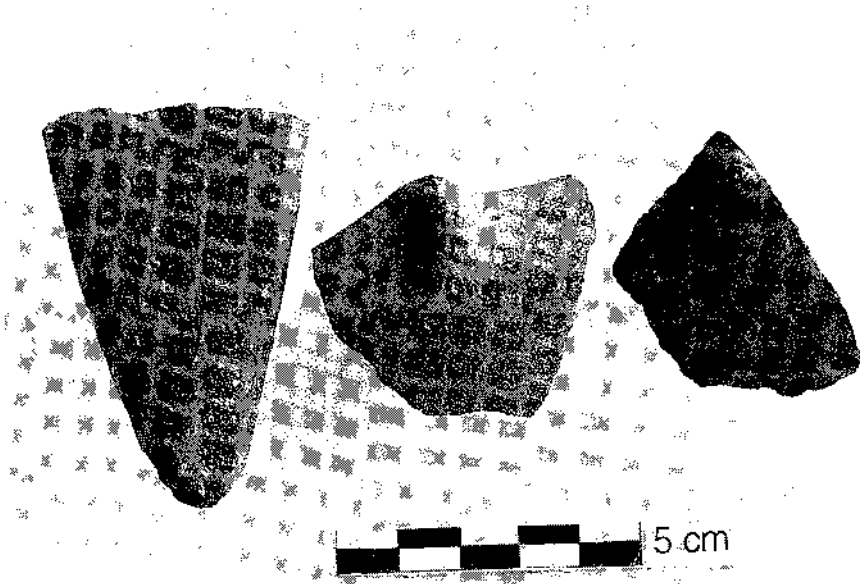
Resim 6: Early Bronze Age sherds from the 1996 survey of Hüyüktepe

Resim 7: Early Bronze Age sherds from the 1996 survey of Hüyüktepe

Resim 8: Early Bronze Age sherds from the 1996 survey of Hüyüktepe

Resim 9: Early Bronze Age sherds from the 1996 survey of Hüyüktepe

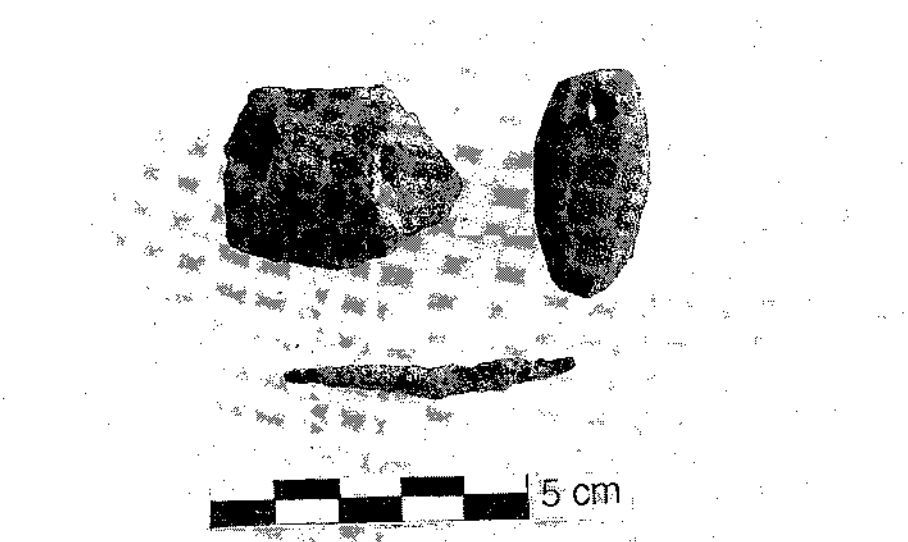
Resim 10: Early Bronze Age sherds from the 1996 survey of Hüyüktepe

Resim 11:Early Bronze Age sherds from the 1996 survey of Hüyükektepe

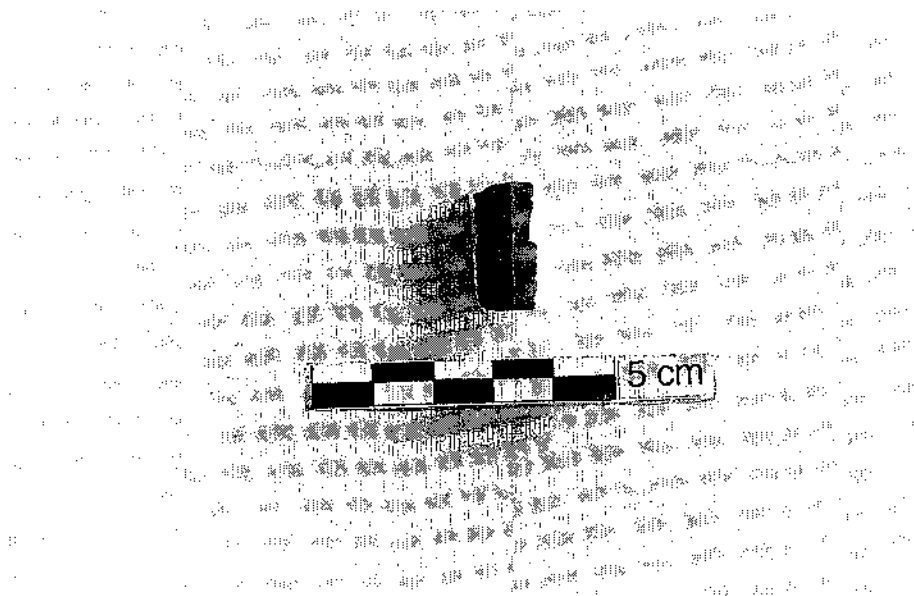
Resim 12:Early Bronze Age sherds from the 1996 survey of Hüyükektepe

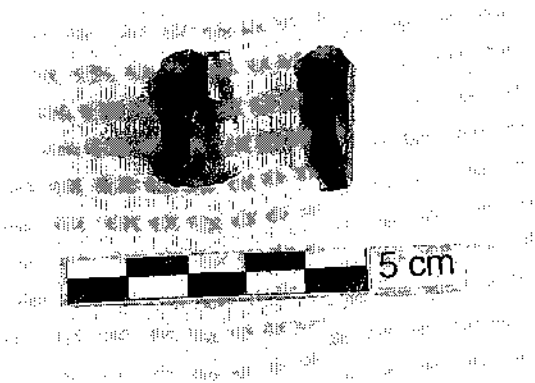
Resim 13:Early Bronze Age sherds from the 1996 survey of Hüyüktepe

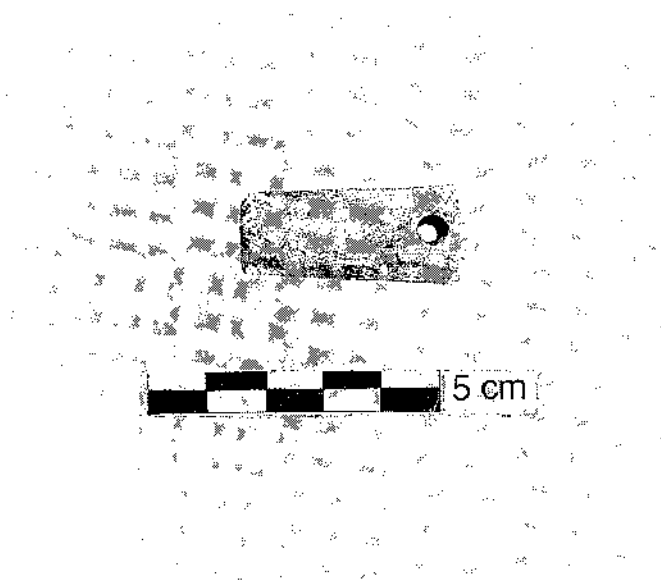
Resim 14:Millstone fragment from the 1996 survey of Hüyüktepe (Nigel Spencer)

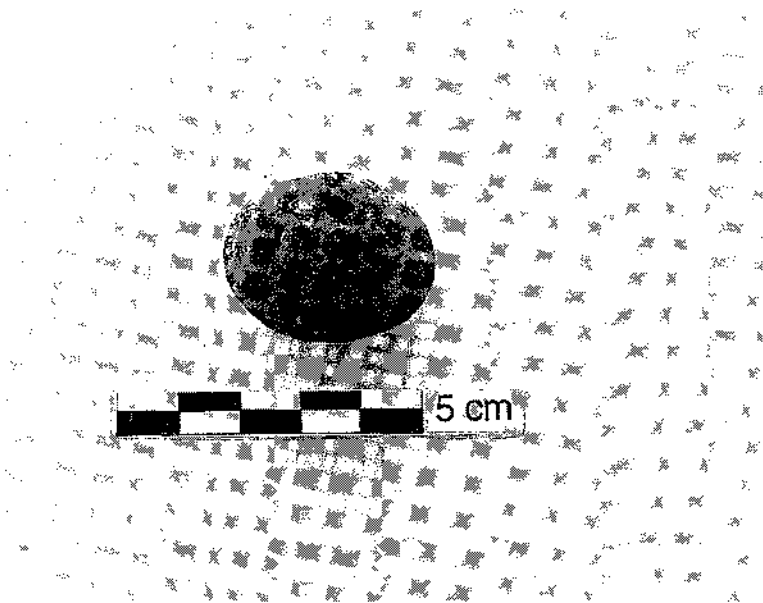
Resim 15: Worked lithic flake from 1996 survey of Hüyüktepe (Nigel Spencer)

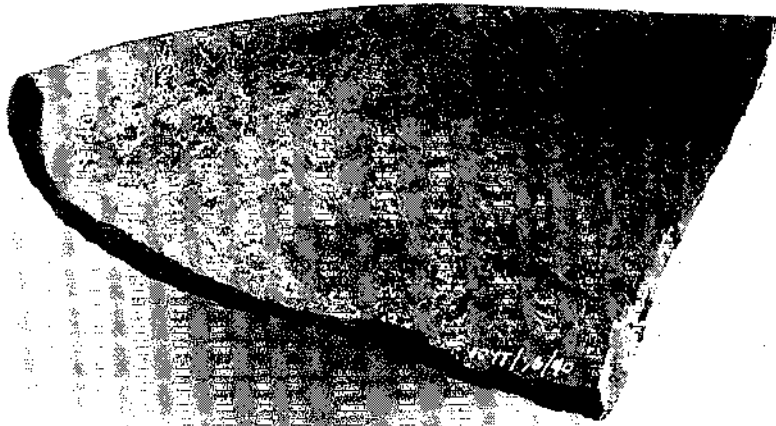
Resim 16: Two obsidian flakes from the 1996 survey of Hüyüktepe (Nigel Spencer)

Resim 17: Worked bone tool from the 1996 survey of Hüyüktepe

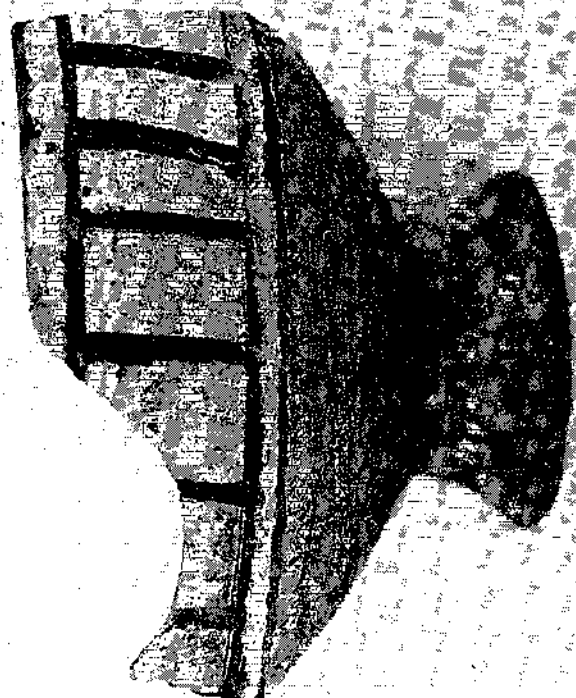
Resim 18: Incised spindle whorl from the 1996 survey of Hüyüktepe (Nigel Spencer)

Resim 19:Early Bronze Age bowl rim from the 1996 survey of Yeni Yeldeğirmen-tepe)

Resim 20:Late Byzantine Zeuxippos Ware stemmed bowl from the 1996 survey of Yeni Yeldeğirmen-tepe

Resim 21: Late Byzantine Zeuxippos Ware stemmed bowl from the 1996 survey of Yeni Yeldegirmentepe

LİKYA LİMANLARININ KADERİ (TEKE YARIMADASI KIYILARINDA JEOARKEOLOJİK ARAŞTIRMALAR)

Ertuğ ÖNER*

Fethiye ve Antalya körfezleri arasında, güneye, Akdeniz'e doğru bir yay şeklinde çıkıntı yapan Teke Yarımadası'na Eski Çağ'da *Likya* (*Lycia*) adı verilmiştir (Şekil: 1). Bu dönemde doğal şartların güçlüğü nedeniyle çok fazla nüfusa sahip olmamakla birlikte yarımada üzerinde çoğunluğu kıyı bölümü ile Eşen Çayı (Ksanthos) Vadisi'nde olmak üzere bir çok kent kurulmuştur. Bunların bazıları modern kent olarak varlıklarını sürdürürken, büyük bir kısmı harabe halinde günümüze ulaşmıştır. Kıyı bölümündeki kentlerin bazıları liman işlevi görmüştür.

Yörenin yer şekilleri, zirveleri 2-3 bin metreler arasında değişen yükseltilere ulaşan dağlar nedeniyle arızalı bir özellik gösterir. Bu yüksek yer şekillerinin yapısını çoğunlukla 2. ve 3. jeolojik zamana ait karbonatlı taşlar (kalkerler) oluşturur (Şekil: 2). Yapısal çizgiler yer şekilleri üzerinde etkilidir. Yarımadanın kıyıları önemli ölçüde tektonik hareketlerle şekillenmiştir. Akdeniz'e doğru çökme nedeniyle kıyıdan itibaren rölyef yükselir. Bu durum kıyının genç bir morfolojiye sahip olmasının nedenidir. Kıyı boyunca gözlenen diklikler bundan dolayı çoğunlukla falez değildir. Yarımada kıyılarında yüksek kıyı tipi hakimdir. Fakat bü-

* Doç.Dr. Ertuğ ÖNER, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Türkiye Coğrafyası Anabilim Dalı, 35100 Bornova/İZMİR

yük akarsuların taşıdığı alüvyonların oluşturduğu deltalar yöredeki istisnai alçak kıyılardır.

Kalker litoloji nedeniyle yüksek kesimlerden taşınan sediman miktarı yok denecek kadar azdır. Çünkü karbonatlı kayaçlar, kimyasal olarak suda eridikleri için alüvyon vermezler. Bu yüzden de Akdeniz'in suları berrak ve mavidir. Ancak bazı büyük akarsular, daha iç bölgelerdeki ya da yakın çevredeki farklı litolojilere sahip alanlardan getirdikleri alüvyonlarla ağız bölümlerindeki tektonik depresyonlara karşılık gelen körfez ya da koyları doldurmuşlardır.

İklim özellikleri açısından kışlar ılık ve yağışlı geçmekle birlikte nispeten uzun geçen yaz süresince sıcaklık yüksek, yağış ise yok denecek ölçüde azdır. Bu şartlar altında sıcak dönemde yörede suya olan ihtiyaç artmaktadır.

Batıda Eşen Çayı, doğuda Alakır Çayı yarımadaının en önemli akarsuları olup genel olarak kuzey-güney yönünde akarlar. Ayrıca Demre Çayı ve Akçay bu alanın diğer önemli akarsularıdır. Bunlar sıcak dönemde büyük ölçüde kurudurlar. Bunların yanında bol sulu karstik kaynaklarla beslenen bazı küçük akarsular da yıl boyunca akış gösterirler (Düdensuyu=Limyros gibi). Söz konusu iklim ve jeolojik-jeomorfolojik özellikler etkisi altında yörede kırmızı Akdeniz toprakları geniş ölçüde yayılmış gösterir. Kalkerlerin erime artışı olarak kabul edilen bu kırmızıkilli topraklar, çoğunlukla tektonik - karstik depresyonların tabanlarında birikmiştir. Bu yüzden bölge içinde önemli tarım alanlarını oluştururlar. Yine bu doğal özelliklere bağlı olarak yörenin bitki örtüsünde genel olarak maki ve kızılçam hakimdir. Yüksek kesimlerde sedir, kuzeye doğru ise ardıçlar yer alır.

Teke Yarımadası'nın yukarıda kısaca özetlenen doğal şartları, insanların yaşamı açısından eski çağlardan günümüze çok fazla değişmiştir. Yarımadaının kıyı bölümünde korunaklı küçük koy ve körfezlerin ya da delta ovalarının çevresinde; iç kesimlerdeki yüksek rölüfe doğru ise tektonik kökenli vadi içlerinde ya da tabanı kırmızı killi topraklarla kaplı tektonik-karstik depresyonların yamaçlarında yerleşilmiştir. Vadi tabanları, delta ovaları ve karstik depresyonlarda tarımsal etkinlikler sürdü-

rülmüştür. Çevredeki yüksek kesimlerde mevcut maki ve ormanlardan da yoğun bir şekilde yararlanılmıştır.

Son birkaç bin yıllık sürede, yörenin fiziksel çevre özelliklerinde, iç kesimlere oranla kıyı bölümünde birtakım değişimler dikkati çekmektedir. Örneğin, birkaç bin yıl önce dünyanın önemli limanlarından olan Patara ve Andriake, günümüzde birer bataklık durumundadır. Eşen Ovası'ndaki Letoon, Demre Ovası'ndaki Myra ve Finike Ovası'ndaki Limyra antik kentleri de ya büyük ölçüde alüvyonlar altında kalmış ya da bataklığa dönüşmüşlerdir. Yine söz konusu ovalardaki kıyı çizgisinin daha içeride bulunduğunu gösteren tarihi ifadeler vardır. Bütün bu antik kentler, bir kaç bin yıl öncesinde Likya'nın en önemli kentleri, limanları hatta başkentleriyken, jeomorfolojik çevresel değişimler nedeniyle bu hale gelmişlerdir.

Yer şekillerinin hızlı değişmesi daha çok kıyı bölümlerinde dikkati çeker ölçülerdedir. Karanın tektonik hareketlerle alçalıp yükselmesi, deniz suyu kütlelerinde meydana gelen değişimler veya taşınan sediman miktarının artmasına bağlı alüvyonlarla dolma bu hızlı değişmelerin en önemli nedenleridir. Teke Yarımadası kıyılarında bu türlü etkilerin zaman içinde gerçekleştiği, meydana gelen çevresel değişimlerden anlaşılmaktadır.

Teke Yarımadası batısında kalan Ege ve Batı Akdeniz kıyılarında yapılmış araştırmaların sonuçlarına göre, Holosen'de deniz seviyesinin bugünkü düzeyi üzerine çıkmadığı, aksine son buzul çağında (Würm) 100 m. kadar alçakta iken Erken Holosen'de hızla yükselip 6 bin yıl önce günümüz düzeyine ulaştığı, ancak 5-3 bin yıl öncesinde 2 m. kadar alçalıp, Milat yıllarında yeniden bugünkü düzeyine geldiği belirlenmiştir (Kayan: 1988 ve 1991). Yarımadaının doğusunda kalan Akdeniz kıyıları boyunca yapılan araştırmalarda ise, yine aynı zaman diliminde, yükselmiş kıyı izlerine rastlanmıştır (Kelletat vd.: 1983; Kayan vd.: 1985; Prazzoli vd.: 1991).

Buna göre, Teke Yarımadası'nın doğusundaki kıyılarda karadaki yükselmelere bağlı olarak deniz düzeyinde göreceli bir alçalma varken, Batı Akdeniz ve Ege kıyılarında birkaç metrelik artış dikkati çeker. Bu

farklı relatif deniz düzeyi değişmelerinin gözlemlendiği iki bölüm arasında kalan Teke Yarımadası kıyıları boyunca, daha çok Anadolu'nun batı kıyılarına benzer gelişmeler dikkati çeker.

Yöredeki antik kentlerin coğrafi çevrelerinde meydana gelen değişmelerin ortaya konması amacıyla yönelik çalışmalarımız 1992 yılında başlamıştır. İlk kez Finike Ovası'nda Limyra antik kenti çevresinde araştırmalarımız yürütülmüş, daha sonra Patara ve Kaş çevresinde de çalışmalarımız başlamıştır. Eşen ve Finike ovalarının jeomorfolojilerinin araştırılması çalışmalarında aynı zamanda alüvyon sondajları (10-12 m. kadar derine inen) yapılmış, elde edilen çamurlar analiz edilmiştir. Bu çamurlardan ortam şartları belirlenmiş, içlerinde bulunan kavkı ve bitkisel artıklardan RC 14 yöntemiyle tarihleme analizleri yaptırılmıştır. Bu şekilde özellikle Holosen'de antik kentlerin doğal çevreleri belirlenmiş, bu şartların hangi tarihlerde olduğu ortaya konmaya çalışılmıştır.

Sondajlar sırasında büyük bir olasılıkla Santorin'in (Thera) son dönemlerindeki aktivitesine ait olan volkanik kül tabakasına rastlanılmıştır. Bu kül tabakası o günkü rölyefi kapladığı için, o tarihlere ait çevreyi yorumlamak ve az sayıdaki tarihleme sonuçlarını daha geniş bir alana taşımak mümkün olmuştur.

Patara Limanı'nın Çevresel Değişmeleri

Patara, Eşen Ovası'nın güneydoğusunda yer alır. Patara, Likya'nın başkentlerinden biri, aynı zamanda en büyük limanıdır (Şekil: 1,3). Bu antik kent ve liman güneyi Akdeniz'e açık tektonik kökenli küçük bir oluk içinde bulunur. Bu oluk Eşen Ovası'ndan kalker yapıtlı Gürlen Sırtı ile ayrılmıştır. Ova ile bağlantısı kuzeydeki Kısık Boğazı'yladır. Eski çağlarda, oluğa doğru sokulan denizin oluşturduğu doğal koy, liman olarak kullanılmıştır. Yakın çevredeki rölyefin kalker yapıtlı olması nedeniyle, koy, uzun süre alüvyonlarla dolmadan varlığını korumuştur. Ancak bu alan günümüzde, bir bataklık halinde olup denizle bağlantısı kıyı kumulları ile kesilmiştir.

Patara'da yaklaşık 10 yıldan bu yana Akdeniz Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nden Prof.Dr. Fahri Işık başkanlığındaki ekip tarafından kazı

çalışmaları yürütülmektedir. 1993 yılında kazı ekibinden gelen öneri ile TÜBİTAK tarafından desteklenen “Patara ve Çevresinin Jeomorfolojisi” başlıklı bir proje başlatılmış ve tamamlanmıştır (Öner: 1995). Bu proje kapsamında Patara çevresinde ve Eşen Ovası’nda en derini 12 metre olan 49 adet alüvyon sondajı yapılmıştır. Bu sondajların bir kısmı Eşen Ovası’nın kuzeybatısındaki Letoon ve Pydneai antik kentleri çevrelerinde gerçekleştirilmiştir.

Jeomorfolojik araştırma ve sondaj sonuçlarına göre, Patara oluğunun önceleri tabanı kalkerlerin erime artığı olan kırmızı killi materyalle kaplı tektonik-karstik bir depresyon olduğu, denize bakan güney bölümünün çökerek açıldığı ve Holosen transgresyonu ile deniz suları sokularak doğal bir koy oluştuğu belirlenmiştir.

Günümüzden 3000 yıl kadar önce yörede yerleşmenin başlamasıyla bu doğal koy liman olarak kullanılmış, fakat daha sonra limanın ve kıyı bölümünün denizel-eolien kumlarla dolmasıyla liman bir bataklığa dönüşmüştür. Limanın güneyindeki ağız bölümü de yaklaşık 500 m. kadar kıyı kumullarıyla kaplanarak denizden uzaklaşmıştır.

Patara Limanı’nı dolduran materyalin kaynağı aslında Eşen Çayı’nın taşıdığı alüvyonlar olmakla birlikte, Eşen Çayı doğrudan Patara oluğuna akmamıştır. Eşen Çayı’nın taşıdığı alüvyonlar kıyıya ulaştığında denizel etkilerle işlenmiş, ince unsurlar açık denize doğru taşınırken, kıyıda kum boyu sediman kalmıştır. İşte bu kumlar rüzgar ve denizel etkilerle taşınarak güneyden Patara oluğuna sokulmuş ve limanı doldurmuştur (Şekil: 4).

Patara çevresindeki bu değişimlerin Eşen Ovası’nın gelişmesiyle olan ilgisi açıktır. Bu nedenle çalışmalarımız ovaya da kaymıştır (Öner: 1996a). Eşen Ovası’nın alüvyal jeomorfolojisinin belirlenmesi için sondaj çalışmaları yapılmıştır. Elde edilen ilk sonuçlara göre Eşen Çayı’na ait delta-taşkın ovasının Holosen’deki gelişme evreleri ortaya konmuştur (Şekil: 5).

Günümüzden 15000 yıl önce başlayan Holosen transgresyonu ile deniz seviyesi -100 metrelerden bugünkü seviyesine doğru hızla yükselme-

ye başlamıştır. Bunun sonucunda Patara oluğu içinde bir koy meydana gelirken, aynı zamanda Eşen Ovası'nın bulunduğu alanda da geniş bir körfez oluşmuştur. Bu dönemde (günümüzden önce 15000-6000 yılları arası) muhtemelen Eşen Çayı sediman taşımış, ancak deniz seviyesinin yükselme hızı fazla olduğu için denizin karaya doğru ilerleyerek Eşen depresyonunu kaplaması mümkün olmuştur. Eşen Çayı kuzeydeki vadisinden akıp bu körfeze dökülürken bugün olduğu gibi dar bir boğazdan geçmiştir. Bu sırada iri unsurlar (çakıl ve bloklar) boğaz gerisinde kalırken, daha çok ince sedimanlar (kil, silt, kum) bu boğazdan geçebilmiştir. Bu sedimanlar başlangıçta boğaz önünde birikerek küçük bir delta oluşmuştur (Şekil: 5a). Körfez içinde kalan bu alüvyonlar, güçlü dalga ve akıntılarla işlenemediği için kendi içinde elenmeden birikmişlerdir.

6000 yıl önce deniz bugünkü seviyeye ulaşmış yükselmesi durmuştur (Şekil: 5a). Bu dönemde sediman birikimi ile körfezin dolması hızlanmıştır. Eşen Çayı'nın sedimanları ile körfez içinde güneye doğru ilerleyen bir delta oluşmuştur. Bu gelişme deltanın doğusunda kalan körfez bölümünün (Ova Gölü) giderek bir lagüne dönüşmesine neden olmuştur (Şekil: 5b).

Günümüzden 3500-5000 yıl önce Batı Anadolu kıyılarında deniz seviyesinin 2 metre kadar alçaldığı belirlenmiştir (Kayan: 1988, 1991). Aynı dönemde Eşen Ovası'nda da deniz seviyesinin alçaldığını gösteren kanıtlar vardır. Örneğin Patara oluğundan Eşen Ovası'na açılan Kısık Boğazı önlerinde yapılan sondajlarda bugünkü deniz seviyesinin 5-6 metre kadar altında denizel (ya da lagüner) kavrıklı çamurların üzerine kolüvyal kırmızı killi karasal sedimanın geldiği, denizel birimin üst seviyelerinde ise camsı kristallerden oluşan ince bir volkanik kül tabakasının bulunduğu belirlenmiştir (Şekil: 6). Muhtemelen Santorin volkanına ait olan bu kül tabakasının sakin ve sığ su ortamında birikmesi gerekir. Karasal ortamda ya da dalgalı derin bir denizde bu birikim gerçekleşmez. Böylece deniz seviyesi de buna uygun olarak 4 ila 5 metre kadar aşağıda olmalıdır. Aynı şekilde biraz daha kuzeyde Ovaölü bataklığı ve çevresinde yapılan sondajlarda da bugünkü deniz seviyesinin 4-5 metre kadar altında denizel/lagüner kavrıklı çamurlar sona ermektedir. Yine sondajlarda bu seviyenin biraz altında volkanik kül tabakası bulunmaktadır. Biraz daha batıda Koca Tepe eteklerindeki Letoon kazı alanında yapılan derin

sondajlarda da bugünkü deniz seviyesinin 5 metre kadar altında kalın bir turba tabakası ve bunun üzerinde yine volkanik kül tabakası bulunmuştur (Şekil: 4-6)

Bu örnekler bugünkü deniz seviyesinin 4-5 metre kadar altında bir karalaşma seviyesinin bulunduğunu göstermektedir. Bu gelişmenin gerçekleştiği tarih için elimizde yalnızca Kısık Boğazı önündeki sondaja ait bir adet RC 14 sonucu bulunmaktadır (Şekil: 4-6). Bununla birlikte, volkanik kül tabakasını kılavuz seviye kabul ederek, bu tarihi diğer sondajlara da taşımak mümkündür. Bu durumda deniz seviyesi alçalması (rölatif) ve buna bağlı karalaşma günümüzden 4200 yıl önce gerçekleşmiştir (Şekil: 4,5b).

Köyceğiz Gölü güneyindeki Kaunos antik kenti çevresinde yapılan çalışmalarda da, söz konusu tarihlerde deniz seviyesinin alçak olduğunu gösteren turba ve yalıtışı oluşumlarının bulunduğu belirtilmektedir (Riedel: 1996). Bunun gibi Finike Ovası'nda yaptığımız sondajlarda da bugünkü deniz seviyesinin 4-5 metre altında ova alüvyonları ile örtülmüş turba tabakaları geçilmiştir. Bu turba tabakalarının RC 14 tarihlemesi günümüzden önce 3500-4100 yıllarını vermiştir.

Bu şekilde deniz seviyesindeki alçalmanın da etkisiyle Eşen Ovası'nın alüvyonlarla dolması daha da hızlanmış, kıyı çizgisi daha hızlı ilerlemiş olmalıdır. Yörede yerleşme yerlerinin 2500-3000 yıl kadar önce kurulmaya başladığı bilinmektedir (Işık ve ar: 1988, Akşit 1967). Patara Koyu'nun liman olarak kullanılması, özellikle Eşen Ovası'ndaki alüvyal birikmenin hızlandığı bu döneme karşılık gelir. Böylece Kısık Boğazı önlerine kadar ovanın gelişmesi, Patara Limanı'nın ova üzerinden diğer kentlerle kara bağlantısını da kolayca sağladığını düşündürmektedir (Şekil: 5c).

Milat yıllarına doğru deniz yeniden yükselerek bugünkü seviyesine ulaşmıştır. Ancak hem alüvyal dolmanın etkisi hem de yükselmenin az ve yavaş oluşu nedeniyle, kıyı çizgisi körfez içine fazla sokulamamıştır. Buna rağmen Milat yıllarını tasvir eden Strabo'nun "Eşen Çayı ağzından 1,8 km. (10 stad) sonra Letoon'na ulaşılır" sözünden kıyı çizgisinin bugüne oranla bir hayli içeride olduğu anlaşılır (Akşit: 1967, Pekman:

1991) (Şekil: 5c). Çünkü günümüzde en kısa mesafede dahi Eşen Çayı ağzı ile Letoon arası 4 km. dir.

Sonraki aşamalarda alüvyal birikmenin hızlanması nedeniyle Eşen Ovası'nın kıyı çizgisi açık denize doğru ilerlemiştir (Şekil: 5d). Denizel etkilerle kum boyu sediman birikimi kıyı boyunca artmıştır. Batı yönlü şiddetli rüzgarların etkisiyle doğuya doğru Eşen Ovası içlerine taşınan kumlar geniş kumul alanları oluştururken, aynı zamanda akıntı ve diğer etkilerle kıyı boyunca da taşınarak Patara Limanı önlerinde birikmeye başlamıştır. Bu şekilde giderek Patara Limanı dolmuş ve bir bataklığa dönüşmüş, son zamanlarda ise geniş bir kumsal üzerinde gelişen kıyı kumulları, bu alanın denizle ilişkisini tamamen kesmiştir (Şekil: 5e).

Patara Limanı'na 15. yüzyıla kadar az da olsa gemilerin girebildiği tarihi kaynaklarda belirtilmektedir. Bundan sonraki dönemde liman tümüyle bataklık haline dönüşmüştür. Aynı şekilde Eşen Ovası'nın doğu bölümünde bulunan Ova Gölü lagünü de günümüzde bir bataklık halindedir. Bu gelişmelerin gelecekte de sürdüğünü kabul edersek, doğudaki Kalkan Koyu'nun da zamanla önce bir lagüne daha sonra da bataklığa dönüşmesi mümkün olacaktır (Şekil: 5f).

Eşen Ovası'nın kuzeybatısında bulunan Pydneai kenti çevresindeki bataklıkta yapılan alüvyon sondajlarında, eskiden bu alana denizin sokulduğu anlaşılmıştır. Bataklık çamurunun hemen altında bulunan kumların, bu alanı doldurduğu anlaşılmaktadır. Pydneai Kalesi'nin kuzeydoğusundaki girintiye denizin sokulmuş olması, döneminde bu kentin, Ksanthos, Patara ve Letoon'u koruyan bir liman karakolu olabileceğini düşündürür.

Eşen Ovası'nda meydana gelen bu gelişmeler, tarihi dönemler içinde dahi hızlı bir kıyı çizgisi değişmesinin yaşandığını, bu arada deniz seviyesinin de değiştiğini göstermiştir.

Patara'da süren arkeolojik çalışmalar sırasında zaman zaman antik liman içindeki kumların temizlenip, limanın eski görünümüne kavuşturulması düşünülmektedir. Böyle bir çalışma çok büyük maddi desteği gerektirir. Bunun yanında asıl önemlisi limanın açık tutulmasının çok zor

olmasıdır. Kıyı dinamiği etkileri ile sediman taşınması süreceği için, liman çok kısa zamanda tekrar kumlarla dolacaktır.

Kekova ve Demre Ovası Kıyıları

(Teimiussa, Simena, Myra, Sura ve Andriake)

Kaş ve Demre Ovası arasında kalan Akdeniz kıyılarımız, yapısal uzanımları nedeniyle “Dalmaç tipi kıyıları” şeklindedir (Şekil: 1). Kıyıdan itibaren yükselen kalker yapılı rölyef içeriye doğru plato halinde uzanır. Kıyı boyunca genç bir morfoloji izlenir ve falez gözlenmez. Bu kıyılara ulaşan akarsular, kalkerler üzerinde aktığı için alüvyon taşımazlar. Aynı zamanda karstik bir alan olması nedeniyle yüzeydeki akış büyük ölçüde karstik yeraltı sistemine karışır. Kaş-Demre Platosu üzerinde polyc tabanlarındaki birçok düdende kaybolan sular, güneydeki Kekova kıyılarından ve büyük bir kısmı da deniz içinden karstik kaynaklar olarak çıkmaktadır. Kıyılara alüvyon ulaşmadığı için dalgaların abrazyon etkisi zayıftır. Deniz suyu kalsiyum karbonata doygun olduğu için kimyasal aşınma da olmaz. Bu tip kıyılarda daha çok biyo-jeenetik kıyı şekilleri (Kelletat vd: 1983, Pirazzoli vd: 1991) gelişebilir. Kekova kıyılarında böyle şekillerin dahi iyi gelişmemiş olması bugünkü kıyı çizgisinin çok yeni bir boğulmayla ilgili olduğunun ifadesidir.

Kekova kıyıları boyunca (Teimiussa ve Simena) su içinde antik kentlere ait yapıların kalıntılarına rastlanır. Özellikle Üçağız ve Kale köyleri ile Kekova Adası’nın kuzey kıyıları boyunca deniz suları içinde kalmış antik yapı kalıntıları dikkat çekicidir. Bu izler tarih çağları içinde bile deniz seviyesinin rölatif olarak yükseldiğini gösterir. Yüzeyden anlaşıldığı kadarıyla arkeolojik yapılar ancak 1-2 metre kadar su içinde kalmıştır. Bu durum Geç Holosen’deki östatik seviye yükselmesiyle gerçekleşebileceği gibi bazı arkeolojik kaynaklarda da depremlere bağlanmaktadır. Şu an için tartışmalı görünen bu konu, su içinde yapılacak arkeolojik-jeomorfolojik araştırmalarla açığa kavuşabilir.

Demre Çayı’nın getirdiği alüvyonlarla oluşturduğu Demre taşkın-delta ovasında da alüvyonlar altında kalmış arkeolojik buluntular (Myra kenti ve St. Nicholas kilisesi) vardır (Şekil: 1). Bu alanda henüz ayrıntılı

bir çalışmamız bulunmamakla birlikte alüvyal boğulmaya bağlı bir jeo-morfolojik değişim belirgindir. Burada da sondajlarla desteklenen bir jeo-arkeolojik araştırma projesinin hazırlıklarını yapmaktayız.

Demre Ovası'nın güneybatısında Andriake antik limanı ve Sura antik kenti yer alır (Şekil: 7). Vaktiyle iki küçük koy kıyısında bulunan bu arkeolojik kalıntılar, günümüzde bataklıklar içinde kalmıştır. Denize doğru olan kesimler kıyı kumulları ile kaplanmıştır. Çayağzı mevkiinde Andriake Limanı'nın bulunduğu kesimde kalker yapılı yamaçların eteklerinden çıkan karstik kaynakların suları buradan denize dökülür. Antik limana ait yapıların bir kısmı bugünkü deniz seviyesinin altında gibidir. Bu durum ölçümlerle kesinleştiği taktirde bu kıyılarda da deniz seviyesinin rölatif olarak yükseldiği anlaşılabacaktır. Buradaki kıyı bölümü ve antik liman çevresindeki kumulların kaynağı da ilginçtir. Yakın çevredeki yüksek rölyef kalker yapılıdır. Bu nedenle Sura ve Andriake Limanı'na sediman taşıyacak bir akarsu bulunmamaktadır. Demre Çayı'nın denize ulaşan sedimanları kıyı akıntıları ile buraya geldiği düşünülebilir. İkinci bir olasılık da eski devirlerde bir zaman Demre Çayı Andriake Limanı'nın bulunduğu koya doğrudan akmış olabilir. Ancak o zaman bu alanın tümüyle sedimanlarla dolmuş olması ve küçük de olsa bir delta'nın gelişmesi gerekirdi. Bu yüzden ikinci olasılık daha zayıftır. Bu nedenlerle Andriake Limanı'nın kaderi de Patara'ninkine benzer. Bu noktaları aydınlatmak amacıyla yörede gelecek dönemde alüvyal sondaj çalışmaları ve seviye ölçümleri yapılması planlanmıştır.

Eşen ve Finike ovaları arasında, yukarıda kısaca değinilen kıyılar boyunca deniz seviyesinin rölatif olarak yükseldiği görülür. Deniz seviyesindeki yükselmenin nedenleri ve miktarı hakkında bilgi edinmek için yörede ayrıntılı çalışmalar yapılması gerekmektedir.

Limyra'nın Doğal Çevre Değişimleri

Likya'nın önemli kentlerinden biri de Limyra'dır. Limyra antik kenti ve çevresinde meydana gelen doğal çevre değişimlerinin belirlenmesi amacıyla yönelik çalışmalarımız 1992 yılında Finike Ovası kuzeyinde Toçak Dağı eteklerinde başlamış, 1993. ve 1996 yıllarında da devam etmiştir.

Limyra kentine ait harabeler kalker yapılı Toçak Dağı'nın faylarla oluşmuş dik güney yamaçları eteğinde çıkan, bol sulu karstik-tektonik kaynakların üzerinde bulunur (Şekil: 1). Ova, kuzeybatıdan Akçay'ın, kuzeydoğudan Alakır Çayı'nın biriktirdiği alüvyon yelpazeleri ve kıyı boyunca denizel etkilerin şekillendirdiği alüvyon birikintilerinden oluşmuştur. Bu konumuyla kente ait kalıntılar yakın yıllara kadar bataklıklar içinde bulunmuş, ancak son yıllardaki düzenlemelerle çevredeki yüzey tarıma uygun hale getirilmiştir.

Limyra kent alanı ve çevresinde toplam 29 adet alüvyon sondajı yapılmıştır (Öner: 1996b). Alüvyon katmanları içinde birkaç metreden 27 metre kadar derine inilmiştir (Şekil: 8). Bu çalışmalar sonunda kent alanı ve yakın çevresinde, yıkıntı katkılarıyla karışık bataklık çamurlarının altında serbest açık su ortamında birikmiş killi çamur katmanlarına girilmiştir. Aynı zamanda bütün derin sondajlarda (10 metreye ulaşan) yüzeyden ortalama 6 ila 9 metre kadar derinliklerde bulunan kalın bir turba katmanı geçilmiştir. Yine yüzeyden 4-5 metre derinliklere kadar seramik parçaları ve yapı kalıntılarına rastlanmıştır (Şekil: 8).

Bu çalışmalarda, önceleri, Limyra kent alanında kaynak suları ile beslenen bir tatlı su gölünün bulunduğu, ilk yerleşmelerin bu göl çevresinde kurulduğu saptanabilmiştir. Bu yüzey bugünkü ova yüzeyinden 4-5 metre kadar aşağıdadır. Derin sondajlarda geçilen turba katmanları, bu alanda mevcut tatlı su gölünün kuruma dönemlerine ait bitkisel kökenli kalıntılardır. Ancak bunların bulunduğu yer bugünkü deniz seviyesinden 5-6 metre kadar aşağıdadır. Bu durum göl ortamının kuruduğu dönemde deniz seviyesinin de bugünküne göre daha aşağıda olmasını gerektirir. Bu olayların tarihi, biri kuzeyde kent alanı içinde, diğeri güneyde olmak üzere iki adet turba örneğinin RC 14 analizleri sonucunda belirlenmiştir. Kuzeydeki turba örneği günümüzden 4100, güneydeki ise 3500 yıl önceye aittir (Şekil: 8). Buna göre günümüzden yaklaşık 3500-4000 yıl öncesinde (M.O. 1500-2000 yılları) bu alandaki göl ortamı büyük ölçüde kurumuştur (Öner: 1996b).

Antik kent alanı içinde 1996 yılında yapılan sondajlarda 27 m. kadar derine inilmiştir. Bu sondajlarda da yine açık su ortamında birikmiş çamurlar ve daha derinlerde turba katmanları geçilmiştir. Bu sondajlarda

ulaştığımız önemli sonuçlardan biri de mevcut su ortamının kurumasını ifade eden turba katmanlarına, önceki sondajlarda bulunanlardan farklı olarak günümüz deniz seviyesinin 8 ila 12 metre aşağısında da yoğun olarak rastlanılmış olmasıdır. Buna göre yöredeki göl ortamının kuruması daha önce ve daha aşağı seviyelerde de olmuştur.

Bu sonuçlara göre Limyra antik kentinin bulunduğu alanda önceleri var olan göl ortamının deniz seviyesi alçalmasına bağlı olarak kuruduğu söylenebilir.

Sonuçlar

Güneybatı Anadolu'da Teke Yarımadası kıyılarında yürüttüğümüz çalışmalar sonucunda, Holosen'deki kıyı çizgisi-deniz düzeyi değişimleri ve bunlara bağlı çevresel değişimler hakkında bilgiler elde edilmiştir.

Eşen ve Finike ovalarındaki alüvyal sondajlar ile Demre Ovası ve Kaş-Kekova kıyıları boyunca yapılan jeomorfolojik gözlemlere göre yarımada kıyılarında genel bir boğulmanın olduğu görülür. Eşen Ovası'nda yapılan alüvyal sondajlar ve C14 sonuçlarının da yardımıyla, bu ovanın vaktiyle bir körfez olduğu, Eşen Çayı'nın getirdiği alüvyonlarla dolarak bir delta-taşkın ovasına dönüştüğü ortaya çıkmıştır. Körfezin dolma sürecinin sonlarına doğru, kıyı dinamiği etkileri ile işlenen alüvyonlardan bol miktarda kum oluştuğu, şiddetli batı rüzgarları etkisi ile bu kumların ova içlerine kadar taşındığı belirlenmiştir. Son dönemde, kıyının açık denize yaklaşması etkisi ile bu oluşum hızlanmış, kumların akıntı ve dalgalarla, özellikle de batı yönlü rüzgarların etkisiyle güneydoğudaki antik Patara Limanı'na taşınması ve liman ağzını kapatması sonucu bugünkü bataklık ortaya çıkmıştır.

Eşen Ovası ile Patara bataklığı ve çevresindeki sondaj sonuçlarına göre, ovanın doğu bölümünde büyük bir lagünün var olduğu, bu lagünün bugünkü deniz seviyesinden 4 metre kadar aşağıda sona erdiği, bu derinliğe yakın seviyelerde ince bir volkanik kül tabakasının bulunduğu belirlenmiştir. Ovanın kuzeybatısında Letoon antik kentindeki sondajlarda yine aynı seviyelerde volkanik kül tabakası ile bir kuruma dönemini

yansıtan turba zonunun bulunması ve bütün bu seviyedeki gelişmelerin tarihinin B.Ö. 4000-3500 yılları arası dönem olması dikkat çekmiştir.

Finike Ovası'ndaki sondajlarda da bugünkü deniz seviyesinden 4-5 metre kadar aşağıda turba zonuna rastlanmıştır. Ova zemininde geniş bir yayılışa sahip olan turbaların yine B.Ö. 4000-3500 tarihini vermesi dikkat çekicidir. Buna göre tarihi çağlar içinde Bronz Çağı olarak bilinen bu dönemde deniz seviyesinin bugüne oranla alçalmış olduğu anlaşılr. Deniz düzeyindeki alçalmanın batı kıyılara oranla daha çok oluşu bu yöredeki tektonik çökmenin fazlalığına bağlanabilir.

Teke Yarımadası kıyılarında belirtilen nedenlerle olan boğulma sonucunda, örneğin Patara, Andriake gibi antik limanlara ait kalıntılar bir miktar alüvyon altında kalarak bataklığa dönüşmüş, Kekova kıyıları gibi alüvyon almayan kesimlerdeki liman veya kıyı kentlerine ait yapılar ise doğrudan deniz suları altında kalmıştır.

KAYNAKLAR

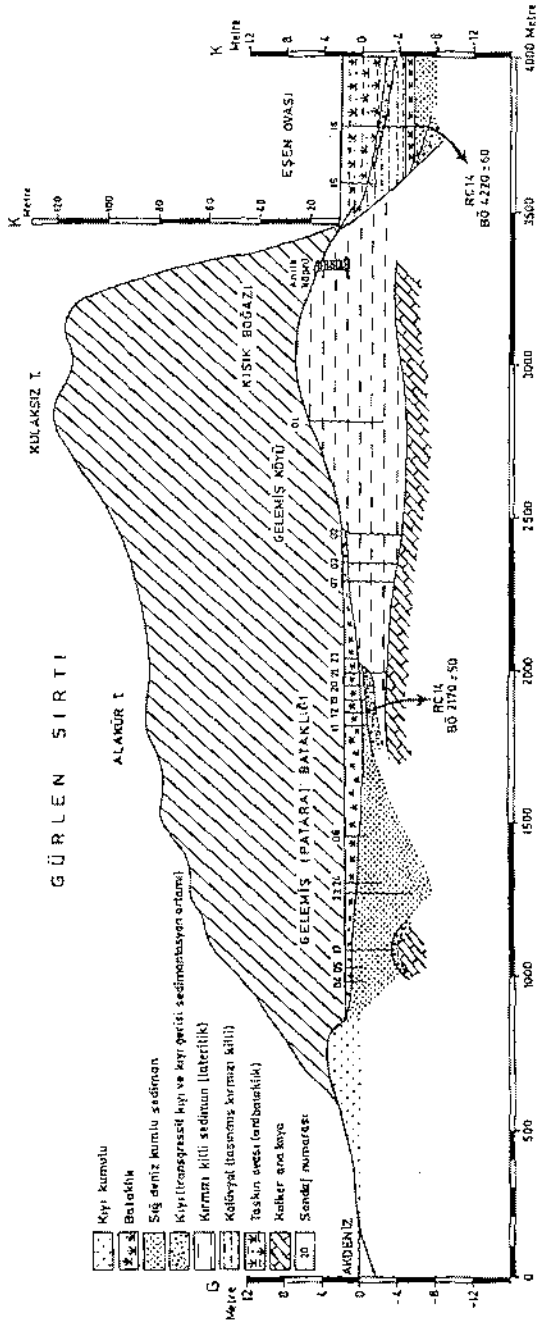
- AKŞİT, O. 1967. *Lilya Tarihi*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 1218, İstanbul.
- İŞİK, F. - YILMAZ, H. 1989. "Patara 1988". *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı II. T. C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü*. 1- 20, Ankara.
- KAYAN, İ. - KELLETAT, D. - VENZKE, J-F. 1985. Küstenmorphologie der Region zwischen Karaburun und Fığlaburun, westlich Alanya, Türkei. *Beitrage zur Geomorphologie des Vorderen Orients. Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients. Reihe A (Naturwissenschaften)* Nr 9, 17-70, Wiesbaden.
- KAYAN, İ. 1988. "Late Holocene sea-level changes on the Western Anatolian coast". *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*. Vol. 68, No 2-4, p. 205-218. Elsevier Science Publishers B. V. Amsterdam. The Netherlands.
- KAYAN, İ. 1991. "Holocene geomorphic evolution of the Beşik plain and changing environment of ancient man". *Studia Troica* 1 : 79-92.
- KELLETAT, D. - KAYAN İ. 1983. Alanya Batısındaki Kıyılarda İlk C14 Tarihlendirmelerinin Işığında Geç Holosen Tektonik Hareketleri. (First C14 datings and Late Holocene tectonic events on the Mediterranean coastline, West of Alanya, Southern Turkey) *Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni* 26 - 1 : 83-87.
- ÖNER, E. 1995. Patara ve Çevresinin Jeomorfolojisi, TÜBİTAK YBAG 106 No'lu Proje Raporu.
- ÖNER, E. 1996 a. "Eşen Çayı Taşkın - Delta Ovasının Jeomorfolojisi ve Antik Patara Kenti", *Ege Coğrafya Dergisi*, 9, İzmir, (Baskıda).

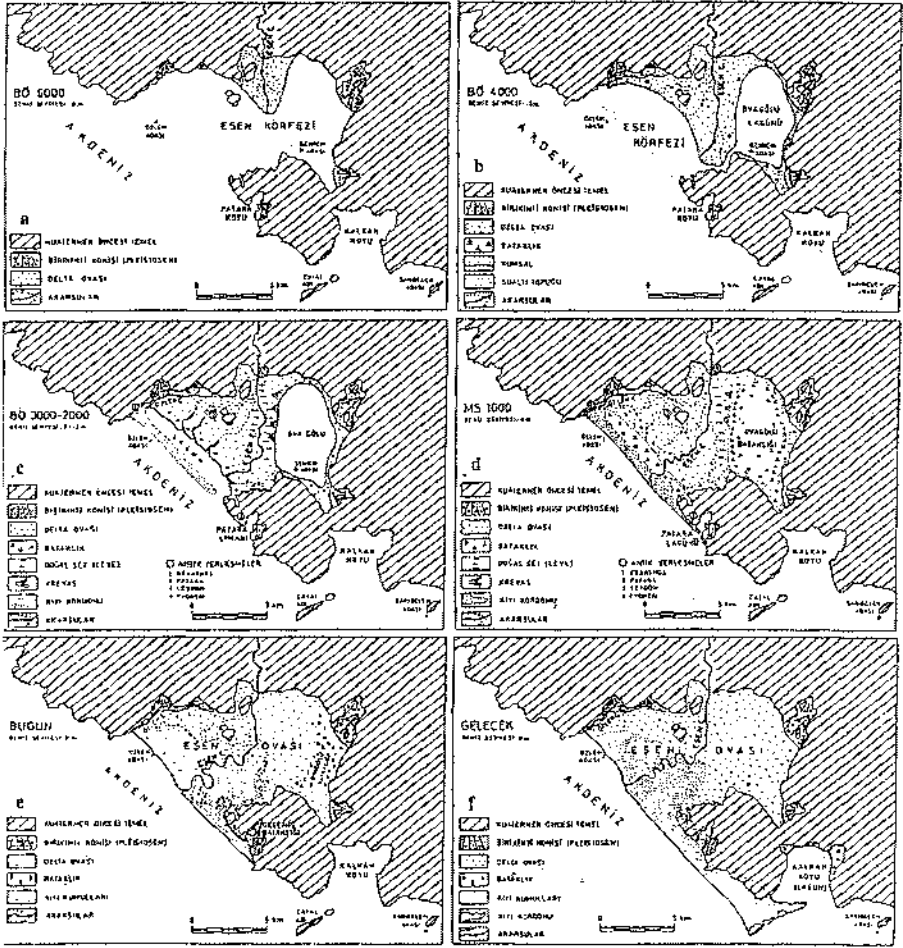
- ÖNER, E. 1996 b. "Finike Ovasının Alüvyal Jeomorfolojisi ve Antik Limyra Kenti", *Ege Coğrafya Dergisi*, 9, İzmir, (Baskıda).
- PEKMAN, A. 1991. *Strabon - Coğrafya, Anadolu* (Kitap: XII, XIII, XIV). Arkeoloji ve Sanat Yayınları Antik Kaynaklar Dizisi 1a, İstanbul.
- PIRAZZOLI, P. A. - LABOREL, J. - SALIEGE, J.F. - FROI, O. - KAYAN, İ. PERSON, A. 1991. "Holocene raised shorelines on the Hatay coasts (Turkey): Palaeoecological and tectonic implications". *Marine Geology*. 96: 295-311. Elsevier Science Publishers B. V., Amsterdam.
- RIEDEL, H. 1996. *Die holozäne Entwicklung des Dalyan-Deltas (Südwest-Türkei) unter besonderer Berücksichtigung der historischen Zeit*. Marburger Geographische Schriften, Heft 130, 230 S, Marburg / Lahn.

PATARA VE ÇEVRESİNİN JEOMORFOLOJİ HARİTASI

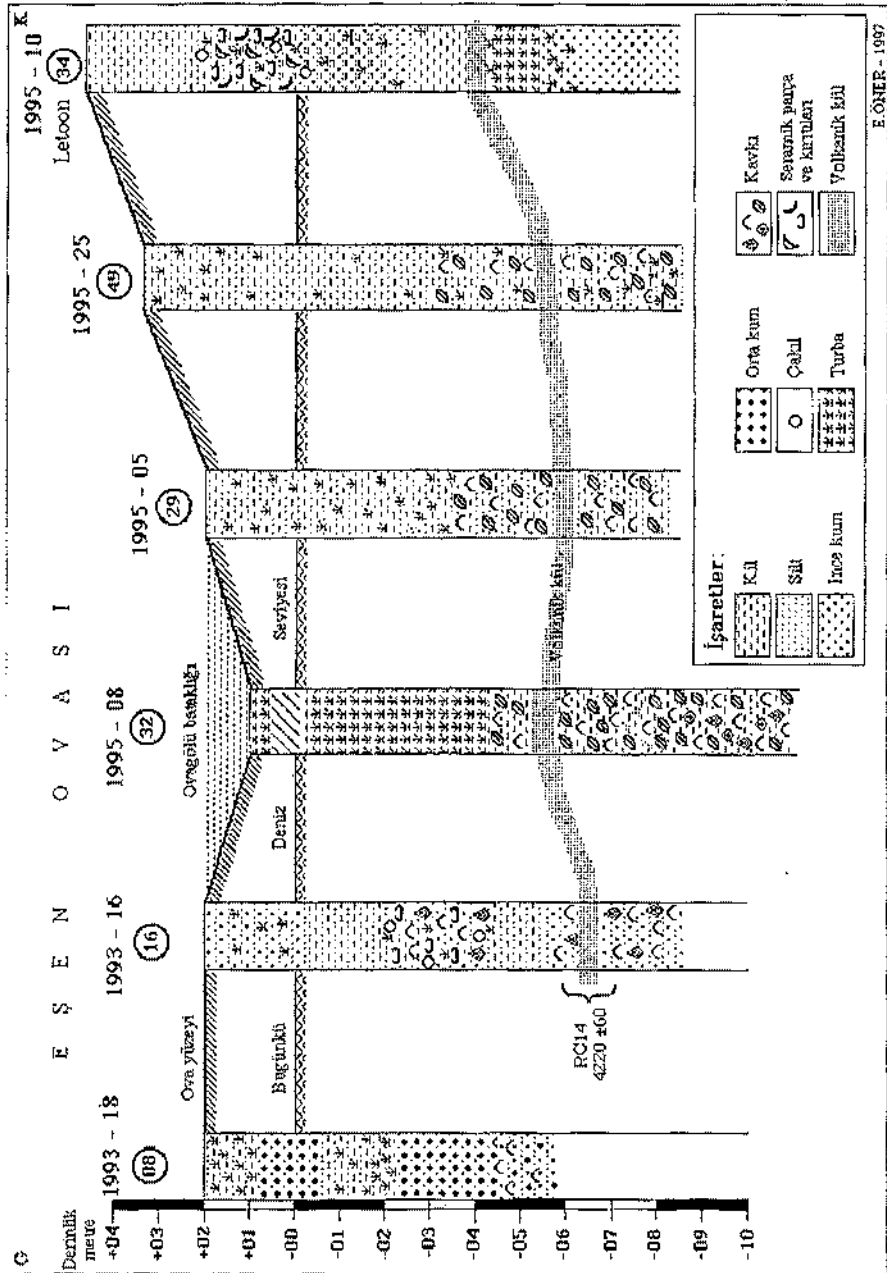

Şekil 3: Patara ve çevresinin jeomorfoloji haritası ve sondaj yerleri

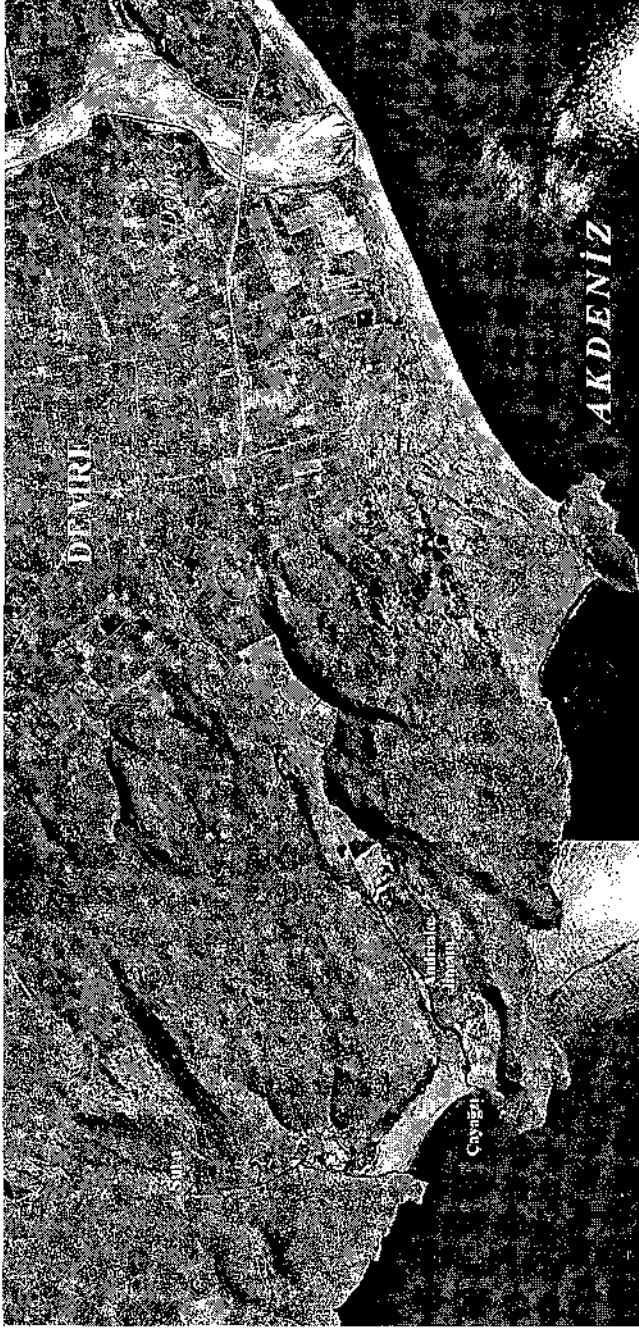

Şekil 5: Eşen Ovası ve Patara Koyu'nun Holosen'deki gelişme evreleri

Şekil 6: Kısık Boğazı, Ovagölü ve Letoon hattı boyunca güney-kuzey ana doğrultusunda sondaj dizi profili

Şekil 7: Demre Ovası güneybatısındaki Sura ve Andriake Limanı'nın hava fotoğrafindan görünümü

